بنەما گشتییەکانی
یـــاسای نێودەوڵەتـــــی

بنەما گشتییەکانی
یـــاسای نێودەوڵەتـــــی

پ. ی. د. تالیب رەشید یادگار

MUKIRYANI
٢٠١٣

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **بنەما گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی**
- **نووسینی: پ.ی.د. تالیب رەشید یادگار**
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- بەرگ: رێمان
- **نرخ:** ٥٠٠٠ دینار
- **چاپی دووەم** ٢٠١٣
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- **چاپخانە:** موکریانی (هەولێر)
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی(٦٠٥)ی ساڵی (٢٠١١) پێدراوە.**

زنجیرەی کتێب (٧٩٥)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

بسم الله الرحمن الرحيم

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ
لِتَعَارَفُوٓاْۚ إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٞ ١٣ ﴾

صدق الله العظيم

سورة الحجرات الاية ١٣

نـــاوەڕۆك

بەشی یەکەم	چەمك و تایبەتمەندییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی	١٣
بەشی دووەم	مێژووی یاسای نێودەوڵەتیی	٥١
بەشی سێیەم	سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی	٧٥
بەشی چوارەم	یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەکان	١٠٣
بەشی پێنجەم	کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتیی	١٤٧
بەشی شەشەم	پێزانینی نێودەوڵەتیی	٢٥٩
بەشی حەوتەم	میراتگریی دەوڵەتەکان	٢٨١
بەشی هەشتەم	بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتیی	٣١١

دەستپێك

ئامانج لە دانانی ئەم کتێبە، جگە لە دەوڵەمەندکردنی سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی بە زمانی کوردی، سوودگەیاندنە بە خوێندکارانی یاسای نێودەوڵەتی، وەك قوتابیانی سەرەتای زانکۆ و خوێندنی باڵا لە کۆلێجەکانی یاسا و رامیاری و کۆلێجەکانی پۆلیس و پەیمانگەی پێوەندیی نێودەوڵەتی و پسپۆر و سیاسەتمەداران و کارمەندان لە بواری نێودەوڵەتیدا.

لە دانانی ئەم کتێبە، بەپێی توانا، هەوڵمداوە پشت بە گرینگترین و نوێترین سەرچاوەی رەسەن ببەستم، وەك: پەیماننامە و رێککەوتننامە نێودەوڵەتی و بڕیاری دادگە نێودەوڵەتییەکان و بۆچوونی گەورە یاساناسان لە جیهاندا بە زمانەکانی کوردی و عەرەبی و بولگاری و ئینگلیزی و رووسی.

پێشەکی داوای لێبووردن دەکەم بەرامبەر ئەو هەڵانەی بەرچاوی بەڕێزتان دەکەون. چونکە کەمی سەرچاوە بە زمانی کوردی و دەستەواژەی بڕیاردراو لەم بوارەدا، رەنگە وەهای کردبێت چەند دەستەواژەیەکی جیاوازم بە زمانی کوردی بەکارهێنابێ بۆ دەستەواژەیەك بە زمانەکانی دیکە.

هەرچەندە ئەم بەرهەمە، بە ئاسانی نەهاتووەتە کایەوە، بەڵام خوازیارم جێگەی رەزامەندی قوتابیان و خوێندکاران و کەسانی پێوەندیدار بێت لە بواری نێودەوڵەتی و یاریدەدەر بێت لە کارەکانیاندا.

بە پێویستی دەزانم، لێرە پڕ بە دڵ، سوپاسی هاوڕێی بەڕێزم مامۆستا **هیمەت عەزیز** بکەم، کە یارمەتییەکی زۆری داوم لە وەرگێڕانی تێکستی عەرەبی و داڕشتنی زمانەوانی کوردی.

لە راستیدا ئەم کتێبە بەم شێوەیە دەرنەدەچوو، ئەگەر یارمەتی (**نەجاح**)ی هاوسەرم نەبوایە و ئەو لەسەر کۆمپیوتەر تایپی نەکردایە، بۆیە سوپاس و پێزانینی خۆمی ئاراستە دەکەم.

جێگەی سوپاسی گەرمە ئەگەر هەر یەکێك سەرنج و تێبینییەکی هەیە لەسەر ئەم کتێبە، ئاگادارم بکاتەوە.

د. تالیب رەشید یادگار

هەولێر : ٢٠١١

drtalibr@yahoo.com

دەستپێکی چاپی دووەم

بە باشمزانی پێداچوونەوەیەك بۆ ئەم کتێبە بکەم دوای ئەوەی چەند یاساناس و زمانناسێك هەندێ تێبینییان لەسەر دا. وێڕای ئەوەش خۆیشم بڕیارمدا هەندێ بابەتی نوێ بخەمە پاڵ ئەو بابەتانەی پێوەندییان بە کوردستانەوە هەیە. بەم جۆرە لە بەشی پێنجەم سێ بابەتی گرینگم بۆ تەوەری دووەم زیادکردووە: ١) مافی جیابوونەوەی"الانفصال" هەرێمی کوردستان. ٢) دەوڵەتە داخراوەکان Landlocked States، بەو پێیەی کوردستان وڵاتێکی داخراوە، واتە لەسەر کەناری دەریا نییە. ٣) مەندات Mandate و کوردستان.

لای هەمووان ئاشکرایە کە دەستەواژەی بڕیار لەسەردراو بۆ هەندێ دەستەواژەی یاسایی لە زمانی کوردیدا نییە. بۆیە بە بەراورد لەگەڵ ئەو زمانانەی دەیانزانم یان دەتوانم بەکاریان بێنم لە رووی سەرچاوەوە، چەند دەستەواژەیەکم بەکارهێناوە و پێم وایە دەقاودەق واتاکانی خۆیان بە زمانەکانی دیکە دەگەیەنن. لە هەمانکاتدا چەند دەستەواژەیەکی بیانیم بەکارهێناوە، کە لەسەر ئاستێکی فرەوان و لە لایەن گەلانێکی زۆرەوە بەکاردێن. بۆ نموونە من دەستەواژەی "نۆرم "م بەکارهێناوە بۆ "Norm "ی ئینگلیزی و زۆرینەی وڵاتە ئەوروپاییەکان و"Hopm"ی رووسی و زۆرینەی زمانە سلاڤییەکان و "القاعدة"ی عەرەبی. هەروەها پێم وایە وشەی "دانپێدانان"، نە لە رووی رواڵەتییەوە و نە لە رووی ناوەڕۆکەوە، بە تەواوەتی گوزارشت لە دەستەواژەی "الاعتراف"ی عەرەبی و "Recognation" ئینگلیزی و признание""ی رووسی ناکات. بۆیە بۆ دەستەواژەی "الاعتراف"ی عەرەبی و Recognation ""ی ئینگلیزی و признание"" "پریزنانییێ"ی رووسی و بولگاری و سربی و کرواتی و " Uznání"" ئوزنانی"ی چیکی و پۆلۆنی و "Визнання " "ڤیزنانیا"ی ئۆکراینی دەستەواژەی "پێزانین"م بەکارهێناوە. وەك دەبینن نێزیکترین دەستەواژە بۆ زمانی کوردی دەستەواژە سلاڤییەکانن، کە بەرامبەرەکەی لە کوردیدا دەقاودەق دەستەواژەی "پێزانین"ـە.

الحصانە ی عەرەبی و immunity ئینگلیزی و имунитет ی رووسی لە یاسادا بەو واتایە دێت، کە ئەو کەسەی (حصانە)ی هەبێت یاسا نایگرێتەوە یان دادگەیی ناکرێ. ئەمەش سەبارەت بە دیپلۆماتکاران و هاوشێوەکانیان بە یاسای نێودەوڵەتی، سەبارەت بە

کەسایەتییەکانی ناوەخۆی دەوڵەتی پێوەندیدار بە یاسای ناوەخۆ ڕێکدەخرێت. منداڵبووم دەیانوت شێخ مەحمودی نەمر "گوللەبەندی" هەبووە، واتە گوللە کاری لێ نەکردووە. بە هەمان شێوەش دەکرێت بڵێین دیپلۆماتکارەکان و پەرلەمانتارەکان "یاسابەندییان"هەیە. بۆیە بۆ "الحصانە"ی عەرەبی و immunity ئینگلیزی و иммунитетی رووسی دەستەواژەی "یاسابەند"ی کوردی رەسەنم بەکارهێناوە.

جارێکی دی هیوادارم ئەم کتێبە بەسوودبێت بۆ ئەو کەسانەی گرینگی بە یاسای نێودەوڵەتی دەدەن، بەتایبەتی قوتابیان و خوێندکارانی خۆشەویست.

پ.ی. د.تالیب رەشید یادگار
کەرکووك ــ ئایاری٢٠١٣

بەشی یەکەم

چەمك و تایبەتمەندییەکانی
یاسای نێودەوڵەتی گشتی

باسی یەکەم

پێناسەی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی

راو بۆچوون لەبارەی پێناسەکردنی یاسای نێودەوڵەتیی جیاوازن، ئەویش لە جیاوازیی سەبارەت کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی و سەرچاوەی سزا و شێوازی دارشتنی نۆرمەکانی و سیفەتی ئیلزامییان و پێوەندیی لەنێوانی ئەم یاسایە و نێوان یاسای نێوەخۆییەوە هاتووە.

لایەنی رێبازی باو "تەقلیدی" Traditional Doctrines لە پێناسەکردنیاندا بۆ یاسای نێودەوڵەتی، جەختیان کردۆتە سەر دەوڵەت، چونکە پێیان وایە دەوڵەت تاکە کەسی یاسای نێودەوڵەتییە. ئەم پێناسەیە وەکو رەنگدانەوەیەك هاتووە بۆ سەرهەڵدانی دەوڵەتە نەتەوەییەکان لە ئەورووپا لە سەدەی حەڤدەمین و پێکەوەنانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیی ئەورووپایی. بۆیە پێرەوانی ئەم تیۆرییە تەنیا دانیان بە دەوڵەتدا ناوە وەك کەسی یاسای نێودەوڵەتی. بۆیە بەو شێوەیە پێناسەی یاسای نێودەوڵەتییان کردووە، کە بریتییە لەو کۆمەڵە نۆرمە• یاساییانەی، کە پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتەکان رێك دەخەن، واتە تەنیا لە ماف و ئەرکی دەوڵەتەکان دەکۆڵێتەوە[1].

پێرەوانی رێبازی بابەتی Positive theory پێیان وایە: تاك، تاکە کەسی یاسای نێودەوڵەتی و ئەو دوای لقەکانی یاسایە، چونکە یاسا رووی دەمی دەکاتە ئەو تاکە کەسانەی کە تەنیا هەر خۆیان ئیرادەی سەربەخۆییان هەیە. ئەوانەش دان بەکەسی مەعنەویدا نانێن، چونکە ئەو ئیرادەی سەربەخۆی نییە، کە مەرجێکی پێویستە بۆ دانپێدانان بە کەسی یاساییدا. لێرەشدا رەتیان کردۆتەوە بە دەوڵەتدا دانبنێن وەك کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی، پێیان وایە تاك، تاکە کەسی یاسایی نێودەوڵەتییە.

• لە جیاتی "قاعدة قانونیة"ی عەرەبی دەستەواژەی"نۆرم" "норм" ""norm"ی ئینگلیزی و رووسی و زۆرینەی زمانە سلاڤییەکان لێرە بەولاوە بەکاردەهێنم.

1- Lauterpacht. H ,International Law , Collected Papers, Vol 1. General Works. Cambridge , 1970, p.489 and L.Oppenheim. International Law, 8th.ed. London. 1963. T.1, p.4

جەنگی سارد لە پێناسەکردنەکانی هەندێك لە زانایانی بەرەی سۆشالیستی پێشوودا رەنگیداوەتەوە. دەبینین دکتۆر (تونکین) دەڵێت: یاسای نێودەوڵەتیی بریتییە لەو کۆمەڵە نۆرمە یاساییانەی دەوڵەتەکان بە رێککەوتنی ئیرادە هاوبەشەکانیان دایانناوە بۆ بەرێوەبردنی پێوەندییان لە پرۆسەی خەبات و هاوکارییاندا بە ئامانجی پاراستنی پێکەوەژیانی ئاشتییانەی دەوڵەتانی هەردوو جەمسەر و لە کاتی پێویستیشدا بەو فشارە زۆرەملێیە دەپارێزرێ، کە دەوڵەتەکان بە شێوەی یەکلایەنە یان بەکۆمەڵ پیادەی دەکەن[٢].

دوای ئەو پەرەسەندنەی لە سەدەی نۆزدەهەم روویدا لە رووی فرەوانبوونی پێوەندیی نێودەوڵەتییەوە و بەستنی چەندین پەیمان و رێککەوتننامە و کۆنگرەی نێودەوڵەتی و دامەزراندنی دەزگەی نێودەوڵەتی پاش یەکەمین شەڕی جیهانی وەك: کۆمەڵەی گەلان و دادگەی نامژی نێودەوڵەتی هەمیشەیی، ئەمانە هەموو بوونە هۆی سەرهەڵدانی بۆچوونی نوێ، کە سەیری یاسای نێودەوڵەتیی لە چوارچێوەی مێژوویی خۆیدا دەکات و جەخت دەکاتە سەر خوێندنەوەی مێژووی دیپلۆماتی و تیۆری یاسای نێودەوڵەتی.[٣]

بەم شێوەیە دەبینین یاسای نێودەوڵەتی ئەوەندە لە پەرەسەندنە، خەریکە لەو ئاستە نێزیك ببێتەوە و ئەو پەرەسەندنە گەورانە بگرێتەخۆ کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا بە سەر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا هات.

لەبەر رۆشنایی ئەم هەموو گۆڕانکارییانە، بۆچوونە نوێیەکان پێیان وایە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی ئەمانەن: دەوڵەتەکان، ئەو گەل و نەتەوانەی لە پێناو سەربەخۆییاندا خەبات دەکەن، هەروەها رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و قەوارە هاوشێوەکانی دەوڵەت، تا رادەیەکیش تاك. ئەمانە بەشداری دەکەن لەو پێوەندییە نێودەوڵەتییانەی، کە ماف و پابەندبوونی نێودەوڵەتییان لێ دەکەونەوە، کە بەپێی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی و لە چوارچێوەیدا پیادە و جێبەجێیان دەکەن. لە بەرئەنجامی هەموو ئەمانە بۆمان دەردەکەوێ: یاسای نێودەوڵەتیی بریتییە لە کۆمەڵێك پرەینسیپ و نۆرمی یاسایی کە لە لایەن دەوڵەتەکان و ئەو دوای کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتییەوە داڕێژراون بە ئامانجی پاراستنی ئاشتی و ئاسایش و هاوکاری نێودەوڵەتی، لەکاتی پێویستیشدا بە پەنابردنە بەر هێز لەلایەن دەوڵەتەکانەوە بە کۆمەڵ یان بە شێوەیەکی یەکلایەنە، دەپارێزرێ.

2- G.T. Tunkin, Co- existence and International Law,95 HR, pp. 1,51 .
3- B.S. chimni, International Law and world order, newDelhi , 1993

تایبەتمەندیی یاسای نێودەوڵەتیی ئەوەیە، کە سیستەمێکی یاسایی سەربەخۆیە و لەگەڵ سیستەمە یاساییەکانی دیکەدا جیاوازی هەیە، ئەرکە بنەڕەتییەکەشی ڕێکخستنی ئەو پێوەندییانەیە، کە لە هەموو بوارەکانی پێکەوە ژیانی نێودەوڵەتیدا دێتەئاراوە. بەم پێیە یاسای نێودەوڵەتیی هەر ئەوە نییە ئیرادەی خۆیەتی دەوڵەتەکان بەرجەستە بکات، بگرە بەرجەستە لە هۆکارە بابەتییەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیش دەکات.

گەوهەری یاسای نێودەوڵەتی، تیۆریی هاوڕازیبوونی ئیرادەی (توافق الارادات) لەخۆگرتووە، کە پێی وایە تاکە ڕێگە بۆ دانانی نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی مولزەم بۆ دەوڵەتان، ئەو ڕەزامەندییەیە کە گوزارشت لە ئیرادەی دەوڵەتەکان دەکات، بەڵام ئیرادەی دەوڵەتەکان تاکە پێوەری یەکلاکەرەوە نییە لەم بوارەدا، چونکە دانانی نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی تا ڕادەیەکی زۆر لەژێر کاریگەری کۆمەڵێك هۆکار و بارودۆخی بابەتی دەبن، کە ئەمانەش ڕەنگدانەوەیان دەبێت لەسەر پێکهاتنی ئیرادەی یاسایی دەوڵەتەکان. وەکو گوتیشمان چەند هۆکارێکی جیاجیا کاردەکەنە سەر پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵەتی و پێکهاتنی نۆرمەکانی وەك: پەرەسەندنی ئابووری، نەریت، خوو و ڕەوشتی گشتی، بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان، زانستە تەکنیکییەکان و کێشە جیهانییەکان و...هتد.

یاسای نێودەوڵەتیی لە پەرەسەندنی مێژوویی خۆیدا و پێکهاتنی نۆرمەکانیدا کاریگەریی چەند هۆکارێکی جیاجیای بە سەرەوە بووە. وەك: کاریگەریی پێوەندییە کۆمەڵاتییەکان، شەڕوشۆڕ و ڕووداوی مێژوویی بەتایبەتی ئەو ڕۆڵەی کلێسای کاسۆلیك و ئەرسەدۆکس و ئاینی ئیسلام گێڕاوییانە لە ژیانی نێودەوڵەتیدا.

یاسای نێودەوڵەتی پێکهاتەیەکی تایبەتی دانپێدانراوی نییە، بەڵام هەموو توخمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی وەکو پرەنسیپ و نۆرم و دەزگە نێونەتەوەییەکان، هاوبەندن لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی نێودەوڵەتیدا، کە ئەم تایبەتمەندییانەی هەیە:

١- پرەنسیپ و نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان دابەش دەبن بۆ پرەنسیپ و نۆرمی نێودەوڵەتی و بۆ پرەنسیپ و نۆرمی هەرێمی و دەڤەری تایبەت.

٢- لە رووی هێزی ئیلزامییەوە دابەش دەبن بۆ نۆرمی فەرماندەر imperative، کە سیفەتی ئیلزامی هەیە، هەروەها بۆ نۆرمی نافەرماندەر Dispositiveکە مولزەم نییە.

٣- پرەنسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی هێزێکی ئیلزامی گشتییان هەیە Jus

cogens که به نێوەڕۆکی یاسای نێودەوڵەتیی دادەنرێ و کاریگەرییەکی گەورە دەکاتە سەر پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵەتیی لە رووی یاساییەوە.

٤- یاسای نێودەوڵەتیی چەند بەشێکی لاوەکیی لێ دەکەوێتەوە و هەر بەشێکیان لە کۆمەڵێك نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی پێك دێ، هەر کۆمەڵێك لەمانە چەند پێوەندییەکی نێودەوڵەتیی لە یەك جۆر رێك دەخەن، سەرچاوەیان دەگەڕێتەوە بۆ پرەنسیپ و نۆرمە پەیمانی و عورفییە گشتییەکان، کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا و بڕیارەکانی رێکخراوە نێودەوڵەتی و دەزگە دادییە نێونەتەوییەکاندا هەن و هەر لقێکیش سەرەڕای ئەوەی بەشێکە لە سیستەمی یاسای نێودەوڵەتی چەند لقێکی باوی "تەقلیدی" هەیە، وەك: یاسای پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان و یاسای دیپلۆماتی و کونسوڵی و یاسای دەریایی نێودەوڵەتی و هەروا ئەو دوای لقە نوێیەکانی وەك: یاسای رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و یاسای مافی مرۆڤ و یاسای ئاسمانی نێودەوڵەتی و یاسای ژینگەی نێودەوڵەتی و یاسای تاوانی نێودەوڵەتی.

٥- هەندێك لە بابەتەکانی یاسای نێودەوڵەتی، بەو پێیە، کە کۆمەڵێك نۆرمی یاسایین، رەنگدانەوەی تایبەتمەندیی یاسای نێودەوڵەتی گشتین، وەکو بابەتی دانپێدانانی نێودەوڵەتی و میراتگری نێودەوڵەتی و بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی و ناوبژیوانی نێودەوڵەتی.

٦- ئەو نۆرمانەی لەو دوکومێنتانەدا دێن کە لە دەزگە و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکانەوە دەردەچن، وەك: بڕیار و بەیان بەشێوەی راسپاردە، مەودای فرەوانتریان هەیە و پێشکەوتووتر و هەماهەنگترن لە رووی پاراستنی مافی مرۆڤەوە. بۆیە بە بنەمایەکی پتەو دادەنرێن بۆ داڕشتن و پەسندکردنی دوکومێنتی نێودەوڵەتی ئیلزامی گرینگ.

٧- ئەو نۆرمە کۆمەڵایەتییانەی لە توێیاندا نۆرمی نەریتی نێودەوڵەتی و رەوشتمەندی و موجامەلەی نێودەوڵەتییان هەڵگرتووە، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کاریگەرییان هەیە بۆ دانان و داڕشتن و پەسندکردنی نۆرم و پرەنسیپی یاسای نێودەوڵەتی.

باسی دووەم

سیستەمی نێودەوڵەتی و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان

یاسا گوزارشت لە یەکسانی و دادوەری و ئازادی دەکات. بەم واتایە، بیرۆکەی یاسا واتە بیرۆکەی بەرقەراری سیستەم و دوورکەوتنەوە لەو ئاژاوە و بێسەروبەرییەی، کە لەگەڵ دادوەری و بوونی سەقامگیری مرۆڤدا ناگونجێت. یاسا رۆڵێکی بنەڕەتی گێڕاوە لە کاروانی دوورودرێژی مرۆڤایەتیدا. چونکە هەر کۆمەڵگەیەك چ گەورە یان بچووك، پێشکەوتوو یان دواکەوتوو، کۆمەڵێك پرەنسیپی بۆ خۆی داڕشتووە تاوەکو بتوانێ بە گوێرەیان ژیان و پێشکەوتنی خۆی رێك بخات. ئەوەی بۆی هەیە بیکات و ئەوەی بۆی نییە بیکات. کاری رێدراو و کاری قەدەخە. پێشکەوتن ئەگەرچی سەخت و هێواش بووبێ، کۆشش و هاوکاریی کۆمەڵێك پیاو و ژنە، کە لە پێناو وەدیهێنانی ئامانجی هاوبەش لەسەری رێککەوتوون، وەك: راوکردنی ئاژەڵ یان کۆکردنەوەی بەروبوومی دار، یانیش تەنیا بە ئامانجی کۆکردنەوەی ماڵ و سامان.

یاسا ئەو توخمەیە کە ئەندامەکانی کۆمەڵگە یەکدەخات لە رووی ملکەچییانەوە بۆ کۆمەڵێك بەها و پرەنسیپی داڕێژراو. لەم روانگەیەوە یاسا دوو لایەنی لێ دەکەوێتەوە:

یەکەمیان: رێگەدان بە تاکەکانی کۆمەڵگە بۆ بونیادنانی چەند پێوەندییەکی یاسایی تایبەت، کە چەندین ماف و ئەرکی لێ دەکەوێتەوە وەك گرێبەست.

دووەمینیشیان: ملکەچییە بۆ یاسا و سزادانی ئەوانەی سەرپێچی لە بڕیارەکانی دەکەن، واتە یاسا برێتییە لە کۆمەڵێك نۆرم کە رەوشت رێك دەخەن و تا رادەیەکیش رەنگدانەوەی چەمك و وێناکانی ئەو کۆمەڵگەیەن کە رێکی دەخات.

کۆمەڵێك سیستەمی جیاجیا هەن، بەشێکیان ناوەخۆیی و بەشێکیان نێودەوڵەتین، بەڵام ئەوەی لێرە مەبەستمانە، سیستەمە یاساییە نێودەوڵەتییەکانە، کە لە رووی چوارچێوە و گشتگیرییانەوە، جیاوازن. فرەوانترینیان ئەو سیستەمە جیهانییە گشتگیرییەیە کە لە توێیدا هەموو سیستەمە یاساییە نێودەوڵەتییە لاوەکییەکان و کەسە یاساییەکانیان و پێوەندییەکانی نێوانیان لەخۆدەگرێ، وەك: سیستەمی پێوەندیی ئابووری و ژینگەیی و ئەو پێوەندییانەی

کێشەکانی پاراستنی مافی مرۆڤ ڕێك دەخەن. سیستەمە هەرێمی و ناوچەییەکانیش دوای سیستەمی جیهانیی گشتی دێن.

هەموو سیستەمێکی نێودەوڵەتی، کەسانی خۆی هەیە، ئەوانیش دەوڵەتن یان ڕێکخراوی نێودەوڵەتین، یان ئەو گەل و نەتەوانەن، کە لە پێناو وەدەستهێنانی مافی چارەنووسی خۆیان خەبات دەکەن یان تاکەکان یان هەموو ئەم کەسانە یان بەشێکیان. لە ڕەوتی پراکتیکی نێودەوڵەتی لە چوارچێوەی هەر سیستەمێکی نێودەوڵەتیدا پێوەندییەکی نێودەوڵەتی پەیدادەبێت، کە بگونجێت لەگەڵ ئەو سیستەمەدا. پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیش لە رووی بازنەیانەوە، جیاوازن: هەندێکیان هەموو جیهان دەگرنەخۆ، هەندێکیشیان بازنەیەکی بەرتەسك دەگرنەخۆ و کەسانێکی دیاریکراو بەشداری تێدا دەکەن وەك پێوەندییە دووقۆڵییەکان و پێوەندییەکانی نێوان دوو حکوومەت.

لەپاش هەرەسهێنانی یەکەتیی سۆڤێت و بەرەی سۆشیالیزم و کۆتاییهاتن بە سەردەمی جەنگی سارد، جۆرێکی نوێ لە پێوەندیی نێودەوڵەتی سەریهەڵدا، خەسڵەتی بە نێودەوڵەتیبوونی هەموو لایەنێکی هاوکاری پێوە بوو، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا، وەك لایەنی ئابووری، زانستی تەکنۆلۆژی و دۆزینەوەی ڕێگەچارە بۆ کێشە جیهانییەکانی وەك: پاراستنی ژینگە و مافی مرۆڤ و خۆراکی جیهانی و ئاوی خاوێن و بەکارهێنانی وزە بە شێوەیەکی دروست و ئاقڵانە و شتی دی.

ئەوەی گرینگییەکی تایبەتی هەیە لەم ڕووەوە، مەسەلەی پێناسەکردنی سیستەمی یاساییە، کە برێتییە لە ڕێکخەری پێوەندییەکانی کەسەکانی هەر سیستەمێکی یاسایی نێودەوڵەتی. وەکو گوتمان لەوێدا دوو سیستەمی یاسایی کلاسیکی هەن: سیستەمی یاسایی ناوەخۆ و سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتیی کە ئەمیشیان دەبێتە دوو بەشەوە: سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتیی گشتی و سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتیی تایبەت. لە پراکتیکی نێودەوڵەتیشدا چەند سیستەمێکی یاسایی جیاجیا هەن، چەند توخمێك لە سیستەمی یاسای نێوتەوەیی و چەند توخمێکی دیکەیش لە سیستەمی یاسایی ناوەخۆیی دەگرنەوە، وەك سیستەمی یاسایی یەکیەتیی ئەورووپی.

لێرەدا تۆژینەوەکەمان جەخت دەکاتە سەر ئەو سیستەمە نێودەوڵەتییەی، کە پێوەندییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و قەوارە نیمچە دەوڵەت و گەل و نەتەوە خەباتگێڕەکان و هەندێ جاریش تاکەکان، دەگرێتەوە.

توخمی سەرەکیی سیستەمی نێودەوڵەتی، بریتییە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان. دەبینین دەوڵەتەکانی دنیا لە چوارچێوەی سیستەمی نێودەوڵەتیدا لەگەڵ یەکدیدا پێکەوە دەژین و لەمیانەی تێکەڵاوی و هاوکاریکردندا، بەرێککەوتنی هاوبەش ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانە پێکدێن، کە بەردەوام گرینگی و ژمارەیان لە ژیانی نێودەوڵەتیدا لە پەرەسەندندان. تاوەکو ئێستەش ژمارەیەکی زۆر لە گەلانی دنیا درێژەیان بە خەبات و تێکوشانیان داوە لە پێناو مافی بڕیاردانی چارەنووس و سەربەخۆییان. لە گەرمەی ئەم خەبات و تێکۆشان و تێکەڵییان بە دەوڵەتەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەتییەکان دەبنە بەشدار لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا.

بە بەردەوام پێوەندیی لەنێوان دەوڵەتەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و ئەو گەلانەی خەبات دەکەن لە پێناوی سەربەخۆییدا لە رووی سیاسی و ئابووری و زانستی تەکنۆلۆژیاوە ژمارەیەکی زۆری دی لەو پێوەندییانەی، کە سنووری هەرێمی دەوڵەت و دەسەڵاتی دەبەزێنن، لە گەشەکردن و پەرەسەندندان.

پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان هەندێ لایەنی هاوکاری نێودەوڵەتی دەگرنەوە، وەك پێوەندییە ئابووری و کولتووری و سیاسییەکان و... هتد پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیش یان دووقۆڵی دەبن، یان فرەلایەن، یاخۆ هەرێمی، یان جیهانی، یانیش ناوچەیی دەبن.

چەند هۆکارێکی خۆیەتی و بابەتی جیاواز هەن کاردەکەنە سەر پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان، وەك:

١- ئاستی گەشەکردنی دەوڵەتەکان لە ڕووی ئابوورییەوە.
٢- بەها ڕەوشتمەندیی و کولتوورییەکانی کۆمەڵگەکان.
٣- بەرژەوەندییە نیشتمانییەکانی دەوڵەتەکان.
٤- بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتە دەوڵەمەندەکان.
٥- بەرژەوەندییەکانی کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان.
٦- بارودۆخی ژینگەیی و پێگەی دیمۆگرافی.
٧- کێشە جیهانییەکان.
٨- پەرەسەندنی زانستی تەکنۆلۆژیای.

بە پلەی یەکەم سیستەمی یاسای نێودەوڵەتیی لەسەر ئەو پرەنسیپە یاساییە فەرماندەرانە (المبادی القانونیة الامرة) بونیادنراون، کە بۆ کەسەکانی یاسایی نێودەوڵەتی ئیلزامین، بەڵام ئەو پرەنسیپ و بنەما لاوەکییانەی پێوەندییە دووقۆڵییە نێودەوڵەتییەکان یاخۆ پێوەندییە

فرەلایەنییەکان ڕێك دەخەن، بە گوێرەی ئەو پرەنسیپە ئیلزامییە گشتییانە، دادەڕێژرێن.

شان بەشانی نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکانیش چەند نۆرمێکی کۆمەڵایەتیی هەن لە سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتیدا کاریان پێ دەکرێ، وەك: نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکان و نۆرمی موجامەلەی نێودەوڵەتی و نۆرمی نەریتی نێودەوڵەتی.

سیستەمی نێودەوڵەتی و ئەو بەرئەنجامانەی لە هاوکاری نێودەوڵەتییەوە دێن، لە چوارچێوەی سیستەمی جیهانی گشتیدا، بایەخدارترن، چونکە کاریگەرییەکی گەورە دەکەنە سەر پەرەسەندنی ئەو دوای سیستەمەکان و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر ئاستی حکومی و ناحکومیدا.

باسی سێیەم

پێوەندیی لەنێوان یاسا و سیاسەت

ئاشکرایە ناکرێ بە شێوەیەکی تەواو جیاوازی لەنێوان یاسا و سیاسەتدا بکرێ. ئەگەر ئەو تیۆرییە یاسایی و فەلسەفییانەش، کە لە هەردوو لقەکەدا پێڕەو دەکرێن بەلاوەنێین دەبینین پێوەندیگەلێکی پتەو هەردووك یاسا و سیاسەتیان پێکەوە گرێداوە.

لە کۆمەڵگە پێشکەوتووەکاندا جیاوازی دەکرێ لەنێوان داڕشتنی سیاسەت و شێوازی پیادەکردنی، بۆ نموونە لە بەریتانیا پەرلەمان یاساکاری دەکات، واتە یاسا دادەنێت، بەڵام ئەرکی دەزگەی دادوەری جێبەجێکردنی یاسایە واتە کاری دادگەیی. ئەم دابەشبوونە لە ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاشدا پێڕەو دەکرێت لەنێوان کۆنگرێس و دەزگەی داد دا. لەراستیدا مەبەست لەم دابەشبوونە ئەوەیە، وا نەکرێ ئەم دوو دەسەلاّتە بدرێنە یەك دەزگە لە دەزگەکانی دەوڵەت. هەرچۆنێکیش بێ، دەزگەی سیاسیی خۆی یاسا دادەنێت و بە پلەی یەکەم سیستەمی یاسایی دروست دەکات. دەبینین لە چوارچێوەی پایەکانی دادگەکاندا، دادوەرەکان دەسەلاّتێکی فرەوانیان هەیە بۆ راڤەکردنی یاسا و هەڵبژاردنی باشترین حوکم لەنێوان کۆمەڵە ئەگەرێکدا.

هەندێ هۆکار هەن وا دەکەن کاریگەریی سیاسەت بە سەر پرۆسێسی یاساییدا کەم بێتەوە. گرینگترینیان ئەو نەرێتە یاساییەیە Law Habit، کە لە هۆشی تاکەکاندا چەسپیوە. بگرە ئەو بارودۆخە یاساییە تایبەتەی، کە زاڵە سیستەمی سیاسی دەچەسپێنێ و سەربەخۆیی دەزگە یاساییەکان و شێوازی کارکردنیشیان بەهێزتر دەکات.

لە زۆرینەی دەوڵەتە دیموکراتییەکانی جیهاندا دەستێوەردانی سیڤیل لە پرۆسێسی دادوەری، یان دادگەدا بە پێشێلکردنی ئەو پرەنسیپە سەرەکییانە دەژمێردرێ، کە سیستەمی دیموکراتی لەسەریان بونیادنراوە، پاشانیش ڕووبەڕووی بەرهەڵستکارییەکی توند دەبێتەوە. بەکارهێنانی زمانی یاسایی و رێکارە یاساییە بڕیار لەسەر دراوەکان، پێکەوە لەگەڵ ڕێزگرتنی پیشەی یاسایی، ئەمانە هەموو سیستەمی حوکم دەچەسپێنن و مەودایەکی تەواو دیاری

دەکەن لەنێوان دەسەڵاتەکانی دەزگەی یاسادانان و دەزگەی جێبەجێکاری و دەزگەی دادوەریدا، بەڵام کاتێك مرۆڤ دەڕوانێتە یاسای نێودەوڵەتی، مەسەلەکە بەلایەوە، بە تەواوی جیاوازە. چونکە بەرئەنجام دەوڵەتەکان خۆیان دەسەڵاتیان بەسەر سیستەمی جیهانیدا دەشکێ و پیادەی هەردوو دەسەڵاتەکان دەکەن: خولقاندنی نۆرمی یاسایی (ئەگەر ئەو رۆڵە لاوەکییە بەدەرکەین، کە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان لەم بارەیەوە دەیگێڕن) هەروەها لێکدانەوە و پراکتیزەکردنیان. دوایەش لە سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتیدا میکانیزمێکی پێویست نییە بۆ بڵاوکردنەوەی ((نەریتی یاسایی نێودەوڵەتی))((International Legal Habit)) لەنێوان دەوڵەتان و بەرپرسە نێودەوڵەتییەکاندا.

پێوەندیی هاوبەشی نێوان یاسا و سیاسەت لە کاروباری جیهانیدا، پرسێکی ئاڵۆزە و چارەسەرکردنی قورسە، بەڵگەش بۆ ئەوە ئەو وتووێژانەیە، کە دەکرێن لەبارەی ئەو فاکتەرانەی پاڵ بە دەوڵەتەکانەوە دەنێن بەرەو پابەندبوون بە نۆرمە نێودەوڵەتییەکانەوە. سیاسەتی بەهێز ، کێبڕکێ و ناکۆکی و باڵادەستی دەورووژێنێ و دەبێتە کۆشش لە پێناوی مانەوە و سەپاندنی دەسەڵاتدا. لێرەش ئەرکی یاسای نێودەوڵەتیی لەم بوارەدا هەماهەنگی کردنە لەنێوان بەرژەوەندییەکان و نێزیکخستنەوەی بیر و بۆچوونەکان و چارەسەرکردنیان. لێرەدا یاسای نێودەوڵەتی هەوڵ دەدات چوارچێوەیەکی گشتیی دابنێت، وەك بەستێك بۆ بەرەنگاریکردن لە ڕووداوی شۆك ئامێز و کاردانەوەی و سووککردنی داواکاری و سکاڵاکان و میانڕەوی کردنیان و دوایەش گەیشتن بە هاوسەنگیی بەرژەوندییەکان، ئینجا چەسپاندنی ئاشتی و ئاسایشیی نێودەوڵەتی و پاراستنیان.

سەرەڕای هەموو ئەوانەش، یاسای نێودەوڵەتیی کۆمەڵە پرەنسیپێك دادەڕێژێ، کە دەوڵەتەکان لە رەفتاریاندا پێڕەویان دەکەن. کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، وەکو هەر کۆمەڵگەیەکی مرۆیی دیکە، بۆچوون و ئامانجی خۆی هەیە و بەکردەوە تێدەکۆشی بۆ بەدیهێنانیان. دادگەی نێودەوڵەتیی سەبارەت بە کێشەی ئەفریقیای باشوور ئاماژەیکردووە، دەڵێت: ((پێویستە دادگە پێڕەوی پرەنسیپە ڕەوشتمەندییەکان نەکات، ئەگەر شێوەیەکی یاسایی تەواویان وەرنەگرتبێت. یاسا وەك گوتوویانە بۆ ئەوە پەیدابووە، لە خزمەتی پێویستییە کۆمەڵایەتییەکاندا بێت، هەر لەبەر ئەم هۆیەش ناتوانێ ئەوە وەدی بێنێ تەنیا لە چوارچێوەی ئەرکەکەی و لە میانەیدا نەبێ، ئەگینا نابێتە خزمەتێکی یاسایی وا شایستەی ڕێزگرتن بێت)).

یاسای نێودەوڵەتی هێشتا ئەو سەرچاوە راستەوخۆ یەکلاکەرەوەیە نییە، کە بتوانێ چارەسەری تەواوی کێشە و ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوە نێودەوڵەتییەکان بکات، چونکە هەم لەرووی پێکهاتە و هەم لە رووی ناوەڕۆکییەوە هێشتا لاوازە.

دانپێدانەنان بەم کەم و کورتییەی یاسایی نێودەوڵەتی، هان دەدات بۆ وەرگرتنی هەڵوێستێکی ئۆتۆپییانە Utopian و نشوستیهێنان لە یەکەم بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ واقیعدا. لە لایەکی دیکەوە وەرگرتنی هەڵوێستێکی توند و بەهێزیش دەگاتە هەمان هەڵە، واتە بارودۆخەکە بەرەو گرژییەکی زێدەتر دەبات.

باشتر وایە ڕێگەی مامناوەندی بگیرێتەبەر، ئەویش پێزانینە• بەلایەنە بەهێز و لایەنە لاوازەکانی یاسای نێودەوڵەتی و ئەوی دەکرێ و ئەوی ناکرێ دەستنیشان بکرێت. مرۆڤ دەبێ هەوڵ بدات بۆ بڵاوکردنەوەی سیستەم و خۆشگوزەرانی و دادوەری، نەك تەنیا لەو وڵاتەی تێدا دەژی، بگرە لەو سیستەمە نێودەوڵەتییەشدا کە تێیدایە.

•لێرە بەولاوە دەستەواژەی "پێزانین" بۆ دەستەواژەی "اعتراف"ی عەرەبی و Recognition "“ ی ئینگلیزی و признание”" "پریزنانییێ" ی رووسی و بولگاری و سربی و کەرواتی و " Uznání""" ئوزنانی" ی چیکی و پۆلونی و" Визнання " "ڤیزنانیا"ی ئۆکرانی بەکار دەهێنین. نێزیکترین دەستەواژە بۆ زمانی کوردی ئەم دەستەواژە سلاڤییانەن، کە دەقاودەق بەرامبەرەکەی لە کوردیدا دەستەواژەی "پێزانین"ـە.

باسی چوارەم

جیاوازیی یاسای نێودەوڵەتی لە یاساکانی دیکە

ئەگەر بە گشتیی چاوێك بخشێنین بە تایبەتمەندییەکانی یاسادا، دەبینین ئەو تایبەتمەندییانە یاسای نێودەوڵەتیش دەگرنەوە وەك کۆمەڵە نۆرمێکی رەوشتیی ئیرادییانە، کە چەند پێوەندییەکی دیاریکراو لەنێوان کەسانێکی دیاریکراودا رێك دەخەن و زامنی پابەندبوونیان دەکەن بەو ئیلتیزامانەی لێیان دەکەونەوە. وێڕای ئەم تایبەتمەندییە هاوبەشانەش لەنێوان یاسای نێودەوڵەتی و لقەکانی دیکەدا هەن، بەڵام بە شێوەیەکی بنەڕەتیی لەگەڵ یاسای ناوەخۆییدا جیاوازی هەیە، ئەم جیاوازییەش بە زەقی لە شوێنی رێکخستنی یاسایی و کەسەکان و بابەت و سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی و شێوازی دانانی نۆرمە یاساییەکان و شێوازی ناچارکردنی کەسەکان بۆ پابەندبوون پێیانەوە خۆی دەنوێنێ.

دەکرێ تایبەتیی ئەو سیستەمە یاساییە نێودەوڵەتییەی، کە یاسای نێونەتەوەیی تێیدا کاردەکات، لە چەند خاڵێکی سەرەکیی کورت بکەینەوە:

١- بوونی دەوڵەتی خاوەن سەروەری.

٢- نەبوونی دەسەڵاتێکی باڵاتر لە دەسەڵاتی دەوڵەت، کە بتوانێ ئیرادەی خۆی بەسەر دەوڵەتە سەروەرییەکاندا لە رێگەی دەرکردنی نۆرمی یاسایی مولزەم بۆیان بسەپێنێ.

٣- نەبوونی دەزگەیەکی دادوەری و جێبەجێکاری، کە بتوانێ دەوڵەتەکان ناچاربکات پابەندبن بە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە.

ئەم تایبەتمەندییانەی کە سیستەمی نێودەوڵەتی هەیانە وا دەکەن یاسای نێودەوڵەتی ببێتە بەشێکی تایبەت و جیاوازی هەبێت لەگەڵ یاسای نێوەخۆییدا.

١ - جیاوازیی یاسای نێودەوڵەتی لە یاسای ناوەخۆیی:

یاسای ناوەخۆیی ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانە رێك دەخات، کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی یاسایی هەر دەوڵەتێکدا بونیادنراون و هێزی کارپێکردنیان سنووری دەوڵەتەکە نابەزێنێ، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانە رێك دەخات، کە هەر یەك

له سنووری دەسەڵاتی ناوەخۆیی دەوڵەت و سنووری هەرێمیی دەوڵـەت وەك یـەك دەبـەزێنێ. پێوەندییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵـەتیی ئـەو بابەتەیـە کـە یاسـای نێودەوڵـەتی گشتی رێکی دەخات. ناوەڕۆکی ئەو پێوەندییانەی، کە دەبنە پێوەندیی یاسایی نێودەوڵـەتی و نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی رێکیان دەخەن، برێتییـە لـەو مـاف و ئیلتیزامانـەی کـە بـۆ بەشداربووانی دەکەونەوە، واتە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی.، ئەم پێوەندییە یاساییە نێودەوڵەتییانە دەکرێ لەنێوان دوو دەوڵەت یان چەند دەوڵەتێك بن لەناوچـەیەکی جوگرافیـای وەکو ئەورووپا یان تەنانەت دەوڵەتەکانی هەموو جیهان.

یاسای نێودەوڵەتیی گشتی وەك لقێکی تایبەت لە لقـەکانی یاسـا، ناچـێتە چوارچـێوەی سیستەمی یاسای نیشتمانی هیچ دەوڵەتێکەوە و نۆرمی یاسایی ناوەخۆیی هـیچ کامێکیـانی تێدا نییە، بـەڵام لەهـەمان کاتـدا کاردەکاتـە سـەر دروسـتکردنی هەنـدێ نـۆرمی یاسـایی ناوەخۆیی. دەوڵەتـەکان پابەنـددەبن بـەوەی یاسـا ناوەخۆییـەکانیان لەگـەڵ ئـەو پەیماننامـە نێودەوڵەتییانەدا بگونجێنن کە مۆریان دەکەن. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە یاسای نێودەوڵـەتی کاریگەریی نۆرمە یاساییە ناوەخۆییەکانی بە سەرەوە نابێ. (لە لاپەڕەکانی داهاتوو شـرۆڤەی ئەوە دەکەین).

کەسەکانی یاسای ناوەخۆیی تاکەکان و کەسە مانەوییەکان و دەوڵـەتن بـەو پێیـەی، کـە ئەمانە شایستەی ماف و چەند ئیلتیزامێکی دیاریکراون، بەڵام کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی بریتین لە دەوڵەتەکان و ئەو گەل و نەتەوانەی لـە پێنـاو مـافی چارەنووسـیاندا خـەبات دەکەن، هەروا رێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان و قـەوارە نیمچـە دەوڵەتـەکان و تاکـەکانیش تـا ڕادەیەك، ئەمانە بەشدارن لە پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان و مـاف و ئیلتیزاماتیـان هەیـە و توانای پیادەکردنیانیان هەیە، بەپێی یاسای نێودەوڵەتی و لە چوارچێوەیدا.

بابەتی یاسای نێودەوڵەتی گشتی هەموو شـتێك دەگرێتـەوە، کـە دەکـرێ لـە پێناویـدا کەسـەکانی یاسـای نێودەوڵـەتیی پێوەندییـەکی نێودەوڵـەتی ببەسـتن، واتـا شـتە مـادی و نامادییەکان و کار و رەتکردنەوەی کار، کە بەحەسری ناچنە چوارچێوەی دەسەڵاتی نـاوەخۆیی دەوڵەتەوە.

سەرچاوەکانی یاسای نێوەخـۆیی بـرێتین لـەو یاسـادانانەی، کـە لـە خـودی دەوڵەتـەوە دەردەچێ، بەڵام نۆرمە یاساییە گشتییە نێودەوڵەتییەکان بە شێوەیەکی بنەڕەتیی لـە رێگـەی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان و عورف و نەریتی نێودەوڵەتییەوە پێکدێن. لەکاتێکدا دەوڵـەت،

له کاتی پێویستدا هەموو هێزێکی خۆی بەکاردێنێ بۆ زامنکردنی جێبەجێکردنی نۆرمەکانی یاسای نێوەخۆیی، دەبینین کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی، بە پلەی یەك دەوڵەتان، هەڵدەستن بە دانانی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی لە ڕێگەی گونجانی ویستەکانیان، کە ئەویش بەرجەستەیە لە پەیماننامەی مۆرکراو لەنێوانیاندا.

لە پێناو دارشتنی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی، لایەنی پەیماننامەکان لەسەر بنەمای ئیرادەی ئازاد و بنەمای یەکسانی، پەنادەبەنە بەر ڕێککەوتن لەسەر هەڵوێستە هاوبەشەکانیان و لە ڕێگەی سازش لە هەندێ هەڵوێست و دانوستاندیی هاوبەشدا بڕیار لەسەر چەند حوکمێك دەدەن، کە تا ڕادەیەکی زۆر ڕەنگدانەوەی بەرژەوەندییەکانیانن و دەبێ لەگەڵ پرەنسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتیدا بگونجێ. ئەم شێوازە بۆ دانانی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی وا دەکات بگەینە ئەو بەرئەنجامەی، کە بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ مۆرکێکی دیموکراتییانەی گشتیی هاوچەرخیان هەیە. یاسای نێوەخۆیی و یاسایی نێودەوڵەتیش توانای بەکارهێنانی شێوازی زۆرەملێ دەستەبەر دەکەن بۆ زامنکردنی ملکەچبوون بەرامبەر بە نۆرمەکانی یاسا. لە سیستەمی یاسای نێوەخۆییدا دەزگەکانی دەوڵەت توندوتیژی بەکاردێنن، بەپێی یاسای نێوەخۆیی و لە چوارچێوەکەیدا، بەڵام لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی خۆیان پەنادەبەنە ئەو کارڕاییانە بە تاك یان بە کۆمەڵ بەپێی نۆرمە یاسا نێودەوڵەتییە کارپێکراوەکان و لە چوارچێوەی پەیمانە نێودەوڵەتییە پێوەندیدارەکاندا.

دەکرێ سزای یاسایی نێودەوڵەتی بسەپێنرێ بە سەر ئەو دەوڵەتەی سەرپێچی لە نۆرمەکانی یاسایی نێودەوڵەتی دەکات، هەروەها دەکرێ هێزیش بەکاربهێنرێ بەپێی مادەی٤٢ لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان لە دژی ئەو دەوڵەتەی دەستدرێژی دەکاتە سەر دەوڵەتێك یان دەوڵەتەکانی دی. ئەم سزا نێودەوڵەتییانەش لە رووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە جیاوازییەکی بنەڕەتییان هەیە لەگەڵ ئەو سزایانەی، کە لە یاسای نێوەخۆییدا دەسەپێنرێنە سەر ئەوەی پێشێلی یاسا دەکات.

٢- جیاوازی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی لە نۆرمی موجامەلە و نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکان:

نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی لەگەڵ نۆرمی موجامەلەنێودەوڵەتییەکاندا جیاوازییەکەیان لەوە دایە، کە نۆرمی موجامەلە برێتین لە کۆمەڵە نۆرمێکی رەوشتییانە، دەوڵەتەکان بۆ موجامەلەکردن لە هەڵسوکەوتی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیاندا رەچاویان دەکەن، بەبێ ئەوەی ئیلتیزامی یاسایی یان ڕەوشتمەندییان لێ بکەوێتەوە. نموونە بۆ موجامەلەی نێودەوڵەتی: سڵاوی ئاڵای تایبەت بە کەشتییە جەنگییەکان و بەخشینی دیپلوماتکارە بیانییەکان لە باج، هەروەها ڕێوڕەسمی پێشوازیکردن لە کەشتییە جەنگییەکان و سەرۆکی دەوڵەتان و باڵوێزەکان.

سەرپێچیکردن لەو نۆرمە موجامەلە ئامێزانە بە پێچەوانەی نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان، بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتیی لێ ناکەوێتەوە، چونکە ئەو سەرپێچییە لە یاسای نێودەوڵەتیدا بە کارێکی ناڕەوا دانانرێن و زۆر جار کاردانەوەی دەوڵەتەکانی دی لەم بارەدا بە هەمان شێوە دەبێ.

گەلێك جار لەگەڵ رەوتی رۆژگاردا نۆرمە موجامەلەنێودەوڵەتییەکان دەبنە نۆرمی یاسایی هێزدار بە رێگەی نەریتەوە (عرف) یان بە دانانیان لە چوارچێوەی رێککەوتنی نێوان دەوڵەتەکاندا وەکو نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە یاسابەندی((حەسانەتی)) دیپلۆماتی و ئەو ئیمتیازاتانەی کە پێشتر بە شێوەی موجامەلەی نێودەوڵەتی بوون.

دەبێ تێکەڵی نەکرێ لەنێوان نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی و نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکاندا ئەگەرچی لە هەندێ رووەوە تێکئالاون، چونکە وەکو پێشتر گوتمان نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان لە رووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە، نۆرمی یاساین. نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکان گوزارشت لە هەست و ویژدانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دەکەن و هێزێکی ئیلزامییان نییە، بگرە شێوەیەکن لە شێوەکانی ئەو هەستەی، کە دەبێ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا، رەچاویان بکات. لە هەمان کاتیشدا کاریگەرییان هەیە بۆ پێکهێنانی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی. گونجانی نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان لەگەڵ نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکاندا گەورەترین دەربڕینە لە بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، چونکە هەرچەند ئەو دوو نۆرمە لە یەکتر نێزیك ببنەوە، هەلی زیاتر دەڕەخسێ لە پێش پاراستنی بەرژەوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا.

نۆرمە ڕەوشتمەندییە نێودەوڵەتییەکان لە گەڵێك باردا دەبنە نۆرمی یاسایی مـولزەم بـە ڕێگەی ڕێککەوتننامە یـان نـەریتی نێودەوڵەتییـەوە وەکـو یاسـا مرۆییـەکانی تایبـەت بـە چاککردنی باری بریندااران و تووشبووانی نەخۆشی لە مەیدانی شەڕدا (ڕێککەوتننامەی سـاڵی ١٨٦٤و ڕێککەوتننامـەکانی ١٨٩٩-١٩٠٧ و ڕێککەوتننامـەکانی جنـێڤ ١٩٢٩-١٩٤٩ لەبارەی مامەڵەکردن لەگەڵ دیلەکاندا.

٣- جیاوازی یاسای نێودەوڵەتی گشتی لە یاسای نێودەوڵەتی تایبەت:

لـە ڕووی تیـۆری و پراکتیکیشـەوە، زاراوەی (یاسـای نێودەوڵـەتی) لـەجیاتی یاسـای نێودەوڵەتیی گشتی بەکاردێت، کە جیـاوازیی هەیـە لەگـەڵ یاسـای نێودەوڵـەتیی تایبەتـدا. دەبینین لە تەك پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیشدا لە ڕەفتاری نێودەوڵەتیدا چـەند پێوەندییـەکی تایبەت هەن، هەم توخمی یاسای شارسـتانی نێوەخـۆیی و هـەم تـوخمی یاسـای نێودەوڵـەتیی دیکەیان تیایە. ئەم پێوەندییانە یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت ڕێکیاندەخات.

چەند پرسێك لە یاسای نێوەخۆیی نیشتمانی سەرهەڵدەدەن، وەکو ئەوەی لە یاسـای بـاری کەسێتی و یاسای شارستانی و یاسای کار، کە توخمێکی بیانییان هەیە و چەند ڕەهەنـدێکییان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێوەندییە یاساییە نێودەوڵەتییانـەی، کـە چوارچـێوەی یاسـای نێوەخـۆیی دەوڵەت دەبەزێنن و چەند تاك و کەسانێکی مەعنەوی لەچـەند دەوڵـەتێکی جیاجیـا تێیانـدا بەشداردەبن، یانیش چەند پێوەندییەك کە لەسەر هەرێمیی زیاتر لە دەوڵەتێك پیادەدەکرێن. بە کردەییش ئەم پێوەندییانە لەلایەن یاسای نێوەخۆیی و یاسای نێودەوڵەتییەوە ڕێك دەخرێن. بە واتایەکی فـرەوانتر، یاسـای نێودەوڵـەتی گشـتی و یاسـای نێودەوڵـەتی تایبـەت پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان ڕێکدەخـەن، لـە کاتێکـدا یاسـای نێودەوڵـەتیی گشـتی ئـەو پێوەندییانـە ڕێکدەخات، کە لەنێوان دەوڵەتەکان و کەسەکانی دیکەی یاسـای نێودەوڵەتیـدا، هـەن، بـەڵام یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە پلەی یەکەم، ئەو پێوەندییە یاساییە نێوەخۆییانـە ڕێکـدەخات، کە توخمێکی یان ڕەگێکی نێودەوڵەتییان هەیە.

هەندێ کەس پێیانوایە کە یاسای نێودەوڵەتی تایبـەت بەشـێکە لـە یاسـای نێودەوڵـەتی گشتی، کەچی کەسانێکی تر بە بەشێك لە یاسای نێوەخۆیی (یاسـای شارسـتانی) دایـدەنێن، کۆمەڵێکی دیکەش پێیانوایە، کە ئەم یاسایە چەند نۆرمـە یاسـایەکی یاسـای نێودەوڵـەتیی گشتی و هەروەها چەند نۆرمە یاسایەکی نێوەخۆییش دەگرێتەوە.

یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت نە ئەوەیە بەشێك بێت لە یاسای نێودەوڵـەتیی گشـتی و نـە لقێکیشییە. بێگومان یاسای نێودەوڵەتی تایبـەت لـە چـەند کۆمەڵـە نۆرمێـك پێکهـاتووە، هەنـدێکیان پێوەندیگـەلێکی یاسـایی شارسـتانیی نێوەخـۆیی ڕێکدەخـەن، کـە مـۆرکێکی نێودەوڵەتییان پێوەیە، ئەمــەش واتـا یاسـای نێودەوڵـەتی تایبـەت دوو جـۆر لـە نۆرمــەکان دەگرێتەوە، جۆری یەکەمیان مـاف و ئیلتیزامگـەلێك پێکـدێنی (ڕاسـتەوخۆ پێوەندییـەکان ڕێکدەخات)، دووەمین جۆریشیان برێتییە لە نۆرمی هەواڵەکردن بۆ یاسای نێوەخۆیی دەوڵەتی پێوەندیدار بە چارەسەرکردنی پێوەندیی نێوان لایەنەکان. بۆ نموونە، هەواڵەکردن بەرەو بازنـەی یاسایی ئەو دەوڵەتەی کە پەیماننامەکە یان گرێبەستی هاوسەرێتی تێـدا بەسـتراوە، یـان ئـەو دەوڵەتەی شتەکان لە هەرێمەکەیدان.

یاسای نێودەوڵەتی تایبەت تەنیا پشتنابەستێ بە یاسای نێوەخۆی دەوڵەت، بگـرە هـەمان کات پشتدەبەستێ بە نۆرم و پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتیشەوە.

لـە ڕەفتـاردا، پێوەندییـەکی روون هەیـە لـەنێوان یاسـای نێودەوڵـەتی گشـتی و یاسـای نێودەوڵەتی تایبەت، هەروەها لەنێوان یاسای نێودەوڵەتی تایبەت و یاسای نێوەخۆیی. ئێسـتە بۆچـوونێك سـەریهەڵداوە بـەرەو قووڵکردنـەوەی هاوپێوەنـدیی نێـوان نۆرمــەکانی یاسـای نێودەوڵەتیی گشتی و یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت. بەڵگـەش بـۆ ئـەم قسـەیە، فرەوانبـوونی پێوەندییە لەسەر بناخەی هەردوو یاساکە. بـۆ نموونـە دەوڵەتـەکان کۆمەڵـە پەیماننامەیـەکی ئـابووری درێژخایـەن مۆردەکـەن، لـە پاشـان لەبـەر ڕۆشـنایی ئـەو پەیماننامانـەدا چـەند ڕێککەوتننامەیەکی لاوەکیی مۆردەکەن لەنێوان کۆمپانیا تایبەتەکانیان کە چـەند تـوخمێکی بیانییان پێوەیە کە دەچنە خانەی کارکردنی یاسای نێودەوڵەتیی تایبەتەوە.

باسی پێنجەم

سرووشتی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی

کاتێك لە یاسای نێودەوڵەتی دەکۆڵینەوە، یەکەمین شت ڕووبەڕووی دەبینەوە، مەسەلەی سیفەتی یاسایی یاسای نێودەوڵەتییە. لە پراکتیکدا لە هەر کێشە و ناکۆکییەکی نێودەوڵەتیدا دەبینین هەردوو لایەن وا نیشاندەدەن، کە ڕێزدەگرن لە پرەنسیپەکانی سیستەمی نێودەوڵەتی و ڕەچاوی دەکەن و بەگوێرەی بڕگەکانی کاردەکەن و هەر یەکە و ئەوی دیکەیان تاوانبار دەکات، کە بەبێ پاسا و دەستدرێژی کردۆتە سەر و کاردانەوەی، ئەمەش پەنابردنە بۆ بەکارهێنانی مافی خۆی بۆ بەرگری لەخۆکردن.

لەوانەشە دەوڵەت دەست بخاتە سەر ماڵ وسامانی بیانییەکان و لەم لایەنەوە ڕووبەڕووی گازاندە و ڕەخنە بێتەوە، بەڵام ئەو ڕەنگە بە سەروەری نیشتمانی و دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ بەرەنگاریان ببێتەوە. هۆی تێڕوانینی دەوڵەت بەرەو خۆپەرستی ئەوەیە، کە دەزگەیەکی نێودەوڵەتی سەربەخۆ نییە بتوانێ لە مەسەلەکە بپێچێتەوە و چارەسەرییەکی کۆتایی بۆ دابنێت.

هەر کەسێ لە یاسای نێودەوڵەتی بکۆڵێتەوە، پێوستە هەندێك لەو پرەنسیپانەی لە یاسای نێوەخۆییدا کارپێکراون شارەزابێت، چونکە یاسای نێوەخۆیی تایبەتمەندی خۆی هەیە وەك بوونی دەزگەیەکی تەشریعی بۆ یاسادانان و داڕشتنی یاساکان، هەروا بوونی دەزگەیەکی دادوەری کە پێکدێت لە کۆمەڵە دادگەیەکی خاوەن دەسەڵاتی پلەیی کە ئەرکیان جیبەجێکردنی یاساکانە، بوونی دەزگەیەکی جێبەجێکاری کە ئەرکی سەپاندنی سزایە بەسەر ئەوانەی سەرپێچی لەو یاسایانە دەکەن. جا بەبێ بوونی دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی دادوەری و دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن ناکرێ باس لەبارەی سیستەمی یاسایی نێوەخۆییەوە بکرێ. لێرەشدا دەپرسین ئەی لەبارەی یاسای نێودەوڵەتییەوە، دەڵێین چی؟ ئایا لەوێرا سیستەمێکی یاسایی نێودەوڵەتی هەیە؟

فەیلەسووفی ئینگلیز (John Austin) لە سەدەی نۆزدەمدا تیۆرییەکی لەبارەی یاساوە

داناوە، پوختەکەی برێتی بوو لە بوونی دەسەڵاتێکی سەروەری، هەم فەرمان دەردەکا، هەم سزای ئەوانە دەدات، کە سەرپێچی لە فەرمانەکان دەکەن. جا لەبەرئەوەی یاسای نێودەوڵەتی ئەم نۆرمەی لەسەر جێبەجێ نابێ، بۆیە ئەویش گەڕاندوویەتییەوە بۆ کۆمەڵە نۆرمە ڕەوشتمەندییەکی بابەتییانە Positive morality.

ئەم تیۆرییە لێتۆژەکان رەخنەیان لێگرتووە لەبەرئەوەی شتەکانی بە سادەیی وەرگرتووە، تەنانەت سرووشتی راستەقینەی یاسا و کۆمەڵگە دەشێوێنێ و رۆڵی سزا لە سیستەمدا گەورە دەکاتەوە و بە هەر یاسایەکەوە بێ، دەیبەستێتەوە.

هەندێك دەپرسن، لە حالێکدا ئەگەر هات و چەند دەزگەیەکی تایبەت بە دانانی یاسا و جێبەجێکردنی و سزادانی ئەوانەی سەرپێچی دەکەن بوونیان نەبێت، ئەی چۆن دەتوانین بڵێین: یاسای نێودەوڵەتی، یاسایە؟

بۆ ئەوەی سیفەتی یاسایی ئیلزامی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی بسەلمێنین، پێویستە لەو سێ مەرجە بکۆڵینەوە، کە ئەوانە دایانناوە کە سیفەتی یاسایی یاسای نێودەوڵەتی ئینکاردەکەن، کە ئەویش بوونی دەسەڵاتێکە بۆ یاسادانان و دەسەڵاتێکی دادوەری و دەسەڵاتێکیش سزا بسەپێنی بە سەر ئەوانەی سەرپێچی لە یاسا دەکەن.

١- دەسەڵاتی یاسادانان:

لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا دەزگەیەکی تایبەتی نییە بۆ یاسادانان و لە هەمان کاتدا کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بە دەسەڵاتێك دانانرێت، کە تایبەت بێت بەدانانی یاسای نێودەوڵەتی، هەرچەندە تێکڕای دەوڵەتانی جیهان نوێنەریان تێدا هەیە. بڕیارەکانی ئەم رێکخراوە، لە ڕووی یاساییەوە، تەنیا بۆ دەزگەکانی خۆی مولزەمن، ئەویش تەنیا لەبارەی هەندێ کاروبار[٤]، بەڵام ئەم راستییە کارناکاتە سەر سیفەتی ئیلزامی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی.

پێکهاتەی یاسایی سیستەمی نێوەخۆیی جیاوازی هەیە لەگەڵ پێکهاتەی یاسایی سیستەمی نێودەوڵەتی. دەبینین پێکهاتەی نێوەخۆیی هەموو کۆمەڵگەکان، تەنانەت بە پێکهاتە سەرەتاییەکانیشەوە، پێکهاتەیەکی پلەییە hierarchical دەسەڵاتیش ستوونییە بەشێوەی هەرەم سەرۆك یا دەزگەی سەروەری تێیدا لە لووتکەیە، بەڵام سیستەمی نێودەوڵەتی

٤- بڕوانە: بڕگەی یەکەمی مادەی ١٧ی دەستووری رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان.

شێوەیەکی ئاسۆیی وەردەگرێ و لە ١٩٤ دەوڵەتی سەربەخۆ پێکهاتووە و هەموویان لە رووی یاساییەوە یەکسانن و خاوەنی سەروەریی خۆیانن و بە پێیێ ئەم سەروەری و یەکسانییەش دان بە هیچ دەسەڵاتێك نانێن لە سەرووی دەسەڵاتی خۆیانەوە•. لە سیستەمی نێوەخۆییدا کەسەکانی یاسا واتا تاکەکان یاسا دانانێن، بگرە لەوێ دەزگەیەکی تایبەت هەیە، کە ئەویش پەرلەمانە و ئەرکی یاسادانانە. کەچی دەبینین لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا مەسەلەکە جیاوازە، چونکە دەوڵەتەکان خۆیان یاسا دادەڕێژن و ملکەچی دەبن. بەم پێیە یاسای نێودەوڵەتی لە دوو جۆرە نۆرم پێکهاتووە، جۆری یەکەم پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان دایاندەنێن، جۆری دووەمیش لە نەریتی نێودەوڵەتییەوە دەکەونەوە کە لە بناخەدا جۆرە کارێکن دەوڵەتەکان بەردەوام لەسەریان دەڕۆن و لەلایەن هەموانەوە پێناسراون.

وڵاتەکان بە هاوگونجانی ئیرادەیان سیفەتی ئیلزامیبوون دەبەخشنە نۆرمە یاساییەکان، سەرچاوەیان هەرچییەك بێت: چ پەیماننامە بێ یانیش عورف بێ. کەواتە نەبوونی دەزگەیەکی باڵاتر بۆ یاسادانان لە سیستەمی نێودەوڵەتی، نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لە سیفەتە ئیلزامییەکەیان دانامالێت.

٢- دەسەڵاتی دادوەری:

دادگە لە یاسای نێودەوڵەتیدا جیاوازیی هەیە لەگەڵ ئەوەی لە یاسای نێوەخۆییدا هەیە. لە یاسای نێودەوڵەتیدا دادگە نارێکە هەرچەندە بە چەند شێوەیەکی جیاجیا و هەر لە کۆنەوە وەکو ئامرازێك ناسراوە بۆ یەکلاکردنەوەی کێشە نێودەوڵەتییەکان. ئەوە بوو لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا چەند لیژنەیەکی ناوبژیوانی و دەستەی دادوەری نێودەوڵەتی سەریان هەڵدا، وەکو: دادگەی نامۆژی نێودەوڵەتی هەمیشەیی لە لاهای ساڵی ١٨٩٩ و دادگەی نامۆژی نێودەوڵەتی ساڵی ١٩٤٥، کە جێگەی دادگەی نامۆژی نێودەوڵەتی هەمیشەیی گرتەوە. دادگەی نامۆژی نێودەوڵەتیی لە لاهای تەنیا دەڕوانێتە ئەو کێشانە، کە دوولایەن یان چەند لایەنێك هەواڵەی دەکەن و ناتوانێت گەرەنتی جێبەجێکردنی بڕیارەکانی خۆی بکات. بۆیە رۆڵێکی لاوەکی دەگێڕێ لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا. لەگەڵ ئەوەشدا رۆڵێکی گرینگی هەیە لە پێوندییە نێودەوڵەتییەکان. لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا دەبینین چەندین کێشەی ئاڵۆزی نێودەوڵەتی هەواڵەی ئەم دادگەیە دەکرێن.

• لە ٢٠١٢./٦/٢٦

٣- دەسەڵاتی جێبەجێکاری:

لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا دەسەڵاتێکی جێبەجێکاری باڵا نییە توانای هەبێ سزا بسەپێنی بە سەر ئەوانەی سەرپێچی لە نۆرمە یاساییەکانی نێودەوڵەتی دەکەن. بۆچوونی سەرەکی ئەوە بوو کە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی ئەم رۆڵە بگێرێ، واتا: رۆڵی دەسەڵاتی راپەراندن بگێرێ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا، بەڵام ئەو ڤیتۆیەی ئەندامە هەمیشەییەکانی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان هەیانە، (ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، رووسیای فیدراڵ، چین، فەرەنسا و بەریتانیا)) تەگەرە و ئاستەنگی خستووەتە بەردەم ئەم رۆڵە.

بوونی نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان و سیفەتی ئیلزامیبوونیان، پێوەست نین بە پێشێلکردنیان یانیش بە لایەنێکی خاوەن دەسەلات، کە توانای سزادانی سەرپێچیکەرانی هەبێ. چونکە ئەرکی سزا مسۆگەرکردنی جێبەجێکردنی نۆرمە یاساییەکانە بە شێوەیەکی باشتر و رێکتر، بۆیە دەبێ تێکەڵاوی نەکەین لەنێوان ئەو سەرچاوەیەی سیفەتی ئیلزام لە نۆرمی یاسایی دروستدەکات و لەنێوان ئەو ئامرازەی زامنی جێبەجێکردنی دەکات بە شێوەیەکی باشتر.

بەپێچەوانەی ئەو هەستەی بڵاوە، دەوڵەتەکان زیاتر پابەندن بە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی تاوەك ئەو تاکانەی کە پابەندن بە نۆرمەکانی یاسای نێوەخۆیی و پێشێلکارییەکانی یاسای نێودەوڵەتیش وەکو داگیرکردنی چەکداری و جیاوازیی رەگەزی زۆر کەمترن ئەگەر بەراوردبکرێن بە بارەکانی کوشتن و دزی و دەستدرێژیکردنە سەر ناموس لە چوارچێوەی سیستەمی یاسایی نێوەخۆیی. ئەم تاوانانە لە یاسای نێوەخۆییدا لای هاووڵاتییان ئەو هەستە دروست ناکەن، کە یاسا بوونی نییە، بەهەمان شێوەش سەرپێچییەکانی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی دەگەرێتەوە بۆ لاوازیی سیستەمەکەی و ناکاملبوونی.،ئەمەش کارگەرییەکی نەرێنی زۆری نییە لەسەر سیفەتە ئیلزامی و زەرووەرەکەی. دەکرێ بڵێین دەوڵەتەکان سەرەرای پێشێلکردنێکی زۆر، پابەندن بە زۆرینەی پرەنسیپ و نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە و ئیلتیزامیان پێدەکەن و چەندین جۆری جیاجیا لە سزا دارێژراوە بۆ ئەو لایەنانەی نۆرمەکانی پێشێلدەکەن.

باسی شەشەم

بناخەی یاسای نێودەوڵەتی گشتی

پاش ئەوەی گەیشتینە ئەو بەرئەنجامەی کە یاسای نێودەوڵەتی گشتی بریتییە لە چەند نۆرمێکی مولزەم بۆ کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی، دەبێ بزانین ئەم سیفەتە ئیلزامییە لەسەر چ بناخەیەك بونیادنراوە؟

تیۆرییەکان لەم لایەنەوە کراون بە چەند بەشێکەوە، هەندێکیان پێیانوایە یاسا گوزارشت لە ئیرادەی تاکی دەوڵەت یان کۆمەڵ دەکات و ئەو ئیرادەیە سیفەتی ئیلزام دەداتە یاسا. بۆچوونێکی تریش وای دادەنێت، کە بناخەی هێزی ئیلزامیی یاسای نێودەوڵەتی دەگەڕێتەوە بۆ هەندێ هۆکاری بابەتی مادییانە کە لە دەرەوەی ئیرادەی مرۆڤن. بۆچوونی سێیەمیش لە چەند رووداوێکی نێودەوڵەتی دیکەوە دەڕوانێ، کە دواتر باسی دەکەین.

رێبازی ئیرادەیی:

رێبازی ئیرادەیی بناخەی ئیلتیزامکردن بە نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییە گشییەکان دەباتەوە بۆ ئیرادەی دەوڵەت بە ئاشکرا بێ یان بە بێدەنگ "چمنی" بێ. دەبینین لایەنگرانی تیۆری خۆ-پێبەندی Self-Limitation، کە لقێکە لە رێبازی ئیرادەیی، پێیان وایە دەوڵەتەکان تەنیا پابەندن بەو نۆرمە یاساییانەی کە پێشتر قایلبوونە ئیلتیزامیان پێوە بکەن، چونکە ئەو دەوڵەتەی کە دەچێتە چەند پێوەندییەکی نێودەوڵەتییەوە، تەنیا بە ویست و ئیرادەی خۆی پابەنددەبێ بە یاسای نێودەوڵەتییەوە. ئەوەش واتای وایە دان بەدەسەلاتێکی بالاتر نانێت، کە توانای هەبێت ئیرادەی بە سەریدا بسەپێنێ، بۆیە دەوڵەتەکان بە ئیرادەی خۆیەتی خۆیان، خۆیان دەبەستن بە نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکانەوە، واتە پێیانەوە ئیلتیزام دەکەن.

بەلام تیۆری ئیرادەی کۆدەنگی" توافق" دەوڵەتەکان Doctrine of consensus رەنگدانەوەیە لە رۆڵی زۆرینە بۆ خولقاندنی نۆرمی یاسایی نوێتر و قبوولکردنی لەلایەن

دەوڵەتــەکانی دیکــەوە. جـا ئــەم تیۆرییــە هەوڵێکــە بــۆ گــۆڕینی گرینگیــدان بــە دەوڵەتــە نەتەوەییــەکان، بــە تایبــەتی ئاراســتەکردنی ئــەو گرینگیدانــە بــەرەو شــێوەکانی هاوکــاری نێودەوڵەتی.

بێگومان کەسێك ناتوانێ ڕۆڵی کۆدەنگی (توافق) لە یاسای نێودەوڵەتیدا پشــتگوێبخات، چونکە زۆرینەی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لە لایەن دەوڵەتەکانەوە بە ڕێگەی چــوونە نێــو پەیماننامەی نێودەوڵەتییەوە دانراون. بۆیە نابێ لە گرینگی ئەم پرۆسێسە کەم بکەینەوە. باشتر وایە ڕوانینمان بــۆ هــاوڕازیبوون تــەنیا لــە گۆشــەنیگای پەســەندکردنی هەنــدێ لــەو نۆرمــە تایبەتانەوە نەبێت، کە کۆی یاسای نێودەوڵەتی پێکدەهێنن، بگرە لە گۆشەنیگای هەڵوێســتی دەوڵەتەکانیشەوە بێت بە گشتی بەرامبەر بە تێکڕای نۆرمەکان و چەمك وجۆرەهــا ڕەوشــت و قەوارەی سیســتەمی نێودەوڵــەتی و چەســپاندنی[5]. لەواقیعــدا ئێمــە نــاتوانین وێنــای بــوونی سیستەمێکی یاسایی نێودەوڵەتی بکەین، ئەگەر دەوڵەتەکان قایل نەبن بە سیستەمی گشــتی یاسای نێودەوڵەتی، یان نەچنە ریزی. هەر ئەمەشە ئەو چــەمکەی کــەوا ناســراوە بــە گشــتی هەڵویســت یــان هــاوڕازیبوونی ئــیرادەی هاوبەشــی دەوڵەتــەکان یــانیش برێتییــە لــەو بازنــە سەرەکییە، کە تێیدا ڕازیبوونی دەوڵەتە تاکەکان دەگۆڕێت بۆ ڕازیبوونی گشتی.

ڕێبازی بابەتی:

لایەنگرانی ڕێبازی بابەتیی Positivism لەناو هەنــدێ هۆکــاری بابــەتی، لــە دەرەوەی ئیرادەی دەوڵەتەکان، بۆ هۆی سیفەتی ئیلزامــی نۆرمــەکانی یاســایی نێودەوڵــەتی دەگــەڕێن. یاساناسەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا، کە فەلسەفەی ئابووری تێیدا لە گەشــەدابوو، جــەختیان دەکردە سەر گرێبەست وەك نۆرمێکی یاسایی کە هەردوولا بە ئازادی پشتیان پــێ بەســتووە. ئەمەش بەلایەنی خۆیەوە کاریگەری هەبووە بۆ ســەرهەڵدانی تیــۆری ڕەزامەنــدی لــە یاســای نێودەوڵەتیدا (Theory of consent). ئەو کات دەوڵەتەکان لە ئەورووپا ئازاد و ســەربەخۆ بوون و تەنیا بە ڕێککەوتننامەکانیانەوە بەسترابوون، لەوێ دەسەڵاتێکی باڵا نەبوو بە شــێوەی نەزەری یان بە پراکتیك بتوانێ نۆرمەکانی خۆی بە سەر دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا بسەپێنێ. ئەو

5- J. Charney ,Universal International. Law 87 Ajil 1993 p.529.

تیۆرییە لەسەر ئەو گریمانەیە بونیادنرابوو، کە بەرجەستەبوو لەوەی هەر سستەمێکی یاسایی لەکۆمەڵە نۆرمێکی یاسایی پلەیی پێکهاتووە، هەر نۆرمێك هێزە یاساییەکەی لەو نۆرمەوە وەردەگرێ، کە بە پایە لەو بالاتره تاوەکو دەگاتە لوتکەی پلەکە، کە ئەویش نۆرمە سەرەکییەکەیە و برێتییە لە نۆرمی پیرۆزیی رێککەوتن و بەجێهێنانی پەیمان (pacta Sunt Servanda).

تیۆریی هاوکاری کۆمەلایەتی Social Solidarity:

لایەنگرانی ئەم رێبازە پێیان وایە، کە بناخەی هێزی مولزەمی یاسا، هاوکاری کۆمەلایەتییە. واتا هەستکردنی تاکەکان بە هاوکاری و یەکڕیزیی نێوانیان و تێکەڵبوون لە کۆمەڵگەدا و پابەندبوون بە چەند نۆرمێکی رەوشتەوە بۆ بەردەوامبوونی ژیان بە شێوەیەکی رێك وپێك. ئەمەش تاکەکانی هەموو کۆمەڵگەکان دەگرێتەوە لە سەرانسەری جیهاندا.

قوتابخانەی سۆشیالیستیش پێیوایە، کە بناخەی هێزی مولزەمی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی دەچێتەوە سەر پرەنسیپی پێکەوە ژیانی نێوان دەوڵەتە خاوەن سیستەمە کۆمەلایەتی و ئابوورییە جیاجیاکان. چونکە بەرژەوەندیی ئەم دەوڵەتانە لەوەدایە، کە لەسەر چەند نۆرمێکی یاسایی مولزەم بۆ هەردوولا رێکبکەون لە پێناو پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، کە بەبێ ئەم دوو فاکتەرە کۆمەڵگەی ئادەمیزاد پەرەناسێنێ.

پێمان وایە گشت ئەو تیۆرییانەی باسمان کردن کۆك نین سەبارەت بە دەستنیشانکردنی ئەو بنەمایەی یاسا پشتی پێدەبەستێ لە سیفەتە ئیلزامییەکەیدا.

نێزیکترین بۆچوون لە واقیعەوە، ئەوەیە کە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی و دەوڵەتەکان بەتایبەتی، نۆرمی یاسایی مولزەم دادەڕێژن بە رێگەی هەماهەنگی ئیرادەکانیان و تۆمارکردنیان لە پەیماننامە نێونەتەوەیەکاندا، بەگوێرەی ئەو هەڵوێستە هاوبەشانەی کە لەسەری رێکدەکەون بە رێگەی دانووستاندن و نێزیکبوونەوەی بەرژەوەندییەکانیان لە یەکدیی و هاوسەنگکردنیان.

لە ژیانی رۆژانەی نێودەوڵەتیدا رەچاوی دەیان هەزار پەیماننامە و نۆرمی نەریتی دەکرێت. دەبینین لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا هەستێکی بلاو هەیە، بە پێویستی دەزانێ جۆرە چوارچێوەیەك هەبێ بۆ کاروباری نێودەوڵەتی تاوەکو بە شێوەیەکی سرووشتی بەڕێوەبچن. ئەم رۆڵەش یاسای نێودەوڵەتیی خۆی دەیگێڕێ و داخوازییەکان فەراهەمدەکات. دەوڵەتەکان

هەست بەم زەروورەتە دەکەن، چونکە یاسای نێودەوڵەتی فاکتەری سەقامگیری و ئاشتی و ئاسایشە بۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی. دەبینین کاتێك ناکۆکییەك یان ململانێ لەسەر کێشەیەك لەنێوان دەوڵەتەکاندا روودەدات، باشتر ئەوەیە، دەوڵەتەکان پەنا ببەنە بەر نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی تاوەکو لەسەر چوارچێوەیەکی هاوبەش رێك بکەون و گوێ لە بیانوو و بەڵگەکانی یەکتر بگرن و بۆچوونەکان نێزیك بخەنەوە بۆ ئەوەی لەسەر زمانێکی هاوبەش لەگەڵ یەکتر رێك بکەون. فاکتەری پێوندیی و دیدەوانی بناخەی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانە، بەڵام لە یەکدیی حاڵینەبوون دەبێتە هۆکاری گرژی و ململانێی سەخت و رەنگە بەرئەنجامی خراپی لێ بکەوێتەوە.

دەوڵەتەکان بە ئیرادەی تەواوی خۆیان سیاسەتی دەرەوە و ناوەوەی خۆیان پیادە دەکەن بەپێی سەروەریی نیشتمانی و سەربەخۆیی نیشتمانییان، بەڵام ئەو شتە چییە هانی دەوڵەتەکان دەدات پابەندبن بە یاسای نێودەوڵەتییەوە و نۆرمەکانی پشتگوێ نەخەن؟ بۆ نموونە دەپرسین، ئایا ئەو نۆرمە یاساییەی رێگەنادا دەستدرێژی بکرێتە سەر دەوڵەتێك یان لایەنێکی تر، خۆی لە خۆیدا زاڵە بەسەر تەماحە سیاسییەکانی دەوڵەتدا؟.

ئەوە راستە پۆلیسی نێودەوڵەتی نییە، کە نەهێڵێ ئەو جۆرە کردەوە دوژمنکارییانە رووبدەن، بەڵام هەمان کات کۆمەڵە بەهایەکیش هەن مۆرکی نۆرمە یاساییەکانی نێودەوڵەتییان وەرگرتووە و لەوانەیە کارێکی وا بکەن سنوورێك بۆ دەستدرێژکار دابنێن، دەکرێ ئاماژە بەم بەهایانە بدرێن، کە بەم شێوەیەی لای خوارەوە دیاریکراون:

١- هەڵسوکەوتی بەرامبەر:

ئەم پرەنسیپە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا بە چەکێکی کاریگەر دەژمێردرێ، چونکە دەوڵەتەکان گەلێك جار لەو کردەوانە خۆ دەپارێزن، کە چەند بەرژەوەندییەکیان بۆ وەدەست دێنێ، کە خزمەتی چەند ئامانجێکی کورتخایەنیان دەکەن، بەڵام لەوانەیە پێوەندییەکی هاوبەش تێك بدەن و ناکۆکی درێژخایەن بنێنەوە لەگەڵ دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی تردا. بۆ نموونە ئەگەر هات و دەوڵەتێك ئەرکی پاراستنی دیپلۆماتی لە دیپلۆماتکارە بیانییەکانی سەر هەرێمەکەی خۆی جێبەجێ نەکات، ئەوە بەم کارەی دیپلۆماتکارانی خۆی لە دەرەوەی وڵات دەخاتە مەترسییەوە. بۆیە مومارەسە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا دەسەلمێنێ، کە باشتر وایە دەوڵەت سیاسەتێکی حەکیمانەی میانڕەویی بگرێتە بەر بۆ ئەوەی لە بەرامبەریدا دەوڵەتەکانی

دیکەش هەمان هەڵوێست بگرنەبەر و تووشی هیچ ڕووبەڕووبوونەوەیەك نەبنەوە، بەڵام جێی ئاماژەپێدانە، کە لە هەندێ باردا دەوڵەتەکان پاش ئەوەی لە هەموو ئەگەرەکان دەکۆڵنەوە و دەگەنە ئەو بەرئەنجامەی، کە تاکە ڕێگە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکی بنەڕەتی ئەوەیە مل بنێن بەرەو سەرپێچیکردن لە یاسای نێودەوڵەتی، ئەو کات دەیکەن و ئامادەش دەبن بەرپرسیارێتی ئەو کارە و دەرئەنجامەکەی بگرنە ئەستۆ، چونکە وەختێك مەسەلە پێوەست بێت بە بوون و وجوودەوە، ئەوا یاسا بەپلەی دووەم دێت.

٢- بەرژەوەندی:

هۆکارە گرینگەکەی دیکە دەسکەوتە، یان ئەو شتە بەرامبەرەیە، کە دەوڵەت وەدەستی دێنێ لە بەرامبەر پابەندبوون بە یاسای نێودەوڵەتیی لەبارێکی دیاریکراو، یان لە پرسێکی دیاریکراودا. ئەم پابەندبوونە لەوانەیە پاڵ بە دەوڵەتە دۆستەکان، یان بێلایەنەکانەوە بنێت پشتگیری لایەنێك لە لایەنەکان بکەن لە جیاتی ئەوەی بەرهەڵستی بکەن، یانیش لەوانەیە رۆڵێکی کاراتر ببینێ بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەکە لە بەرژەوەندی ئەم لایەنە یان لایەنەکەی تر. زۆر جار پابەندبوونی دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکان بە یاسای نێودەوڵەتییەوە، وەکو داواکارییەك دەزانرێ بۆ رای گشتی بۆ ئەوەی پشتگیری هەڵوێستەکەی بکەن. ئەم تاکتیکە زۆرێك لە دەوڵەتەکان بەکاری دێنن. مومارەسەی نێودەوڵەتی لە گەلێك رووەوە شایەتحاڵی ئەوەن، کە دەوڵەتەکان پێڕەوی بڕگەکانی یاسای نێودەوڵەتی دەکەن و پابەندن بە ئەحکامەکانییەوە. بۆ نموونە یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو زۆر جار بیانووی یاسایی بەکاردێنا لە هەوڵەکانیدا بۆ خۆدزینەوە لە ئەرکی بەشداربوونی لە پرۆسێسی ئاشتی پارێزی نەتەوە یەکگرتووەکان. ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمەریکاش نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی دەقۆزتەوە وەکو پاساوێك بۆ هەڵوێستی سەبارەت بە تەنگژەی کووبا، ڤێتنام، یۆگوسلافیا و عێراق.

پەنابردنە بەر یاسای نێودەوڵەتی لەم جۆرە حاڵەتانەدا، هەندێ جار بەرئەنجامی ئەکتیڤی لێ دەکەوەتەوە، هەندێ جاریش بەرئەنجامی نەرێنیی لێ دەکەوتەوە، بەڵام پەنابردنی هەموو دەوڵەتەکان بۆ یاسای نێودەوڵەتی، نیشانەیەکی چاکە بەرەو ئاراستەی دروست، چ سەربکەوێ، یان سەرنەکەوێ.

٣- بازرگانی نێودەوڵەتی International Business:

پەرەسەندنی بازرگانی نێودەوڵەتی و ریزبەندیکردنی لە یاسای نێودەوڵەتیدا، فاکتەرێکی دیکەیە کە هانی دەوڵەتەکان دەدات زێدەتر ملکەچی یاسای نێودەوڵەتی بن. دەبینین لە پێوندییە بازرگانییە نێودەوڵەتییەکاندا ئەو خاڵانەی لەسەری رێککەوتن کراوە و ئەوانی تر کە هێشتا ناکۆکییان لەسەرە لە چەند چوارچێوەیەکی یاسایی تایبەت دادەنرێن بەپێی نەریتە کارپێکراوەکان و رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان. راوبۆچوونی زاناکانی یاسای نێودەوڵەتیش و داواکاری و سکاڵاکانیش بەپێی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی دادەڕێژرێن، نەوەك نۆرمە ڕەوشتمەندی و موجامەلەنێودەوڵەتییەکان. ئەمانە هەموو لەبەر دەستی کۆمەڵێك فەرمانبەری بەتوانا لە دەزگەکانی دەوڵەتی پێوەندیدار و کارمەندانی دەزگە نێودەوڵەتییەکان دادەنرێن. دامەزراندنی زۆرێك لە یاساناسەکان لە پۆست و پلەی یاسایی بەرزدا لەناوەوەی دەوڵەت وا دەکات، مۆرکی خۆیان بە سەر پرۆسێسی یاسایی نێودەوڵەتییەوە، بەجێ بێڵن.

باسی حەوتەم

پێوەندیی نێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسای نێوەخۆیی

لەناو پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا، لە کۆنەوە، دوو سیستەمی یاسایی کلاسیکی و سەربەخۆ باون، ئەوانیش سیستەمی یاسایی نێوەخۆیی و سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتین. ئەو دوو سیستەمە لەوەتی هەن یەکیان لەوی دیکە جیانەبووەتەوە و کاریگەرییان هەبووە بە سەر پرۆسێسی پێکهاتنی نۆرمە یاساییەکانەوە.

چەند فاکتەرێك هەن هاوپێوەندیی نێوان هەردوو سیستەمەکە دیاریدەکەن، وەکوو هاوپێوەندیی نێوان سیاسەتی نێوەخۆیی و دەرەوە و سیاسەتی دیبلوماتی، کە دەوڵەتەکان پیادەی دەکەن. ئەو رۆڵەی دەوڵەتەکان لە جیهانی هاوچەرخدا ئەمڕۆ دەیگێڕن، رۆڵێکی ئالۆزە. دەبینین بەپێی تیۆرییەکانی یاسای نێودەوڵەتی، دەوڵەتەکان لەنێو خۆیاندا یەکسانن و هەر یەکەیان سەروەریی خۆی هەیە، بەڵام لە واقیعدا ئەگەر ئەو گەشەکردنە بە هەند وەربگرین، کە لە رووی پێوەندی و هوشیاری و پەرەسەندنی کێبڕکێی جیهانییەوە هەن، ناکرێ تەنانەت بەهێزترین دەوڵەت لە جیهاندا لە رووداوە هەنووکەییەکان سەربەخۆ بن و سەروەریی تەواویشیان بپارێزن. ئەو تێکەڵاوی و پێکئالاوییەی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی سیاسی و بازرگانی ئێستە هەیانە، وا دەکەن هەر کارێك دەوڵەت ئەنجامی بدات بە لای سیستەمی نێودەوڵەتی بە گشتی و هەروەها لەو بڕیارانەی دەوڵەتەکانی تر دەیدەن، رەنگدانەوەی هەبێت. بەو جۆرە واقیع سنوور بۆ تیۆریی سەروەری دادەنێ لە پراکتیزەکردندا و زەرورەتی هەماهەنگی نێودەوڵەتی فرەوانیش دەچەسپێنێ لە گەلێ کاروباری تری وەك ئەو سیاسەتانەی ئامانجیان چارەسەرکردنی کێشە ئابووری و ژینگەییە ان و مەترسی تیرۆری نێودەوڵەتییە.

شان بەشانی گەشەکردن و فرەوانبوونی یاسای نێودەوڵەتی، ئەو رۆڵەی دەوڵەت دەیگێڕێ لە چوارچێوەی سیستەمی نێودەوڵەتی و پێوەندیی لەنێوان سیستەمی یاسایی نێوەخۆیی دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکان و لەنێوان نۆرم و پرەنسیپە سیاسییەکان لە هەموو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا، گەشەدەکات و بایەخی زیاتری پێدەدرێت. یاسای نێوەخۆیی، لایەنە نێوەخۆییەکانی دەوڵەت و پێوەندی لەنێوان تاکەکان و هەروا لەنێوان تاکەکان و دەزگە

کارگێڕییەکاندا ڕێکدەخات، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی بە زۆری جەختدەکاتە سەر پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان، وێڕای هەموو ئەوەش لەویٚ پانتاییگەلێك هەن دەکریٚ تێیاندا ناکۆکی سەرهەڵبدات بەرەو نانەوەی ئاستەنگ لەنێوان هەردوو سیستەمەکەدا. دەبینین لە کێشەیەکی پێش دادگەیەکی نێوەخۆییدا، دەکریٚ پشت ببەستریٚ بە نۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتی وەك بەڵگە. بۆ نموونە دادگەییکردنی کەشتیوانێك لەبەرئەوەی کەشتییەکەی هەرێمی وڵاتێکی بەزاندووە، کەچی ئەو ئاوەی ئەو تێیدا بووە، بە ئاوێکی ئازادی نێودەوڵەتی دادەنریٚ لە یاسای نێودەوڵەتیدا.

١- تیۆری دووانەیی Theory of Dualism:

لایەنگرانی ئەم تیۆرییە بابەتییە جەخت دەکەنە سەر گرینگی دەوڵەت و بەو پێیە دەڕواننە یاسای نێودەوڵەتی، کە بریتییە لە کۆمەڵە نۆرمێك و بە ئیرادەی دەوڵەتەکان پێکهاتوون و پێیان وایە ئەو شتەی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی پێکدێنیٚ نەریت و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانن، نەوەك پێکهاتەی رووکەشی و بەرئەنجامە تیۆرییەکان یان نۆرمە ڕەوشتمەندییەکان. کاتێك هەوادارانی تیۆری بابەتی وەك Tripet -Strupp لە پێوەندیی نێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسای نێوەخۆیی دەکۆڵنەوە، پشت بە بنەمای باڵادەستی دەوڵەت دەبەستن و داندەنێن بە بوونی زۆرێك جیاوازی لەنێوان هەردوو سیستەمەکە و تاکیددەکەن، کە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی سەربەخۆن لە نۆرمەکانی یاسای نێوەخۆیی، واتا هەردوو یاساکە بە دوو سیستەمی یاسایی یەکسان و سەربەخۆ و جیاواز لە یەکدی، دادەنرێن.

بە رای لایەنگرانی ئەم تیۆرییە، جیاوازی نێوان هەردوو یاساکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو جیاوازییەی، کە هەیە لەنێوان سرووشتی پێوەندییەکان، لەناوەوەی دەوڵەت و لەناو پێوەندییە نێونەتەوییەکان، هەروەها جیاوازیی پێکهاتەی یاسایی ناوەخۆی دەوڵەت لەگەڵ پێکهاتەی یاسایی نێوان دەوڵەتەکان. دەبینین کاتێك یاسایەکی نێوەخۆیی ڕێگەدەدات بە جێبەجێکردنی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی ئەوە نیشانەی باڵادەستی دەسەڵاتی دەوڵەتە لەنێو هەرێمەکەیدا و بە باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی بەسەر یاسای نێوەخۆییدا دانانریٚ[٦].

ئەم تیۆرییە لایەنگرانی توندڕۆی هەن، هەندێکیان بەهیچ شێوەیەك دان نانێن بەبوونی

6- Oppenheim s International Law 9th Eden 1992, by Sir R. Jennings and Sir A. Watts. p.53

پێوەندییەکی هاوبەش لەنێوان هەردوو یاساکەدا. ئەمانە هەردوو یاساکە بەسەر دووهێڵی هاوتەریبەوە دادەنێن یان هاوپێوەندییەکانی نێوان هەردوو سیستەمەکە دەگەڕێننەوە بۆ هاوکاریگەری هەردوو سیستەمەکە و بۆ زەرورەتی گونجانی یەکیان لەگەڵ ئەوی تردا. بەم جۆرەش حاشادەکەن لە هاوکاریگەری کردەیی لەنێوان پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان و یاساکانی نێوەخۆییدا لە پرۆسێسی رێکخستنی یاساییدا، بەڵام ژمارەیەکی دیکە دان بە بوونی هاوپێوەندییەکی کردەییدا دەنێن لەنێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسای نێوەخۆییدا. هۆکاری ئەم هاوپێوەندییەش دەگەڕێننەوە بۆ چەند فاکتەرێکی بابەتیی گرینگ وەك هاوکاریگەری کردەیی لەنێوان سیاسەتی نێوەخۆیی و سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتدا. ئەوی لەم بارەیەوە گرینگییەکی زێدەتر وەردەگرێ، لە واقیعدا ئەوەیە کە دەوڵەتەکان بە چەند شێوازێك و لە چەند قۆناخێکی جیاجیادا نۆرمەکانی یاسای نێوەخۆیی و نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان دادەنێن بەشێوەیەك، کە بەرجەستە لە بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان بکەن.

تیۆری گۆڕین Transformation وەکو رەنگدانەوە لە رێبازی بابەتی دوانەیی، سەریهەڵدا، ئەم تیۆرییە لەسەر بناخەی پێزانین بە بوونی دوو سیستەمی یاسایی جیاواز بونیادنراوە، کە بە شێوەیەکی جیاواز لە یەکتر کاردەکەن. کەواتا پرەنسیپ و نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لەنێو ئەو هەرێمەی، کە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتدایە، هیچ هێزێکی ئیلزامییان نییە ئەگەر بە راشکاوی و بەشێوەیەکی تایبەت لە رێگەی میکانیزمێکی دەستووری پەسندکراو، نەگۆڕدرێتە یاسایەکی نێوەخۆیی وەك یاسایەك، کە لە لایەن پەرلەمانەوە دەردەچێت. ئەم تیۆرییە لەو کارراپییانەوە هەڵقولاوە، کە بە گوێرەیان پەیماننامەی نێودەوڵەتی سیفەتی یاسای نێوەخۆیی کارپێکراو وەردەگرێت لە رێگەی پەسندکردنەوە لە لایەن دەسەڵاتی پێوەندیدارەوە. بەوەش بیرۆکەکە پەرەی سەند بەرەو زەرورەتی گۆڕینی هەر نۆرمێك لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی یان پەسندکردنیان بە شێوەیەکی تایبەت بۆ ئەوەی لە چوارچێوەی سیستەمی یاسای نێوەخۆیی، کارپێکراو بن.

لایەنگرانی تیۆری تێکەڵبوون Incorporation تەرکیزدەکەنە سەر دانانی یاسای نێودەوڵەتی بە ئۆتۆماتیکیانە وەك بەشێك لە یاسای نێوەخۆیی، بۆیە پێویست ناکات پەنا ببرێتە بەر کردەکاری"اجراءات" پەسندکردنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی بە شێوەی دەستووری بۆئەوەی مۆرکێکی نێوەخۆیی پێ بدرێ.

ئەم تیۆرییە پشت بە نۆرمە یاساییە نەرێتی و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان دەبەستێت.

ئەوەبوو دادگەکانی بەریتانیا لە سەدەی هەژدەهەمەوە کاریان پێکرد، بۆ نموونە لە کێشەی Buvot V. Barbut لۆرد Talbot تاکیدی کردەوە، کە ((یاسای گەلان تێکڕای بەشێك بووە لە یاسای بەریتانیا و کارەکەی دەرخەربووە، لە ڕووداوێکی تایبەتەوە سەریهەڵداوە))..((هەروەها پێویستە لە مومارەسەی گەلانی جیاجیا و کتێبەکانی یاساناسەکانەوە بگەینە بەرئەنجامی یاسای گەلان..))[7].

٢- تیۆری یەکتایی یاساکان Theory of Monism:

لایەنگرانی ئەم تیۆرییە، وێنای ئەوە ناکەن دوو سیستەمی یاسایی هەبێت بەبێ باڵادەستی یەکێکیان بەسەر ئەوی تردا. بۆیە سەبارەت بەوەی کامێك لەو دوو سیستەمە بەسەر ئەوی تردا باڵادەستە، لایەنگرانی ئەم تیۆرییە دەبنە دوو کۆمەڵەوە. کۆمەڵی یەکەمیان جەختی کردۆتە سەر بیرۆکەی باڵادەستی یاسای نێوەخۆیی، کۆمەڵی دووەمیشیان بانگەشە بۆ بیرۆکەی باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی دەکات.

ئەم تیۆرییە لەسەر بناخەی پلەیی یاسایی بونیادنراوە، واتا هەر نۆرمێکی یاسایی هێزە مولزەمەکەی لەو نۆرمەوە سەرچاوەی گرتووە، کە بە سەرییەوەیە لە ستوونەکەدا تاوەکو دەگاتە نۆرمە بنەڕەتییە گشتییەکە، کە ئەویش بەلای لایەنگرانی باڵایی یاسای نێوخۆییەوە دەستووری دەوڵەتە واتە یاسای نێوەخۆیی. بەلای ئەوانی دیکەیشەوە، یاسای نێودەوڵەتییە، کە ئەوانیش لایەنگرانی باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتین بەسەر یاسای نێوەخۆییدا.

تیۆریی یەکتایی یاسا لەگەڵ باڵادەستی یاسای نێوەخۆییدا لە لایەن هەندێ دەوڵەتانەوە، وەکو شێوازێك بەکاردێت بۆ بەرەنگاربوونەوە لە پرەنسیپ و نۆرمە پێشکەوتووەکان لە یاسای نێودەوڵەتیدا. بۆ ئەمە پاساوی سەروەریی ڕەهای دەوڵەت و دەستێوەرنەدان لە کاروباری نێوەخۆیی بۆ پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە چوارچێوەی سنووری دەوڵەتەکانیان، دێننەوە.

لە لایەکی دیکەوە هەندێك لە دەوڵەتەکان تیۆری یەکتایی یاسا لەگەڵ باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی بەکاردێنن لە ڕێگەی شرۆڤەکردنی بڕگە و پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە و دانانیان بە یاسایەکی باڵاتر و بەهێزتر وەکو بیانوویێك بۆ پێشێلکردنی مافی گەلانی تر و دەستێوەردان لە کاروباری نێوەخۆییاندا.

7- (1737) Cases T. Talbot 281

(Lauterpacht) کـه لـه لایـەنگرانی تیـۆری یـەکتایی یاسـا و باڵادەسـتی یاسـای نێودەوڵەتییە، لە گرینگپێیدانی زۆرییەوە بە مافی مرۆڤ کەڵکی وەرگرتووە بـۆ داڕشـتنی ئـەو بیرۆکەیەی، کە دەڵێ: لەبەرئەوەی ئەرکی سەرەکیی یاسا بۆ خێر و خۆشیی تاکی مرۆڤە، ئەوە باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی چێترین ڕێگەیە بۆ گەیشتن بەم ئامانجە. ئەم تیۆرییـە گوزارشـت لە چەند گومانێکی قووڵ دەکات بەرامبەر بە سیسـتەمێکی نێودەوڵـەتی پشـت بەسـتراو بـە سەروەری دەوڵەتان و سەر بەخۆیی رەهایانەوە، لـە کاتێکـدا بەرجەسـتە لـە متمانـەی قـووڵ دەکات بە توانای نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی بۆ دەوڵەمەندکردنی سیسـتەمی نێودەوڵـەتی بە چەمکەکانی داد و ئینساف و ئەو ڕەوشتانەی، کە ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ و خۆشـگوزەرانی مرۆڤ بناخەیانە[٨].

لە لایەکی دیکەوە Kelsen بۆ لێکدانەوەی تیۆریی یەکتایی یاسـا کـەڵکی لـە تیۆرییـە فەلسەفییەکەی Kant وەرگرتـووە سـەبارەت بـە یاسـا، کـە دەڵێـت یاسـا لـە سیسـتەمێك پێکهاتووە برێتییە لەچەند نۆرمێکی رەوشت، پێویستە ئیلتیزامیان پێـوە بکـرێ و هـەروەها لەچەند ئەحکامێکیش بۆ سزادانی ئەوانەی سەرپێچی دەکەن. جا لەبەرئەوەی پێناسەکە چـەند نۆرمێك لە سیستەمی نێوەخۆیی و چەند نۆرمێکی تری لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لەخۆگرتووە و هەروا لە بەرئەوەی دەوڵەتەکان بناخـەی پێوەندییـە یاسـاییەکانی نێوانیـان دەگێڕنـەوە بـۆ نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی وەك ئەوەی بانگەشە بـۆ یەکسـانی دەکـەن، کەچـی دەوڵـەتان خۆیان ناتوانن لە بەردەم یاسادا یەکسان بن ئەگەر ئیلتیزامـی پێـوە نەکـەن، ئـەوە بەرئـەنجام ئەوەیە کە یاسای نێودەوڵەتی باڵاترە لە یاسای نێوەخۆیی یان بناخەیەك پێکدێنێ بـۆ یاسـای نێوەخۆیی.

بۆچوونێکی نوێ هەیە لەبارەی پێوەندیی نێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسـای نێوەخۆییـدا، ئەمەش دەکرێ بە پەرەسەندنێك دابنرێ بۆ تیۆریی دووانەیی یاسا.

Rousseanو Fitzmaurice و هەندێ یاساناسی تـر لایـەنگری ئـەم بۆچـوونەن. ئەمانە هەوڵدەدەن چوارچێوەیەکی تیۆری پێزانراوی وا دابڕێژن، کە بەسترابێتە واقیعەوە. ئەوان پێیانوایە چوارچێوەیەکی هاوبەشی وا نییە، کە هەردوو یاسای نێودەوڵەتی و یاسای نێوەخۆیی بگرێتەوە، بە شێوەیەك کە وا بکات یەکێکیان لەوی دیکەیان باڵاتربێت. هـەر سیسـتەمێکی

8- H. Lauterpacht. International Law and Human Rights, London. 1950
9- Kelsen.H Principles of International Law 2 Eden, New York. 1966, pp. 557-559

یاسایی لە بازنەی خۆیدا بالآیە. دەبینین سیستەمی یاسایی فەرەنسی لـە فەرەنسـادا بالآیـە و سیستەمی یاسایی بەریتانیش لە بەریتانیادا بالآیە. لێرەش چۆن نـاکرێ بگـوترێ سیسـتەمی یاسایی فەرەنسی بالآترە لە سیستەمی یاسایی بەریتانیا، بەهەمان شـێوەش نـاکرێ بگـوترێ یاسای نێودەوڵەتی بالآترە لە یاسای نێوەخۆیی و بەپێچـەوانەوە، چـونکە هـەر سیسـتەمێکی یاسایی لەوی دیکە سەربەخۆیە و لە بازنەی تایبەتی خۆیدا کاردەکات.

لە بارێکدا ئەگەر دەوڵەت لە چوارچێوە نێوەخۆییەکەیدا و بەپێی ئەو ئیلتیزامانـەی، کـە لە یاسای نێودەوڵەتییەوە هەڵقولآون، رەفتارنەکات، ئـەوا ئـەم رەفتـارەی لەلایـەن نـۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتییەوە پووچەڵ ناکرێتەوە، بگرە هەڵوێستەکەی بە پێشێلکردنێك دادەنرێ بـۆ نۆرمێك لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی و چارەسەرکردنی لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیی دەبێ، چ بە رێگەی پرۆتستۆی دیپلۆماتی یان بە رێگەی دادگەوە.

ئەم شێوازە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان، پەناناباتە بەر چەند چەمکێکی تیۆریی، بگـرە هەوڵ دەدات لەبەر رۆشنایی هۆکارگەلێکی کردەیـی گونجـاو لەگـەڵ کـردەوەی دەوڵەتـەکان و بڕیارەکانی دادگەی نێودەوڵەتیدا چارەسەریان بکات[10].

بنەمای گشتیی لەبارەی پێوەندیی یاسای نێودەوڵەتی بە یاسای نێوەخۆییەوە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئەمەیە: ئەو دەوڵەتەی کە پێشێلی نۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتی دەکات نـاتوانێ لە بەرپرسیارێتی هەڵێت بە رێگەی هەواڵەکردن بۆ بڕگەکانی یاسا نێوەخۆییەکەی، چونکە ئەوە ناکرێ بەرگری لە پێشێلکردنی ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی بکرێ بە بیانووی ئەوەی، کە دەوڵەت بەگوێرەی یاسا نێوەخۆییەکەی رەفتاری کـردووە. هـۆی رێگەنـەدان بـە بـەکارهێنانی نۆرمـە یاساییە نێوەخۆییـەکان بـە بیـانووی خۆدزینـەوە لـە بەرپرسـیارێتی نێودەوڵـەتی زۆر روون و ئاشـکرایە، ئـەویش رێگەگرتنـە لـە کـارکردنی یاسـای نێوەخـۆیی لـە بوارەکـانی یاسـایی نێودەوڵەتی.

لە پاشانیش مومارەسەکردنی دەوڵەتەکان و دادگەی نێودەوڵـەتی جـەختیان لەسـەر ئـەم بۆچوونە کردووە بۆ رێگرتن لەو دەوڵەتانەی بەکێشە و ململانێ نێودەوڵەتییەکانەوە گلاون، کە پشت بە یاسای نێوەخۆیی ببەستن وەکو شێوازێك بۆ خۆلادان لە بڕگەکانی یاسای نێودەوڵەتی. لە مادە(٢٧)ی رێککەوتننامەی ڤیـەننا سـەبارەت بـە یاسـای پەیماننامـەی سـاڵی ١٩٦٩ی

10- G. Fitzmaurice, The General Principles of International Law ,Considered from standpoint of the Rule of Law, 92. HR. 1957. 11. PP.70 – 80

هاتووە: ((لایەنەکان بۆیان نییە پەنا ببەنە بەر حوکمی یاسا ناوەخۆییەکەیان بۆ پاساودانەوەی سەرنەکەوتنیان لە جێبەجێکردنی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی)). ئەم دەقـە لـەو نۆرمانەشـدا هاتووە، کە پێوەندییان بە ململانێی نێودەوڵەتییەوە هەیە.

دادگەی نێودەوڵەتی لە مێژەوە جەختی کردۆتە سەر باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی بەسـەر یاسای نێوەخۆییـدا بـەبێ رەچـاوکردنی سەرچـاوەی یاسـای نێودەوڵـەتی جـا چ پەیماننامـەی نێودەوڵەتی یان نەریتی نێودەوڵەتی یان پرەنسیپی یاسای گشتی بێت. بۆ نموونـە لـە کێشـەی ئەلاباما‌دا کە دادگەیەکی ناوبژیوانی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٨٧٢ لە جنێڤدا سـەیری دەکـرد، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەرامبەر بە بەریتانیا پرۆتستۆی نوانـد، چـونکە ئـەمیان رێگەی بە کەشتییەکی دابوو، کە لە لیڤەرپوولەوە دەهات، هێرش بکاتە سـەر کەشـتییەکانی ئەمەریکا. دادگەکە تاکیدی کرد کە نەبوونی حوکمێکی یاسایی وا لە یاسای بەریتانیدا، کـە ئەو جۆرە کارانە قەدەخەبکات، نابێتە بەڵگە بۆ دەربازبوون لە بەرپرسیارێتی، بۆیە بـەریتانیا بەرپرسیارە بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانانەی، کە لە لایەنی ئەمریکی کەوتووە.

لەکێشەیەکی ناوبژیوانی تر کە لە ساڵی ١٩٨٨ روویدا، دادگەی نێودەوڵەتی تاکیدی کـرد کە یاسای نێودەوڵەتی بەسەر یاسای نێوەخۆییدا باڵادەستە[11]. دادوەر (شـهاب الـدین)یش لـە کێشەی (لۆکەربی)دا[12] جەختی لەسەر ئەوە کردووە، کە بێدەسەڵاتی لە کـارکردن لـە سـایەی یاسای نێوەخۆییدا پاساوێك نەبووە بـۆ پیادەنـەکردنی ئیلتیزامێکـی نێودەوڵـەتی. هـەروەها دادگەی نێودەوڵەتی لە کێشەی Electtronica Sicula SPA [13] جەختی کردۆتە سەر ئـەو واقیعەی، کە رەفتارێکی ناشەرعی دەسەڵاتی گشتی لە چوارچێوەی یاسای نێوەخۆییـدا ئـەوە ناگەیەنێ، کە دەبێ ئەم رەفتارە لە یاسای نێودەوڵەتیشـدا ناڕەوابێـت. بەهـەرحاڵێکیش ئـەم بیروبۆچوونانە لەمەڕ باڵادەستی یاسای نێودەوڵەتی بەسەر یاسای نێوەخۆییدا، ئەوە ناگەیـەنێ کە حوکمەکانی یاسای نێوەخۆیی زەروور نین و پێوەندییان بـە یاسـای نێودەوڵەتییـەوە نییـە، بەپێچەوانەوە، رۆڵی نۆرمەکانی یاسای نێوەخۆیی رۆڵێکی کارایە بـۆ کـارکردنی میکـانیزمی یاسای نێودەوڵەتی. خوێندنی یاسای نێوەخۆیی یەکێکە لـە شـێوازە گرینگـەکان بـۆ زانـین و دۆزینەوەی هەڵوێستی یاسایی دەوڵەتـەکان لـەبارەی زۆرێـك لـە پرسـە گرینگـەکانی یاسـای

11- International Court of Justice (ICJ) Rep.1988, pp 12 –13

12- CJ. Reports, 1992, pp. 3.32.94

13- ICJ. Reports, 1989, pp.15.73-74.88

نێودەوڵەتی. دەبینین دەوڵەتەکان لە یاسا نێوەخۆیەکاندا چەند پرسێکی گرینگی نێودەوڵەتی دەچەسپێنن چ وەك مەودای ئاوی هەرێمییان و دەسەلاتی یاساییان یانیش مەرجەکانی بەخشینی مافی هاونیشتمانێتی بە بیانییەکان و... هتد. بەم جۆرە لە رەفتاردا: دادگەی نێودەوڵەتی پێش ئەوەی بڕیار لەسەر ئەو کێشەیە بدات، کە خراوەتە پێشی هەست دەکات کەوا پێویستە ئەو حوکمانەی هاوشێوەن لە یاسای ناوەخۆدا دراسەبکات.

جگە رۆڵی یاسایی نێوەخۆی بۆ زانینی هەڵوێستی دەوڵەت بەرانبەر هەندێ کێشەی گرینگ لە یاسای نێودەوڵەتیدا، دەتوانرێت ئەحکامەکانی یاسایی ناخۆ بەکاربهێنرێت وەك بەڵگە بۆ چاوەدێریکردنی ئیلتیزامی نێودەوڵەتی یان پێشیلکردنی.

لە کێشەی(Upper silesia) لەنێوان پۆلۆنیا و ئەڵمانیا، دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی جەختی کرد، کە ((لە کاتێکدا لە ئەرکەکانی دادگەدا نییە لە یاسای پۆلۆنی بپێچێتەوە، وەك یاسا، بەلام شتێکیش نییە رێگە لە دادگە بگرێ رای خۆی سەبارەت ئەو مەسەلە بدات، کە ئایا پۆلۆنیا ئەو یاسایە پیادەدەکات یان نا. تاوەکو بزانێت تاچەند پۆلۆنیا پابەندە بە ئیلتیزامەکانی بەرامبەر ئەڵمانیا بە گوێرەی رێککەوتننامەی جنێڤ))[١٤].

وێڕای ئەرك و فەرمانە زۆرەکانی نۆرمی یاسای نێوەخۆیی لەسەر ئاستی یاسای نێودەوڵەتی، بەلام دەبێ جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە بکرێ، کە نەبوونی حوکمێکی دیاریکراو لەنێو سیستەمی یاسایی نێوەخۆیی بە دەستووریشەوە، ناکرێ بە پاساوێك دابنرێ بۆ خۆدزینەوە لە ئیلتیزامی نێودەوڵەتی، هەر رێگەچارەیەکی دیکەش یاسای نێودەوڵەتی ڕووبەڕووی مەترسی دەکاتەوە.

14- Brownlie. I, Principles of Public International Law, 5th Eden, Oxford. 1998, PP.42-43.

بەشی دووەم

مێژووی یاسای نێودەوڵەتی

باسی یەکەم

سەرهەڵدانی یاسای نێودەوڵەتی

یاسای نێودەوڵەتی گشتی وەك سیستەمێك کە بریتییە لە کۆمەڵە نۆرم و پرنسیپێکی یاسایی پەیمانی و عورفی پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتەکان، لە قۆناخێکی دیاریکراوی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی مرۆییدا، ڕێك دەخات. سەرهەڵدانی دەوڵەت، کە جگە لە ئەرکە ناوەخۆییەکانی، ئەرکی دەرەکیشی مومارەسەدەکرد، وایکرد پێوەندییە نێونەتەوەیەکان و پاشانیش یاسای نێودەوڵەتی بێتەکایەوە.

یاسای نێودەوڵەتی International Law یاخود (یاسای نەتەوەکان) وەکو ئێستە هەیە، تارادەیەکی زۆر لەگەڵ پەرەسەندنی کولتووری رۆژئاوایی و ڕێکخراوە سیاسییەکاندا سەریهەڵداوە. چونکە گەشەکردنی تیۆری ئەورووپایی تایبەت بە سەروەریی دەوڵەتە نەتەوەییەکان و سەربەخۆکان، پێویستی بە پیادەکردنی شێوازێکی نوێ دەکرد. لە پێوەندی دەوڵەتاندا. ئەم مومارەسەش دەبوایە پشت بەچەند نۆرمێکی رەوشت ببەستێ، کە لە لای گشت لایەنەکانی ئەو پەیوەندییە پەسەندبێت. یاسای نێونەتەوەیش ئەرکی پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییە بوو. هەر لەگەڵ هەڵهاتنی سەردەمی بووژانەوە لە ئەورووپادا یاسای نێودەوڵەتی گەشەی سەند، بەڵام رەچەڵەکی فرەرەگەزە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی کۆنی مێژووی مرۆڤایەتی. کەواتا یاسای نێودەوڵەتی دوای بڕینی قۆناخێکی دووری پێشکەوتنی مرۆڤایەتی گەیشتۆتە ئەم سەردەمەی ئێستەی.

سەردەمە کۆنەکان:

لە کاتێکدا دەکرێ مێژووی سیسەتمی نێودەوڵـەتی نـوێ ببەینـەوە بـۆ نێزیکـەی (٤٠٠) ساڵێك لەمەوبەر، بەڵام هەندێك لە چەمکە گەوهەرییەکانی یاسای نێودەوڵەتی، پێش هەزاران ساڵ چۆتە نێو پێوەندییە سیاسییەکانی نێوان قەوارەکانی ئەوساوە. سەرنج دەدەیـن نێزیکـەی دەوروبەری ٢١٠٠ پێشی زایین پەیماننامەیـەکی فـەرمی بەسـتراوە لـەنێوان هـەردوو پاشـای Lagash و Ummaی سۆمەری. ئەو دوو شار- دەوڵەتانەی کە کەوتووبوونە ئەو ناوچەیەوە، کە ناسراوە بە میزۆپۆتامیا واتە (وڵاتی نێوان هەردوو رووبار). دەقـی ئـەم پەیماننامەیـە کـە لەسەر پەیکەرێکی بەردین تۆمـارکرابوو، جـەختی کردۆتـەوە لەسـەر رێزگـرتن لـە سـنووری دارێژراوی نێوان هەردوولا، بە گەواهیدانی ژمارەیەك لە خواوەندی سـۆمەرییەکان[1]. هـەروەها پەیماننامەیـەکی ئاشـتەوایی و هاوپـەیمانی لـە سـاڵی ١٢٧٩ی پـێش زایـین لـەنێوان شـا (رەمسـیس)ی دووەم فیرعـەونی میسـر و پادشـای حیتییـەکان (الحیثـیین) مـۆرکراوە. ئـەم پەیماننامەیە بە زمانی ئەکەدی / بابلی نووسراوە، کە لەو سەردەمەدا زمانی دیپلۆماتی بووە. بەپێی پەیماننامەکە هەر لایەنێك پابەندبووە ریزبگرێت لە یەکیەتیی هەرێمی لایەنەکـەی تـر و کۆتایی بێنن بە باری دوژمنایەتی نێوان هەردوو وڵات و پەیمانێکی بەرگری هاوبەش ببەستن.

رێککەوتننامەکانی نێوان قەوارە رۆژهەڵاتییەکان شێوەیەك لە پیرۆزی و رێورەسمی ئـاینی باڵی بەسەریاندا کێشابوو، پتر ئامانجیان بەستنی هاوپەیمانییەکی سیاسی بـووە بەرامبـەر بـە کاریگەریی ئیمپراتۆرییەتێکی بەهێزتر.

چەند نۆرم و بڕگەیەکی یاسایی هەن ماکی مێژووییان دەچێتەوە سەر رۆژهەڵاتی ئاسیا، کە بەر لەسـەدەها سـاڵ پـێش زایـین دانـراون، وەك نۆرمـە یاسـاییە هیندۆسـییەکان کـە زیـاتر رەنگدانەوەی هەستی رەوشتی بەرز و رەسەنایەتییە. بۆ نموونە یاسای (مانۆ)ی بەناوبانگ کـە نێزیکەی هەزار ساڵ پێش زایین دانراوە، چەند نـۆرمێکی یاسـایی لـەخۆگرتووە سـەبارەت بـە رێکخستنی پێوەندییە نێودەوڵەتییـەکان لـە وەخـتی ئاشـتی و شـەڕ وبەسـتنی پەیماننامـە و دامەزراندنی باڵوێزخانە. ئیمپراتۆرییـەتی چـینیش چـەندین نـۆرمی یاسـایی دارشـتووە بـۆ رێکخستنی پێوەندی لەنێوان هەرێمەکانیدا بە تەرحێکی گونجاو و بۆ زاڵبوون بەسەر ئـاژاوە و پشێویدا و رێکخستنی پێوەندیی نێوان کۆمەڵە جیاوازەکان و بـۆ رێزگـرتن لـە دانیشـتووانی

1- Nusbaum,A.Concise History of the Law of Nations, New York, Macmillan, 1962 pp. 1-2

سیڤیل و دانانی چەند بەهایەکی رەوشتی بەرز بۆ پەروەردەکردنی چینە دەسەڵاتدارەکان.

شارستانییە کۆنەکان لە رووی کولتووری و جوگرافیاوە سنووردداربوون و تیۆرییەکیش نەبوو لەبارەی کۆمەڵگەیەکی نێودەوڵەتی بە جۆرێك دەوڵەتەکان هەموو بگرێتەوە و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا پێکەوە بژین.

رەهەندەکانی نۆرمە نێودەوڵەتییەکانیش زۆر سنووردداربوونە و ئەوەشی هەبووە برێتیبووە لە چەند چەمکێکی دیاریکراو وەك پیرۆز راگرتنی پەیماننامە کە تا وەکو ئەم رۆژگارەمان باوە وەك توخمێکی گرینگ لە کۆمەڵگەدا. بیرۆکەی کۆمەڵگەیەکی جیهانی خاوەن بۆچوونی تایبەتی خۆی لە چوارچێوەی سیستەمێکی نێودەوڵەتیدا پێشتر ناسراو نەبوو.

سەردەمی یۆنانەکان:

لە سەردەمی یۆنانی کۆندا، شار ـ دەوڵەتەکان، باڵوێزیان لەنێوان خۆیاندا ئاڵوگۆڕکردووە و رێککەوتننامەی هاوپەیمانی و ئاشتییان بەستووە (وەکو پەیمانی نیکییف لەنێوان ئەسینا و سپارتە ساڵی ٤٢١پێش زایین) و رێککەوتننامەکانی هاریکاریی هاوبەش و بازرگانی و... هتد. شار– دەوڵەتە یۆنانییەکان پێوەندییەکانیان لەگەڵ ئەو وڵاتانە بەستووە، کە لەناوچەکانی دیکە بوون. بۆ نموونە سپارتە لە ساڵی ٣٨٧ پەیمانی (ئەنتالکید)ی لەگەڵ ئێراندا مۆرکردووە، ئەسیناش پەیمانێکی لەگەڵ مەکەدۆنیا لە ساڵی ٣٤٦پ.ز مۆرکردووە. شارەکانی یۆنان نێردراو و باڵوێزیان بەکارهێناوە بۆ بەستنی پێوەندی دەرەوەیان. هەروا سیستەمێکیش هەبووە بۆ پاراستنی بیانییەکان، سیستەمەکە دەسەڵاتی بە کەسانێکی دیاریکراو دەدا، کە بنە بریکاری بیانییەکان و بەرگری لە بەرژەوەندییەکانیان بکەن و یارمەتییان بدەن.

چەند نۆرمێکیش هەبوو شار ـ دەوڵەتەکان لەسەری رێککەوتبوون بۆ شەڕکردن و جاڕدانی شەڕ و رێگرتن لە بەکارهێنانی چەکی ژاراوی و نەکوشتنی ئەو کەسانەی پەنادەبەنە بەر پەرستگەکان لەکاتی داگیرکردنی شاردا. دیلەکانیش ئەگۆڕدرانەوە، یان لە بەرامبەر قوربانییەك، بە (پارەو ماڵ و سامان) بەرەڵادەکران، یانیش لە دواییدا دەکرانە کۆیلە و ماڵ و سامانی شاری داگیرکراویش هەموو دەبوونە دەسکەوتی ئەوی سەرکەوتوو بووە لە شەڕدا.

سەردەمی رۆمانییەکان:

لەسەردەمی رۆمانییەکاندا یاسای نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەی سەند، بە

تایبەتی سیستەمی باڵوێزی. لێرەدا باڵوێز دەسەڵاتی پێدرابوو پەیماننامە مۆربکات و کێشەکان چارەسەربکات و شەڕ جاڕبدات و پەیمانی ئاشتەوایی ببەستێت و ئەم کاروبارانە بخاتە پێش ئەنجومەنی پیران و ئەنجومەنی نیشتمانی بۆ گفتوگۆکردن. ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی جۆرەها پەیمانی وەك هاوپەیمانی و دۆستایەتی و بازرگانی و دەریاوانی و...هتد، دەبەست و هەروا سیستەمی پاراستنی بیانییەکانیش پەرەی سەند.

عورفە جەنگییەکانی رۆمانییەکان زۆر سەختبوون. سوپای رۆمان شارەکانی دوژمنەکەی وێراندەکرد و وەکو دەسکەوتیش دەستی بەسەر موڵك و سامانەکانیاندا دەگرت و نەك تەنیا سەربازەکانی سوپای دوژمنەکەی، بگرە دانیشتووانی شارە داگیراوەکانیشی هەموو دەکردە کۆیلە. شەڕەکانیان دژوار و بێرەحمانە بوون، هیچ کۆتێك لە بەردەمیاندا نەبوو، ئەوە نەبێ هەندێك نۆرم هەبوو بۆ بەکارنەهێنانی چەکی ژاراوی و بەکارنەهێنانی ژەهر لەشەڕدا. هاوکات لەگەڵ جاڕدانی شەڕ، یاخود بەستنی پەیمانی ئاشتیدا، ئاهەنگی فەرمی سازدەدرا.

ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی رێزی لە سیستەم و یاسا دەگرت. یاسا کاڵایەك بووە بڕابوو بە باڵای هەموو بەشەکانی ئەو ئیمپراتۆرییەتە و ببووە سەرچاوەیەکی زیندوو لە ژیانی هەموو تاکێکی خەڵکی. یاسای شارستانی Jus civile، کە لە قۆناخەکانی سەرەتادا تەنیا هاووڵاتییە رۆمانییەکانی دەگرتەوە، ئاڵۆز و نائامان بوو و گوزارشتی لە کۆمەڵگەیەکی بچووکی دواکەوتوو دەکرد بە جۆرێك نەدەگونجا لەگەڵ دەوڵەتێکدا، کە بەردەوام لە پەرەسەندن و فرەوانیدا بوو. ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدانی (یاسای گەلان Jus gentium)، کە برێتی بوو لە چەند پرەنسیپێکی سادە بۆ رێکخستنی پێوەندی لەنێوان خودی بیانییەکان و هەروا بیانی و هاووڵاتیدا. سەرهەڵدانی یاسای گەلان لە بەرئەنجامی ئەو پرۆسە فەرمییەوە هات، کە بە (Praetor Peregrinus) ناسرابوو، ئامانجی ئەوە بوو مۆرکێکی نێودەوڵەتییانە بداتە هەموو پێوەندییە یاساییەکان، بەمەسەلە بیرۆکراتی و بازرگانییەکانیشەوە لە چوارچێوەی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانیدا. ئا بەو جۆرە یاسای شارستانی تەنگی پێهەڵچنرا تاوەکو رێگە چۆڵ بکات بۆ یاسای گەلان و ئەم یاسایە ببێتە یاسای گشتی بۆ ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی و بەرە بەرە بەرەو جیهانگیری بڕوات.

کڵێسا لە چاخەکانی ناوەڕاستدا دەسەڵاتی فرەوانی هەبوو بە شێوەیەکی هەمەلایەنە پراکتیزەی دەکرد بەسەر ئەو گەل و نەتەوە ئەوروپاییانەی، کە هەموو مەسیحی بوون و ملکەچی یاسای کڵێسا بوون. بۆیە ئەم قۆناخە بە قۆناخی ململانێی نێوان دەسەڵاتی ئاینی و فەرمانڕەوایانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی ناسراوە.

هەندێ جار ململانێکان لە بەرژەوەندی پاپا چارەسەردەکران، بەڵام ئەم بارە زۆری نەخایاند، چونکە کاروبارە ئاینییەکان بەرە بەرە لە بازنەی گرینگیپێدانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمان دوورکەوتنەوە، بە پێچەوانەی کێشە سیاسی و هەرێمییەکان، کە لە ئەرکی ئەودا بوون.

یاسای نێودەوڵەتی گشتی لەم ماوەیەدا تایبەتمەندیی ئەو قۆناخەی هەڵگرتبوو، کە بریتی بوو لە دابەشبوونی هەرێمە سیاسییەکان و کلکایەتی و کەمخایەنی تەمەنی قەوارە دەوڵەتییەکان و بەرپابوونی جەنگی دەرەبەگایەتی و دەستبەسەرداگرتنی زەوی و زاری خەڵکی دیکە و تاڵانکردن و رووتاندنەوەی گەلانی دی و بە کۆیلەکردنیان، شەڕوشۆڕیش لەنێوان دەرەبەگەکاندا لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا روویدەدا وەکو شەڕی گوڵی سپی و شەڕی گوڵی سوور لە ئینگلستاندا لەنێوان سالانی ١٤٥٥_١٤٨٥ هەروەها لەنێوان دەوڵەتە جیاجیاکانیشدا وەکو شەڕی سەد ساڵەی نێوان ئینگلستان و فەرەنسا ١٣٣٧-١٤٥٣. لە چاخەکانی ناوەڕاست و لە چاخە کۆنەکانیشدا، سیستەمی یاسای نێودەوڵەتی گشتی نەناسرابوو.

لە کاتێدا یاساکانی کڵێسا لە ئەورووپادا پێڕەودەکران، هەر یەك لە نۆرمی یاسای بازرگانی و یاسای دەریاوانی سەریان هەڵدا. دەبینین لە یاسای ئینگلیزی یاسای بازرگانی کەوتەوە، کە پێکهاتبوو لە کۆمەڵە نۆرمێکی بازرگانی کە بیانییەکان ملکەچی بوون و بە یاسایەکی گشتی دادەنرا و بەسەر هەمواندا جێبەجێدەکرا.

لە هەموو ئەورووپا دادگەی بازرگانی پێکهاتن بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان بازرگانەکان لە هەموو بوارێکدا. ئەگەرچی ناکرێ بڵێین یاسای بازرگانی هەرێمی پێکهات، بەڵام نیمچە نۆرم و عورفێکی هاوبەش لە بزووتنەوەی بازرگانی لە ئەورووپا پەرەی سەند. ئەمەش بناخەیەکی دارِشت بۆ یاسای بازرگانی نێودەوڵەتی. هەروا لە هەموو ئەو کیشوەرەدا نۆرمی دەریایی پەسندکران. هەر بەو شێوەیەش یاسای رهۆدیان (Rhodian-Sea-Law)ی دەریایی بیزەنتی دانرا، کە زۆرێك لە نۆرمەکانی گواسترانەوە بۆ یاسای ئولیرون Rules of Oleron و یاسا دەریاییەکانی تر لە سەدەی دوانزدەهەم. پیادەکردنی زنجیرە نۆرمێکی عورفییانەی دەریایی هاوبەش بوونە هۆی گەشەکردنی هێزەکانی دەریایی لە کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئەتڵەسی و دەریای سپی ناوەڕاست[2].

2- Nussbaum, Concise History of the Law of Nations pp. 29-31

هەرچەندە ئەم نۆرمە بازرگانی و دەریاییانە تەنیا دەربڕی سیستەمە یاساییە ناوچەییەکان بوون لەم قۆناخەدا، بەڵام بوونە سەرچاوەیەك بۆ دەوڵەمەندکردنی یاسای نێونەتەوەیی، چونکە ئاسۆیەکی بەرفرەوانیان کردەوە بۆ پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و ڕەنگدانەوە بوون بۆ زەروورەتی بوونی چەند نۆرمێك، کە بارودۆخە نێودەوڵەتییە باوەکانی ئەو سەردەمە پڕ بکەنەوە.

سیستەمی یاسایی لەم قۆناخەدا بەشێوەیەکی ناهەموار و توندوتیژ بەڕێوەدەچوو، لەو دەمەدا دەربەگەکان دەسەڵاتیان نەك تەنیا بەسەر زەوی و زار و شێوازەکانی بەرهەمدا پیادەدەکرد، بگرە بەسەر ئەو جووتیارە کۆیلانەشدا، کە لەسەر زەویوزاری ئەوان دەژیان، تەنانەت دەسەڵاتیان بەسەر ئەو بیانیانەشدا دەشکا، کە لەناو موڵك و زەوی و زارەکانیاندا دەژیان. بەپێی یاسای کەنار دەرەبەگ دەستی بەسەر باری ئەو کەشتیانەدا دەگرت، کە بەهۆی کارەساتی دەرییاییەوە لەوێ لەنگەریان دەگرت. بیانییەکان لە مافی وەسییەتنامە بێبەش بوون. دەبینین ماڵ و سامانی ئەو بیانییەی دەمرد، دەگواسترایەوە بۆ دەرەبەگ. سوپاکانی دەوڵەتە ئەورووپاییەکان لەم سەردەمەدا لەنێوان شەڕکەران و خەڵکی سیڤیل جیاوازییان نەدەکرد. دیلەکانیش دەبوونە موڵکی ئەوی لە جەنگدا سەرکەوتووە و هەرچی نەخۆش و برینداریش بوون، ئەوا لە گۆڕەپانی شەڕدا لێدەگەڕان بە دەردی خۆیانەوە ڕووبەڕووی چارەنووسیان ببنەوە.

هەروەها ئەو گوند و شارانەش کە دەستیان بە سەردا دەگیرا، بە تەواوی کاولدەکران بە قەڵاو خانوو وبەرەو دامودەزگە و کێڵگەکانیشیانەوە.

سەردەمی ئیسلامی:

لەناوەڕاستی سەدەی حەوتەمەوە دەوڵەتی ئیسلامی پێکهات و دواتر پەرەی سەند و سنوورەکانی گەیشتنە سنووری قەوارەی غەیرە ئیسلامی. ئەمە پێویستی دەکرد پێوەندییەکانی ئەم دەوڵەتە لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێدا لەسەر سیستەمێکی یاسایی ڕێك بخرێت. بەم ئاراستەیە زانایانی ئیسلامی سەرەتای ڕێکخستنی هەندێ بواری یاسای نێودەوڵەتییان دارشت، وەك شەڕ و ڕاگرتنی و ئاشتەوایی و نامۆیوانی و گۆڕینەوەی دیل و بێلایەنی و جیهاد و هەڵسوکەوت لەگەڵ غەیرە ئیسلام.•

• د. محمد طلعت الغنيمي: الأحكام العامة في قانون الأمم ١ قانون السلام - منشاة المعارف ص ٥٢-٦٧ و ١٤٥-١٥٠

زانایانی ئیسلامی بواری پێوەندیی نێودەوڵـەتییان لـەژێر فقهـی نێودەوڵـەتی ئیسـلامیدا خستووەتە بەر باس و ناویان ناوە ((السیر)).

ئیمام (محمد بن الحسن الشیبانی ٧٤٨- ٨٠٥ی زایین) یەکەم زانـای ئیسـلام بـووە، کـە تۆژینەوەی تایبەتی تەرخانکردووە بۆ پێوەندیی نێودەوڵەتی لە ئیسلامدا. لە پەرتووکی (السیر الکبیر)دا باسی جیهاد و شەڕ و ئەحکامی ئاشـتەوایی و پـەیمان و نـاردنی شـاند و بـاڵوێز و ئـەنجامی شـەڕ و سیاسـەتی ئیسـلام لـە ڕێکخسـتنی شـەڕدا دەکـات. یاسـای نێودەوڵـەتی ئیسلامیش وەك هەر لقێکی دیکەی فیقهی ئیسلامی، هـەمان سەرچـاوەی هەیـە. ئـەوانیش ئەمانەن: قورئانی پیرۆز، سونە، کۆی زانایان (اجماع)، پێوانـە یـاخۆ بـەراورد (القیـاس)، بـە باشزانین (الاستحسان) و هەندێ سەرچاوەی دیکەیش بە رای هەندێ زانایان.

بەپێی زانستی فیقهی ئیسلامی کۆمەڵە ئەحکام و نۆرمێکی گرینگ هەن، کە پێوەنـدیی ئیسلامەکان لەگەڵ گەلانی دیکـەدا ڕێـك دەخـەن، ئـەوانیش دەکرێنـە دوو بەشـەوە: بەشـی یەکەمیان جۆرە نۆرمێکن کە پێوەندییان بە شەڕ و ئاسەوارەکانییەوە هەیە، دوومیان پێوەندیی نێودەوڵەتی لە کاتی ئاشتیدا ڕێك دەخات.

بەلای ئیسلامەوە شەڕ خۆی لەخۆیدا کارێکی خراپە. بۆیە قورئانی پـیرۆز ڕێگـەی شـەڕی نەداوە ئەگەر لە پێناو دەعوەتی ئیسـلامی و بـەرگریکردن لـەخۆ و لـەناوبردنی دوژمنکـاری لەسەر وڵات نەبێت. خوای مەزن و میهرەبان لە قورئانی پـیرۆزدا دەفـەرموێت: **(وَقَـاتِلُواْ فِـي سَبِيلِ اللّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلاَ تَعْتَدُواْ إِنَّ اللّهَ لاَ يُحِبِّ الْمُعْتَدِينَ) (فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ) (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّه).**

لەکاتی شەڕدا جیاوازی کراوە لەنێوان شەڕکەر و خەڵکی سیڤیل و ئافرەت و پیر و منداڵ و نەخۆش و پەککەوتە و کەمئەندام.

لە هەرکاتێکدا بوار ڕەخسابێت و بەرژەوەندی موسڵمانانی تێدا بـوو بێـت دەسـەڵاتداران پەنایان بردۆتە بەر ئاشتەوایی (صلح).

ئیسلام پەنای بردۆتە بەر چـەند ئـامێرێکی ئاشـتییانە بـۆ چارەسـەرکردنی ئاشـتییانەی نـاکۆکیی نێـوان دەوڵـەتان. لـەم ڕووەوە تـەحکیم و ناوبـژیوانی و ئـەمان بـەکارهێنراون بـۆ چارەسەرکردنی کێشەی نێوان موسوڵواتان خۆیان و ئەمان و و غەیرە ئیسلامیش.

لە پێناو ڕێکخستنی پێوەندیی بـە شـێوەیەکی ئاشـتیانە، ئیسـلام جۆرەهـا پەیماننامـەی بەستووە وەك:

١ - پەیماننامەی ئاشتەوایی گشتی (الصلح العام).

ئەم جۆرە پەیواتانە لەنێوان دەوڵەتی ئیسلامی و غـەیرە ئیسـلامی دەبەسـترێت و تێیـدا هەردوولا رێك دەكـەون لەسـەر دابینكردنـی ئاشـتی و راگـرتنی توندوتیـژی بـۆ ماوەیـەكی دیاریكراو یان دیاری نەكراو.

ئەم جۆرە پەیواتانە وەك جۆرە چەترێك وابوونـە، لـە ژێریانـدا چـەندەها پەیماننامـەی تـر بەستراون وەك پەیماننامەی بازرگانی و ئابووری و زانستی و گۆڕینەوەی ئەزموون... هتد، بەڵام دەبێت بابەتی ئەم پەیماننامانە شتێك نەبێت، كە ئیسلام حـەرامی كردبێـت وەك خواردنـەوەی ئەلكەحول و وەرگرتنی ریبا و قوماربازی و هاوشێوەكانیان.

٢ - پەیماننامەی ئاسایشی گشتی (الامان العام).

ئەمە جۆرێكە لە جۆرەكانی ئاشتەوایی (صـلح) كـە لەگـەڵ كەسـانێك دەبەسـترێت كـە ئابڵۆقەدراون و ناچارن خۆ بە دەستی دەوڵەتی ئیسلامییەوە بدەن، بەپێی چەند مـەرجێك كـە هەردوولا رێكدەكەون لەسەریان.

سەردەمی بووژانەوە (رێنیسانس) Renaissances:

ئەوروپا لە سـەرەتای سـەدەی شـانزەهەم پێـی نایـە قۆنـاخێكی نوێـوە، ئـەوەش لـەژێر كاریگەری چەند هۆكارێكی مێژووییەوە بـوو، وەك رووخـانی ئیمپراتۆرییـەتی بیـزەنتی، كـە پایتەختەكەی قوستەنتینۆف پۆل"ئەستەنبوڵی ئێستە" بوو لە لایەنی سوپاكانی توركەوەساڵی ١٤٥٣. لە ئەنجامدا ژمارەیەكی زۆر لە زاناكانی یۆنان پەنایان بردە ئەوروپا و تێكەڵبوون بـە كولتووری ئەوروپایی. لە لایەكی تـرەوە ئیمپراتۆرییـەتی جـەرمان هەرەسـیهێنا و ئـەوروپا دابەشبوو بۆ چەندین دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ لە ئاكامی گۆڕانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بۆ سیسـتەمی بـۆرژوا و دۆزینـەوەی كیشـوەری ئەمـەریكا و سـەرهەڵدانی هەسـت و بـیری نەتەوایەتی و بزووتنەوەی ئەو چاكسازییە ئاینییەی، كە یەكیـەتیی ئاینییـە ئەوروپاییەكـەی تێكشكاند و هەروەها جیابوونەوەی دەوڵەتە نەتەوییەكان لە كڵێسا.

سەرهەڵدانی هەندێ لە بنەما یاساییەكانی تایبەت بە دەریاوانی و ناوبژیوانی و بازرگانی و جەنگ و پێوەندی دیپلۆماتی و...هتـد لـەم قۆناخـەدا بناخـەی یاسـای نێودەوڵـەتی پتـەوتر كردەوە، بەڵام بەرلەوەی ئەم یاسایە دابڕێژرێ، پێویست بوو هەوەڵین جار هزری ئـەورووپی لـەو شۆڕشە كولتوورییەوە گەشەبكات، كە بە چاخی رێنیسانس لە ئـەوروپا ناسـرا. چـونكە ئـەم

هزره جیاجیایانه رووی کۆمەڵگەی ئەوروپاییان گۆڕی و گواستیانەوە بەرەو قبوولکردنی چەند چەمکێکی مرۆیی تەرخانکراو بۆ خزمەتکردنی تاکی مرۆڤ.

لە چاخی رێنیسانسدا لەخۆباییبوون و چاوچنۆکی ئەوروپاییەکان، کە لە پێناو سامان و مادە خاوە گرانبەهاکاندا لە پەرەسەندندا بوون، بازنەی کیشوەری ئەوروپایان بەزاند. ئەوە بوو لە کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا عەرەبەکان لە دوورگەی ئیبریا Iberia دەرکران و کیشوەری ئەمەریکا دۆزرایەوە. دەستپێکردنی پرۆسەی دروستبوونی یەکەی هەرێمی سەربەخۆ لەرووی تیۆری و پراکتیکەوە، لە هەر ولاتێکدا، سەرەتای پێکهاتنی دەولەتە نەتەوەییەکان بوو، بە تایبەتی لە ئینگلستان و فەرەنسا و ئیسپانیا.

ئەمەش بووە هۆی بونیادنانی پێوەندیی باش لەنێوان یەکە سەربەخۆکان، پاشانیش رێکخستنی ئەم پێوەندییانە بە شێوەیەکی قبوولکراو بەلای هەمووانەوە. بەم شێوەیە لەم قۆناخەدا دەولەتەکان کۆششیان دەکرد لە پێناو پتەوکردنی هێزی سیاسی و کاریگەرییان.

شارە- دەولەتە ئیتالیاییەکان لە پێناو بالادەستیدا، درێژەیان بە خەبات دا، لە کاتێکدا پاپاش بووە هێزێکی ئاینی وا نکۆڵی لێنەدەکرا. لە ئاکامی ئەم خەباتە توندوتیژەدا بناخەی ژیانی نێودەولەتی نوێ هاتەکایەوە، کە برێتی بوو لە دیپلۆماتی و زانستی سیاسەت و تیۆری هاوسەنگی هێز و بیرۆکەی کۆمەڵگەی نێودەولەتی[3].

سیاسەتی ئەم دەولەتانە برێتی بوو لە مانۆر و فرتوفێل بۆ بالادەستی و هاوپەیمانێتی سیاسییانە و ناپاکی و بەکارهێنانی دەزگەکانی دەولەت لە پێناو بەرژەوەندی ئەو ئامانجانە.

ئەوی زۆر کاریگەریی هەبوو بۆ چەسپاندنی پرەنسیپە یاساییە نێودەولەتییەکان لە چاخەکانی دواتردا، برێتی بوون لە شۆڕشی هۆلەندا لە سەدەی شانزەهەم و شۆڕشی ئینگلیزەکان لەسەدەی حەڤدەیەم، لەپاشانیش شۆڕشی فەرەنسا بە تایبەتی سالانی١٧٨٩-١٧٩٤، کە لە سایەی کاریگەرییەکەیدا چەند پرەنسیپێکی بنەڕەتی لە یاسای نێونەتەوەی گشتی جاڕدران وەك یەکسانی لەنێوان دەولەتەکان و سەربەخۆیی و دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ و رێزگرتن لەو پابەندبوون و ئیلتیزامانەی، کە لە پەیمانە نێودەولەتییەکانەوە هەلقولاون. ئەوە بوو دەستووری فەرەنسای سالی ١٧٩٤بەشێکی تایبەتی تێدا بوو سەبارەت بە پێوەندی فەرەنسا لەگەل دەولەتەکانی تر، ئەمە دەقەکەی بوو: ((گەلی فەرەنسا دۆستی

3- G. Mattingly, Renaissances. London. 1955

گەلانی ئازادە و هاوپەیمانێکی سرووشتییە بۆیان و دەست ناخاتە کاروباری گەلانی ترەوە، بەڵام ڕازی نابێت گەلانی تر دەست بخەنە کاروباری ناوەخۆیەوە. گەلی فەرەنسا مافی پەنابەری سیاسی دەبەخشێتە ئەو بیانییانەی لە وڵاتەکانیاندا بە هۆی داوای مافی ئازادییەوە دەردەکرێن، بەڵام مافی پەنابەری نابەخشێتە ستەمکاران. پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئەو دوژمنەدا نابەستێ، کە دەست بەسەر خاکیدا دەگرێ)).

شۆڕشی فەرەنسا چەند پرنسیپێکی نوێی هێنایە ناو ئەو نۆرمانەوە، کە تایبەتبوون بە بەرپابوونی شەڕەوە. دەبینین ڕاستەوخۆ لە دوای ئەو شۆڕشە، فەرەنسا چەند شەڕێکی بەرگرییانەی بەرپاکرد لە دژی ڕژێمە پاشایەتییە دیکتاتۆرییەکاندا لە ئەورووپا. لە هەمان کاتیشدا چەند پرەنسیپێکی مرۆییانەی پیادەدەکرد لەکاتی شەڕدا لەگەڵ دیل و بریندار و نەخۆش و دانیشتووانی سیڤیلدا.

ئەو کۆنگرە نێودەوڵەتییانەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم دەبەستران و کۆمەڵە نۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتی گشتیان داڕشت تەکانێکی گەورەیان دایە پێشکەوتنی یاسای نێودەوڵەتی گشتی. ئەوە بوو لە کۆنگرەی ڤیەننا ساڵی ١٨١٥ بڕیار لەسەر ژمارەیەك سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی دران، وەك سیستەمی پلەی نێردراوە دیپلۆماتەکان و جاڕدانی قەدەخەکردنی بازرگانی بە ڕەشپێستەکان و پەسندکردنی بیرۆکەی بێلایەنی هەمیشەیی.

لەکۆنگرەی پاریسیشدا ساڵی ١٨٥٦ گۆڕانکارییەکی گەورە بەسەر یاسای نێودەوڵەتیدا هات، لە بواری یاسای دەریاکان و جەنگی دەریاییدا. ئەوەش بریتی بوو لە پەسندکردنی پرەنسیپی ((ئالا کالا دەپارێزێ)) و پرەنسیپە یاساییە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە دەریاوانی لە ڕووباری دانۆب پەسندکران و بڕیارێکیش وەرگیرا سەبارەت بە سیستەمی دەریاوانی لە دەربەندی پسفۆر و دەردەنیلدا.

لە کۆنگرەی بەرلیندا ساڵی ١٨٧٨ بڕیاری دانپێدانانی بە کۆمەڵ پەسندکرا بە مۆنتینیگرۆ و سربیا و ڕۆمانیا. هەروەها لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم چەند کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی لە (لاهای) بەسترا بۆ تۆمارکردنی ئەو یاسایانەی تایبەتن بەجەنگ و لە کۆی (١٣)ڕیککەوتننامەی مۆرکراو (١١) ڕێککەوتننامەیان پێوەست بوون بە پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتەکان لە کاتی جەنگدا و دوانیشیان پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکانیان لە کاتی ئاشتیدا ڕێکدەخست و یەکێکیشیان تایبەت بوو بە چارەسەرکردنی ئاشتییانەی کێشە نێودەوڵەتییەکان.

له کاتێکدا سەدەی هەژدەهەم سەردەمی پێگەیشتنی ئەو هزرە زانست و فەلسەفییانە بوو، کە بەشدارییان کرد لە گەشەکردنی تیۆری یاسای نێودەوڵەتی گشتی، دەبینین سەدەی نۆزدەیەم سەردەمی پێڕەوکردنی ئەو هزارانە بوو بە پراکتیك و دانانیان لە دێکۆمێنت و بەڵگەنامەی تۆمارکراودا، بەڵام شەڕی یەکەمی جیهانی کۆتاییهێنا بە سەدەیەکی پڕ بە دینامیکی و گەشبینی، بە لای وڵاتە ئەوروپاییەکانەوە. لە کاتێکدا ئیمپراتۆرییەتە ئەوروپاییەکان دەسەڵاتیان بەسەر هەموو جیهاندا دەشکا و هزر و ئایدیۆلۆژییە ئەوروپاییەکان باڵادەست بوون، یەکەمین شەڕی جیهانی ١٩١٤-١٩١٨ بناخەی شارستانێتی ئەوروپایی لەقکرد و بێ ئومێدی جێی گەشبینی و بڕوابەخۆبوونی گرتەوە. ئەمەش بە زەروورەت وایکرد ئەوکات پێداچوونەوەیەك بەخۆدا بکرێ بە پێداچوونەوەی یاساشەوە.

سەردەمی پاش یەکەمین جەنگی جیهانی:

لە چوارچێوی گرینگترین ئەو بڕیارانەی پەیماننامەی ئاشتەوایی ساڵی ١٩١٩ لە روانگەی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە، دای، بڕیاری دامەزراندنی کۆمەڵەی گەلان بوو، چونکە سیستەمە بێسەروبەرییە کۆنەکە نوشوستی هێناو بڕوای ئەوە زاڵبوو، کە پێویستە ئەنجومەنێکی نێونەتەوەی هەبێ کە بتوانێ گەرەنتی ئاشتی بکات و بیپارێزێت. ئەو کۆمەڵەیەی کە لە دەستەیەکی گشتی و ئەنجومەنێکی جێبەجێکاری پێکهاتبوو هەر لە سەرەتای پێکهاتنییەوە ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیێت خۆیان لێی بەدوورگرت بە درێژایی نێزیکەی نیوەی تەمەنی و زیاتر بە شێوەی رێکخراوێکی ئەوروپایی مایەوە.

ئەگەرچی لە رووی پاراستنی سیستەمی نێودەوڵەتییەوە، هەندێ سەرکەوتنی وەدەستهێنا، بەڵام ڕووبەڕووی چەند وڵاتێکی بەهێزی دەستدرێژکار بووەوە و تووشی نوشوستی هات. ئەوە بوو ژاپۆن لە ساڵی ١٩٣١ چینی داگیرکرد و دوو ساڵیش دواتر لە کۆمەڵەی گەلان پاشەکشەی کرد. ئیتاڵیاش پەلاماری ئەسیوپیای دا و ئەڵمانیاش چەند کردەوەیەکی دوژمنکارانەی لەسەر ئاستی ناوەخۆ و دەرەوە پیادەکرد، یەکیەتیی سۆڤێتیش پاش ئەوەی فنلەندای داگیرکرد، لە ساڵی ١٩٣٩ لە کۆمەڵە دەرکرا.

وێڕای هەموو ئەم فاکتەرانە کۆمەڵەی گەلان، لەو ماوە کورتەی تەمەنیدا، هەندێ دەسکەوتی بە دەستهێنا، ئەمەش وایکرد لە دواییدا رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان پێك بێت.

دادگەی دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٢١ لـە لاهـای دامـەزرا و لـە سـاڵی ١٩٤٦ بووە دادگەی دادی نێودەوڵەتی. راستەوخۆ دوا بـەدوای جـەنگیش، رێکخـراوی کـاری نێودەوڵەتی دامەزرا و تاوەکو ئێستەش لە کارەکـانی بەردەوامـە. لـەو ماوەیەشـدا چـەندین رێکخراوی نێودەوڵـەتی دامـەزران و دەیـان رێگـە خۆشـکران بـۆ پێکهاتنیـان. یـەکێك لـە تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵەی گەلان دامەزراندنی سیستەمی ئینتیدابی mandate systemی ئیمپریالیزمی بـوو بـە مەبەسـتی دابەشـکردنی سـامان ومیراتـەکانی دەوڵـەتی عوسمـانی و ئەڵمانیا. ئەو پەیماننامەیە بۆ یەکەمین جار چەند پرەنسیپێکی یاسایی نێودەوڵەتی تۆمـارکرد لە پێشییانەوە پرەنسیپی رێزگرتن لە نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی لەلایەن دەوڵەتانەوە، هەروەها بونیادنانی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر بناخەی راستگۆیی و داد و شەرەفمەندیدا.

گـرینگترین ئـەو پرەنسـیپانەی لـە پەیماننامـەی کۆمەڵـەی گەلانـدا هـاتبوو، پرەنسـیپی حەرامکردنی جەنگ بوو وەکو شێوازێك بۆ چارەسـەرکردنی کێشـە نێودەوڵەتییـەکان[٤] و هـەروا پرەنسیپی چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییە بە ئاشیتیانە وەکو دانووستان و ناوبژیوانی نێودەوڵەتی و پەنابردنە بەر دەزگە پێوەندیدارەکانی کۆمەڵە و یان پرەنسیپی سەپاندنی چەند سزایەکی سیاسـی و ئابووری و سەربازی بەسەر ئەو دەوڵەتە ئەندامانـەی کـە پێشـێلی بنـەماکانی حـەرامکردنی پەنابردنە بەرجەنگ دەکەن بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی لە پەیماننامەکەدا هاتوون.

کۆمەڵەی گەلان نەیتوانی ئەو ئامانجە گرینگانە بەجێبێنێ، کە لـە پێناویانـدا دامـەزرا و برێتی بوون لە: سووککردنی پڕچەککردن لای هەموو دەوڵەتـەکان و پەنانەبردنـە بـەر شـەڕ و چارەسەرکردنی کێشـە نێودەوڵەتییـەکان بـە شـێوەی ئاشـتیانە. زۆر کـۆنگرە لـەبارەی ئـەم بابەتانەوە بەستران وەکو کۆنگرەی جنێڤ لە ساڵی ١٩٢٤ و پەیماننامەی بریان کیلۆج لە ساڵی ١٩٢٨ بۆ قەدەخەکردنی شەڕ و راگەیاندنی هاوبەشی جنێڤ، کە لە لایەن کۆمەڵەی گەلانـەوە ساڵی ١٩٢٨ دەرچوو بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـە نێودەوڵەتییـەکان بـە رێگـەی ئاشـتییانە و کۆنگرەی داماڵینی چەك لە جنێڤ ساڵی ١٩٣٢.

رووداوەکانی دووەمین شەڕی جیهان کۆمەڵەی گەلانی بە تەفرەبرد و رێگەی خۆش کرد بۆ

٤- دەستووری کۆمەڵەی گەلان رێیداوە پەنا ببرێتە بەر جەنگ بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیی لە نێوان دەوڵەتەکاندا" دوای پەسەندکردنی بریارێکی دادگەیی یان دوای دەرچوونی راپۆرت لە لایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەوە بە سێ مانگ" مادەی ١٢ لە دەستووری کۆمەڵەی گەلان".

بونیادنانی ڕێکخراوێکی دیکە، کە بتوانێ لەو هەڵانە دووربکەوێتەوە کە کۆمەڵەی گەلان تێی کەوتبوون، بەڵام وێڕای هەوڵ و تەقەلاکانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بۆ خۆدوورخستنەوە لە جەنگ، کەچی ڕووبەڕووی خوێناویترین و کاولکاریترین جەنگ بووەوە لە مێژووی دوور و درێژیدا.

سەردەمی پاش دووەمین جەنگی جیهانی:

لە قۆناخی دووەمین جەنگی جیهانی دوو بۆچوونی جیاواز سەریان هەڵدا، یەکەمیان هاوپەیمانێتی نازییەکان سەرکردایەتییان دەکرد و ئامانجیان پەراوێزکردنی ڕۆڵی یاسای نێودەوڵەتی و بڵاوکردنەوەی سیستەمی زاڵبوونی هێزی ڕەها بوو، دووەمیشیان هاوپەیمانێتی دژی سیستەمی نازی پێڕەوی دەکرد و ئامانجی پەرەپێدانی دیموکراتیزەکردنی یاسای نێودەوڵەتی و هاوکاری هەمەلایەنەی نێودەوڵەتی بوو لە چوارچێوەی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا. لەم ماوەیەدا چەند کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی گرینگ گرێدران و کاریگەرییەکی گەورەیان هەبوو بۆ پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵەتی، لە وانە: کۆنگرەی مۆسکۆ و کۆنگرەی تاران لە ساڵی ١٩٤٣ و کۆنگرەی یالتە و کۆنگرەی پوتسدام لە ساڵی ١٩٤٥ و بە تایبەتیش کۆنگرەی دمبرتن ئۆکس و سانفرانسیسکۆ، کە هەردووکیان پەیماننامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیان داڕشت و لە ١٩٤٥/٦/٢٦ بڕیاری لەسەر درا.

دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان قۆناخێکی پێشکەوتووانە پێکدێنێ لە قۆناخەکانی پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵەتی، چونکە (٧) پرەنسیپ لە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ لەخۆدەگرێ و برێتییە لە ئامێرێك بۆ هاوکاری و هەماهەنگی نێودەوڵەتی و تۆمارگەیەکیشە بۆ یاسای نێودەوڵەتی پێشکەوتنخواز.

یاسای نێودەوڵەتی لە نیوەی سەدەی ڕابوردوودا بەرەو چەندین ئاراستە پەرەیسەند وەکو بە پیرەوەچوونێك لە بەرامبەر هەموو لایەنەکانی ژیان لە سەردەمی نوێدا. چونکە ڕەوش و نەریتە باوەکان لە هەر کۆمەڵگەیەکدا ڕەنگدەدەنەوە سەر ئەو یاسایانە، کە لەوێ کاریان پێدەکرێ. هەندێ لایەنی تایبەت لە کۆمەڵگەدا وەکو لایەنە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییەکان گۆڕانکارییان بە سەردا دێ و پەرەسەندنێکی بەرچاو بە خۆیانەوە دەگرن، ئەم کارەش مۆرکی خۆی بەسەر ئەو چوارچێوە یاساییەوە بەجێدێڵێ، کە لەو ژینگەیەدا ژیان ڕێکدەخات. بەم چەشنەش یاسای نێودەوڵەتی بەری ژینگەکەیەتی. واتە یاسای نێودەوڵەتی لە بەرئەنجامی

پەرەسەندنی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە پەرەیسەند. جا بۆ ئەوەی بەردەوام بێت، پێویستە لەگەڵ واقیعی ئەو سەردەمەی تێیدایە، بگونجێت. بەهەرحاڵ جیاوازییەك هەیە لەنێوان ئەو بنەمایانەی چەسپاون و لەنێوان ئەو هێزە پەرەسەندووانەی ئامانجییان گۆڕانکارییە بەسەر سیستەمدا. دەبینین یەکێك لە گەورەترین کێشەکانی یاسای نێودەوڵەتی دیاریکردنی کات و چۆنێتی داڕشتنی نۆرمی رەوشتی نوێیە و ڕووداوە نوێیەکانی ژیانە لە قاڵبی حازردا. هەروا لێرەدا دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکرێ، کە پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵەتی پێشی پەرەسەندنی سیستەمی نێودەوڵەتی دەکەوێت، چونکە سیستەم لە خودی یاسا هێورتر بەڕێوەدەچێ.

ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا هاتن، بایەخ و دەنگدانەوەیەکی گەورەیان هەبوو لە چوارچێوەی سیستەمدا. بۆ نموونە بەدیارکەوتنی چەکی ئۆتۆمی هاوسەنگی چەکداری لە ئەورووپا و هەروا هاوسەنگی تیرۆریشی لەسەر ئاستی هەموو جیهان، دروستکرد. ئەوی ئێستە بۆتە مایەی نیگەرانی مرۆڤ، چەند دەوڵەتێك لە جیهاندا تێدەکۆشن تەکنۆلۆژیای ئۆتۆمی وەدەست بێنن. نموونەکەی تر توانای تەکنۆلۆژیایە بۆ مینرێژکردنی ئۆقیانووسەکان و بەرئەنجامی تەقینەوەشیان بۆ سەر سرووشت و ژینگە و هەروا ئەو کەسانەش کەڵکی لێ وەردەگرن، دەزانرێت چی دەبێت. نموونەی زۆر هەن سەبارەت تاچەند پێویستە گۆڕانکاریی بەردەوام بکرێ لە پێکهاتەی یاسای نێودەوڵەتی و نۆرمەکانیدا تاوەکو شان بە شان پێشکەوتنی هاوچەرخ بڕوات و پێشبکەوێ.

بازنەی یاسای نێودەوڵەتی لەم رۆژگارەماندا پەرەسەندنێکی بەرفرەوانی بەخۆوەدیوە بە جۆرێك گەلێ بواری گرتۆتەوە وەکو رێکخستنی نێردراوە نێوئاسمانییەکان و دابەشکردنی بنەوەی ئۆقیانووسەکان و پاراستنی مافی مرۆڤ و بەڕێوەبردنی سیستەمی دارایی نێودەوڵەتی. دەتوانین بڵێین یاسای نێودەوڵەتی لە تەك بایەخ و گرینگیپێدانی بە پاراستنی ئاسایشی نێودەوڵەتی گرینگی دەدات بە هەموو ئەو کاروبارانەی پێوەستن بە ژیانی نێودەوڵەتییەوە.

پێویستیی و تایبەتمەندییەکانی سیستەمی سیاسیی نێودەوڵەتی کاریگەرییەکی یەکلاکەرەوەیان هەیە لەسەر پێکهاتەی یاسای نێودەوڵەتی. دەبینین کاتێك چەند قەوارەیەك لە چوارچێوەی سیستەمێك لە سیستەمەکاندا هەن، پێویستە رێگەیەك هەبێ بۆ چۆنێتی مامەڵەکردن لەنێویاندا. جا ئایا ئەم هەڵسوکەوت و مامەڵەکردنە لەسەر بنچینەی هاوژیانی ئاشتییانە دەبێ، یانیش دژایەتیکردن و خۆ دوورخستنەوە؟ ئاشکرایە یاسای نێودەوڵەتی لە سەرەتای پەرەسەندنییەوە لە سەدەی حەڤدەهەمدا بە گشتی بانگەشەی بۆ بیرۆکەی

دژایەتیکردن و ڕووبەڕووبوونەوەی بەردەوامی دەکرد (لە چەند حاڵەتێکی گرینگدا نەبێ). چونکە دەوڵەت کە خاوەن بەرزترین دەسەڵاتی ناوەخۆیە دەیەوێت سەروەریشی لە دەرەوە بپارێزێت و هەوڵدات دەوڵەتەکانی تر سەربەوبن.

بەم جۆرە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە گەشەکردنی سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی سەردەم، هەرچەندە کەموکوڕی هەیە لە رووی کاملی و رێکخستنەوە، شان بەشانی گەشەکردنی شارستانێتی ئەوروپایی رۆیشتووە لە گشت قۆناخەکانیدا. بەم جۆرە گەشەکردنی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیتی پێشوو بووە هۆی لاوازبوونی ئەوروپا. لە لایەکی دیکەیشەوە بووە هۆی فرەوانبوونی پرۆسەی لەناوبردنی ئیمپریالیزم. ئەمە واتە ئەو یاسا نێودەوڵەتییەی کە ڕووبەڕووی چەند گۆڕانکارییەکی رادیکالییانە، لە پێکهاتەی هێز لە جیهاندا، بۆتەوە، پێویستە چاوەدێری ئەو چەمکە نوێیانە بکات، کە ناکرێ پشتگوێ بخرێن[5].

ئەو سەنترالیزمە ئەوروپییەش، کە یاسای نێودەوڵەتیشی گرتبووەوە لە ماوەی ئەم شەست ساڵانەی دواییدا، تووشی لاوازییەکی زۆر هات. لێرەدا چەند هزر و پێداویستییەك سەریان هەڵدا بەئامانجی ئەوەی کولتوورەکانی تریش رۆڵێکی گەشەسەندوو ببینن لە رووی پەرەسەندنی هزری یاسایی نێودەوڵەتییەوە[6]. دەبینین یاسای نێودەوڵەتی، بەر لە هەموو شتێك، رەنگدانەوەی ئەو سیاسەتە نێودەوڵەتییەیە، کە لە بنەڕەتدا دەوڵەتەکان ئاراستەی دەکەن. بەم جۆرە دەوڵەتە سەربەخۆ و یەکسانەکان لە رووی گرتنەدەستی دەسەڵاتە سەرەکییەکانی دەوڵەتەوە، توانیویانە سیستەمێك بخولقێنن، کە رێز لەو بەهایانە بگرێ. ئەو نموونانەی دەکرێ لێرەدا ئاماژەیان پێبدەین ئەوەن: دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناخۆ و یەکیەتیی هەرێمی دەوڵەت، بەکارنەهێنانی هێز، یەکسانی دەنگدان لە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

سەرەڕای ئەوەش هەندێك لەو هزرانە سنووری دەوڵەتەکانیان بەزاند و سەرنجی سیاسەتی نێودەوڵەتییان راکێشا. وەك هاوپێوەندی ئابووری و گرینگیپێدانی نێودەوڵەتی بە مافی مرۆڤ و گەشەکردنی هێزی تەکنۆلۆژی[7]. سیاسەتیی دەوڵەتەکان و هاوسەنگی هێزی نێودەوڵەتی و هەرێمیش ئەو چوارچێوە زەروورە پێکدێنی، کە تێیدا یاسای نێودەوڵەتی کاردەکات.

5- G. Schwarzenegger and E.D. Brown, manual of International Law, 6th ed , London. 1976 pp. 9-12
6- L.C. Green, today, 23 Canaian YIL, 1985-p-3
7- M.N. Shaw, Title to Territory in Africa, International Legal Issues; oxford, 1986; pp.1-11

گرینگە ئەوە بزانرێ، کە دەوڵەت پێویستی بە یاسایە تـاوەکو چـەند ئامـانجێکی ناسـراو وەدیبــێنیێ، وەك: مانــەوە و گەشــەی ئــابووری و ئاســایش و بڵاوکردنــەوەی بــیر و هــزری ئایدیۆلۆژییانە. بۆیە دەبێ سیستەمەکە توانایەکی تەواوی هەبێ بـۆ ئـەوەی ئـەو ئامانجانـە وەدی بێن، زۆریش نەرم بێت بۆئەوەی لەگەڵ گۆڕانکارییەکاندا بگونجێت[٨].

یاسای نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی ئاسۆییانە پەرەی نەسەند تاوەکو تـەنیا ئـەو دەوڵەتانـە بگرێتەوە، کە تارادەیەك تازە پێکهاتوون، بگرە پەلی کێشـاوە بـۆ ئـەوەی تـاك و کۆمەڵـە و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانیش تا رادەیەك بخاتە بازنەکەیەوە. هـەروەها بـاڵی کێشـاوە بـەرەو چەند بـوارێکی نـوێ و گـەلێ ڕەهەنـدی گرینگـی گرتۆتـەوە وەکـو بازرگـانی نێودەوڵـەتی و کێشەکانی پاراستنی ژینگە و ئاسمانی دەرەوە.

گەشەکردنی تیۆری دانان (وضعي) لە سەدەی نۆزدەهەمـدا وایکـرد یاسـای نێودەوڵـەتی گرینگی زیاتر بدات بە دەوڵەتە خاوەن سەروەرییەکان. چونکە بەپێی ئەم تیۆرییە تەنیا ئـەوان کەسانی یاسای نێودەوڵەتی بوون و پێگەی یاساییان جیـاوازبوو لـە پێگـەی یاسـای دەوڵەتـە ناسەربەخۆکان و تاکەکان، کە برێتی بوون لە بابەتی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی بـە سـەر تیـۆری دانانـدا هـات و هەماهـەنگی ئـەو لەگـەڵ سـەرهەڵدانی چـەند هەڵوێستێکی نوێی لەبارەی هەموو پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان بازنەی ئەم بابەخە زیادەی، کە تەنیا دراوەتە دەوڵەت، بەزاند بۆ ئەوەی ئەو ڕۆڵەش بگرێتەوە، کە چـەند قەوارەیـەکی تـریش دەیگێڕن و دەوڵەت نین، وەکو: تاکەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەیەکان و بزووتنـەوە رزگـاریخوازە نیشتمانییەکان و کۆمپانیا فرەڕەگەزەکان. بێگومان هەر لە زووەوە، تاکی مـرۆ ئـەو مافـەی پێدراوە تاوەکو لە حوکمەکانی یاسای نێودەوڵەتی سوودمەندبێت، بەڵام جاران وەکو ئێستە ئەو توانایەی نەبوو ڕاستەوخۆ بتوانێ ڕەفتار بکات لەسەر ئاستی یاسای نێودەوڵەتی و بـێ ئـەوەی پاڵبداتە دەوڵەتە نیشتمانییەکەیەوە.

دادگەی نوێرنبێرگ و دادگەی تۆکیۆ، کە هەردوو لە پاش دووەمین شەڕی جیهان لە لایـەن وڵاتانی هاوپەیمانی سەرکەوتووەوە دامەزران، بەشێکی گرینگ بـوون لـەم پرۆسێسـە. تـاوانی هەموو ئەو کەسانە سەلمێنرا، کە تۆمەتبار کرابوون بە ئەنجامـدانی تـاوان دژی مرۆڤایـەتی و ئاشتی و سزادران. ئەمە پێزانینێك بوو بە بەرپرسـیارێتی تـاك بـەپێی یاسـای نێودەوڵـەتی.

8- S.Hoffman, International Systems and International Law, 14 world politics.1961-2 p.205

بەهەمان شێوەش ڕێککەوتننامەی قەدەخەکردنی جینۆسایدی ساڵی ١٩٤٨ جەختی کردووە، کە دەکرێ ئەنجامدەرانی ئەو تاوانە لە لایەن دادگە نیشتمانییەکان یانیش لەلایەن دادگەیەکی تاوانی نێودەوڵەتییەوە سزابدرێن، هەروەها بایەخدانی زیاد بە مافی مرۆڤ لایەنێکی ترە لە لایەنەکانی کارکردن لە پێناو پەرەسەندنی ڕۆڵی تاك لە یاسای نێودەوڵەتیدا. ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٤٨ ڕاگەیاندنی جیهانی مافی مرۆڤ لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەرچوو بۆ ئەوەی کۆمەڵێك مافی سیاسی و کۆمەڵایەتی بگرێتەوە. هەرچەندەش سیفەتی هێزی پابەندبوونی یاسایی پیوە نییە، بەڵام بە بەڵگەیەکی گشتی گرینگ دادەنرێ بۆ ئەو مافانە، بەڵام دەبینین ئەو ڕێککەوتننامە ئەوروپاییەی، کە بۆ پاراستنی مافی مرۆڤ و سەربەستییە بنەڕەتییەکانی لە ساڵی ١٩٥٠ مۆرکرا و هەروەها هەردوو پەیمانی نێودەوڵەتی مافی مرۆڤ لە ساڵی ١٩٦٦، مۆرکێکی یاسایی تریان پێوەیە. چونکە بە مولزەم دادەنرێن بۆ ئەوانەی مۆریان کردووە. چەندین دەزگەش بۆ بەدواداچوونی جێبەجێکردنی ئەو مافانە و چاوەدێریکردنیان، پێکهاتن. تاکی مرۆ لە چوارچێوەی یەکیەتیی ئەورووپادا مافی ئەوەی هەیە ڕاستەوخۆ سکاڵا بەرزبکاتەوە بۆ دادگەی دادی ئەورووپایی دژی ئەو بڕیارانەی لە دەزگەکانی ئەو یەکیەتییەوە دەرچوون. جگە لەوەش دەکرێ تاك بڕواتە بەردەم دادگەی نێودەوڵەتی.

ئێستە داننراوە کە ڕێکخراوی نێودەوڵەتی خاوەن کەسایەتی نێودەوڵەتی جیاوازە، واتە ماف و ئەرکی جیاوازیان هەیە. لە رای راوێژکاری دادی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٤٩دا هاتووە: ((ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە کەسێك دادەنرێ لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی و بە گوێرەی ئەمە بۆی هەیە مافی خۆی پیادە بکات سەبارەت بە بەرزکردنەوەی سکالای نێودەوڵەتی لە دژی ئیسرائیل لەسەر کوشتنی (کۆنت برنادۆت) کارمەندی نەتەوە یەکگرتووەکان)). ئەمەی لێرە گوتراوە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی تریش دەگرێتەوە، وەك: ڕێکخراوی کاری نێودەوڵەتی و ڕێکخراوی خۆراك و کشتوکاڵیی نێودەوڵەتی، واتا ئەم ڕێکخراوانە کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی تایبەتی خۆیان هەیە.

لە کاتێکدا دەوڵەت بەکەسی سەرەکی یاسای نێودەوڵەتی دادەنرێ ئێستە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا چەند قەوارەیەکی تری نادەوڵەتیش لەگەڵیدا بەشدارن، کە گرینگی و ڕۆڵیان لە داهاتوودا بێگومان زیاتر دەبێ. هەروەها دەبێ ئاماژەبدرێ بە زیادکردنی ژمارەی ڕێکخراوە هەرێمییەکان و ڕۆڵیان لە ژیانی نێودەوڵەتیدا. ژمارەیەك لەو ڕێکخراوانە بۆ ئامانجی سەربازی پێکهاتوون، وەك پەیمانی باکووری ئەتلەسی، پەیمانی ناتۆ، هەروا پەیمانی

وارشۆی هەڵوەشاوە، کە وەکو پەیمانی ناتۆ بوو. لەگەڵ ئەمەدا رێکخراوی دیکە هەن نوێنەرایەتی جۆرە کولتوورێك دەکەن وەك رێکخراوی یەکیەتیی ئەفریقیا و رێکخراوی دەوڵەتە ئەمەریکاییەکان و کۆمکاری وڵاتە عەرەبییەکان. وەکو پێشینەیەکی دەگمەن لە مێژوودا یەکیەتیی ئەورووپا قۆناخێکی دوورتری بڕی لە هەماهەنگی ئابووری و یەکخستنی یاساکان و پێکهێنانی چەندین دەزگەی هاوبەش، کە چەند نووسینگەیەکی پێشکەوتوو بەڕێوەیان دەبات و برۆکسلیان کردۆتە بارەگەی خۆیان.

سەرەڕای چارەسەرکردنی کێشەگەلێکی زۆر، کە تووشی یاسای نێودەوڵەتی بوو لە ئەنجامی پەرەسەندنی ژمارەی هاوبەشەکانی سیستەمی نێودەوڵەتی بە بەردەوام ئەو بابەتانەی یاسایی نێودەوڵەتی دەیانگرێتەوە فرەوانتر بوونەوە. ئیمڕۆ یاسای نێودەوڵەتی تەنیا ئاوڕ لەو مەسەلانە ناداتەوە، کە پێوەستن بە هەرێم و سەروەریی دەوڵەت لە چەمکە تەسکەکەیدا، بگرە گرینگیش دەداتە چەند کێشەیەکی تایبەت بە کۆمەڵگەی هاوچەرخ، کە پێشتر ئاماژەمان پێداون، وەك: مافی مرۆڤ و پاراستنی ژینگە و تۆژینەوەی ئاسمانی و یاسای ئابووری نێودەوڵەتی وەبەرهێنانی مادە خاوەکان لە ئۆقیانووسەکان و بنەوەیان. هەروەها دەکرێ ئاماژەبدەین بەو حوکمانەی پێوەستن بە کارگێڕی دەزگە نێودەوڵەتییەکان، واتە یاسای کارگێڕیی نێودەوڵەتی و بنەماکانی کاری نێودەوڵەتی و تەندروستی نێودەوڵەتی و هاتوچۆی نێودەوڵەتی.

باسی دووەم
سەرهەڵدانی تیۆریی یاسای نێودەوڵەتی

هاتنەکایەوەی دەوڵەتان و کێبرکێی نێوانیان لە ئەنجامی گەشەسەندنی بیرۆکەی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی سەرەتای رێگەی یاسای نێودەوڵەتی تەختکرد. چاخی رێنیسانس بووە میراتگری ئەو کارە سەرەتایانەی، کە بوونە هۆی دروستبوونی بیرۆکەی سەربەخۆیی و بیرۆکەی رەخنە و بیرۆکەیی مرۆڤایەتی و هەڵوێستی ئاینی بەرامبەر بە ژیان و ئەو چوارچێوە سیاسییەی، کە رۆڵێکی زیندووی بۆ گەشەکردنی یاسای نێودەوڵەتی گێڕا. چاکسازیی و جەنگە ئاینییە ئەوروپاییەکان و پەرەسەندنی هێزی دەوڵەتە نەتەوەییەکانیش کاریگەرییان هەبوو بۆ ئەم گەشەکردنە. ئەو جەنگانە بە چەندین شێوە بوونە هۆی کۆتایی پێهاتن بە سیستەمی کیشوەری (Continental System)، کە لەسەر ئاین بونیادنرابوو و دروستبوونی سیستەمێکی تر لە جێگەیدا، کە لەسەر بالادەستی دەوڵەت، واتا سەروەری دەوڵەت state sovereignty، بونیاد نرابوو.

لە چوارچێوەی ئەم دەوڵەتانەدا، وای دەخواست تیۆرێکی نوێ هەبێت لەبارەی مرۆڤ و پێوەندییەکانی دەوڵەتەکان وەکو یەك. ئەوەی مایەی پەلەکردن بوو لەم رووەوە وەکو گوتمان، لاوازی کلێسا و بەدیارکەوتنی ئەوەی پێی دەوترێت هزری ئازاد بوو. تیۆری یاسای نێودەوڵەتیش، کە بیروباوەڕی یونانی_رۆمانی زۆر کاری تێکردبوو، بەشداریکردووە لە هەڵسەنگاندنەوەی ژیانی سیاسی لە ئەورووپا. جا لە بەرئەنجامی ئەو پێشکەوتنە ئەو هزرە یاساییە سرووشتییە لەدایکبوو، کە لە چاخەکانی دواتر گەشەیسەند. بەو جۆرە کومەڵە رێبازێك سەریان هەڵدا بۆ ئەوەی ببنە پاڵپشتی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و یاسا بە بەشێك لە یاسای سرووشتی گشتی دابنرێ.

فەیلەسووفی ئیسپانیایی فرانچیسکۆ فیتۆریا (١٤٨٠-١٥٤٦) بە یەکەمین کەس دادەنرێ، کە بانگەشەی بۆ هزری پێشکەوتنخواز بەرامبەر کردەوەکانی وڵاتەکەی لە ئەمەریکای باشوور کردووە. ناوبراو داوای ئەوەی دەکرد هیندییەکان بەگەلێك دابنرێن، کە خاوەن بەرژەوەندیی نەتەوەی یاسایی خۆیەتی. بۆیە ناکرێ شەڕ دژیان بە رەوا بزانرێت ئەگەر

لەسەر بنەمایەکی عادیلانە نەبێ[9]. ئەگەرچی ئەم تێڕوانینە لە جێی خۆیدا هاتووە، بەڵام فیتۆریا تەنیا دەربڕی بەرژەوەندیی داگیرکەرە ئیسپانەکان بوو، چونکە بەلای ئەوەوە دژایەتیکردنی کردەوەی بڵاوکەرەوەکانی مەسیحیەت لەلایەنی هیندییەکانەوە، هۆکارێکی عادیلانە بوو تاوەکو شەڕیان لە دژدا بەرپابکرێت. فیتۆریا و فرانسیسکۆ سواریس ١٤٨٠-١٥٤٦، بایەخێکی تایبەتیان بە مافی شەڕ و کێشەی تالآنکردنی کۆلونەکان و پەرەسەندنی تیۆری یاسای سرووشتی داوە. هەروەها (ئولبیرتۆ جینتیلی) لە بواری یاسای نێودەوڵەتی، بەتایبەتی یاسای دیپلۆماتی و یاسای پەیماننامەکان بەشداریکردووە.

لەو ماوەیەش زاناکانی رووسیش بەشدارییان لە پێشخستنی یاسای نێودەوڵەتی کردووە و لە نووسراوەکانیاندا باسیان لە بیرۆکەی سەربەخۆیی دەوڵەتەکان و یەکگرتنی دەوڵەتە سلاڤییەکان و پابەندبوون بەو ئیلتیزامانەی لە پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانەوە هەڵقولاون کردووە. دەبینین (مەکسیم کریك ١٤٨٠-١٥٥٦) بانگەشەی بۆ بیرۆکەی بونیادنانی پێوەندیی ئاشتییانە لەنێوان هەموو دەوڵەتە مەسیحییەکان و پاراستنی بیانییەکان کردووە. لە کاتێکدا (ف.مالینۆفسکی) لە کتێبەکەیدا (چەند سەرنجێك لەبارەی شەڕ و ئاشتی) لە ساڵی ١٧٩٨ بانگەشەی کردووە بۆ بیرۆکەی پێکهێنانی رێکخراوی نێودەوڵەتی لەچەشنی ئەنجومەنی دەوڵەتان بۆ زامنکردنی ئاسایشی هاوبەش و چارەسەرکردنی کێشەی نێودەوڵەتەکان و پیادەکردنی چەند کردەکارییەکی خۆپاراستن لە دژی پێشێلکردنی سەقامگیریی و ئاشتی.

لە بەرئەنجامی گەشەکردنی دەوڵەتە نوێیەکان و پێوەندییە یەکسانە نێودەوڵەتییەکانیشدا ئەو تیۆرییە سەروەرییە سەریهەڵدا، کە بۆ یەکەمین جار (جان بۆدین) لە ساڵی ١٥٧٦ شرۆڤەی لەبارەیەوە کرد. ئەم تیۆرییە باسی پێکهاتەی دەسەڵاتی دەکرد لە دەوڵەتی سەردەمدا. بەم جۆرە جان بۆدین، کاتێ لە نووسینەکانیدا پشتی بە تیۆرییەکەی خۆی دەبەست، جەختی لەسەر سیاسەتی ئەورووپا دەکرد لەجیاتی مشتومڕی تیۆری لەبارەی پرەنسیپی رەبەق، هەروەها پێیوابوو، کە پێویستە دەسەڵاتێکی سەروەری بەتوانا هەبێت لەناو دەوڵەتدا، کە بتوانێت یاسا دابنێت، بەڵام بێ ئەوەی خۆی ملکەچی بێت. ئەو پێی وابوو سەرچاوەی یاسا دەبێت خوا و سرووشت بێت[10].

9- Nussbaum, Law of Nations p. 79-84

10 -M.N Shaw, the Title to Territory in Africa: International Legal Issues, Oxford, 1986, .p.19

له ساڵی ١٦٢٥ زانای هوڵەندی ناسراو بە باوکی یاسـای نێودەوڵـەتی (هۆگـۆ گـرۆتیس) کتێبێکی بڵاوکردەوە بە ناونیشانی: (لەبارەی یاسـای جـەنگ و ئاشـتییەوە)، تییـدا پاسـاوی هێناوەتەوە بۆ زەروورەتی پاراستنی موڵکداری لە کاتی شەڕ و چوونە شەڕەوە لە چوارچـێوەی چەند نۆرمێکی دیاریکراودا. ئەم زانایە پێی وابوو موڵکداری مافێکی سرووشتی مرۆڤە. جـا دەوڵەتەکان بەو سیفەتەی کە موڵکدارن رێك دەکەون لەسەر ئەو نۆرمە رەفتارانەی، کە خۆیان دایاندەڕێژن نەك هەر تەنیا لە کاتی ئاشتیدا، بگرە لە سەردەمی جەنگیشدا. بـە بـڕوای ئـەو جەنگ بارێکی سرووشتییە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا، بەڵام نابێ پەنای بۆ ببردرێ تەنیا لە حاڵەتی گێڕانەوەی دادوەری نەبێ. هەروا پێویسـتە لایەنـە شـەڕکەرەکان رێـز لـە ئـازادی بازرگانی و ئازادی کـۆچ و ئـازادی دەریـاوانیش بگـرن. هۆگـۆ بەشێکیشـی لـە کتێبەکـەی تەرخانکردبوو بۆ شرۆڤەکردنی پایەی یاسـایی باڵیوزەکـان و تێیـدا پاسـاوی هێناوەتـەوە بـۆ یاسابەندی ((حەسانەتی)) باڵوێزەکان و شوێنی نیشتەجێبوونیان. بۆ یەکـەمین جـاریش جـاڕی بیرۆکەی ئازادیی دەریـای دا و بەرهەڵسـتی لـە بیرۆکـەی دەریـای داخـراوی کـرد، کـە زانـا پورتوگالییەکان بانگەشەیان بۆ کردبوو و (جۆن سلدن)ی زانای ئینگلیـزیش پشـتگیری لێیـان کردبوو. بۆچوونەکانی (هۆگۆ گروتیس) بەڵگەی بیروڕا پێشـکەوتنخوازەکانێتی سـەبارەت بـە یاسای نێودەوڵەتی لە سەردەمی خۆیدا. بۆیە کلێسا لە ساڵی ١٦٢٧دا کتێبەکەی: ((لـەبارەی یاسای جەنگ و ئاشتییەوە)) خستە ریزی کتێبە قەدەخەکراوەکانـەوە، چـونکە هزرەکـانی لـە دژی کلێسا بوون.

زانای سویسری ئەمیر فاتیل وەکو یەکێك لە هەوادارانی هۆگـۆ لـە بـواری هـزری یاسـای نێودەوڵەتیدا لە کتێبەکەیدا: "مافی گەلان" ساڵی ١٧٥٨ وێڕای ئەوە باس لـە چـەمکی ئـەو (یاسا سرووشتییە) دەکات، کە سرووشت بە سەر گەلان و تاکەکاندا چەسپاندوویەتی، ئاماژەی داوە بە چەمکی (یاسای دانراو)، کە لە رێککەوتنی نێوان دەوڵەتەکانەوە، هـەڵقوڵاوە. فاتیـل جەختی لەسـەر ئـەوە کـردووە، کـە (گـەل)خۆی خـاوەنی سـەروەرییە نـەوەك (شـا). هـەروا هەڵوێستێکی بەرهەڵستکارانەشی گرتۆتەبەر بەرامبەر بە شەڕی دوژمنکارانە.

هزرە پێشکەوتنخوازەکانی زانا فەرەنسـاییەکان لـە سـەدەی هەژدەمینـدا کاریگـەرییان هەبووە بۆ پەرەسەندنی تیۆری یاسای نێودەوڵەتی. ئەوەبوو شارل مۆنتسکیۆ ١٦٨٩ ـ ١٧٥٥ داوای کرد شـێوازی توندوتیـژ لـە شـەڕدا قەدەخـەبکرێن و نـاڕەزایی دەربـڕی بەرامبـەر بـە کۆیلەکردنی دیلەکانی شەڕ. کەچی (جان جاك رۆسۆ)١٧١٢ ـ ١٧٧٨ ئاماژەی بـەوە دا، کـە

شەڕوشۆڕ و داگیرکردن لە لایەك و دەسەڵاتی ڕەهاش لەلایەکی تر تەواوکەری یەکترن.

هەمووان لەسەر ئەو رایە کۆکن کە ئەو تیۆرییە یاساییە نێودەوڵەتییەی لە سەدەی حەڤدەمیندا پەیدابوو، پێوەندییەکی توندوتۆڵی هەبووە بە کارەکانی هۆگۆ گروتیس، پاشانیش لە کاروانی پێشکەوتنی دوورودرێژیدا کاریگەری چەند فاکتەرێکی جیاجیای بەسەرەوە بووە وەکو شەڕ و شوڕش و کوودەتا.

یاسای نێودەوڵەتی لەم سەردەمەدا کۆمەڵێك تیۆری و رێباز و چەمکی لەخۆگرتووە، کە لەلایەن پەیمانگە و دەزگە زانستییەکانەوە دانراون و کۆمەڵە تۆژینەوە و نووسینێك کە گەورە زانایانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی نێوگەلانی جیاجیای جیهان دایانڕشتووە.

بەشی سێیەم

سەرچاوە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی

باسی یەکەم
چەمکی سەرچاوە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی

دەستوور لە یاسای نێوەخۆییدا بە ڕێبەرێك دادەنرێ بۆ زانینی ئەو لایەنەی دەسەڵاتی پێدراوە، کە یاسا دەربکات. بۆیە نەبوونی دەزگەی یاسادانان و جێبەجێکاری و دادوەری لە سیستەمی یاسای نێودەوڵەتیدا، پرۆسێسی گەڕان بە دوای نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی ئاڵۆزدەکات. چونکە لێرەدا دەزگەیەکی تایبەت نییە بۆ داڕشتنی یاسای مولزەم بۆ هەموو دەوڵەتەکان. هەروا سیستەمێکی دادوەریش نییە لە چەند دادگەیەك پێکهاتبێ و دەسەڵاتێکی ئیلزامی گشتیی هەبێت بۆ لێکدانەوە و جێبەجێکردنی یاسا. ئەمەش وای کردووە ڕێگەی دۆزینەوەی نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی ڕووبەڕووی ئاستەنگ بێتەوە[1]، بەڵام ئەمە ڕێگە لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ناگرێ دان بنێت بە سیفەتی ئیلزامی ئەو نۆرمە یاساییانەی لەو سەرچاوانەوە وەرگیراون کە بە گشتیی دانیان پێدانراوە.

یاساناسەکان سەرچاوەکانیان کردووە بە دوو جۆرەوە: سەرچاوەی فۆرمی (Formal sources) و سەرچاوەی مەتریالی(Material sources).

سەرچاوەی فۆرمی برێتییە لەو کارڕایی و ڕێگەیانەی، کە بۆ دروستکردنی نۆرمگەلێکی یاسایی پیادە دەکرێن، کە دەکرێ بە شێوەیەکی گشتی جێبەجێ بکرێن و بە شێوەی یاسایی ئەوانەی ڕووی دەمیان لێ دەکات، پابەندبکات.

بەڵام سەرچاوە مەتریالییەکان، بەڵگە دەخەنەڕوو بۆ ئەوەی بوونی نۆرمی یاسایی بسەلمێنن و هەر کاتێکیش سەلمێندرا ئەوە سیفەتی نۆرمی یاسایی مولزەم وەردەگرن.

لە یاسای نێوەخۆییدا میکانیزمی دەستووری بۆ داڕشتنی یاسا بەپێی دەستوور، بە سەرچاوە فۆرمییەکانی یاسا دادەنرێ[2]. بۆ نموونە لە دەوڵەتە پەرلەمانییە دیموکراتییە پێشکەوتووەکاندا، یاسا سیفەتە مولزەمەکەی لەو پرەنسیپە وەردەگرێ، کە دەڵێت ئەو یاسایانەی لە پەرلەمانەوە دەردەچن بالادەستن.

1- M.N. Shaw International Law 4th Eden , Cambridge.1999 p. 54

2- Brownlie I, Principles of Public International Law, 5th Eden, Oxford. 1998, P 1-24.

هەرچەند میکانیزمێکی دەستووری نییە بۆ دانانی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام بڕیارەکانی دادگەی نێودەوڵەتی و بڕیارەکانی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە بە کۆی دەنگ وەرگیراون و پێوەستن بە بابەتەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە توانای ئیلزامکردنی دەوڵەتەکانیان هەیە بە شێوەیەکی گشتی و بە هەمان ئەو شێوازەی کە یاسای پەرلەمانی وڵاتێك ئیلزامی هاووڵاتیانی دەکات.

دوو تیۆری هەن لەبارەی سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی:-

١- تیۆری ئیرادی

ئەم تیۆرییە پێی وایە ڕێککەوتنی دەوڵەتەکان، تاکە سەرچاوەی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتییە چ ئەو ڕێککەوتنە بە دەربڕینی ئاشکرابێت لە شێوەی پەیمان، یان بە بێدەنگی بێت لە وێنەی عورف (نەریت) بێت، واتا ئەم تیۆرییە جگە لە پەیمان و نەریت هیچی دی بە سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتی دانانێت.

٢- تیۆری بابەتی

ئەم تیۆرییە گرینگی بە دوو سەرچاوە دەدات، ئەوانیش سەرچاوە مەتریالی و سەرچاوە فۆرمییەکانن، کە لە سەرەوە ئاماژەمان پێدان. تیۆرییەکە سەرچاوە مەتریالیەکان بە سەرچاوەی ڕاستەقینەی یاسا دادەنێت. واتا ئەو سەرچاوەیەی یاسا لێیەوە هەڵدەقوڵێت. کەچی بە لایەوە سەرچاوە فۆرمییەکان بریتین لەو پەیماننامە و نەریتانەی، کە نۆرمی یاسایی پێك ناهێنن، بگرە ڕۆڵیان گەڕانە بە دوای بوونیان و تاکیدکردن لێیان.

لە بەرئەوەی سەرچاوە فۆرمییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی سوودێکی گرینگیان هەیە لە کردەوەدا کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی تێکۆشاوە بۆ کۆکردنەوە و تۆمارکردنیان لە دۆکومێنتە نێودەوڵەتییەکاندا. سەرنج دەدەین ڕێککەوتننامەی دوازدەهەمینی لاهای ساڵی ١٩٠٧، کە دادگەی دەسکەوتی نێودەوڵەتی دناوە، لە بەندی حەوتەمیدا دەسەڵاتی بە دادگە داوە ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییە کارپێکراوەکان و نۆرمە یاسا باوەڕپێکراوەکان بە گشتی و پرەنسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی و پرەنسیپەکانی دادوەری و ئینساف یەك لە دوای یەك جێبەجێ بکات.

ئەگەرچی ئەو ڕێککەوتننامەیە نەچووە واری جێبەجێکردنەوە، بەڵام ئەمە لە گرینگییە مێژووییەکەی کەمناکاتەوە وەك هەنگاوێك بەرەو نووسینەوەی سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی.

باسی دووەم
جۆرەکانی سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتی

پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتی کە لە ١٩٢٠/١٢/١٦ دەرچووە، لە مادەی (٣٨)دا ئەو سەرچاوانەی لەخۆگرتبوو، کە پێویستە لەسەر دادگەکە پراکتیزەیان بکات.

لە پاش دووەمین شەڕی جیهان دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٤٥ شوێنی دادگە نێودەوڵەتییەکەی پێشووی گرتەوە و دەقی مادەی (٣٨)یش گوێزرایەوە بۆ پێڕەوی ناوەخۆی دادگە نێودەوڵەتییە نوێیەکە. دەقی مادەکەش بەم شێوەیەی لای خوارەوەیە:

"١- ئەرکی دادگە یەکلاکردنەوەی ئەو کێشانەیە بۆی بەرزدەکرێنەوە بەپێی ئەحکامی یاسای نێودەوڵەتی و لەم ڕووەوە پیادەی ئەمانە دەکات:-

ا- ئەو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییە گشتی و تایبەتییانەی جۆرە نۆرمێك دادەنێن، کە دەوڵەتە لایەنەکانی بە ڕاشکاوی دانییپێدادەنێن.

ب- ئەو نەریتە نێودەوڵەتییەی کە وەکو یاسایەك ناسراوە و بەپێی بەکارهێنانی بەردەوام چەسپاوە.

ج- ئەو پرەنسیپە یاساییە گشتییانەی نەتەوە شارستانییەکان پەسەندیان کردووە.

د- بڕیارەکانی دادگە و ڕێبازەکانی گەورە زانایانی یاسای گشتی نێو گەلانی جیاجیا. ئەمە یان ئەوی تریان، بە سەرچاوەیەکی یەدەك دادەنرێ بۆ نۆرمەکانی یاسا، ئەویش بە ڕەچاوکردنی مادەی(٥٩).

٢- ئەو دەقەی لە سەرەوە باس کرا، بە پێشێلکردنی دەسەڵاتی دادگە ناژمێرێ، کە هەیەتی لەبارەی سەیرکردنی کێشەکە بەپێی داد و ویژدان، ئەگەر لایەنەکانی داواکە پێی ڕازی بن".

هەرچەند ئەو ئەحکامانە ئاماژەدەکەن بۆ ئەو سەرچاوە یاساییە نێودەوڵەتییانەی، کە دەبێ دادگە نێودەوڵەتییەکە پراکتیزەیان بکات، بەڵام ئەگەر پەنا ببەینە بەر کەتوارو واقیع، دەبینین ئەرکی دادگەکە ئەوەیە: ((ئەو کێشانەی بۆی بەرزدەکرێنەوە دەبێ بەپێی ئەحکامەکانی یاسای نێودەوڵەتی، یەکلایان بکاتەوە)) لە لایەکی تریشەوە لەبەرئەوەی هەموو

دەوڵەتەکانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا دەبنە لایەن لە پێڕەوی ناوەخۆی دادگـەی دادی نێودەوڵەتی بەپێی دەقـی مـادەی ٩٣ی دەسـتووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان، دەتـوانین بڵـێین کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە گشتی ئـەو ئەحکامانـە قبـووڵ دەکـات وەك سەرچـاوەی یاسـایی نێودەوڵەتی[٣]. زاناکان ئەو سەرچاوانەی لـە مـادەی (٣٨)ی پێـڕەوی نـاوەخۆی دادگـەی دادی نێودەوڵەتیدا هاتوون، دەکەن بە دوو بەشەوە:

١- سەرچاوە بنەڕەتییەکان، ئەمانە برێتین لە پەیماننامە نێودەوڵەتی و عورفە نێودەوڵەتی و پرەنسیپەکانی یاسای گشتی.

٢- سەرچاوە یاریدەدەرەکان، ئەمانەش برێتین لە ئەحکامەکانی دادگەکان و ڕێبازی گەورە زانایان و پرەنسیپەکانی داد و ویژدان.

١- سەرچاوە بنەڕەتییەکان

١- پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان

پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان بە گرینگترین سەرچاوە سەرەکییەکانی یاسای نێودەوڵەتی لەم رۆژگارەماندا، دادەنرێن. دەبینین دەسپێکەکەی رێککەوتننامەی ڤیەننا سـەبارەت بـە یاسـای پەیماننامەکان ساڵی ١٩٦٩، جەختی کردۆتە سـەر رۆڵـی بـاڵای پەیماننامـەکان لـە مێـژووی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و زیادبوونی گرینگییەکەی بەو پێیە، کە سەرچاوەیەکە بۆ یاسـای نێودەوڵەتی و شێوازێکیشە بۆ پەرەپێدانی هاوکاری ئاشتییانە لەنێوان دەوڵەتەکان بە هـەموو جۆرە سیسـتەمە دەسـتووری و کۆمەڵایەتییەکانیانـەوە. هـەر نووسـینەوە و پەرەسـەندنێکی زیاتریشی یاسای پەیماننامەکان پتەوکردنەوەی پرەنسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانـە، کـە لـە دەستوورەکەیدا هاتوون وەك پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و پەرەپێـدانی پێوەنـدی دۆستایەتی نێو دەوڵەتەکان و بەدیهێنانی هاوکاری نێودەوڵەتی.

زۆرینەی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لە ڕێگەی مۆرکردنی پـەیمانی نێودەوڵـەتی نێـوان کەسـەکانی یاسـای نێودەوڵـەتی پێکهـاتوون. زاراوەی پەیماننامـەی نێودەوڵـەتی لـە یاسـای نێودەوڵەتیدا بۆ هەر ڕێککەوتننامەیەك بەکاردێت، کە ڕواڵـەتی دۆکـومێنتێکی نێودەوڵـەتی بگرێتەخۆ و ئەو نۆرمانەی تێدا هاتوون لە دوای پەسندکردنیان دەبنە مولزەم بۆ ئەو لایەنانەی

3- M.N. Shaw International Law 4th Eden , Cambridge.1999 p. 55

مۆریان کردووە. هەموو پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان بە سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتی گشتی دەژمێردرێن بێ ئەوەی سەیربکرێت ئایا گشتین یان هەرێمین یان کێ دایانیناوە و یان ژمارەی ئەو پەیواتانە چەندن. ئەوەی پێویستە لێرە ئەوەیە کە دەبێ مەرجە یاساییەکانیان تیا بێ وەك لارینەبوونیان لەگەڵ نۆرمێکی فەرماندەر لە یاسای نێودەوڵەتیدا.

ئەو پەیمانە بە کۆمەڵییانەی ئەمڕۆ ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان پێکدێنن گرینگییەکی زۆریان هەیە، چونکە چەند نۆرمێکی گشتی دادەنێن، کە ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەتەکان ئیلزام دەکەن. بۆ نموونە هەمووان ڕێکن لەسەر ئەوەی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان بریتییە لە پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی وا، کە هێزە یاساییەکەی بالاترە لە هێزی هەموو پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانی تر. چونکە ئەو پرەنسیپانەی لە مادەی (٢)ی دەستوورەکەدا هاتوون بوونەتە بەشێك لە پرەنسیپە ناسراوەکان بە گشتی لە یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخدا. سەرەڕای ئەوەش مادەی (١٠٣)ی دەستوورەکە جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە: (ئەو ئیلتیزاماتانەی ئەندامەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان پێوەیان بەستراون بە گوێرەی ئەحکامەکانی ئەم دەستوورە، ئەگەر لارییان هەبێت لەگەڵ هەر پابەندبوونێکی (ئیلتیزامێکی) نێودەوڵەتی تر کە پێوەی بەستراون، ئەوە پێڕەوی ئەو ئیلتیزامانە دەکرێت، کە لەم دەستوورە دەکەونەوە)، لەبەرئەوەی نێزیکەی هەموو دەوڵەتەکانی جیهانیش ئەمڕۆ لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ئەندامن، ئەوا دەستووری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکە ئەمڕۆ گرینگترین و بەهێزترین پەیماننامەی نێودەوڵەتییە.

پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان وەکو نۆرمێکی گشتی ئیلتیزاماتی یەکسانییان بۆ هەموو لایەنەکان لێ دەکەوێتەوە و ڕۆڵی جیاجیا دەگرنە ئەستۆ لە پێوەندییە نێودەوڵەتییە هاوچەرخەکاندا. دەبینین فاکتەری گرینگی بایەخی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی خۆی ئەو بابەتەیە کە لێی دەکۆڵێتەوە. بۆ نموونە گرینگی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی لەسەر کەمکردنەوەی چەکی ئۆتۆمی و لەناوبردنی وەك پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی نییە لە بواری بازرگانی ڕستن و چنین یان ڕۆن لە رووی گرینگییەوە. ئەوی گرینگی دەبەخشێتە پەیماننامەکان بە پلە دوو ژمارە و جۆری ئەو دەوڵەتانەیە، کە پەیمانەکە مۆردەکەن. هەرچەند لایەنەکانی پەیماننامەکە زۆربن یان لە دەوڵەتە بەهێزەکان بن، ئەوەندە گرینگی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکە زیاتر دەبێت.

دەکرێ فاکتەرێکی تر بخرێتە سەر ئەو فاکتەرانەی، کە دەبنە مایەی گرینگییەکی زۆری

پەیماننامەکە، ئەویش پیادەکردنی پەیمانەکە و جێبەجێکردنێتی بە پراکتیك. چونکە پەیماننامە هەرچەند نۆرم و پرەنسیپەکانی تیا گرینگ بن، ئەگەر جێبەجێنەکرێ مردووە و هیچ پابەندبوون و مافێکی لێ ناکەوێتەوە بۆ لایەنەکانی.

پرۆسێسی مۆرکردنی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان لەنێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیدا لە میانەی گونجانی ئیرادەکاندا، بە دوو قۆناخی دیاردا تێدەپەڕێ. قۆناخی یەکەم پێوەستە بە گونجاندنی ئیرادەکان لەسەر دەقی پەیماننامەکە. ئەمیش دابەش دەبێتە سەر چەند قۆناخێك لەوانە:

١- دیاریکردنی بابەتی پەیماننامەکە لەنێوان لایەنەکاندا، ئەگەر لەنێوان دەوڵەتەکاندا یان لە چوارچێوەی ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیدا، مۆرکرا.

٢- دارشتنی دەقی پەیماننامەکە لە لایەن پسپۆڕانەوە.

٣- ئیقرارکردنی دەقی پەیماننامەکە لە لایەن نوێنەرەکانی دەوڵەتەکانەوە یان لە لایەن ئەوانەو، کە جێگەی نوێنەرانی دەوڵەتەکان دەگرنەوە لە کۆنگرە نێودەوڵەتییەکاندا یان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا.

٤- مۆرکردنی دەقی پەیمان لە لایەن نوێنەرانی دەوڵەتەکانەوە یان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانەوە.

بەمەش پەیماننامەکە دەگاتە کۆتایی قۆناخی یەکەم، بەڵام لەم قۆناخەیدا پەیماننامەکە ناچێتە واری جێبەجێکردنەوە و نابێتە سەرچاوەیەك بۆ یاسای نێودەوڵەتی. لەم ڕووەوە کۆمەڵێك لە زاناکان پێیان وایە سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی، برێتین لە پرۆسێسێك بۆ دارشتنی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی(قۆناخی یەکەم) و پاش چوونە واری کارپێکردن، نۆرمەکان دەبنە سەرچاوەیەك بۆ یاسای نێودەوڵەتی کە ئەمەش دواین قۆناخی ئەم پرۆسێسەیە.

دواین قۆناخی ڕێککەوتنی ئیرادەکان برێتییە لەو ڕێکارییە یاسایانەی، کە هەر لایەنێکی پەیماننامەکە دەیگرێتەبەر، بەپێی یاسای ناوەخۆی خۆی، بۆ پەسەندکردنی ئەو نۆرمانەی کە لە پەیماننامەکەدا هاتوون.

٢- نەریتی"عرف" نێودەوڵەتی International Customs

نەریتی نێودەوڵەتی سەرچاوەیەکی بنەڕەتی تری یاسای نێودەوڵەتی گشتییە. ئەم نەریتە تاوەکو سەدەی نۆزدەهەم شوێنێکی سەرەکی هەبوو. دواتر پاشەکشەی کرد تاوەکو نەختە

نەختە شوێن چۆڵ بکات بۆ پەیمانی نێودەوڵەتی وەك باشترین شێوە بۆ هاوکاری نێودەوڵەتی.

کاتێك دەوڵەتەکان ڕێکدەکەون لەسەر دانانی نۆرمە ڕەوشتێکی دیاریکراوی مولزەم بە لایانەوە ئەوە دەگەیەنێ، نۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتی نەریتی دادەنێن. مادەی(٣٨-ا-ب)ی لە پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتی جەختی کردۆتە سەر دانانی (نەریتی نێودەوڵەتی باوەڕپێکراو وەك یاسایەك، کە بەکارهێنانی بەردەوامیی ناساندوویەتی).

دروستبوونی نۆرمی نەریتی لە ئەنجامدانی هەڵسانی دەوڵەتەکان دەبێت بە کاری هاوشێوە یان کاری لە یەك جۆر. بە ڕێگەی ئەم ڕەفتارە هاوبەش و هاوڕازیبوونە نیازیان دەردەبڕن، کە ئەو ڕەفتارە بەردەوام دووبارەکراوە سیفەتی فەرماندەری هەیە. بەمەش سیفەتی یاسایی پێدەدەن وەك نۆرمێکی یاسایی لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی.

تایبەتمەندی نەریتی نێودەوڵەتی لەوەدایە، کە بریتی نییە لە دۆکومێنتێکی فەرمی کە نۆرمە ڕەفتارێکی ئاشکرا بگرێتەخۆ بۆ کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی. بگرە لە دۆکومێنتە سیاسییە دەرەکییە نێودەوڵەتییەکان و نامە ئاڵوگۆڕکراوە دیپلۆماتییەکانی نێوان دەوڵەتەکان پێکدێ لە میانەی هەڵسانی ئەو دەزگەیانەی دەوڵەت، کە پێوەندی دەرەکییان گرتۆتە ئەستۆ بە جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان بە بەردەوامی. بەم شێوەیە نۆرمی نەریتی نێودەوڵەتی چەند تایبەتمەندییەك وەردەگرێ، کە لە نۆرمی یاسایی پەیمانی تۆمارکراو لە دۆکومێنتێکی تایبەت، جیای دەکەنەوە. بۆیە پرۆسێسی ناسینی ناوەڕۆکی نۆرمی نەریتی ئاڵۆزترە لە ناسینی ناوەڕۆکی نۆرمی پەیمانەکی (تعاهدی). نموونە زۆرە بۆ نۆرمی نەریتیی نێودەوڵەتی وەك: ڕێزگرتن لە شکۆمەندیی ئەو بارەگە فەرمییانەی شاندی دەوڵەتەکان تیا دەبن بۆ ئامادەبوونی کۆنگرەی نێودەوڵەتی و کۆتاییهێنان بە پەیمانە دووقۆڵییە نێودەوڵەتییەکان و ڕاگرتنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی بە کۆمەڵ بە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی نێوان دەوڵەتە لایەنەکان و دانانی کەنداوە مێژووییەکان وەك بەشێك لە ئاوی هەرێمیی دەوڵەتەکانی کەنار. ئەمانە هەموو بە نۆرمی نەریتیی نێودەوڵەتی دەژمێردرێن.

هەندێ جار، نۆرمی یاسایی نەریتی لە ماوەیەکی تا ڕادەیەك کورتیشدا پێکدێت. بۆ نموونە نۆرمی نەریتی تایبەت بە ئازادی دەوڵەتەکان لە بەکارهێنانی بۆشایی ئاسمانی دەرەوە لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی پێشوو، پێکهات. کەچی لە میانەی چەند دەیەیەکدا بووە نۆرمێکی پەیمانی (تعاهدی)ی تۆمارکراو. هەندێ جار، لە ڕەوتی نێودەوڵەتیدا، هەندێ نۆرم کە هێشتا لە هەندێ پەیمانی نێودەوڵەتی پەسەندنەکراون، هاتوون، جێبەجێدەکرێن بە

شێوەیەکی کاتی وەك نۆرمێکی نەریتیی یاسای نێودەوڵەتی، لە کاتێکدا رەنگە دواتر ئەو پەیمانە پەسەندنەکرێت و نەشچێتە بواری جێبەجێکردنیشەوە.

پێویست ناکات بە گشتی بڕیار لەسەر نۆرمی نەریتی بدرێ لەلایەن هەموو دەوڵەتەکانەوە و لە یەك کاتدا وەك مەرجێك بۆ پێکهاتنی ئەو نۆرمە. کۆمەڵێکی دیاریکراو لە دەوڵەتەکان، بۆیان هەیە بڕیار لەسەر نۆرمێکی یاسایی نەریتی نێودەوڵەتی بدەن و لە پاشان چەند دەوڵەتێکی تر بچنە ریزیانەوە، بەڵام لە رووی تێپەڕبوونی زەمەنی نۆرمی نەریتییەوە، ئەوە لە زانستی یاسای نێودەوڵەتیدا رێککەوتنێك نییە بۆ تێپەڕبوونی کاتێکی دیاریکراو تا وەکو ئەو نۆرمە پێك بێت. دەکرێ بەرئەنجام بڵێین کە نۆرمی یاسایی نەریتی لە ئاکامی بەکارهێنانی بەردەوامی لەلایەن دەوڵەتەکانەوە، تایبەتمەندی ئیلزام وەردەگرێ و لە میانەی رەفتاریاندا نیازی خۆیان دەردەبڕن بۆ بڕیاردان لەسەر ئەم رەفتارە یان پێزانینیان وەك نۆرمێکی یاسایی مولزەم بە لایانەوە لە پێوەندییە یاساییە هاوبەشەکانیاندا.

سێ فاکتەر هەن نەریتی نێودەوڵەتی جیادەکەنەوە:

یەکەمیان: بەردەوامی پرۆسێسی دروستبوونی نۆرمی نەریتی.

دووەمیان: پێزانین پێی یان پەسەندکردنی بە گشتی.

سێیەمیان: سیفەتی ئیلزامی یاسایی واتا نەریتی نێودەوڵەتی مولزەمە.

ئەم فاکتەرانە زەروورن بۆ گۆڕینی نەریت بەرەو نۆرمێکی یاسایی نێودەوڵەتی. نەریتی نێودەوڵەتی لەگەڵ پەیماننامەی نێودەوڵەتیدا ناکۆك نییە بەو پێیە هەردووکیان سەرچاوەیەکی یاسای نێودەوڵەتین، بگرە هەردووکیان کاردەکەنە سەر یەکتر ویەکتر تەواو دەکەن لە رەوتی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا. هێشتا هەردووکیان سەرچاوەی پێویستن بۆ پێکەوەنانی پێوەندییە نێودەوڵەتییە هاوچەرخەکان لەسەر بناخەیەکی ئاشتیانە و بۆ پیادەکردنی یاسای نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی کارا، بەڵام دەبێ بزانین کە پرۆسێسی داڕشتنی نۆرمێکی یاسایی لە رێگەی پەیماننامەی نێودەوڵەتییەوە خێراترە لە پرۆسێسی پێکهاتنی نەریتی نێودەوڵەتی، کە پێویستی بە وردەکاری و روونکردنەوە هەیە. چونکە لێرەدا نۆرمی رەوشت، ناخرێتە بەر وردبینی و گفتوگۆ و لێکۆڵینەوەی پێویست و یەکسانی مومکین وەکو ئەوەی لە پرۆسێسی یەکەمدا هەیە.

لەم دەیانەی دواییدا پرۆسێسی گۆڕینی نۆرمی نەریتی یاسایی نێودەوڵەتی بەرەو نۆرمی پەیمانەکی (تعاهدی) بەخۆوەبینی. ئەوە بوو توانرا نۆرمە یاساییە عورفییەکانی تایبەت بە

یاساکانی پەیماننامە و یاسایی دیپلۆماتی و یاسای کونسوڵی تۆمـاربکرێن. بـۆ نموونـە ئـەو دەوڵەتانەی یاسای دەریای ساڵی (١٩٨٢)یان پەسەندنەکردووە، کە هەموو نۆرمەکانی نەریتی یاسای دەریای تیایە و لە ساڵی ١٩٩٥چۆتە واری جێبەجێکردن، هێشتا وەك نـۆرمی یاسـایی درێژەیان بە پراکتیزەکردنی داوە.

٣- پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا General Principles of Law

بەپێی مادەی (٣٨–ا- ج) لە پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتی کاتێك دادگەکە ئەرکی خۆی پیادە دەکات لەبارەی یەکلاییکردنەوەی ئەو کێشـانەی بـۆی بەرزدەکرێنـەوە بـە گـوێرەی ئـەحکامی یاسـای نێودەوڵـەتی، تـەنیا رێککەوتننامـە نێودەوڵەتییـە گشـتی و تایبەتییەکان و نەریتی نێودەوڵەتی ڕەچاوکراو جێبەجێ ناکـات، بگـرە دێـنێ ئـەو پرەنسـیپە گشتییانەی یاساش، کە نەتەوە پێشکەوتووەکان پەسەندیان کردووە، جێبەجێدەکات. بـۆ ئـەو بڕگەیەی سەرەوەی پێـڕەوی نـاوەخۆی دادگـەی دادی نێودەوڵـەتی، دوو شـرۆڤەکردنی جیـاواز هەیە. هەندێك لە یاساناسانی نێودەوڵەتی لەو بڕوایەدان ئەوەی لە پێڕەوی ناوەخۆکەدا هاتووە، شتێکی نوێی نەخسـتۆتە سـەر کـۆی ئـەو مـاف و ئەرکانـەی کـە لـە بناخـەدا لـە یاسـای نێودەوڵەتیدا هەن[٤]. وێڕای ئەوەش لە گەلێك بۆنەدا، دادگەی دادی نێودەوڵەتی پەنای بردۆتـە بەر ((پرەنسیپەکانی یاسا)) وەك سەرچاوەیەك لە سەرچاوە بنەڕەتییەکان. لە چەند حاڵـەتێکی تـریش وەك هۆیـەك بـووە بـۆ ڕەچـاوکردنی داد ((ئینسـاف)) لـە کـاتی دیـاریکردنی ئـەو ناکۆکییانەی، کە چەند کێشەیەکیان لەخۆگرتووە و تایبەتن بە ئەرکی یاسای نێودەوڵەتییەوە.

پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا بە سەرچاوەی سێیەم دەژمێردرێن لـە سەرچـاوەکانی یاسـای نێودەوڵەتی. دەبینین نێوەڕۆکی ئەو پرەنسیپە گشتییانەی نەتـەوە شارسـتانییەکان پەسـەندیان کردووە ڕووبەڕووی مشتومڕێکی توند بووە و بەرئەنجام دوو ڕای بەهێز سەریان هەڵـدا. بـەپێی یەکەمیان دەستەواژەی ((پرەنسیپەکانی یاسای گشتی کە نەتەوە شارستانییەکان پەسـەندیان کردووە))، ئەو پرەنسیپانە دەگرێتەوە کە لە یاسا نێوەخۆییەکانـدا بـاون و دەکـرێ لـە کێشـە یاساییە نێودەوڵەتییەکاندا پیادەبکرێن.

ڕای دووەمیش پێی وایە مەبەست لە دەستەواژەکە پرەنسـیپە گشـتییەکانی یاسـایە، کـە

4-V. Tunkin, General Theory of sources of International Law، Indian J Int L 474 (1797)

بەستراون بە یاسای سرووشتییەوە، بەو شێوەیەی لە سەدەکانی دوایندا لە ڕۆژئاوا شرۆڤەکراون، کە ئەو پرەنسیپە گشتییانەی یاسا کە دەکرێ بەسەر هەموو مرۆڤایەتیدا جێبەجێ بکرێن و بگوازرێنەوە بۆ نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکرێ کە یاسای سرووشتی لە ڕوانگەی یاساییەوە برێتییە لە سەرچاوەیەکی نادیار و لاوازی یاسای نێودەوڵەتی. بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە یاساناسانی هاوچەرخ پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا لەو سەرچاوە لاوەکییە نێودەوڵەتییانە دادەنێن، کە بە دەگمەن لە پراکتیکدا بەکاردەهێنرێن، ئەگەرچی هەندێك جار سوودبەخشن.

کاتێك ئەم سەرچاوەیە خرایە نێو پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەییەوە، لیژنە یاساییەکە ساڵی ١٩٢٠ چەندین شرۆڤەی بۆ واتاکەی خستەڕوو. دەرکەوت مەبەست لە دانانی ئەوە بوو کە دادگە نەکەوێتە حاڵەتێکەوە کە نەتوانێت بڕیار لەسەر کێشەکە بدات، لەبەرئەوەی " نۆرمێکی کارای کاریگەر نییە". جا دەستەواژەی ((پرەنسیپە گشتییەکان)) دەسەلاَت بە دادگە دەدات لە چوارچێوەی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی کە بە گشتی پەسەندکراون، دەربچێت و بگەڕێ بۆ ئەو پرەنسیپە هاوبەشانەی لە سیستەمە جۆراوجۆرەکانی دەوڵەتەکاندا هەن. واقیعیش ئەمەی سەلماندووە، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە بڕیارەکانی دادگەی نێودەوڵەتی و پەیمانە نێودەوڵەتییە بریار لەسەر دراوەکان پاڵیان داوە بە پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا.

لە گۆشەنیگای تیۆرییەوە قایلبوون بە پیادەکردنی پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا لە یاسای نێودەوڵەتیدا، کە بەردەوام لە گەشەکردندایە بە ڕەتکردنەوەی ڕێبازی دانەریی (وچعی) توندڕۆ دادەنرێت، ئەو ڕێبازەی کە تەنیا بڕوای بە شەرعییەتی ئەو نۆرمانەیە لە پەیمانە فەرمی و نەریتییە نێودەوڵەتییەکانەوە پێکدێن. وێڕای ئەوش هەندێك لە یاساناسان گومانیان هەیە لەو بۆچوونانەی بڕیاردەدەن، کە نۆرمە گشتییەکان لە ڕاستیدا سەرچاوەیەکن لەو سەرچاوانەی قابیلی جێبەجێکردنن لە یاسای نێودەوڵەتیدا.

دارشتنی پێڕەوی دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە هەلومەرجێکدا بوو جیاوازی هەبوو لەگەڵ ئەو هەلومەرجانەی تیایدا پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتی داڕێژرا، ئەمە و شرۆڤەکردنی ناوەڕۆکی مادەی (٣٨) لە واقیعی هەنوکەییدا تا ڕادەیەك جیاوازە. دەبینین تایبەتمەندییەکی گرینگی پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا ئەوەیە، کە دێت بە دەنگی پێداویستییە بابەتییەکانی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە لە پێشەوەشیان زامنکردنی هاوکاری

نێــوان دەوڵەتــەکان. ئــا لــەم بارەشــدا گەشــەکردنی پێوەندییــە یەکســان و هاوســەنگییە نێودەوڵەتییەکان پێویستی بە زەروورەتی بوونی پرەنسیپی یاسایی هاوبەش و بڕیار لەســەردراو و پەسەندکراو دەکات. وەك ئەو نۆرمە یاساییانەی کــە بــە رەوتــی ڕۆژگــار لەلایــەن هــەموو سیستەمە یاساییە نیشتمانییەکان و سیستەمی یاســایی نێودەوڵەتییــەوە پەســەندکراون، وەك نۆرمی "تایبەت کۆتی گشتی دەکات" و" یاسای دواتریش ئەوی پێشووتر پووچەڵدەکاتەوە".

پرەنســیپە گشــتییەکانی یاســا ڕۆڵێکــی گــرینگ دەگێــڕن بــۆ پەیــدابوونی سەرچــاوە بنەڕەتییەکانی تری یاسای نێودەوڵەتی وەك خاڵی دەسپێکردن بۆ پەیدابوونی نۆرمــە یاســاییە نێودەوڵەتییە پەیمانەکی (تعاهدی) و نەریتییەکان. سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی ژمارەیەکی زۆری نۆرمە ڕەوشتییەکانی تێدایە، واتا ئەو پرەنسیپ و نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییانــەی کــە دابەشدەبن بۆ نۆرم و پرەنسیپی گشتی و هەرێمی و تایبــەت. نۆرمــە گشــتییەکان پێوەندییــە جیهانییە گشتییەکان رێکدەخەن، بۆیە لەسەر بناخەی ئەوان، بە ڕێککەوتنی بە کۆمەڵی یــان دووقۆڵی نۆرمە هەرێمییەکان دادەڕێژرێن و پێڕەودەکرێن.

یاسای نێودەوڵەتی بەوردی جیاوازی ناکات لەنێوان نۆرمی یاسایی و پرەنسیپی یاســاییدا، چونکە دۆکومێنتێکی نێودەوڵەتی نییە بتوانێ ئەوە ڕوون بکاتەوە کام نۆرمی ڕەوشت، نۆرمی یاساییە و کامیشیان پرەنسیپی یاســایین. بــەپێی زانســتی یاســا و پراکتیکــی نێودەوڵــەتی، پرەنسیپی یاســای نێودەوڵــەتی بــە نــۆرمی یاســایی دادەنــرێن و لــە هەنــدێك تایبەتمەندیــدا جیاوازییــان هەیــە لەگــەڵ ئــەودوای نــۆرمی یاســایی یاســای نێودەوڵــەتی، بــەڵام مــەودای جیاوازییەکان ڕێژەیین نەك رەهایی. جا وەکو نــۆرمێکی گشــتیی دەشــێ نۆرمــە یاســاییەکان پێوەندی یاسایی دیاریکراو ڕێکبخەن وەك مۆرکردنی پەیماننامە دووقۆڵییە نێودەوڵەتییــەکان. لەم ڕووەشەوە دەکرێ بڵێین، نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی یەکــەم: لــە ڕووی پێکهاتنــەوە لــە پرەنسیپ خێراتر پێکدێن. دووەم: خێراتــریش دەچــنە واری جێبەجێکردنــەوە. ســێیەم: چــەند پێوەندییەکی دیاریکراو ڕێك دەخەن. چوارەم: بە گوێرەی هۆکاری تایبەت دەشــێ کۆتــایی بــە کارپێکردنیان بهێنرێ.

بەڵام پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی، جیاوازیان هەیە لەگەڵ نۆرمە یاساییەکان لــەوەی کە لە ماوە زەمەنێکی درێژتر پێکدێن و پێوەندیگەلێکی نێودەوڵەتی ڕێکدەخەن لە گۆڕەپــانی نێودەوڵەتی بە گشتی و ماوەی کارپێکردنیشیان درێژە و فاکتەری نێوەخۆیی کاریگەرییان بــە سەرەوە نییە و ناکرێ کۆتاییان پێ بهێنرێ، بگــرە پــەرەیان پێــدەدرێ و نــوێ دەکرێنــەوە بــە

نۆرمگەلی نویێ لە هەمان چەشن، بەتایبەتی ئەوی هاوبەندە بەو پرەنسیپانەی نۆرمی فەرماندەر لەخۆدەگرن.

لە زانستی یاسای نێودەوڵەتیدا ناکۆکی نییە لەبارەی سیفەتی مولزەمی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی. دەبینین مادەی (٢) لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان، کە بەڵگەنامەیەکی نێودەوڵەتییە و گەورەترین هێزی یاسایی هەیە، جەختیکردووە کە ڕێکخراوەکە و ئەندامەکانی بە گوێرەی ئەو پرەنسیپانەی هێناونی، کاردەکەن. هەروەها ڕێکخراوەکە کاردەکات لەسەر ئەوەی دەوڵەتە نائەندامەکان تیادا لەسەر ئەم پرەنسیپانە بڕۆن بەقەد ئەوەی زەروورەتی پاراستنی ئاشتی و ئاسایش ئەوە دەخوازێ. لە راگەیاندنی تایبەتیش بە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی کە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لەساڵی ١٩٧٠ پەسەندیکرد، تاکیدکراوەتە سەر ئەم پرەنسیپانە، مادەی (٣٨)لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننای ساڵی ١٩٦٩ تایبەت بە پەیماننامە دەڵێت دەکرێ نۆرمێکی هاتوو لە پەیمانێکدا مولزەم بێت بۆ دەوڵەتێك، کە ئەندامیش نەبێت لەو پەیمانە، بەو پێیەی ئەو نۆرمە نۆرمێکی نەریتیی یاسای نێودەوڵەتییە و بەم سیفەتەش پێزانراوە. هەروەها مادەی (٥٣)ی جەختدەکاتە سەر ئەوەی کە ((پەیماننامە بە شێوەیەکی رەها بە پووچەڵ دادەنرێ ئەگەر لە کاتی بەستنیدا ناکۆك بێت لەگەڵ نۆرمێکی فەرماندەر لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی. بۆ مەبەستەکانی ئەم ڕێککەوتننامەیە، نۆرمی فەرماندەر ئەو نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییە گشتییەیە، کە ناکرێ پێشێل بکرێت یان هەمواربکرێت تەنیا بە نۆرمێکی دواتر نەبێ لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی هاوشێوە ".

لەوەی وترا، بۆمان دەردەکەوێ نۆرمی فەرماندەر لە یاسای نێودەوڵەتی بناخەی سیستەمی نێودەوڵەتییە و برێتییە لە پێوەرێك بۆ ڕەوایی تەواوی سیستەمی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی. بەم واتایەش پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی و بەشێك لە نۆرمە گشتییەکانی وەکو یاسابەندی "حصانه" دیپلۆماتی دەگرێتەخۆ.

پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی، بەو سیفەتەی گرینگترین نۆرمن، کە بە گشتی لەسەریان ڕێککەوتوون، بۆ ڕێکخستنی رەفتاری کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی، زۆر کاردەکەنە سەر دروستکردنی نۆرمە یاساییە نێودەوڵەتییەکان وەك نۆرمێکی رەوشت بۆ کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لەلایەن خۆیانەوە کاردەکەن بۆ پەرەپێدان و دەوڵەمەندکردنی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی.

لەبەرئەوەی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتیی هاوچەرخ ڕواڵەتێکن لە ڕواڵەتەکانی پێوەندیی نێودەوڵەتی، برێتین لە نۆرمی نێودەوڵەتی جـێگیر و بڕیـار لەسـەردراوە و سـیفەتی ئیلزامی گشتییان هەیە بۆ کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی لـە کـاتی ڕێکخسـتنی بوارێـك لـە بوارەکانی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان.

کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی لـە پێوەندییەکانیـدا کۆمـەڵێك پرەنسـیپی پەسـەندکرد و لـە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان داینان و جەختی لەسەر یـان کـرد و شـرۆڤەیانی کـرد و لـە ڕاگەیاندنی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی سـاڵی ١٩٧٠ و هەنـدێ بەڵگەنامـەی هـەرێمی وەکو بەڵگەنامەی کۆتایی هلسنکی ساڵی ١٩٧٥ داینان، ئەم پرەنسیپانەش ئەمانەن:

ا- بەکارنـــەهێنانی هێـــز یـــان هەڕەشـــەکردن پێـــی بـــۆ چارەســـەرکردنی ناکۆکییـــە نێودەوڵەتییەکان.

ب- چارەسەرکردنی کێشە و ململانێ نێودەوڵەتییەکان بە ئاشتیانە.

ج- دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ.

د- پابەندبوونی دەوڵەتەکان بە هاوکاری بەپێی دەستووورەکە.

هـ- یەکسانی و مافی گەل و نەتەوەکان لە بڕیاردانی چارەنووسدا.

و- یەکسانی نێوان دەوڵەتەکان.

ز- Pact sunt servanda جێبەجێکردنی پەیماننامە و پابەندبوون بە بەڵێن.

ح- پیرۆزیی سنوورەکان.

گ- سەلامەتیی هەرێمی یان یەکیەتیی هەرێمی.

ی- ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەکانی.

پرەنسـیپەکانی یاسـای نێودەوڵـەتی پێکـەوە هاوبەنـد و بەسـتراون لـە چوارچـێوەی سیستەمێکدا، کە برێتییە لەو نۆرمانەی کە ناکرێ یەکیان بـەجیا لـەوی تـر تەماشـابکرێن، بگرە دەبێ لە رەوتی هەموو پرەنسیپەکانی تر تەماشابکرێن.

١- سەرچاوە یاریدەدەرەکان:

١- ئەحکامی دادگەکان و بۆچوونی یاساناسان

بڕگە (٤)لە مادەی (٣٨)ی پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتی ئەحکامی دادگە و ڕێبازی گەورە نووسەرانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی لەنێو گەل و نەتەوە جۆربەجۆرەکانـدا، بـە

سەرچاوەیەکی یـەدەگی نۆرمـەکانی یاسـا دانـاون. پێـڕەوی ناوەخۆیەکـە لـە مـادەی (٥٩) جەختیکردووە، کە ئەو حوکمەی بەپێی ئەم سەرچـاوەیە هێـزی ئیلزامـی تـەنیا بـۆ ئەوانـەی لەنێوانیانـدا دەرچـووە و سـەبارەت بـەو کێشـەیەی تێیـدا یەکلاکراوەتـەوە هەیـە. دادگـەی نێودەوڵـەتی پەنادەباتـە بـەر بڕیـاری دادگـەکان بـۆ دۆزینـەوەی سەرچـاوە یاریـدەدەرەکان و شـرۆڤەکردن و دراسـەتکردنیان. دەبیـنین دادگـەی دادی نێودەوڵـەتی هەمیشـە هـەوڵ دەدا ئەحکامەکانی پێشووی پێـڕەو بکـات و بـە گوێرەیـان رەفتـار بکـات تـاوەکو دڵنیـابێ لـەو هەنگاوانەی دەنرێن.

ئەگەرچی یاسای نێودەوڵەتی پێزانین ناکات بە سیستەمی پێشینە بڕیاری دادگەیی، کە لە سیستەمی ئەنگلۆ-سەکسۆنیدا هـەن، بـەڵام دەبیـنین دەوڵەتـەکان و یاساناسـان ئامـاژە بـە ئەحکامی دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی و دادگـەی دادی نێودەوڵـەتی دەکـەن وەکـو بڕیـاری فـەرمی. خـودی دادگـەی دادی نێودەوڵـەتیش بـە وردی لـە بڕیارەکـانی پێشـووی دەتوێژێتەوە بۆ دوورڕاگرتنی ئەو ڕێگەچارانەی کە پێی وایە ناکرێ بەسەر ئەو کێشەیەی تێـی دەڕوانێ، پراکتیزەبکرێن. بۆ نموونە دادوەرانی دادگەی دادی نێودەوڵەتی و دادوەرانی ئینگلیـز هەندێ جار دێنن لە میانەی شرۆڤەکردن و دەسنیشانکردندا یاسا دەخولقێنن. دیارترین نموونە بۆ ئەمە، ئەو بڕیارە بوو، کە دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کێشەی راوکـەرانی ماسـی نێـوان بەریتانیا و نەرویج دەریکرد سەبارەت بە پێوەری دانپێدانان بەو هێڵە سەرەکییەی، کە پێـوانی هەرێمی دەریا لێوەی دەستپێدەکات، لە پاشاندا لە ڕێککەوتننامەی (جنـێڤ)ی تایبـەت بـە دەریا هەرێمییەکان و ناوچە پاشکۆکەی لە ساڵی ١٩٥٨ تۆمـارکرا[٥]. نموونـەی دیکـەش هـەن وەکو کێشەی قەرەبووکردنەوە[٦]، کە دادگە لە میانەیدا پێـزانینی کـرد بـە کەسـایەتی دەزگـە نێودەوڵەتییەکان لە هەندێ باردا، هەروا کێشەی جینۆساید[٧]. بێگومان ئەمـە واتـای وانییـە بڕیاری دادگە بە حەتمی لە بڕیارەکانی دواتر و لە میانەی داڕشـتنی یاسـادا، وەردەگـیرێ. بـۆ نموونە هەندێ بڕیاری دادگە هەیە، وەك ئەو بڕیارەی کە تایبەت بـوو بـە کێشـەی (لۆتـۆس)، ڕووبەڕووی ڕەخنە و پشتگوێ خستنەوە بوون لەلایەن ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکانـەوە وەك ڕێککەوتننامەی (جنێڤ)ی تایبەت بە یاسای دەریـا سـاڵی ١٩٨٢، بـەڵام کـەم جـار ئەمـە

5- ICJ Reports, 1951, P.18 ILR, P.86
6- ICJ Reports, 1949, P.174
7- ICJ Reports, 1951, P. 15

ڕووده‌دات به‌ به‌راورد له‌گه‌ڵ ڕاده‌ی ئه‌و ڕێز و قبووڵه‌ی، كه‌ دادگه‌ پێی ناسراوه‌ و ئه‌و بڕیارانه‌ی، كه‌ به‌ شێوه‌یه‌كی كارا به‌شداریده‌كه‌ن له‌ ده‌وڵه‌مه‌ندكردنی یاسای نێوده‌وڵه‌تی.

ده‌سته‌واژه‌ی ((ئه‌حكامه‌كانی دادگه‌كان)) سه‌ره‌ڕای بڕیاره‌كانی دادگه‌ی دادی هه‌میشه‌یی نێوده‌وڵه‌تی و بڕیاره‌كانی دادگه‌ی دادی نێوده‌وڵه‌تی، چه‌ند ئه‌حكام و بڕیارێكی دادگه‌كانی نێوبژیوانی نێوده‌وڵه‌تیش ده‌گرنه‌خۆ، وه‌ك: دادگه‌ی نێوبژیوانی هه‌میشه‌یی، كه‌ له‌ لاهای ساڵی ١٨٩٩ و ١٩٠٧ پێكهات، هه‌روا دادگه‌كانی تری نێوبژیوانی تێكه‌ڵ وه‌كو دادگه‌ی نێوبژیوانی ئێرانی – ئه‌مه‌ریكایی. ئه‌م ده‌زگه‌ نێوبژیوانییانه‌ی، كه‌ له‌ گه‌لێ لایه‌نه‌وه‌ جیاوازن له‌گه‌ڵ دادگه‌ نێوده‌وڵه‌تییه‌كاندا، له‌ ڕێگه‌ی بڕیاره‌كانیانه‌وه‌ به‌شدارییه‌كی كارا ده‌كه‌ن بۆ په‌ره‌سه‌ندنی یاسای نێوده‌وڵه‌تی.

باشترین به‌ڵگه‌ بۆ ئه‌مه‌ ڕاپۆرته‌كانی ئه‌و دادگه‌یانه‌ن، كه‌ نه‌ته‌وه‌ یه‌كگرتووه‌كان له‌ ساڵی (١٩٤٨)ه‌وه‌ ده‌ستی كرده‌ بڵاوكردنه‌وه‌یان. هه‌روا په‌نادەبردرێته‌ به‌ر بڕیاره‌كانی دادگه‌ نێوده‌وڵه‌تییه‌كان بۆ به‌كارهێنانیان وه‌كو به‌ڵگه‌یه‌ك بۆ بوونی نۆرمێكی نه‌ریتی (عورفی) یان دۆزینه‌وه‌ و گه‌یشتن به‌ كاری مادییانه‌ی پێویست بۆ سه‌لماندنی نۆرمێك له‌ نۆرمه‌كانی یاسای نه‌ریتی. ئه‌مه‌ش هه‌ندێ له‌ یاساناسانی ئینگلیز و ئه‌مه‌ریكا له‌ بانگه‌شه‌كردنیاندا بۆ گه‌ڕانه‌وه‌ی جدی بۆ بڕیاره‌كانی دادگه‌ نێوه‌خۆییه‌كان پێڕه‌وی ده‌كه‌ن.

لێره‌دا وا باشه‌ ئاماژه‌ به‌ بڕیاره‌كانی دادگه‌ باڵاكان له‌ ده‌وڵه‌ته‌ فیدراڵییه‌كانی، وه‌ك: سویسرا و ویلایه‌ته‌ یه‌كگرتووه‌كانی ئه‌مه‌ریكا بده‌ین. ده‌بینین بڕیاره‌كانی ئه‌م دادگه‌یانه‌، كه‌ تایبه‌تن به‌ یه‌كلاكردنه‌وه‌ی كێشه‌كانی نێوان ویلایه‌ته‌كان له‌م وڵاتانه‌، هه‌وڵ ده‌ده‌ن بۆ په‌ره‌پێدانی نۆرمه‌كانی یاسای نێوده‌وڵه‌تی له‌ هه‌ندێ بواردا وه‌ك سنوور و هه‌رێم. چاره‌سه‌ركردنی ناكۆكییه‌كانی سنوور له‌نێوان دوو ویلایه‌تی ئه‌مه‌ریكاییدا له‌لایه‌ن دادگه‌ی باڵای ئه‌مه‌ریكاوه‌ له‌ زۆر لایه‌نه‌كانییه‌وه‌ له‌و ڕێگه‌چاره‌یه‌ ده‌چێ، كه‌ دادگه‌ی دادی نێوده‌وڵه‌تی بڕیاری له‌سه‌ر ده‌دات سه‌باره‌ت به‌ كێشه‌یه‌كی سنووری له‌نێوان دوو ده‌وڵه‌تی سه‌ربه‌خۆدا. ئه‌م مه‌سه‌له‌یه‌ش گرینگییه‌كی زۆر ده‌به‌خشێته‌ بڕیاره‌كانی ئه‌و دادگه‌یانه‌ به‌ره‌و پێشخستنی یاسای نێوده‌وڵه‌تی.

ماده‌ی (٣٨) **ڕێبازه‌كانی گه‌وره‌ نووسه‌رانی** بواری یاسای گشتی له‌نێو گه‌ل و نه‌ته‌وه‌ جیاجیاكاندا به‌ سه‌رچاوه‌یه‌كی یاریده‌ده‌ر داده‌نێت بۆ دیاریكردنی نۆرمی یاسای نێوده‌وڵه‌تی. نووسه‌ره‌ ئه‌كادیمییه‌كان به‌شدارییه‌كی گه‌وره‌یان نواندووه‌ به‌ره‌و په‌سه‌ندكردنی یاسای

نێودەوڵەتی. دەبینین لەوپەڕی گەشەی یاسای سرووشتیدا وەختێك ڕاو شرۆڤەکردنی یاساناسان ڕۆڵێکی بنەڕەتی گێڕاوە لە دروستکردنی یاسادا، بایەخێکی کەم دراوە بە نۆرمەکانی پێشووتر و بڕیارە دادوەرییەکان. یاساناسانی وەکو (گرۆتیس و بفیندرۆف و فاتیل) لە هەردوو سەدەی شازدە و هەڤدە، ئەوپەڕی دەسەڵاتیان هەبووە و جێ پەنجەی دیاریان بەسەر فرە جۆری نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی و شێوە و ناوەڕۆکیانەوە، بەجێهێشتووە.

لەوەتی ڕێبازی دانەری (وضعي) سەریهەڵدا و دوایەش جەختکرایە سەر سەروەری دەوڵەت و پەیماننامە و نەریت و ڕۆلی بەرزیان لە گوزارشتکردن لە یاسای نێودەوڵەتی، گرینگی یاسادانانی تۆمارکراو لە ژیانی ڕۆژانەدا پەرەیسەند. بۆیە دەبینین پەڕتووکەکانی یاسا بوونە سەرچاوەیەك بۆ زانینی حوکمی یاسا لە هەر کێشە و ململانێیەکدا لە جیاتی گەڕان بە دوای سەرچاوەی ڕاستەقینەی نۆرمی یاسایی. هێشتاش هەندێ لە یاساناسان کاریگەرییەکی زیندوویان هەیە بۆ پەرەسەندنی هەندێ لە بەشەکانی یاسای نێودەوڵەتی، وەك کاریگەری (Gidel) لەسەر یاسای دەریاکان. هەروا کتێب و پەرتووکەکانی یاساناسانی تر لەبارەی یاسای نێودەوڵەتی بە گشتی وەکو ئۆپنهایم (Oppenheim) و ڕۆسۆ (Roussean) لەم ڕووەوە بە سەرچاوەی کلاسیکی دادەنرێن لە ڕووی کاریگەرییان بەسەر ئەو پێشکەوتنەی کە لە یاسای نێودەوڵەتی لە سەدەی بیستەم ڕوویدا.

سەرەڕای ئەوەش، کتێب و پەرتووکە یاساییەکان هاوکارییەکی زۆریان هەیە بۆ داڕشتنی پێکهاتەی یاسای نێودەوڵەتی و ڕواڵەتەکانی و لێکدانەوەی سرووشتی و مێژووی و پیادەکردنی نۆرمەکانی بە پراکتیك و هاندانی جۆرەها هزرییان داوە لەبارەی ئامانجەکانی یاسای نێودەوڵەتی و ئەو بەهایانەی، کە دەیەوێ لەنێو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا بیچەسپێنێ و کەموکوڕییەکانی نێو سیستەمی نێودەوڵەتی دەرخا و پێشنیاری گونجاو بخاتەڕوو بۆ چارەسەرکردنیان. نەبوونی چەند دەسەڵاتێك و دەزگەیەکی باڵا لە سیستەمی یاسای نێودەوڵەتیدا بەرپرسیارێتییەکی گەورەتر دەخاتە ئەستۆی یاساناسانی هەموو گەلان لە پێناو دەوڵەمەندکردنی سیستەمی نێودەوڵەتی بە توخمی گونجاندن و ڕێکخستن و دیاریکردنی ڕەوت و ئامانجەکانی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی.

هەندێ لە دەزگە نێودەوڵەتی و نیشتمانی و بەرپرسانی نێودەوڵەتی و نێوەخۆیی لە کاتی پاساوهێنانەوە بۆ بڕیارەکانیان یان بۆ پاڵپشتی بیروڕاکانیان پەنادەبەنە بەر کەڵك وەرگرتن لە ڕا و بۆچوون و ڕێبازەکانی گەورە یاساناسەکان و ئاماژە بە نووسینەکانیان دەکەن، بە تایبەتی

لـه کـاتی بەرزکردنـەوەی سـکاڵای نێودەوڵـەتی و پێشکێشـکردنی ڕاوێـژ لـە لایـەن گـەورە ڕاوێژکارانی یاسا بۆ حکوومەتەکانیان لەسەر وەرگـرتنی هەڵوێسـتێکی نێودەوڵـەتی. هــەروا کاتێك دەزگە دادوەری و ڕاوێژکارییە نێودەوڵەتییەکان و هەندێ جاریش نێوەخۆییەکان هەندێك لە بڕیارەکانیان لـەبارەی مەسـەلەیەك یـان کێشـەیەك تـوخمێکی نێودەوڵـەتی لـەخۆدەگرێ. لەبەرئەوەی هەر یاساناسێك یان لێتۆژێك تـا ڕادەیـەکی زۆر بەرجەسـتە لـە چـەمك و بـەها باڵادەستەکانی نێو کۆمەڵگەکەی خـۆی دەکـات، بۆیـە دەبێـت کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی زۆر ئاگەداربێت، نەوەك ئـەو کەسـانە، ئـەو جـۆرە چـەمك و بەهایانـەی، کـە نـاگونجێن لەگـەڵ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی هاوچەرخ ، بگوێزنەوە ناو یاسای نێودەوڵەتی. بۆیە پێویسـتە لەسـەر لایەن و کەسە پێوەندیدارەکان ئەو ژینگە نیشتمانی و هەرێمییەی ئەو کەسەی تێدایە، کـە وا دەخوازێ ڕاو بۆچوونەکەی پێڕەوبکەن، باش هەڵسەنگێنن.

٢- پرەنسیپەکانی داد و ئینساف:

جگە لە کەڵك وەرگرتن لە ئـەحکامی دادگـە نێودەوڵـەتی و نێوەخـۆیی و ڕاو بۆچـوونی یاساناسان، دادگەی نێودەوڵەتی هەندێ جار هانا دەباتە بەر پشتبەستن بە پرەنسیپەکانی داد و ئینساف وەك کۆمەڵە بەهایەك، کە لە هەموو سیستەمێکی کۆمەڵایەتیدا، هـەن. ئەگەرچـی مادەی (٣٨) لە پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتی ڕێ بە دادگە نادا بگەڕێتـەوە بـۆ داد و ئینساف تەنیا ئەو کاتە نەبێ، کە هەردوولای کێشەکە بە ڕاشکاوی دەسەڵاتی پێدەدەن، دادگەی نێودەوڵەتی لە زۆر باردا پەنای بۆ دەبات. بەناوبانگترین ئـەو بڕیـارەی لـەم بارەیـەوە وەرگیرا بڕیاری دادوەر هدسون(Hudson) بوو لـە کێشـەی میـوس(Meuse) سـاڵی ١٩٣٧ لەبارەی دابەشکردنی ئاوی نێوان هۆڵەندا و بەلچیکا، ئەو جەختی کرد کە پرەنسیپەکانی داد و ئینساف لە سەردەمانێکی زووەوە وەکو بەشێك لـە یاسـای نێودەوڵـەتی دادەنـرێن و لەلایـەن دادگەکانەوە پیادە دەکرێن و گوتی: (بە گـوێرەی مـادەی (٣٨)ی پێـڕەوی نـاوەخۆی دادگـە تارادەیەك دادگە ئازادە، بەڵام نەوەك بـەدەر لـەم مادەیـە- بـۆ ئـەوەی پرەنسـیپەکانی داد و ئینساف ڕەچاو بکات وەك بەشێك لە یاسای نێودەوڵەتی کە پێویستە پراکتیزەبکرێ))[٨].

8- 8ILR,PP.444,450

پرەنسیپەکانی داد و ئینساف سێ ئەرکیان هەیە:

١- گونجاندنی یاسا لەگەڵ بارودۆخی کێشە تایبەتەکان Eqity infra legem .

٢- تەواوکردنی کەموکوڕی یاسای دانراو (الوضعي) Eqity praeter legem.

٣- پەنادەبردرێتە بەر ڕەتکردنەوەی پیادەکردنی یاسای نادادپەروەر"غير عادل" Eqity contra legem.

دەکرێت ئەرکی گونجاندنی یاسا لە زۆر حاڵەتدا بەکاربهێنرێت وەك ئەو دۆزانەی، کە تێیاندا هەندێك لادەدرێت لە جێبەجێکردنی دەقی یاسا بە شێوەیەکی توند واتا پەنا بردنەبەر سوککردنەوەی توندوتیژی دەقەکە و هەروەها ئەو دۆزانەش، کە تێیاندا ڕۆحی یاسا بەسەر دەقەکەیدا زاڵدەکرێت و ئەوانەش کە لە میبانەیاندا داد و ئینساف وەك نۆرمێکی یاسایی دادەنرێ. کەواتا ئەو دادوەرەی ئارەزوییێتی دەقی یاسایەك جێبەجێ نەکات، دەتوانێت بڕیاربدات، کە جێبەجێکردنی دەقی یاساکە ناکۆکە لەگەڵ روحەکەی، یان بڵێت یاسادانەر مەبەستییێتی کە پێویستە بەدەر "استثناء"هەبێت لە دەقی یاساکە (Equity lnfra Legem) یان بڵێت ناکرێت یاساکە بەسەر دۆزەکەدا جێبەجێ بکرێت. بۆیە لەم حاڵەتانەدا دەکرێت دادوەر پەنا بەرێتە بەر پرەنسیپی داد و ئینساف بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی روودەدا (EquityPruexer) یان یاساکە بەلاوەنێت و لەبەر ناعادیلانەیی دەبێت جێبەجێنەکرێت بەسەر دۆزی پێوەندیدار (Equity lnfra Legern).

کاتێك دادگە پەنادەباتە بەر پرەنسیپەکانی داد و ئینساف لە زۆر باردا واتای ئەوە نییە کە ئەم پرەنسیپانە بوونەتە سەرچاوەیەکی فەرمی یاسا. چونکە دادوەرەکان لە دادگە نیشتمانییەکاندا زۆر جار دێن ڕەچاوی پرەنسیپەکانی داد و ئینساف دەکەن وەختێك یاسا ناڕوونییەك دایدەپۆشێ، وێڕای ئەوەش بە سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی یاسای نێوەخۆیی دایناینێن.

کاتێك دادوەر بڕیارێك سەبارەت بە کێشەیەکی ناڕوون یان گوواتاوی دەردەکات، دەبێ بەڵگەی هەبێت کە ئەو نۆرمەی پیادەی دەکات نۆرمێکی دادوەرییە و کارپێکراوە و پیادەکردنی ئاسانە و دەگونجێ لەگەڵ ئەو دەرهاویشتانەی پێشبینی دەکرێ، کە لە ئەنجامی فاکتەری نایاسایی تر وەك فاکتەری ئاینی و ڕەوشتمەندی و ڕەوشتی گشتی و دراوسێتی باش و لۆژیك و هەستی گشتی و ویژدانی هاوبەش و فاکتەرە سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و جوگرافی و زانستییەکان سەرهەڵدەن.

جا ئەم فاکتەرانە بە پرەنسیپەکانی داد و ئینسافیشەوە، بریتین لە سەرچاوە مادییەکانی یاسا، نەوەك سەرچاوە فەرمییەکان. لەبەرئەوەی یاسای نێودەوڵەتی لە یاسایی نێوەخۆیی لە ڕووی دەزگەییەوە کەمتر پێشکەوتووە، ئەوا جیاوازی لەنێوان سەرچاوە فەرمی و سەرچاوە مادییەکاندا کەمتر ڕوونە لە یاسای نێودەوڵەتیدا لەوەی لە یاسای نێوەخۆیی. مەسەلەی ئایا پرەنسیپەکانی داد و ئینساف سەرچاوەیەکی فەرمی یاسای نێودەوڵەتین یان نا، مەسەلەیەکی تیۆریی فرەوانە. وەلاَم هەر چۆنێك بێت ئەوە لەوێدا هەقیقەتێکی حاشا هەڵنەگر هەیە، ئەویش ئەوەیە دادگە نێودەوڵەتییەکان زۆرجار پەنادەبەنە بەر پراکتیزەکردنی پرەنسیپەکانی داد و ئینساف و بەم کارەیان ڕۆڵێکی زیندوو دەگێڕن بۆ پێشخستنی یاسای نێودەوڵەتی و گۆڕانکاری دینامیکی دێنن بەسەر سیستەمەکەیدا و وا دەکەن پیادەکردنی نۆرمە توند و ڕەقەکانی نەرمتر بێت.

دادگەی نێوبژیوانی نێوان هیندستان و پاکستان لەبارەی کێشەی ڕان کیچ (Rann of Kutch Case) پێڕەوی پرەنسیپەکانی داد و ئینسافی کرد، وەك بەشێك لە یاسای نێودەوڵەتی و داواشی لە هەردوولا کرد پشتیان پێ ببەستن بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکی نێوانیان[9]. هەروا دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کێشەی Continental Shelf (الجرف القاري) لە دەریای باکوور پشتیبەست بە پرەنسیپەکانی داد و ئینساف لە بریارێکیدا سەبارەت بە دابەشکردنی کۆتایی (الجرف القاري) نێوان هەر یەك لە ئەڵمانیا و هۆڵەندا و دانیمارك[10]. ڕێککەوتننامەی ڤیەنای تایبەت بە یاسای دەریا ساڵی ١٩٨٢ ڕێیداوە لە هەندێ باردا پەنابردرێتە بەر پرەنسیپی داد و ئینساف. مادەی (٥٩)ی ڕێککەوتننامەکە دەڵێت: "لەو حاڵەتانەی ڕێککەوتننامەی یاسای دەریاکان لەناوچەی ئابووری پەتی The exclusive economic zone مافێك یان دەسەڵاتێك ناداتە دەوڵەتە کەنارییەکان یان دەوڵەتانی تر و لەسەر بەرژەوەندنی نێوانیان ناکۆکی لەنێوان دەوڵەتەکانی کەنار یان ئەوانی تر سەرهەڵدەدا، دەبێ ئەو ناکۆکییە لەسەر بنەمای ئینساف و لە بەر ڕۆشنایی هەموو بارودۆخە پێوەندیدارەکە چارەسەربکرێ بە ڕەچاوکردنی گرینگی بابەتی ناکۆکییەکە بەلای هەموو لایەنەکانەوە و بەلای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە بە گشتی)). هەروا برگە یەك لە مادەی (٧٤) جەختی کردووە کە: "دیاریکردنی سنووری ناوچەی ئابووری پەتی نێوان دەوڵەتەکانی خاوەن کەنارە بەرامبەرەکان

9- SO ILR,P.18
10- CJ Reports, 1969 PP.3,53

یان پێکەوە لکاوەکان بە ڕێگەی ڕێککەوتن بەپێی یاسای نێودەوڵەتی دیاریدەکرێ لە پێناو گەیشتن بە چارەسەرێکی دادوەرانە، هەر وەکو چۆن لە مادەی (٣٨)ی پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتیدا ئاماژەی پێدراوە". لە بڕگەی (١)ی مادەی (٨٣)یش بە هەمان واتا هاتووە سەبارەت بە دیاریکردنی سنووری (الجرف القاري)ی نێوان دەوڵەتە خاوەن کەنارە بەرامبەرەکان یان پێکەوە لکاوەکان.

ئەم ئەحکامانە بە تایبەتمەندیی نەرمیی ناسراون، کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا گرینگە، بەڵام لە هەمان کاتدا تا ڕادەیەك ڕوون نین. چونکە دیار نییە چۆن و بە چ شێوەیەك ناکۆکییەکی دیاریکراو بە وردی چارەسەردەکرێ و بە گوێرەی چ پرەنسیپێك. ئەمانە هەموو وا دەکەن چارەسەرکردنی ئەم جۆرە کێشانە بەسترابێ بە چەند فاکتەرێکی گرینگی وا، کە ناکرێ پێشبینی زۆرێکیان بکرێ.

هەروەها دادگە نێودەوڵەتییەکان پەنادەبەنە بەر بەکارهێنانی داد و ئینساف لە هەندێ لە بارەکانی دیاریکردنی سنووری نادەریایی کە تیادا دۆکومێنتێك نییە لەبارەی شوێنی هێڵی سنوورەکە. بۆ نموونە لە کێشەی بۆرکینا فاسۆ و کۆماری مالی دادگە بەم شێوەیە ئاماژەی لەبارەی گۆماوی سۆیوم (Pool of Soum) داوە: ((دەبێ دانی پێدا بنرێ سۆیوم گۆماوێکی سنوورییە و نەبوونی هیچ نۆرمێك لە دەقەکانی ئەو ئەحکامانەی کە هێڵی سنوور دیاریدەکەن وا دەخوازێ هێڵەکە، گۆماوی سۆیوم بە شێوەیەکی عادیلانە دابەش بکات)).

ئەمەش واتا دابەشکردنی گۆماوەکە بە شێوەیەکی عادیلانە و ئینسافانە. وێڕای ئەوەش ئینساف هەمیشە بە واتای یەکسانی نایەت، بەڵام ئەگەر حاڵەتێکی تایبەت نەبێ یەکسانی بە چاکترین دەربڕین دادەنرێ بۆ ئینساف بە شێوەیەکی گشتی. لە شوێنێکی تردا دادگە لەسەر ئەمە جەختی کردووە: ((پەنابردنە بەر بیرۆکەی ئینساف لە پێناو هەموارکردنی سنوورێکی دانراو بە تەواوی ناعادیلانەیە))[11]. جگە لەوەش ئەو پرەنسیپ و چەمکە گشتێنراوانەی بانگەشە بۆ چاکە و بەهای بەرزدەکەن لە کۆمەڵگەدا و بریتین لە نۆرمی ڕەوشتی گرینگی بەرفرەوان، بە نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی مولزەم دانانرێن بە تەنیا، ئەگەر لەلایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە و بە ڕێگەی میکانیزمی دروستبوونی نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتییەوە، قبوولّ نەکرێن. چونکە پرەنسیپە مرۆییە قبووڵکراوەکان گەوهەری ئەو نۆرمانەن و هەوڵدەدەن بۆ

11- ICJ Reports,1986,PP.554,633

پاساوهێنانەوەی بوونیان بە شێوازێکی فرەوان و ڕۆڵێکی بە نرخ دەگێڕن بۆ ئەوەی وزەیەکی زیاتر بدەنە ئەم جۆرە نۆرمانە لە چوارچێوەی سیستەمی نێودەوڵەتیدا. بۆ نموونە دادگەی نێودەوڵەتی لە کێشەی ڕەوایی هەڕەشەکردن بە بەکارهێنانی چەکی ئۆتۆمی لە ڕایە ڕاوێژکارییەکەی جەختی کردۆتە سەر ئەوەی کە گۆڕینی ئەو نۆرم و پرەنسیپانەی پێوەندییان هەیە بە یاسای مرۆیی نێونەتەوەییەوە دەگەڕێتەوە بۆ زاڵبوونی هەستی مرۆڤایەتی[١٢].

٣- بڕیارەکانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان:

لە لێتۆژینەوەماندا لەبارەی سەرچاوە جۆراوجۆرەکانی یاسا کە لە پێڕەوی ناوەخۆی دادگەی دادی نێودەوڵەتیدا هاتوون، بینیمان جیاوازییەك هەیە لەنێوان سەرچاوە ڕاستەقینەکانی نۆرمی یاساییدا، ئەویش ئەو ئامرازەیە کە دەتوانێ نۆرمی یاسایی نوێ بونیاد بنێ وەك پەیمانی یاسادارێژ و یاسای نەریتی و ژمارەیەکی زۆر لەو بڕیارانەی دادگەی دادی نێودەوڵەتی دەریان دەکات، کە ناکرێ بخرێنە چوارچێوەی ئەو کۆمەڵە سەرچاوانەی تەنیا یاسا دیاریدەکەن و ڕوون دەکەنەوە لەلایەك، هەروا لەنێوان ئەو ئامرازە و پراکتیکانەی کە دۆکومێنت دەخەنەڕوو بۆ سەلماندنی بوونی نۆرمە یاساییەکان وەك ڕاو بۆچوونی یاساناسان و هەندێك لە بڕیارەکانی دادگەکان لەسەر هەردوو ئاستی نێودەوڵەتی و نێوەخۆییدا لە لایەکی ترەوە. لە واقیعدا هەر سەرچاوەیەك لەم سەرچاوانە تا ڕادەیەك توانایان هەیە نۆرمی نوێ دابنێن، لە هەمان کاتیشدا ئەوەی هەیە پێناسەی بکەن. هۆی ئەوەش بە شێوەیەك لە شێوەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارە نارێکە لە یاسای نێودەوڵەتی و خودی ئەو ئەحکامانەی لە مادەی (٣٨)دا هاتوون.

لەوەتی دووەمین شەڕی جیهان بەسەرچووە، لە هەموو ئەو شێوازانەی، کە لە مەسەلەی پەرەسەندنی یاسا دەکۆڵنەوە، دەکرێ هەمان بێسەروبەریمان بەرچاوبکەوێت، لەنێوان ئەوی یاسا دادەنێ و ئەوی کەشفی دەکات و ئەوی دەیسەلمێنێ، چونکە سەرەڕای کاریگەری شارستانێتی ئەورووپایش لەسەری. مەسەلەی پێگەی بڕیار و ڕاگەیاندنەکانی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان لەو مەسەلانەن، کە لە سەرهەڵدانیانەوە گرینگی وڵاتانی جیهانی سێیەم دەردەخەن سەبارەت بە سیستەمی نێودەوڵەتی.

12- ICJ Reports,1996, Paras.79 and 95

هەموو بڕیارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان مولزەم نین بـۆ دەزگـەکانی وڵاتـانی ئەنـدام لـە نەتەوە یەکگرتووەکان. بگرە هەندێکیان لە رووی یاساییەوە مولزەم نین و تـەنیا راسـپاردەن و گوزارشت لە رای زۆرینە دەکەن لەبارەی کێشە لێکجیاوازەکانی دەوڵەتەکان. ئەمەش برێتییـە لە هەڵوێستێکی کلاسیکی و رەنگدانەوەی ئەو ئارەزووییە کـە کۆمەڵـەی گشـتی لـە رەوتـدا بکرێتە دەزگەیەکی پەرلەمانی راوێژکاری و ئەنجومـەنی ئاسایشـیش بکرێتـە دەزگەیـەك بـۆ دەرکردنی بڕیاری مولزەم.

بەڵام بارەکە ئێستە تارادەیەك ئالۆزترە. چونکە کۆمەڵەی گشتی، ژمارەیەکی زۆر لە بڕیار و راگەیاندنی هەرە گرینگی دەرکردووە و نابێ هەموو ئەوانە کاریگەرییان نەبێ بەسەر رەوتـی پەرەسەندنی یاسای نێودەوڵـەتی هاوچـەرخدا. ئـەو شـێوازەی دەوڵەتـەکان بـە گـوێرەی، لـە کۆمەڵەی گشتی، دەنگ دەدەن و هەروا ئەو روونکردنەوانەی لەم لایەنەوە دەردەچـن بەڵگـەی ئەوەن، کە دەوڵەتەکان لە پراکتیك و هەڵوێستیاندا بە شێوەیەك مامەڵە لەگەڵ ئـەو بڕیارانـە دەکەن وەك بڵێی یاسان. بۆ نموونە پـاش ئـەوەی دەوڵـەتێك چـەند جارێـك دەنـگ لـە پێنـاو کۆتاییهێنان بە جیاوازیی رەگەزی دەدات، دواتر ناتوانێ حاشا لـە بـوونی نـۆرمێکی نـەریتی بکات، کە جیاوازی رەگەزی ریسوادەکات، بگرە رەنگە ئـەو نۆرمـە نەریتییـە ببێتـە نۆرمـە یاسایەکی نەریتی مولزەم بەلایەنی ئەو دەوڵەتەوە.

دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کێشەی نیکاراگوادا، ئاماژەی دا، کە کاتێ بڕیاری کۆمەڵەی گشتی گونجاندنی یاسایی بۆ دەکرێت، دەبێ توانـای وەدەسـتهێنانی نـۆرمی Opinio Juris لەبەر چاوبگیرێ، واتا بڕوابوون بە ئیلزامییەتی رەفتارکردن لەگەڵ ئەو بارودۆخـەی لەسـایەیدا بڕیارەکە وەردەگیرێ و جێبەجێدەکرێ، هەروا دەڵێت: دەکرێ بڕوابوون بە ئیلزامییـەتی هـەمان کار وەدەستبهێنێ لە هەڵوێستەکانی هەردوولایەن ((ئەمـەریکا و نیکـارەگوا)) و هـەروا لـە هەڵوێستەکانی دەوڵەتەکانی تر بەرامبەر هەندێ لە بڕیارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، نەخاسمە بڕیاری ژمارە(٢٦٢٥) بە ناونیشانی ((جاڕدانی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بـە پێوەنـدیی دۆسـتایەتی نێـوان دەوڵەتـەکان بـەپێی دەسـتووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان)) [١٣]. ((رێککەوتن لەسەر بڕیارگەلێکی وەها دەبـێ وا بزانـرێ، کـە قبووڵکردنـە بـۆ کـارپێکردنی نۆرمەکە، یان ئەو کۆمەڵە نۆرمەی، کە بە بڕیار جاڕدراون)). [١٤] بەڵام دەبێ پراکتیزەکردنی ئەم

13- ICJ Reports, 1986,PP.14,99-100
14- Ibid,P.100

بۆچوونە، تەنیا لەو حاڵەتانە بێت، کە لە میانەیاندا پێناسەکردن یان روونکردنەوەی ئەحکامی پەیمانێکی دانراو ئەنجامدەدرێ، بۆ نموونە وەکو دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان.

کاتێك زۆرینەی دەوڵەتەکان بۆ چەند جارێك دەنگ لە بەرژەوەندیی چەند بڕیار و راگەیاندنێك لە مەڕ بابەتێك بدەن، ئەم رەفتارەیان هەڵدەکشێ بەرەو ئاستی پراکتیکێکی نێودەوڵەتی وا کە نۆرمێکی مولزەمی لێدەکەوێتەوە، بە مەرجێك لەو رەفتارەیاندا پێویستییەکانی رێبازی باوەڕبوون بە ئیلزامیبوونی رەفتاری تیابێت (OpinioJuris). با بۆ نموونە راگەیاندنی دانی سەربەخۆیی بە وڵات و گەلانی ژێردەسەڵاتی کۆلونیالیزم، کە کۆمەڵەی گشتی لە ساڵی ١٩٦٠ پەسندیکرد وەربگرین. دوای ئەم بڕیارە زنجیرە بڕیارێك تۆمارکران بۆ ریسواکردنی کۆلونیالیزم بە شێوەیەکی گشتی یان ریسواکردنی هەندێ لە شێوەکانی و داوایان دەکرد بۆ مافی چارەنووسی هەموو گەلانی ژێردەستی کۆلونیالیزم و داگیرکردنی بیانی. ئەم بڕیارانە چەمکی مافی چارەنووسیان گۆڕی لە پرەنسیپێکی سیاسی و ڕەوشتمەندییەوە بۆ مافێکی یاسایی و دواتریش بەرەو ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی، بەتایبەتی پاش ئەوەی بەسترا بە راگەیاندنی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە لە ساڵی ١٩٧٠[١٥].

هەروەها دەکرێ راگەیاندنی تریش وەربگیرێ وەکو ئەو راگەیاندنەی تایبەتە بە رێکخستنی چالاکییەکانی دەوڵەتەکان بۆ بەکارهێنانی بۆشایی دەرەوە ساڵی ١٩٦٣ وەك نموونەیەك بۆ مومارەسەی دەوڵەتەکان، کە بووە هۆی دانانی نۆرمێکی مولزەم لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی نەریتی. ئەم بڕیارانە جگە لەوەی مومارەسەیەکە بۆ دەوڵەتەکان دەکرێ وەکو دۆکومێنت بەکاربێت بۆ سەلماندنی بوونی بۆچوونێك بەرەو دانانی نۆرمێك یان بڕوابوون بە ئیلزامییەتی ئەو کارە (Opinio Juris)، کە مەرجێکی سەرەکییە بۆ دانانی نۆرمێکی نەریتی. جگە لە وەش ئەو بڕیارانەی کۆمەڵەی گشتیی دەریان دەکات، دەکرێ لە چەند حاڵەتێکی تایبەت لێیان تێبگەین وەك شرۆڤەیەکی رەسمی بۆ هەندێ لەو پرەنسیپانەی لە دەستوورەکەیدا هاتوون.

دوایەش ئەم بڕیارانە لە توانایاندایە گوڕێك بدەن بەپرۆسێسی دانی شەرعییەت بە پراکتیکی دەوڵەتەکان و گواستنەوەی خێرا بەرەو گونجاندنی نۆرمە نەریتییەکان لەگەڵ بارودۆخی ژیانی هاوچەرخدا. نوێنەرایەتیکردنی هەموو دەوڵەتەکانی جیهان لە کۆمەڵەی

15- M.N.Shaw.International Law. 4th Ed.Combridge.1999,P.179

گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە نرخ و بەهای ئەم دەزگەیە زیاتر دەکات، لە رووی رامیاریی گشتی و جۆراوجۆریی مومارەسەکانی دەوڵەتەکانەوە. ئەم مەسەلەیەش لەوانەیە ببێتە هۆی بونیادنانی نۆرمی نەریتی مولزەم. بۆ نموونە هەر وەکو چۆن دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کێشەی نیکاراگوا دا ئاماژەی دا، هەندێ لەو جاڕنامانەی کۆمەڵەی گشتی دەریان دەکات و دەوڵەتەکان پەسندیان دەکەن، گوزارشت لە دانپێدانانیان دەکەن بە پرەنسیپی قەدەخەکردنی بەکارهێنانی هێز وەکو پرەنسیپێك لە پرەنسیپەکانی یاسای نەریتی نێودەوڵەتی. ئەوە بوو دادگەکە لە رووی ئەوەی تاچەند رەوایە هەڕەشەکردن بە چەکی ئۆتۆمی بەکاربێت لە بۆچوونە راوێژکارییەکەی خۆی گوتی: ((دادگە جەختدەکا کە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گشتی تەنانەت ئەگەر مولزەمیش نەبن، هەندێ جار واتایەکی یاساییان هەیە، لە هەندێ باردا دەتوانن بەڵگەی گرینگ پێشکێش بکەن بۆ سەلماندنی بوونی نۆرمێکی یاسایی یان مەبەستێکی یاسادانان. هەروا بۆ ئەوەی بزانرێ ئایا بڕیارەکە بە هەقیقەت لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانە ئەوە پێویستی بە وردبوونەوەیە لەناوەڕۆك و بارودۆخی پەسندکردنی و ئایا بڕوابوون بە ئیلزامییەتی رەفتار و سیفەتە یاساییەکەی تێیدا فەراهەم دەبێ، یان زنجیرە بڕیارەکان پێشکەوتنی پلەیی نۆرمی بڕوابوون بە ئیلزامییەتی رەفتارەکە دەردەخەن، کە پێویستە بۆ دانانی نۆرمێکی یاسایی نوێ)).[16]

دادگەکە کۆمەڵە بڕیارێکی کۆمەڵەی گشتی لەبارەی رەوایی بەکارهێنانی چەکی ئۆتۆمی خستە بەر باس و جەختی کرد، کە پەسندکردنی هەندێکیان لە لایەن ژمارەیەك لە دەوڵەتەکانەوە بەرهەڵستیان لێکراوە یان ناقایلبوونە لەسەر ئەوەی دەنگیان لەسەر بدەن و روانگەی ئەو بڕیارانە هەمیشە جێگیرنەبووە. بۆیە دادگەکە گەیشتۆتە ئەو بەرئەنجامەی، کە ئەم بڕیارانە بنەمای بڕوابوون بە ئیلزامییەتی رەفتاریان نییە لە رووی رەوایی چەکی ئۆتۆمییەوە.

سەرەڕای هەموو ئەوەش پێویستە مرۆڤ لەو مەترسییە ئاگەداربێت، کە خۆی متداوە لە بەخشینی واتایەکی یاسایی بە هەموو ئەو بڕیارانەی لە لایەن کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەردەچن. چونکە زۆر جار بڕیارەکان تەنیا لە بەرئەنجامی سەوداکردن یان رێگەچارەگەلی سیاسییەوە دێن، لەم روانگەیەشەوە هەرگیز ئامانجیان ئەوەنییە نۆرمی یاسایی

16- ICJ Reports,1986 PP.14,102

مولزەم دروست بکەن. جا مەسەلەکە پێویستی بە پشوودرێژی هەیە بۆ جیاکاری لەنێوان ئەوەی، کە مومارەسەی سیاسی دووبارەن و ئەوی نۆرمی یاسایی دروستکراون.

هەرچی پێوەستیشە بە پراکتیکی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی ترەوە، دەکرێ هەمان هەڵوێست وەربگیرێ، بەڵام بە وریاییەکی زیاتر. دەکرێ بڕیارەکان وەکو بەڵگەیەك دابنرێن بۆ بوونی نۆرمێکی نەریتی یان وەکو پراکتیکێکی دووبارە، کە ئامانجی دروستکردنی نۆرمێکی نەریتییە، یان لە میانەیاندا بگەیتە بەرئەنجامی نۆرمی بڕوابوون بە ئیلزامییەتی ڕەفتار لەو بارودۆخەی پێیان ئالاوە، بەڵام بە وریاییەکی زۆر. هەندێ جار بەشێوەیەکی گشتی وا باوەڕدەکرێ، کە هەندێك لەو نۆرم و ئەحکامە نامولزەمانەی لە پەیمانەکاندا هاتوون جۆرێکی تایبەت پێکدێنن لە جۆرەکانی ئەو نۆرمانەی بە (یاسای نەرم) ناسراون. ئەم دەستەواژەیە بۆ ئەوە بەکاردێت وا بگەیەنێت، کە نۆرمەکە یان حوکمە پێوەندارەکە خۆی لە خۆیدا (یاسا) نییە، بەڵام پێگەیەکی گرینگی هەیە لە چوارچێوەی گشتی پێشکەوتنی یاسای نێودەوڵەتی، ئەمەش وا دەخوازێ بایەخێکی تایبەتی پێ بدرێ. ئەوەی پێویستە جەختی لەسەر بکرێ ئەوەیە، بۆ نموونە دۆکومێنتێك ئەوە ناخوازێ، کە بڕێتی بێ لە پەیماننامەیەکی ئیلزامی ئەوسا کاریگەری هەبێ بە سەر سیاسەتی نێودەوڵەتیدا. بەڵگەنامەی (هلسنکی) ساڵی ١٩٧٥ دیارترین نموونەیە بۆ ئەو شتە. ئەگەرچی ڕێککەوتننامەیەکی مولزەم نەبوو، بەڵام کاریگەرییەکی زۆری هەبوو بۆ جەختکردن لەسەر ڕۆڵ و گرینگیی مافی مرۆڤی نێودەوڵەتی لەناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپادا. لە هەندێك لە بوارەکاتی یاسای نێودەوڵەتیدا نۆرمەکانی "یاسای نەرم" بەو سیفەتەی بەرهەمی بەڵگەنامەگەلێکی گرینگن، بەڵام نامولزەمن. زیاتر کاردەکەن لە نۆرمەکانی تر، وەك یاسای ئابووریی نێودەوڵەتی و یاسای ژینگەی نێودەوڵەتی.[١٧] بەکارهێنانی ئەم جۆرە بەڵگەنامانە لەژێر هەر ناونیشانێکدا بن، ڕاسپاردە یان ڕێبەر، یان شێوەی مامەڵەکردن یان حوکم یان نۆرم، بایەخێکی گرینگیان هەیە بۆ ڕوونکردنەوەی پەرەسەندن و بۆ داڕشتنی چەند بنەمایەکی گشتیی بۆ گواستنەوەیان بۆ نۆرمی یاسایی مولزەم. ئەم بەڵگەنامانە گرینگ و کاریگەرن، بەڵام خۆیان لە خۆیاندا نۆرمی یاسایی نین.

لە یاداشتنامەی یاریدەدەری ڕاوێژکاریی یاسایی بۆ کاروباری پەیمان لە وەزارەتی دەرەوەی

17- P.Bririe and A.Boyle,Internationed Law and the Environment,Oxford,1992,P.26

ئەمەریکا سەبارەت بــە رێککەوتننامــە نێودەوڵەتییــە نامولزەمــەکانی نێــوان دەوڵەتەکانــدا هاتووە: ((مومارەسەی نێودەوڵەتی لە زووەوە دانیناوە بــەوەدا، کــە حکوومەتــەکان دەتــوانن رێکبکەون لەسەر بەیاننامەی هاوبەش، کە سیاسەت و هەڵوێستی خۆیانیــان تیابێــت، بــەبێ ئەوەی ئیلتیزاماتی یاسایی لێ بکەوێتەوە. لە دەیەکانی دواییدا ئەوە بووە شێوازێکی هاوبەش بۆ راگەیاندنی بەرئەنجامی ئاڵوگۆڕی دیپلۆماتی و هەروا بووە هەڵوێستی هاوبەش سەبارەت بە مەسەلەی سیاسی و کــارە هاوبەشــە پروگرامکراوەکانیــان ســەبارەت بــە کێشــە پێوەندیــدارە هاوبەشەکان و ئەو هاوکارییەی لەنێوان یەکتردا دەیکەن. هەندێ جار وەکــو رێککەوتننامــەی نــامولزەم یــان رێککەوتننامــەی موجامەلــە ئــامێز Gentlements agreements یــان بەیاننامە یان راگەیاندنی هاوبەش ئاماژە بەم دۆکومێنتانە دەدرێن)). [18]

لێرەدا دیاردەی بنبڕ لەبارەی سرووشتی یاسایی دۆکومێنت، لــەم حاڵەتانــە، ئــەو ســیفەتە نییــە کــە دۆکومێنتــە پێوەندیدارەکــەی پــێ وەســف دەکرێــت، بگــرە نیــازی ئــەو لایەنــە پێوەندیدارانەیە، کە دەردەخرێن لە بارودۆخی دەوروبەرەکەی، لەبارەی ئــەوەی ئایــا مەبەســتی پێکەوەنانی پێوەندیی یاسایی مولزەمە لەنێوانیان لەو بوارە پێوەندیدارە یان نا.

18- 88 AJIL,1994,PP.515

بەشی چوارەم

یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەکان

باسی یەکەم

چەمکی پەیمانی نێودەوڵەتی

مێژووی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان (Tabua, contract) بۆ پێش پەیدابوونی کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیی دەگەڕێتەوە. کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی لە میانەی پەیمانە نێودەوڵەتییەکاندا پێکهات. ئێستە پێوەندییە پەیمانییەکان هەموو دەوڵەتەکان پێکەوە دەبەستن لە بوارە کۆمەڵایەتی و ئابووری و یاساییەکاندا. بەم مانەیەش ئەم میکانیزمە یاساییە نێودەوڵەتییە بریتییە لە شێوازێکی گرینگ بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکان لەنێوان دەوڵەتەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و گەل و نەتەوەکان. هەروەها پەیمان بەکارهێنراوە بۆ تۆمارکردنی مێژووی قۆناخەکانی شارستانێتی مرۆیی و ڕووداو و شۆڕش و پەیمان و هەرەسی ئیمپراتۆرییەتەکان و پەیدابوونی دەوڵەتە نوێیەکان و بونیادنانی پێوەندییە دۆستایەتییەکان. بەو پێیەش کە سەرچاوەیەکی بنەڕەتیی یاسای نێودەوڵەتییە پەیمان ڕۆڵێکی باڵای هەبووە بۆ پێکهاتنی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی هاوچەرخ.

١- چییەتی پەیمانی نێودەوڵەتی:

یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەکان بریتییە لەو لقە یاسایەی، کە پێکدێت لە کۆمەڵێك نۆرمی یاسایی نێودەوڵەتی، پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکان و ئەودوای کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی ڕێکدەخەن لە ڕووی بەستن و کارپێکردن و کۆتایی پێهاتنی پەیمانی نێودەوڵەتییەوە. خودی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان بابەتی پەیمانی نێودەوڵەتین. لەبەرئەوەی پەیمانی نێودەوڵەتی بایەخێکی گەورەی هەیە بەو پێیەی سەرچاوەیەکی بنەڕەتی یاسای نێودەوڵەتییە، ئەوا هەر گۆڕانکارییەك بەسەر ئەم لقەدا بێت، بەزەروورەت بەسەر لقەکانی تری یاسای نێودەوڵەتیدا ڕەنگدەداتەوە.

پێش ساڵی ١٩٦٩ نۆرمی نەریتی(عرف -Custom) نێودەوڵەتی پێوەندییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە بەستنی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان و کارپێکردنیان و کۆتایی پێهاتنیانی ڕێکدەخست. دەبینین ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلان لە ڕۆژی دامەزراندنییەوە

تا کۆتایی پێهاتنی چەندین هەوڵیداوە بۆ تۆمارکردنی نۆرمە نەریتییەکان و گۆڕینیـان بـەرەو نۆرمی پەیمانەکی"تعاهدی". ئەگەرچیش ئەو هەولانە سەریان نەگرت، بەلام بناخەی کارێکیان دارشت بۆ رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لەم لایەنەوە. ئەوە بوو کۆمیتەی یاسـایی نەتـەوە یەکگرتووەکان چەندین پەیمانی نێودەوڵەتی گرینگی دارشت، کە دواتـر بوونـە سەرچـاوەیەکی گرینگی یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەکان پاش ئەوەی کۆمەڵەی گشتی نەتـەوە یـەکگرتووەکان پەسەندیانی کرد. گرینگترینیان ئەمانەن:

١- رێککەوتننامەی ڤیەننا لەبارەی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان ساڵی ١٩٦٩:

ئەم رێکەوتننامەیە لە دیباجەکەیدا جەخت دەکاتـە سـەر رۆڵـی بنـەڕەتی پەیمانـەکان لـە مێژووی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا و بە زۆر گرینگییان دەزانێت وەك سەرچاوەیەکی یاسـای نێودەوڵەتی و هەروا وەك شێوازێك بۆ پەرەپێدانی هاوکاری ئاشتیانەی نێوان دەوڵەتـەکان، بـە بێ گوێدان بە جـۆری سیسـتەمی دەسـتووری و کۆمەلایـەتییان. جەختدەکاتـە سـەر ئـەوەی تۆمارکردن و پەرەسەندنی زیاتری یاسای پەیمانەکانی لـەم رێککەوتننامەیـەدا هاتوونەتـەدی، یارمەتی ئەو پرەنسیپانەی نەتەوە یـەکگرتووەکان دەدات، کـە لـە دسـتوورەکەیدا هـاتوون و ئەمانەن: پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و پەرەسەندنی پێوەندی دۆسـتایەتی نێـوان دەوڵەتەکان و بەدیهاتنی هاوکاری نێودەوڵەتی.

رێککەوتننامەی ڤیەننای یاسـای پەیمانـە نێودەوڵەتییـەکانی سـاڵی ١٩٦٩ لـە بەسـتنی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان و هاتنە واری کارکردنیـان ورێزگرتنیـان و پراکتیزەکـردن و شـرۆڤە و هەموارکردن و گۆڕین و پووچەڵکردن و کۆتایی پێهێنان و وەستانی کارپێکردن و راستکردنەوە و تۆمارکردنیـان بـاس دەکـات و دەگرێتـەخۆ. ئـەو ئـەحکام و نۆرمـە فرەوانانـەی لـەم رێککەوتننامەیـەدا هـاتوون، وا دەکـەن ببێتـە سەرچـاوەی بنـەڕەتیی یاسـای پەیمانـە نێودەوڵەتییەکان.

٢- رێککەوتننامـەی ڤیـەننا بـۆ میراتگـری "خیلافـەتی" دەوڵەتـەکان state succession لەپەیمانە نێودەوڵەتییەکان ساڵی ١٩٧٨:

لەم رێککەوتننامەیەدا تۆمارکردن و پەرەپێدانی ئەو نۆرمـە یاساییانە ئەنجامـدران، کـە پێوەستن بە هەندێك لە لایەنەکانی خیلافەتی دەوڵەت لە پەیمانە نێودەوڵەتییە هەمەلایەنەکان.

ئـــەم رێککەوتننامەیـــە دۆکۆمێنتـــە بونیادنـــەرەکانی ڕێکخـــراوە نێودەوڵەتییـــەکان و ئـــەو پەیماننامانەش دەگرێتەوە، کـە لـە چوارچـێوەی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییەکانـدا مـۆردەکرێن. جەختیش دەکاتە سەر گرینگیی خیلافەت وەك شێوازێك بۆ جێگیرکردنی بنەما یاسـاییەکانی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان.

٣- ڕێککەوتننامەی ڤیەننا بۆ ئەو پەیماننامانەی لەنێوانی دەوڵەتـەکان و ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییەکان یان لەنێوان خودی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان دەبەسترێن ساڵی ١٩٦٨

ئەم ڕێککەوتننامەیە ئەو پەیمانە نێودەوڵەتییانە دەگرێتەوە، کـە لـەنێوان دوەڵەتـەکان (دەوڵەتێك یاخود چەند دەوڵەتێك) و لەنێوان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان (ڕێکخراوێك یـاخود چەند ڕێکخراوێك) یانیش لـەنێوان خـودی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییەکانـدا، مـۆردەکرێن. لـەو بەڵگەنامەنەش دەکۆڵێتەوە، کە دروستکەری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانن و هەر پەیمانێکیش، کە لە چوارچێوەی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دەبەسترێت، هەموو لایەنێکی پـەیمانی نێودەوڵـەتی لەم بوارە ڕێکدەخات، وەك مۆرکردن و کارپێکردن و پراکتیزەکردن و شرۆڤە و ڕزێـرڤ " **تحفـظ** Reservation резерв ". بە گشتی ئەم ڕێککەوتننامەیە بە تەواوکەری ڕێککەوتننامەی ڤیەننا سەبارەت بە یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەکانی ساڵی ١٩٦٩دادەنرێ.

لەبەرئەوەی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان گرینگییان بە بەردەوامی لە زیادبووندایە، ئەوا یاسای نێوەخۆییش، بایەخێکی گەورە دەدا بە بەشـداریکردن تێیانـدا. دەبیـنین زۆرینـەی دەسـتوورە پێشکەوتووکان یان چەند ئەحکامێکی بنەڕەتی لەخۆدەگرن لەبارەی شێوازی بەستنی پـەیمان و پەسـەندکردن و کـارپێکردن و تۆمـارکردن و **بڵاوکـرد**نـەوەیان، یـانیش هەواڵـەی یاسـایەکی نێوەخۆیی تری دەکەن. ئەوەتا مادەی(٦١)ی دەستووری عێراقی هەمیشەیی ساڵی ٢٠٠٥ بـۆ نموونـــە لـــە بڕگـــەی(٤)یـــدا دەڵێـــت: " پرۆســـەی پەســـەندکردنی پەیماننامـــە و ڕێکەوتنـــە نێودەوڵەتییەکان بـە یاسـایەك ڕێکـدەخرێت، کـە بـە زۆرینـەی ٢/٣ ی دەنگـی ئەنـدامانی ئەنجومەنی نوێنەرانەوە پەسەنددەکرێت" مادەی (٧٣)یـش لـە بڕگـەی دووەمیـدا دەسـەڵاتی ""پەسـەندکردنی پەیماننامـە و ڕێکەوتنـە نێودەوڵەتییـەکان پـاش وەرگـرتنی ڕەزامەنـدی ئەنجومەنی نوێنەران" بەسەرۆك کۆمار داوە.

بـەڵام بڕگـەی شەشـەمی مـادەی (٨٠) دەسـەڵاتی دانووسـتاندن لەسـەر بەڵێننامـە و ڕێکەوتننامـە نێودەوڵەتییـەکان و ئیمزاکردنیـانی داوە بـە ئەنجومـەنی وەزیـران. لـە بەشـی

چوارەمیش و لەبارەی ئەرکی دەسەڵاتە فیدراڵییەکان، مـادەی (١١٠) لـە بڕگـەی یەکەمیـدا ئەرکی" رەنگرێژکردنی سیاسەتی دەرەوە و نوێنەرایەتی دبلۆماسی و ئەنجامدانی دانووسـتاندن لەسەر پەیمان و رێکەوتنە نێودەوڵەتییەکان و سیاسـەتی قـەرزکردن و واژۆکـردن لەسـەریان و یەکلاکردنەوە و رەنگرێژکردنی سیاسەتە ئـابووری و بازرگانییـە دەرەکییـە سـەروەرییەکان"ی خستۆتە سەر شانی دەسەڵاتە فیدراڵییەکان.

پراکتیکی دادگـەی دادی نێودەوڵـەتی بۆمـانی روون دەکاتـەوە، کـە مەسـەلەی دانـانی بەڵگەنامەیەك لە بەڵگەنامەکان بە پەیمانی نێودەوڵەتی یان دانـەنانی بەرئـەنجامی پراکتیـزی گرینگی هەیە لە یاسـای نێودەوڵەتیـدا، وەك: دیـاریکردنی دەسـەڵاتی دادگـە سـەبارەت بـە سەیرکردنی کێشەکە. ئەگەر هەر بەڵگەنامەیەك، کە بابەتەکەی کێشەیەکی ناکۆکی لەسەر بێ و وەك پەیمان نەناسرێ، ئەوە دادگە بۆی نییە سەیری ئەو کێشەیە بکات.

پەیمانی نێودەوڵەتی بریتییە لە رێککەوتننامەیەکی راشکاوانە لەنێوان دوو یان زیـاتر لـە کەسـەکانی یاسـای نێودەوڵـەتی بـۆ رێکخسـتنی پەیوندییـەکان لەنێوانیانـدا لـە رێگـەی دروستکردنی یان هەمووارکردنی یان کۆتایی پێهێنانی ماف و پابەندبوونی بەرامبەری، بـەپێی یاسای نێودەوڵەتی.

لەبەر رۆشنایی ئەم پێناسەیە دەکرێ بگەینە ئەم دەرئەنجامانەی لای خوارەوە:

١- بە پێچەوانەی نەریتی نێودەوڵەتییەوە، کە لە بەرئەنجامی رەزامەندیی بێدەنگی لە رێگەی ئەنجامدانی کاری وێکچووی یەك لە دوای یەکـەوە دروووسـتدەبێت، پـەیمانی نێودەوڵـەتی ئەنجامی رێککەوتنێکە بە رێگەی دەرخستنی راشکاوانەی رەزامەندییەوە دێت.

٢- دەبێ رێککەوتن بکرێت لەنێوان دوو، یان زیاتر لە کەسەکانی یاسـای نێودەوڵـەتی واتـا دەوڵەتان و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و گەلانی خەباتگێڕ لە پێناوی مـافی چـارەی خـۆ نووسین و قەوارە شێوە دەوڵەتییەکان. واتا رێککەوتن لەنێوان دەوڵـەت و کۆمپانیایـەکی بیانی بە پەیمانی نێودەوڵەتی ناژمێردری، بگرە بە گرێبەستێکی مەدەنی دادەنرێ.

٣ - دەبێ ئامانجی رێککەوتنی نێوان لایەنـەکان، رێکخسـتنی پێوەنـدی نێوانیـان بێـت لـە میانـەی دامەزرانـدن یـان هـەمووارکردن یـان کۆتـایی هێنـانی مـاف و ئیلتیزامـاتی هاوبەرامبەر. جا ئەگەر ئـەم ئامانجـە لـەئارادا نـەبێت، ئـەوا بـە پـەیمانی نێودەوڵـەتیی ناژمێردرێ.

٤ - دەبێ رێکخستنی رێککەوتننامەی نێوان لایەنـەکان بـەپێی یاسـای نێودەوڵـەتی بێـت،

تاوەکو ڕێککەوتننامەکە بە پەیماننامەی نێودەوڵەتی دابنرێ.

ئەو ماف و ئیلتیزامە بەرامبەرانەی ڕێککەوتننامەکە ئامانجییەتی دەبێ لە یاسای نێودەوڵەتیدا هاتبێتن. بۆ نموونە ناکرێ گرێبەستی کڕینی پارچە زەوییەك، بە گوێرەی یاسای شارستانی، بۆ بیناکردنی بالاخانەی بالۆێزخانەیەك لەسەری لە دەوڵەتێکی بیانیدا، بە پەیماننامەی نێودەوڵەتی دابنرێ، بەڵام کاتی خۆی فەرەنسا بە گوێرەی پەیمانێکی نێودەوڵەتی بەشێکی بچووکی لە هەرێمەکەی بە سویسرا فرۆشت بەمەبەستی فرەوانکردنی فڕۆکەخانەی جنێف . لەم بارەدا مەسەلەکە جیاوازە، چونکە فەرەنسا بە پەیمانێکی نێودەوڵەتی وازی لە بەشێکی سەروەری هەرێمیی خۆی هێناوە بۆ سویسرا.

دەوڵەتەکان بەپێی مادەی (٦)ی ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە یاسای پەیمانەکان ساڵی ١٩٦٩، توانای یاسایی تەواویان بۆ بەستنی پەیمانی نێودەوڵەتی هەیە. وێڕای ئەوەش لە پراکتیکی نێودەوڵەتیدا چەندین پەیمانی نێودەوڵەتی دەبینین، کە شانبەشانی دەوڵەتەکان چەند قەوارەیەك تیایدا بەشداری دەکەن، کە توانای کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتییان نییە. لە نموونەی ئەم پەیماننامانەی بە پەیمانی تێکەڵاو یان ئاڵۆزیش دەناسرێن، ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانە بۆ سیستەمی مانگی دەسکردی تایبەتمەند بە پێوەندییە دەریاییەکانی ساڵی ١٩٧٦ و پەیماننامە پاشکۆکەی لەبارەی بەکارهێنانی ئەو مانگە دەسکردانەی، کە ڕێکخراوە نیشتمانییەکان لە هەندێ دەوڵەتاندا بەشداری تیادەکەن.[١]

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانیش مافیان هەیە پەیمانی نێودەوڵەتی گرێبدەن بەپێی مادەی(٥)ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننای ساڵی ١٩٨٦.

لەنێو ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانەدا، ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان فرەوانترین توانای یاسایی هەیە بۆ گرێدانی پەیمانی نێودەوڵەتی لەگەڵ دەوڵەتەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان لە بوارەکانی ڕامیاری و مرۆڤایەتی و سەربازی.

بەڵام ئامانج و بابەتەکانی ئەو پەیماننامانەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە پسپۆڕییەکانی و ڕێکخراوە هەرێمییەکان دەیبەستن، پێویستە بگونجێن لەگەڵ ئەو ئەحکامانەی کە لە دۆکومێنتە دامەزرێنەرەکانیاندا هاتوون و لەگەڵ پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کە لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننای ساڵی ١٩٨٦ هاتوون.

1- И. Владимировор; Международно публично право, София. 2001,стр.80

هەر گەل و نەتەوەیەکی خەباتگێڕیش لە پێناو رزگاریدا، بەو پێیەی کەسێکی یاسای نێودەوڵەتین، دەتوانن پەیمانی نێودەوڵەتی ببەستن، بە بێ لەبەرچاوگرتنی شێوازی ئەو داگیرکردنە بیانییەی کە ملکەچیین، یاخود لە لایەن دەوڵەتەکانی ترەوە دانیانپێدانرابێ یان نا. بۆ نموونە رێکخراوی رزگاریخوازی فەلەستین و رێکخراوی میللی باشووری رۆژئاوای ئەفریقیا (سواپۆ) بەڵگەنامەی کۆتایی کۆنگرەی سێیەمی نەتەوە یەکگرتووەکانیان تایبەت بە یاسای دەریاییساڵی ١٩٨٢ مۆرکرد بە ناوی هەردوو گەلی فەلەستین و باشووری ئەفریقیاوە.

٢- جۆرەکانی پەیمانی نێودەوڵەتی:

مافی کەسی یاسایی بۆ بەشداربوونی لە پەیمانێکی نێودەوڵەتیدا بەستراوە بە جۆری پەیمانکەوە و ئەو بەرژەوەندییانەی دەیەوێ لە رێگەیەوە بە دەستی بێنێ.

پەیمانە نێودەوڵەتییەکان لە رووی ژمارەی بەشداربووانیانەوە دەکرێنە دوو بەشەوە: پەیمانی دووقۆڵی و پەیمانی فرەلایەن. ئەمەی دواییشیان بەشەکانی پەیمانی جیهانی و پەیمانی هەرێمی لێ دەکەونەوە. دەبینین بەپێی بەڵگەنامەی کۆتایی کۆنگرەی ڤیەننای تایبەت بە یاسای پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان کە لە ساڵی ١٩٦٩ بەسترا، پەیمانە گشتییە هەمەلایەنەکان بریتین لەو پەیواتانەی کە ئامانجیان تۆمارکردن و پەرەسەندنی پێشکەوتنخوازییانەی یاسای نێودەوڵەتییە و بابەت و ئامانجەکانیان جێی گرینگیپێدانی هەموو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییە و رێگە والایە بۆ هەموو کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی بێنە ریزیانەوە، بەڵام پەیمانە هەرێمییەکان ئەوانەن، کە ژمارەیەکی دیاریکراو لە دەوڵەتەکان تیایدا بەشداری دەکەن، وەك ئەو دەوڵەتانەی کەوتوونەتە ناوچەیەکی جوگرافی دیاریکراو. دەبینین مادەی(٥٢) لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان رێی داوە بە مۆرکرنی پەیمانی نێودەوڵەتی هەرێمی یان دانانی دەزگەگەلێکی هەرێمی نێودەوڵەتی.

هەموو دەوڵەتێك، چ دانیپێدا نرابێ یان نا، مافی یاسایی تەواوی هەیە لە بەستنی پەیمانی نێونەتەوەی گشتی یان تایبەت. هەر بوار نەدانێکیش لەپێش دەوڵەتەکاندا بۆ بەشداریکردن لە پەیمانێکی نێودەوڵەتی هەمەلایەندا، بە بیانووی ئەوە دانیپێدانەنراوە لەلایەن هەندێ دەوڵەتانی بەشداربوو، پێچەوانەی یاسای نێودەوڵەتییە، بەڵام دەوڵەتەکان لە کاتی مۆرکردن یان هاتنەریزی پەیماننامە نێودەوڵەتییە هەمەلایەنەکەوە، یان لە کاتی پەسندکردنی، بۆیان هەیە رزێرڤی خۆیان تۆماربکەن، کە دان بە دەوڵەتگەلێکی بەشداربوو نانێن بۆ ئەوەی ئەم

ڕەفتارەیان بەدان پێدانانێك دانەنرێ پێیان. لەم بارەشدا پەیماننامەكە بەرئەنجامی یاسایی لێ ناكەوێتەوە لەنێوان ئەو دەوڵەتەی رزێرڤەكەی تۆماركردووە و ئەو دەوڵەتەی رزێرڤی لە بەرامبەرا تۆماركراوە.

پەیماننامە نێودەوڵەتییەكان تەنیا ئیلتیزامیان بەرامبەر لایەنە بەشداربووەكان لێ دەكەوێتەوە. وەك نۆرمێكی گشتیش پەیماننامە ئیلتیزام یان ماف ناخاتە ئەستۆی دەوڵەتانی تر بەبێ ڕەزامەندی خۆیان (مادەی (٣٤)ی یاسای تایبەت بە پەیماننامە نێودەوڵەتییەكان). ناكرێتیش ئیلتیزام و مافی دەوڵەتەكانی تر بكرێنە بابەتی پەیماننامەیەكی نێودەوڵەتی. چونكە ئەو پەیماننامەیەی مافی دەوڵەتانی تر پێشێلدەكات بە ناڕەوا دەژمێردرێ، بەڵام دەكرێ بە بڕگەیەكی چەسپێنراو لە پەیمانەكەدا دەوڵەتێكی تر ببێتە خاوەن ماف ئەگەر لایەنەكانی پەیمانەكە نیازیانە بەو بڕگەیە ماف بدەنە ئەو دەوڵەتە یان كۆمەڵە دەوڵەتێك ئەو دەوڵەتەیانیشی تێدا بێت یان بە تێكڕای دەوڵەتەكان و دەوڵەتەكەی تر بەمە رازی بوو و ئەگەر كارێكی وای نەكرد ناڕازیبوونی لێ بوەشێتەوە، ئەوە بە رازیبوو دادەنرێ و ئەگەر پەیمانەكە شتێكی تری نەگوتبێت (مادەی ٣٦ لە یاسای پەیمانی نێودەوڵەتی). بۆ نموونە مادەی (یەك) لە ڕێككەوتننامەی سیستەمی دەریاوانی لە رووباری دوناڤ (دانوب) بۆ ساڵی ١٩٤٨، مافی دەریاوانی بازرگانی بە هەموو دەوڵەتەكان وەك یەك بەخشیوە.

بەپێی یاسای پەیمانە نێودەوڵەتییەكان دەكری نۆرمگەلێك كە لە پەیماندا هاتوون ببنە نۆرمی مولزەم لە ڕێگەی نەریتی نێودەوڵەتییەوە بۆ دەوڵەتانی لایەنی سێیەم. مادەیی(٣٨)ی یاسای پەیمانەكان جەخت دەكات، كە ئەو ئەحكامانەی لە یاسای پەیماننامەكاندا هەن ڕێگەناگرن نۆرمێك كە لە پەیمانێكدا هاتبێت، ببێتە مولزەم بۆ دەوڵەتێك، كە لایەن نییە تێیدا بەو پێیەی ئەمە نۆرمێكی نەریتی ناسراوە لە نۆرمەكانی یاسای نێودەوڵەتی و بەم سیفەتەیشی دانیپێدانراوە.

باسی دووەم

بەستنی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان

شێوازێکی دیاریکراو نییە لە یاسای نێودەوڵەتیدا، کە پێویست بکات لایەنەکان پێڕەوی بکەن بۆ بەستنی پەیمانی نێودەوڵەتی. کردەکاری "اجراءات" بەستنی پەیمان و ڕێگەکانی، دەوەستنە سەر ئارەزووی لایەنەکانی و ڕێککەوتنیان.

پەیمان دەکرێ لەنێوان دەوڵەتەکان، یان حکوومەتەکان، یان سەرۆکەکانی وڵاتەکان، یان دەزگە حکومییەکاندا، ببەسترێ. بۆ نموونە زۆرینەی ئەو پەیواتانەی پێوەستن بە لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگەوە، لەلایەن دەزگە حکومییەکانەوە گرێدەدرێن، وەك ڕێککەوتننامەی بازرگانی.

١- دەسەڵاتپێدان (التفویض) (Authorization)

بەپێی یاسای نێودەوڵەتی، دەوڵەتەکان توانای بەستنی پەیمانی نێودەوڵەتییان هەیە، بەلام لەبەرئەوەی دەوڵەت کەسێکی سرووشتی نییە تا بتوانێ گوزارشت لە ئیرادەی خۆیەتی خۆی بکات، نۆرمی تایبەت دانراوە، کە دەسەڵاتیان بە کەسەکان داوە نوێنەرایەتی دەوڵەت بکەن بۆ گرێدانی پەیماننامە بە ناویەوە. دەبێت ئەم جۆرە کەسانە دەسەڵاتی ((تەفویز))ی تەواویان پێ بدرێت بۆ قبوولکردنی دەقی پەیمانێك یان ئیعتمادکردنی یان بۆ دەربڕینی ڕەزامەندی دەوڵەت بۆ ئیلتیزامکردن پێوەی(مادەی (٧) لە یاسای پەیمانەکان).

دەسەڵاتپێدان (تفویض) واتا ئەو بەڵگەنامەیەی لە دەسەڵاتی پێوەندیداری دەوڵەتەوە دەردەچێ و ماف دەدات بە کەسێك یان کەسانێك نوێنەرایەتی دەوڵەت بکەن لە وتووێژێك بۆ قبوولکردنی پەیمانێك یان بەخشینی سیفەتی فەرمی پێی، یانیش لە دەربڕینی ڕەزامەندی دەوڵەتەکە بۆ ئیلتیزامکردن پێوەی، یان ئەنجامدانی هەر کارێکی تر پێوەست بێت بە پەیمانێکەوە. جا ئەم دەسەڵاتپێدانە وا دەکات لایەنی بەرامبەر دڵنیابێ لەوەی، کە هەڵدەستێ بە گرێدانی پەیمانێك لەگەڵ کەسانێکدا، کە دەسەڵاتیان پێدراوە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، بەلام کەسانێك هەن بەنوێنەری دەوڵەتەکانیان دەژمێردرێن بەپێی ئەو ئەرك و پایانەی هەیانە بەبێ

ئەوەی پێویست بە پێشکێشکردنی دۆکومێنتی دەسەڵاتپێدان هەبێت. ئەو کەسانەش ئەمانەن:

أ- سەرۆکی دەوڵەتان و سەرۆکەکانی حکوومەت و وەزیرانی دەرەوە بۆ ئەو کارانەی کە پێوەستن بە بەستنی پەیمانێك.

ب- سەرۆکانی شاندە دیپلۆماتییەکان سەبارەت بە پەسندکردنی دەقی پەیماننامەیەك لەنێوان دەوڵەتی نێرەر و وڵاتی خانەخوێ.

ج- نوێنەرانی باوەڕپێکراوی دەوڵەتان لە کۆنگرەیەك یان ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی یان لقێکی لەبارەی پەسەندکردنی دەقی پەیماننامەیەك لەوێدا[٢].

ئەگەر کەسێك لە لایەن دەوڵەتەکەی خۆیەوە دەسەڵاتی پێ نەدرابێت وەك پێویست و بڕوات ئەنجامی ئەو رەفتارانەی پێوەندیدارن بە گرێدانی پەیماننامەیەك بدات، ئەوا ئەو رەفتارانە هیچ بەرئەنجامێکی یاساییان لێ ناکەونەوە ئەگەر دواتر روخسەت نەدرێن لە لایەن ئەم دەوڵەتەوە. ئەمە لە کاتی بەستنی ڕێککەوتننامەی دیاریکردنی جۆری پەنیر لە ساڵی ١٩٥١ روویدا. ئەوەبوو تەنیا نوێنەرێك لەجیاتی هەردوو دەوڵەتی سوید و نەرویژ مۆریکرد و دواجار دەرکەت تەفویزی پێ نییە، تەنیا لەلایەن نەرویژەوە نەبێ، بەڵام پاشان هەردوو دەوڵەت ڕێککەوتننامەکەیان پەسندکرد و چووە واری کارپێکردنەوە[٣].

٢- ڕەزامەندیی ئیلتیزامکردن بە پەیماننامەوە:

پەیمان دوای داڕشتنی لە لایەن وتووێژکارانی ڕێپێدراوەوە بە چەند قۆناخێکدا تێدەپەڕێ پێش ئەوەی ببێتە مولزەم بۆ لایەنەکان. جا ئەگەر دەوڵەتە وتووێژکارەکان بگەنە داڕشتنی پەیمان دەبێ بە ڕەزامەندی هەموو ئەو دەوڵەتانەی لە داڕشتنیدا بەشدارییان کردووە، دەقەکەی پەسندبکرێ، بەڵام ئەم مەسەلەیە جیاوازی هەیە ئەگەر لە کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتیدا بکرێ. ئەو کاتە پەیمانەکە بە زۆرینەی ٣/٢ی دەنگی دەوڵەتە ئامادەبووەکان لەکاتی دەنگداندا پەسنددەکرێ، ئەگەر بەهەمان زۆرینە بڕیارنەدرێت، کە نۆرمێکی جیاواز پێڕەوبکرێت. نەتەوە یەکگرتووەکان و زۆرینەی کونگرە نێودەوڵەتییە هەنووکەییەکان وەك نۆرمێکی گشتی ئەم شێوازە پێڕەودەکەن.

١- بڕگەی دوو لە ماددەی حەوتی یاسای پەیماننامەکان

3- See Yearbook of ILC، ١٩٦٦، Vol ., p.195.

ژمارەیەکی زۆر لە ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان، لە ڕێگەی ئەو بڕیارانەی نەتەوە یەکگرتووەکان دەریان دەکات، پەسندکران وەك هەردوو پەیمانی تایبەت بە مافی مرۆڤ ساڵی ١٩٦٦ و هەروا ڕێککەوتننامەی قەدەخەکردنی ئەشکەنجەدان ساڵی ١٩٨٤.

ئێستە بۆچوونێك هەیە بەرەو پەسندکردنی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی لە کۆنگرە هەنووکوییەکاندا بە ڕەزامەندی گشتی و پەنا نەبردن بۆ دەنگدان، ئەگەر هەموو هەوڵدانێك لە پێناو ڕێککەوتن بە ڕەزامەندی گشتی نەگیرێتەبەر.

ڕەزامەندی دەوڵەتە لایەنەکان لە پەیماننامەی پێوەندیداردا، بە فاکتەری بنەڕەتی دادەنرێ بۆ بەستنی پەیماننامەکە. چونکە دەوڵەتەکان تەنیا ئیلتیزام بە ڕەزامەندی خۆیانەوە دەکەن. پەیماننامەکانیش لەم ڕووەوە بە گرێبەستێك دادەنرێن لەنێوان دەوڵەتەکاندا، ئەگەر ڕەزامەندی هەموو لایەنەکانی وەرنەگرێت، ناکرێ ئەحکامەکانی ئیلتیزامیان بخاتەسەر.

دەوڵەتەکان بە چەند شێوازێك گوزارشت لە ڕەزامەندی خۆیان دەکەن بۆ ئیلتیزامکردن بە پەیمانێکی نێودەوڵەتییەوە. بەپێی مادەیی(١١)ی یاسای پەیمانەکان، دەوڵەت بۆی هەیە ئیلتیزامکردنی بە پەیمانێکی نێودەوڵەتییەوە دەربڕێ بە ئیمزاکردن لەسەری یان بە گۆڕینەوەی ئەو بەڵگەنامانەی پێکیدێنن یان بە پەسندکردن یان بەقبوولْ یان بەقایلبوون یان بە هاتنەریزی یان هەر شێوەیەکی تر لەسەری ڕێك بکەون.

١- ئیمزاکردن (Signature)

دەوڵەت گوزارشت لە ڕەزامەندی خۆی دەکات، کە پابەنددەبێ بە پەیمانێك لە ڕێگەی ئیمزای نوێنەرەکەیەوە ئەگەر لە پەیمانەکەدا هاتبێ، کە ئیمزاکردن ئەو ئاسەوارەی دەبێ یان بەشێوەیەکی تر ئەگەر سەلمێنرا دەوڵەتی وتووێژکار ڕێککەوتووە لەسەر ئەوەی ئیمزاکردن ئەم ئاسەوارەی دەبێ یان ئەگەر نیازی دەوڵەتەکە روون بێ، کە ئیمزاکردن ئەو ئاسەوارەی دەبێ لە دۆکومێنتی تەفویزکردنی نوێنەرەکەی یان لەکاتی وتووێژدا ئەوەی دەربڕیوە. هەروا ئیمزاکردن بە پیتی یەکەم لەسەر دەقی پەیمان بە ئیمزای پەیمانەکە دەژمێردرێ ئەگەر هات و سەلمێندرا، کە دەوڵەتی وتووێژکار لەسەری ڕێککەوتووە. ئیمزاکردنیش بە مەرجی گەڕانەوە بۆ دەوڵەت لەلایەن نوێنەری دەوڵەتەوە، بە ئیمزای تەواو دادەنرێت ئەگەر هات و دەوڵەتەکە دواتر ڕازیبێت لەسەری[٤].

٤- ماددەی ١٢ لە یاسای پەیماننامەکان

ڕێککەوتننامەی چوارچێوەی گشتی بۆ ئاشتی لە بۆسنا و هرسەگۆڤینا بەپێتی یەکەم لە ١٩٩٥/١١/٢١ لە دایتۆن ئیمزاکرا و لە ١٩٩٥/١٢/١٤ لە پاریس ئیمزای کۆتایی کرا.

لێرە دەبینین لەم ڕێککەوتننامەیەدا هەندێ کردەکاری نائاسایی گیراوەتەبەر. بۆ نموونە تێیدا هاتووە، کە ئیمزاکردنی ڕێککەوتننامەکە بەپێتی یەکەم تەنیا لایەنەکان پابەندناکات ئیمزای دەقەکانی ڕێککەوتننامەکە بکەن، بگرە تەعبیر لە ڕەزامەندییانیش دەکات، کە پێیەوە پابەندیش بن. کەچی مادەی(١١)ـەیش دەڵێت دەبێ بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکییانە ئەم ڕێککەوتننامەیە جێبەجێ بکرێت دوای ئیمزاکردنی. هەرچەندە رازیبوون بە پابەندبوون بە پەیمان لە ڕێگەی پەسندکردنییەوە ناسراوترین ئامرازی بەکارهێنراوە لە کاری ڕۆژانەدا، بەڵام ڕەزامەندیی پابەندبوون لە ڕێگەی ئیمزاوە هێشتا هەندێ لایەنی گرینگ لەخۆدەگرێ بە تایبەتی ئەگەر زانیمان کە سووربوون لەسەر ئەوەی پەیمان سیفەتی پابەندبوونی هەیە دوای پەسندکردن بارێکی قورس دەخاتە سەرشانی دەزگە کارگێڕییە حکومییەکان و دەبێتە هۆی دواکەوتنێکی زۆر، بەڵام ڕەزامەندیی پابەندبوون بە پەیمان لە ڕێگەی ئیمزاوە لەگەڵ ڕێکارییە پێویستەکاندا دەگونجێ و لە کاریگەریی سیاسەت بۆ سەر پەیمان کەم دەکاتەوە.

پرۆسێسی ئیمزاکردنی پەیمان کارێکە لە کارە ڕەسمییە تەواوەکان، بۆیە زۆرجار سەرۆکی دەوڵەت ئیمزای پەیمانی نێودەوڵەتی گرینگ دەکات لە ڕێورەسمێکی تایبەتیدا، بەڵام لە ڕێککەوتننامە فرەلایەنەکاندا، خولێکی تایبەتی ڕێك دەخرێت تێیدا نوێنەرە راسپێردراوەکانی لایەنەکان ئیمزای پەیمانەکە دەکەن.

کاتێك پەیمان قبوولّ دەکرێ، یان پەسنددەکرێ یانیش ڕەزامەندیی لەسەر وەردەگیرێ ئیمزاکردن تەنیا دەبێتە پرۆسێسێکی ڕواڵەتی و وا دەگەیەنێ، کە نوێنەری دەوڵەتەکان رازیبوونە لەسەر دەقێك و دەینێرن بۆ حکوومەتەکانیان تاوەکو بڕیاری پێویست بدەن ئایا پێی رازین یان نە. لەم حاڵەتانەدا و لە کاتی چاوەڕێکردنی پەسندکردن یان قبوولّکردن یان ڕەزامەندیی دەوڵەت پابەنددەبێ، هیچ کارێکی وا نەکات، کە ئامانجەکەی پووچەڵکردنی مەبەستی پەیمانەکە بێت تاوەکو نیازی ئاشکرای خۆی دەردەبڕێ بەرامبەر پەیمانەکە[٥].

هەندێ جار ڕەزامەندی پابەندبوون بە پەیمان بە ڕێگەی گۆڕینەوەی دۆکومێنتی تایبەتی وەك ئەو حاڵەتەی لەم دۆکومێنتانەدا دێت، کە گۆڕینەوەیان ئەم ئاسەوارەی دەبێت یان ئەگەر

٥- ماددەی ١٨ لە یاسای پەیماننامەکان

سەلمێندرا ئـەم دەوڵەتانـە ڕێککـەوتوون لەسـەر ئـەوەی گۆڕینـەوەی ئـەم دۆکومێنتانـە ئـەم ئاسەوارەی دەبێ.

٢- پەسندکردن (التصديق Ratification)

لە ڕەوڕەوەی مێژوودا ئـەو ڕێگەیـەی دەسـەڵاتە پێوەندیـدارەکانی دەوڵـەت دەیگرنەبـەر سەبارەت بە پەسەندکردنی پەیمان جێگیربوو بە مەبەستی دڵنیابوون، کە نوێنەری دەوڵەت ئـەو دەسەڵات و ڕێنماییانەی دراوەتێ دەرباری بەستنی ڕێککەوتننامەیەکی دیاریکراو، نابـەزێنی. ئەگەرچی پەسندکردنی پەیماننامە یان قبوولکردنی لە ڕابوردوودا، ئەرکێك بووە لە ئەرکەکانی سەروەری، بەڵام لەم سەردەمەدا بۆتـە شـێوازێك لـە شـێوازەکانی چاوەدێری دەسـتووری لـە دەوڵەتدا.

هەم لە ئاستی ناوەخۆیی و نێودەوڵەتیشدا ئەو ماوەیەی، کە دەوڵەت چاوەڕێ دەکات بـەر لەوەی پـەیمان پەسـندبکات و ببێتـە بەڵگەنامەیـەکی مـولزەم زیـادیکردووە. دەبیـنین دوای تـەواوبوونی پرۆسێسـی وتووێـژکردن، مـاوەی نێـوان ئیمزاکردنـی پـەیمان و پەسـندکردنی، بەکاردەهێنرێ بۆ هەڵسەنگاندنی ئەوەی لەسەری ڕێککەوتوون. ئەم شێوازە ڕەچـاوکراوە بۆتـە پرسێکی گرینگ نەخاسمە لە (١٥٠) ساڵی دواییدا پاش ئەوەی گۆڕانکارییە سیاسییەکان لـەو ماوەیە کاریگەرییان کردۆتە سەر پەرەسەندنی ڕۆڵی تاکەکان لە کاروبارە گشتییەکاندا.

لە هەنـدێ بـاردا، ڕای گشـتی نـاوەخۆیی دژ بـە نـاوەڕۆکی پـەیمانی ئیمزاکـراو لەلایـەن نوێنەرانی دەوڵەتەوە، کاردەکاتە سەر هەڵوێستی نەرێنیی دەوڵەت بەرامبەر بـە پەسـندکردنی پەیمانی پێوەندیدار. واتە پەسندکردنی ڕەتدەکاتەوە، ئەویش بـە تـەماحی ئـەوەی ڕای گشـتی نێوەخۆیی بۆ بەرژەوەندی خۆی ڕاکێشێ.

بنەماکانی پەسندکردنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی بەپێی دەوڵەتەکان جیاوازییـان لەنێوانـدا هەیە. بۆ نموونە لەبەریتانیادا ئەگەرچی دەسەڵاتی پەسندکردنی پەیمانی نێودەوڵـەتی یەکێکـە لەو مافانەی، کە تەنیا دەسەڵاتی شاژنە، بە پراکتیك وا پیادەکراوە ئەو پەیواتانەی دەبنە هۆی گۆڕینی یاسای نێوەخۆیی یان ئیلتیزامی دارایی حکوومەت زیاد دەکەن یان کاریگەرییان دەبێ بەسەر مافی هاووڵاتیانی بەریتانیادا، پێش پەسندکردنیان دەبێ هەواڵەی پەرلەمان بکرێن. لـە بەریتانیا نۆرمێك هەیە پێی دەڵێن Ponsonby Rule وا دەخوازی ئەو پەیمانەی دەخرێنە بەر پەسندکردن لە پەرلەماندا بەلانی کەم بۆ مـاوەی ٢١ ڕۆژ بمێننـەوە بـەر لـەوەی بـە کردەیـی

پەسندبکرێن. بە گشتیی پرسی چۆنێتی پەسندکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی و ئەو لایەنەی دەیکات، پرسێکی ناوەخۆییە و لە دەسەڵاتی یاسای ناوەخۆیی هەر دەوڵەتێکە و یاسای نێودەوڵەتی کاری پێوەی نییە.

مادەی (١٤)ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننای تایبەت بە یاسای پەیمان بۆ ساڵی **١٩٦٩** لە دەقەکەیدا جەختی کردووە، کە دەوڵەت گوزارشت دەکات لە ڕازیبوونی ئیلتیزامی بە پەیمان بە پەسندکردنی لە حاڵێکدا ئەگەر پەیمانەکە خۆی بڵێت پەسندکردن شێوازی دەربڕینە لە ڕازیبوون یان ئەگەر بەشێوازێکی تر دەرکەوت، کە دەوڵەتی وتووێژکار ڕێککەوتبوو لەسەر مەرجی پەسندکردن یان ئەگەر نوێنەری دەوڵەت ئیمزای پەیمانەکەی کردبێ لەگەڵ ڕزێرڤ بە مەرجی پەسندکردن، یان ئەگەر وا دیاربوو نیازی دەوڵەتی پێوەندیدار ئیمزاکردنی بە مەرجی پەسندکردنی دواتر بێت لە بەڵگەنامەی تەفویزی نوێنەرەکەی، یانیش ئەگەر لەکاتی وتووێژدا ئەوە دەربڕی[٦].

لەم چوارچێوەیەدا جیاوازییەك هەیە لەبارەی جۆری ئەو پەیواتانەی پێویستیان بە پەسندکردن هەیە. هەندێ لە یاساناسان پێیان وایە، پەسندکردن تەنیا لە حاڵەتێکدا پێویستە، کە لایەنەکانی پەیمان بە ڕاشکاوی نیازیان پەسندکردن بێت. بەریتانیا ئەم هەڵوێستە پیادەدەکات لە پەسندکردنی پەیماننامەدا، بەڵام لایەنی دیکەش هەن پێیانوایە پەسندکردن پێویستە ئەگەر دەقی پەیمانەکە جەخت نەکاتە سەر پێچەوانەی ئەوە[٧]. بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا تەنیا جۆرێك لە جۆری پەیماننامەکان لە پەسندکردن دەردێنێ، ئەویش ڕێککەوتننامەی جێبەجێکارییە executive agreements.

پاش تەواوبوونی پەسندکردن، پەڕاوی پەسندکردن، لە پەیماننامە دووقۆڵییەکاندا، دەگۆردرێنەوە، بەڵام لە پەیماننامەی بەکۆمەڵدا لایەنێك لە لایەنەکانی پەیماننامەکە رادەسپێردرێت، لە لایەن هەموو لایەنەکانی ترەوە، بۆ وەرگرتنی پەڕاوی پەسندکردن و ڕاگەیاندنی بە هەموو لایەنەکانی تر. بۆیە پێویستە لەسەر لایەنەکان پەڕاوە پەسندکراوەکان

6- Sinclair I، The Vienna Convention on The Law of Treaties, 2end ed , Manchester.1984 , P.40 and D. P. O'Connell, Intentional Law 2ed, VOL 1.London,1970, p.222

7- A. D McNair ،the Law of Treaties، Oxford. 1961 p.133

بدەن بەو لایەنەی رایانسپاردووە، بەڵام ئێستە بە پراکتیـك وا بـاوە پـەڕاوی پەسـندکردن لای سکرتاریەتی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان دابنرێن.

دەربڕینی رازیبوون بە ئیلتیزامکردن بـە پەیمانـەوە دەکـرێ لـە رێگـەی قبـوولکردن یـان قایلبوون لە چەند حاڵەتێکی هاوشێوەی حاڵەتی پەسندکردن بێت. دەبینین هەردوو دەستەواژە، کـە لـە مـادەی (١١) و برگـە(٢)ی مـادەی(١٤) هـاتوون، زۆر نێـزیکن لـە دەسـتەواژەی پەسندکردن، بۆیە ئەو ئەحکامانەی لەو حاڵەتانەدا پراکتیزەدەکـرێن بـە حاڵـەتی پەسـندکردن دەچن. بۆیە دەکرێ بلێین ئەو قبوولّ و رازیبوونەی لە رێککەوتننامەکـەدا هـاتوون سـادەترین جۆری پەسندکردنن.

٣- هاتنەڕیز (الانضمام):

دەربڕینی رازیبوون بە ئیلتیزامکردن بە پـەیمان دەکـرێ بـە هاتنـەریزەوەش بێـت. ئەمـە شێوازێکی ئاساییە بۆ هاتنی لایەنێك بۆ ریزی پەیمان، کە ئیمزای لەسـەر نـەکردبێ. دەبیـنین دەقی مادەی (١٥) لـە رێککەوتننامـەی یاسـای پەیماننامـەکان دەڵێـت، دەکـرێ دەربـڕینی رازیبوون لە رێگەی هاتنەڕیزی پەیماننامەوە بێ، لە حاڵێکدا ئەگەر دەقی پەیماننامەکە جەخت بکاتە سەر ئەوەی کە دەربڕینی رازایبوونی ئەم دەوڵەتە لـە رێگـەی هاتنـەریزەوە بێـت، یـان ئەگەر دەرکەوت بەشێوازێکی تر دەوڵەتی خاوەن وتووێژکار پێشتر رێککەوتووە لەسەر مەرجی هاتنـەڕیز سـەبارەت ئـەم دەوڵەتـە وەك شـێوازێکی دەربـڕین لـە رازیبـوونی ئیلتیزامـی بـە پەیماننامەکەوە، یان ئەگەر هەموو لایەنەکان دواتر رێکبکەون لەسەر ئەوەی، کە دەربـڕین لـە رازیبوونی ئەم دەوڵەتە بەئیلتیزامکردن بە پەیماننامەوە لە رێگەی هاتنەریزەوە بێت.

پەیماننامە گرینگە هەمەلایەنەکان، زۆر جار رێگە بەهەندێ قـەوارەی دیـاریکراو دەدەن دواتر بێنە ریزی پەیماننامەوە. بۆ نموونە پەیمانـەکانی جنـێڤ سـەبارەت بـە دەریـا بـۆ سـاڵی ١٩٥٨، رێیداوە بە دەوڵەتە ئەندامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە پسپۆرییەکانی بێنە ریزییەوە.

٣- رزێرڤکردن " التحفظ " Reservation

برگەی (د) ی مادەی(٢) لە رێککەوتننامەی ڤیەننا بۆ یاسای پەیمانەکان دەڵێت: ((رزێـرڤ راگەیاندنێکە یەکلایەنە دەوڵەتێك بە هەر شێوازێك یـان ناوێـك بێـت دەریـدەکات لـە کـاتی

ئیمزاکردنی پەیماننامەیەك یان پەسەندکردنی یان قبوولکردنی و رازیبوون لەسەری یان چوونەریزی، لە پێناو هەموارکردنی یان دوورخستنەوەی کاریگەریی یاسایی هەندێ ئەحکامی دیاریکراوی ئەم پەیماننامەیە، لە رووی جێبەجێکردنییەوە بە سەر ئەم دەوڵەتەدا. واتە دەوڵەت لەسەر زۆرینەی پەیمانەکە رازی دەبێ تەنیا حوکمێك یان چەند حوکمێ نەبێ، لەبەر چەند هۆیەکی دیاریکراو، نایەوێ ئیلتیزامیان پێوە بکات، بەڵام ئەودوای پەیماننامەکە قبووڵ دەکات. بەم شێوەیە دەوڵەت بەدەرکردنی هەندێك لە ئەحکامەکان، دەتوانێ قبووڵی ئیلتیزام بکات بەپەیمانێکەوە، بەڵام ئەگەر ئەم شێوازە نە بوایە، ئەوا دەبوایە دەوڵەت تێکڕای پەیماننامەکەی رەتبکردایەوە.

ئەم شێوازە، سوودێکی گەورەی هەیە، نەخاسمە لە پەیمانی هەمەلایەندا، چونکە ژمارەیەکی زۆرتر لە دەوڵەتەکان رازی دەکات بۆ قبوولکردنی پەیمانی پێشنیارکراو. بۆیە دەکرێ بڵێین ئەوە وەك شێوازێکە بۆ هاندانی هەماهەنگی و گونجان لەنێوان دەوڵەتە خاوەن سیستەمە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییە جیاوازەکاندا و وەك یارمەتییەکیشە بۆیان بۆ تەرکیزکردن لەسەر ئەو مەسەلە گەوهەرییانەی لەسەریان رێکدەکەون و بەلاوەنانی ناکۆکی لەمەڕ ئەوکێشانەی لەسەریان جیاوازن.

مافی دەوڵەتەکان لە رزێرڤ بەرامبەر بە پەیمانی نێودەوڵەتی لە پرەنسیپی سەروەریی دەوڵەتەوە سەرچاوەی گرتووە، بۆیە دەوڵەتەکان دەتوانن رەزامەندی نەدەن لەسەر هەندێ ئەحکام بە شێوەیەك مولزەم نەبن بەرامبەریان. رێگەدان بە داڕوخانی پەیمان لە رێگەی پیادەکردنی رزێرڤ لە لایەن کۆمەڵێکی زۆر لە دەوڵەتەکانەوە، تێکڕای پیادەکردنی رزێرڤ دەخاتە مەترسییەوە و رەنگە مەبەست لە گرێدانی پەیمانەکە پووچەڵ بکاتەوە و ببێتە هۆی وروژاندنی هەندێ کێشە لە پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکاندا.

لە حاڵەتی پەیمانە دووقۆڵییەکاندا، ئەو جۆرە کێشانە سەرهەڵنادەن. چونکە رزێرڤی یەکێك لەو دوولایەنە بەرامبەر بە پڕۆژەی پەیمانەکە وا دەخوازێ دووبارە بگەڕێنەوە بۆ وتووێژ، چونکە ناکرێ وێنای بوونی رێککەوتننامەیەك لەنێوان دوولایەن بکرێ لە کاتێکدا یەك لەو دوولایەنە نایەوێ لەسەر هەندێ لە ئەحکامی پەیمانەکە رازی بێ. ئەو حاڵەتە لە پەیمانە بە کۆمەڵییەکاندا، بەم شێوەیە نییە. لێرەدا هەر دەوڵەتێك بۆی هەیە بە تەنیا بەرهەڵستی هەندێ ئەحکامی دیاریکراو بکات لە رێگەی دەرخستنی ئارەزووی بۆ دوورخستنەوەی تێکڕای یان تێگەیشتنی خۆی بۆی بە شێوازێکی دیاریکراو بخاتەڕوو.

دەبێ جیاوازی بکرێ لەنێوان رزێرڤ و هەندێ لەو هەڵوێستانەی دەگیرێنەبەر بەرامبەر بە پەیمانێك بەبێ ئەوەی مەبەست ئەو ئەسەرانە بێت، کە لە رزێرڤ دەکەونەوە، وەك یاداشتی لێکحاڵیبوون و لێدوانی سیاسی، یان ئەو راگەیاندن شرۆڤە ئامێزانەی، کە مەبەست لێیان خولقاندنی ئەسەری مولزەم نییە بەرامبەر بە پەیماننامەی پێوەندیدار، بگرە بە زۆری گرتنەبەری هەڵوێستێکی سیاسییە بەرامبەر کێشە ناوەخۆییەکان.

لەم حاڵەتانەدا دەوڵەت ناکرێ رزێرڤ بەرامبەر بە پەیمان بنوێنێ:

١- ئەگەر رزێرڤکردن لە پەیمانی پێوەندیداردا قەدەخەبێ.

٢- ئەگەر پەیمانی پێوەندیدار رێ بەچەند رزێرڤێکی دیاریکراو بدات و ئەو رزێرڤە تێیاندا نەبێ.

٣- ئەگەر رزێرڤەکە پێچەوانەی بابەت و مەبەستی پەیمانەکە بێت.

رزێرڤ و قبووڵکردنی راشکاوانەی و بەرهەڵستیکردنی، دەبێ بە نووسین بکرێ و بنێردرێ بۆ دەوڵەتە لایەنەکان و دەوڵەتەکانی تر، کە مافیان هەیە ببنە لایەن لە پەیماننامەکەدا. ئەگەر لە کاتی ئیمزاکردنی پەیمان رزێرڤکرا بەمەرجی پەسندکردن یان قبووڵکردن یان قایلبوون، ئەوە پێویستە لەسەر دەوڵەتی خاوەن رزێرڤ بە فەرمی جەخت بکاتە سەری لە کاتی دەربڕینی رەزامەندی ئیلتیزامکردن بە پەیماننامەکە. رزێرڤ لەم حاڵەتەدا وا دادەنرێ، کە لە مێژووی دەرچوونی ئەم جەختکردنەوەوە تەواوبووە (بڕگەی ١ و ٢ لە مادەی (٢٣)ی رێککەوتننامەی ڤیەننای تایبەت بە یاسای پەیماننامەکان بۆ ساڵی ١٩٦٩.

ئەو رزێرڤەی پەیمان بە راشکاوی رێی دەدات، پێویست بە هیچ قبووڵکردنێکی دواتر ناکا لەلایەن دەوڵەتە لایەنەکانی ترەوە، ئەگەر پەیمانەکە دەقێکی پێچەوانەی ئەوەی تیا نەبێ. ئەگەر لە ژمارەی سنوورداری دەوڵەتە وتووێژکارەکان و لە بابەتی پەیمانەکە و مەبەستەکەی دەرکەوت، کە کارپێکردنی تێکڕای بڕگەکانی پەیماننامەکە لە لایەن تێکڕای لایەنەکانەوە مەرجی بنەڕەتییە بۆ رازیبوونی هەر یەکەیان بە ئیلتیزامکردن بە پەیماننامەکەوە، ئەوا هەر رزێرڤێك پێویستی بە قبووڵکردنی هەموو لایەنەکانە، بەڵام ئەگەر پەیماننامەکە ئامرازێکی پێکهێنەر بێت بۆ رێکخراوێکی نێودەوڵەتی، ئەوە رزێرڤەکە پێویستی بە قبووڵکردنی لقە تایبەتەکە هەیە لەم رێکخراوەدا، ئەگەر پەیماننامەکە دەقێکی تیا نەبێ پێچەوانەی ئەوە بێت.

رزێرڤ هەندێ بەرئەنجامی یاسایی گرینگیان لێ دەکەوێتەوە. دەبینین رزێرڤ لە روانگەی دەوڵەتە رزێرڤکارەکانەوە لە پێوەندییەکانیاندا لەگەڵ لایەنەکەی تر، ئەو پەیماننامەیە هەموار

دەکات، کە رزێرڤەکە لەبارەیەوە هاتووە و لە سنووری هاتنی تیایدا، هەروا ئەم دەقانە لە هەمان سنوور سەبارەت بە لایەنەکەی تر لە بەرامبەر دەوڵەتی رزێرڤکار هەمواردەکات، بەڵام رزێرڤ هەمواركردنی دەقەكانی پەیماننامەی لێ ناكەوێتەوە بەرامبەر لایەنەكانی تری پەیماننامەکە لە پێوەندییەکانیاندا لەگەڵ یەکتر، بەڵام ئەگەر دەوڵەتێك بەرهەڵستی بکات لە رزێرڤێك، کە لە لایەن دەوڵەتێکی ترەوە کرابێ و بەرهەڵستی نەکات لەسەر كارپێكردنی پەیماننامەکە لەنێوانی خۆی و دەوڵەتی خاوەن رزێرڤ، ئەوا دەقەکانی کە رزێرڤیان لەسەرە لە سنووری ئەم رزێرڤە پیادەنابێ لەنێوان هەردوو دەوڵەتدا.

ئەو دەوڵەتەی رزێرڤی پێشانداوە دەکرێ رزێرڤەکەی بکێشێتەوە، لەهەر کاتێکدا بێ. بۆ تەواوبوونی کێشانەوەکەش رەزامەندی ئەو دەوڵەتەی رزێرڤی قبووڵکردووە، مەرج نییە، هەروا ئەو دەوڵەتانەی بەرهەڵستییان کردووە لەسەر رزێرڤ، دەکرێ هەرکاتێك بیانەوێ بەرهەڵستی خۆیان بکێشنەوە. کێشانەوەی رزێرڤ و کێشانەوەی بەرهەڵستیش لەسەری، ئاسەواریان نابێ ئەگەر دەوڵەتی پێوەندیدار لەم بارەیەوە ئاگەدارنەکرێتەوە.

٤- سپاردن و تۆمارکردنی پەیماننامە:

(Deposit and registration of treaties إيداع وتسجيل المعاهدات)

دەوڵەتە وتووێژکارەکان دەقێکی ئەو پەیماننامەیەی گرێیدەدەن دەسپێرن بە لایەنێك، کە خۆیان دەستنیشانی دەکەن و دەکرێ ئەویش یەك دەوڵەت بێ یان زیاتر، یان رێکخراوێکی نێودەوڵەتی یان سەرۆکە کارگێڕییەکەی بێت. مەبەستیش لە دەسنیشانکردنی ئەوەیە کە وێنە ئەسڵەکەی پەیمانە نێودەوڵەتییەکە و هەموو دۆکومێنتە پێوەندیدارەکانی دی وەك بەیاننامە و رزێرڤ و یاداشتی پەسندکردن و پەڕاوی قبووڵکردن و هاتنەڕیزی لەلا هەڵگیرێت.

کاتێ لایەنی سپاردن چەند دەوڵەتێك بێت، وەك ئەوەی لە پەیماننامەی قەدەخەکردنی چەکی ئەتۆمیدا لە ئاسمان و بۆشایی دەرەوە و لەژێر ئاوی ساڵی ١٩٦٣ دایە. ئەم پەیماننامەیە ٣ دەوڵەتی دەسنیشان کرد بۆ وەرگرتنی پەڕاوەکانی سپاردن. برێتیبوون لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا ویەکیەتیی سۆڤێت. لەم حاڵەتە دەکرێ پەڕاوە پێوەندیدارەکان بە یەکێك لەو دەوڵەتانە بسپێردرێن.

لە حاڵەتێکدا ئەگەر پەیمانەکە یان دەوڵەتانی لایەن، ئەرکی لایەنی سپاردنیان بە روونی و راشکاوی دیاری نەکردبێ ئەوە دەبێ بگەڕێنەوە بۆ رێککەوتننامەی ڤیەننای ١٩٦٩، کە

ئەرکەکانی لایەنەکانی سپاردنی پەیمانی نێودەوڵەتی دیاریکردووە. ئەو ئەرکانەش ئەمانەن:

١- هەڵگرتنی وێنە ئەسڵەکەی پەیمانەکە و ئەو پەڕاوە تەفویزانەی پێیان دراوە.

٢- گرتنەوەی وێنەی دەقاودەقی باوەڕپێکراو لە وێنە ئەسڵەکە و وەرگێڕانی بۆ بەزمانی تر و ناردنیان بۆ لایەنەکان و ئەو دەوڵەتانەی، کە مافیان هەیە ببنە لایەن لە پەیمانەکەدا.

٣- وەرگرتنی هەرچ ئیمزایەك، کە دێ لەسەر پەیماننامەکە و وەرگرتن و هەڵگرتنی هەرچ ڕاگەیاندن و نامە و دۆکومێنتێکی پێوەندیدار هەیە.

٤- نۆڕینی ئەو ئیمزا یان دۆکومێنت یان ئاگەدارکردنەوە یان ڕاگەیاندن و نامانەی پێوەندیدارن بە پەیماننامەکەوە بۆ دڵنیابوون لە تەواوی و دروستییان و سەرنجڕاکێشانی دەوڵەتی پێوەندیدار بۆ ئەو مەسەلەیە ئەگەر پێویستی کرد.

٥- ناردنی زانیاری لەبارەی ئەو ڕەفتار و بەیاننامە ئاڵوگۆڕکراوانەی پێوەندییان هەیە بە پەیمانەکەوە بۆ ئەو دەوڵەتانەی، کە مافیان هەیە ببنە لایەن لە پەیمانەکە.

٦- زانیاری دەداتە ئەو دەوڵەتانەی کە مافیان هەیە ببنە لایەن لە پەیماننامەکە لەبارەی ژمارەی ئیمزاکان یان دۆکومێنتی پەسندکردن یان قبووڵکردن یان ڕەزامەندیکردن یان هاتنەریز، کە پێویستن بۆ ئەوەی پەیماننامەکە بچێتە واری کارپێکردنەوە.

٧- تۆماکردنی پەیماننامە لای سکرتاریەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٥- زمانی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان:

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بۆ بەستنی پەیمانی نێودەوڵەتی، زمانی لاتینی بەکاردەهێنرا، بەڵام لەسەدەی هەحدەمینەوە زمانی فەرەنسی جێی زمانی لاتینی گرتەوە. لە لایەکی دیکەشەوە هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، زمانی ئینگلیزی هەڵکشایە ئاستی زمانی فەرەنسی. بەمەش ئەو نەریتە نێودەوڵەتییە وەلاوە نرا، کە وای دەخواست پەیمانی نێودەوڵەتی بە زمانێکی قبووڵکراوی نێودەوڵەتییانە دابڕێژرێت.

یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ نۆرمی مولزەمی تێدا نییە لەبارەی بەکارهێنانی چەند زمانێکی دیاریکراو بۆ بەستنی پەیمانی نێودەوڵەتی. دەبینین زۆر جار پەیمانی دووقۆڵی بە هەردوو زمانی هەردوو لایەنی گرێبەست دادەڕێژرێ لەگەڵ جەختکردن لەسەر ئەوەی، کە هەردوو دەقەکە بە هەردوو زمانەکان ئەسڵن و هەمان توانای یاساییان هەیە.

پەیمانە نێودەوڵەتییە هەمەلایەنەکان، دەکرێ بەیەکێك لە زمانە فەرمییەکانی نەتەوە

یەکگرتووەکان یان بە هەموو زمانەکانی لایەنەکانی خاوەن گرێبەست دابڕێژرێن. بۆ نموونە ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی تایبەت بە پاراستنی باڵندەی ساڵی ١٩٥٠ بە زمانی فەرەنسی داڕێژراوە، کەچی سیستەمی نێوەخۆیی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی بە زمانەکانی فەرەنسی وئینگلیزی و رووسی و ئیسپانی و چینی دانراوە.

مەسەلەیەکی تریش هەیە هاوبەندە بە زمانی پەیمانی نێودەوڵەتییەوە. ئەویش برێتییە لە ریزبەند کردنی دەوڵەتەکان لە پەیماننامەدا. دەبینین لە کاتی ژماردنی دەوڵەتەکان یان نوێنەرەکانیان یان پایتەختەکانیان ئەو دەوڵەتەی، کە دانە ئەسڵەکە بە زمانەکەی نووسراوە، بە پلە یەك دێت لە ژماردنەکەدا. ئەمەش بەرجەستە لە یەکسانی لایەنە گرێبەستکارەکان دەکات. هەروەها لە کاتی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتیدا، ئیمزای نوێنەرانی دەوڵەتە گرێبەستکارەکان بەشێوەی ستوونی یەك لە دوای یەك دەنووسرێن بەپێی پیتەکانی ئەلف و بێی ناوی دەوڵەتە خاوەن گرێبەستەکان، ئەویش بە زمانی ئینگلیزی یان فەرەنسی یان هەر پیتە ئەلف و بێیەکی تر، کە لەسەریان ڕێکدەکەون.

باسی سێیەم

کارپێکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی
APPLICATION OF TREATIES

پـەیمانی نێودەوڵـەتی بـەپێی ئـەو شـێوازەی لـە دەقەکەیـدا هـاتووە یـان بـەپێی ئـەو ڕێککەوتنەی لەنێوان دەوڵەتە وتووێژکارەکانـدا دەکـرێ دەچـێتە واری کارپێکردنـەوە، بـەڵام دەکرێ دەوڵەتە پێوەندیدارەکان دواتـر رازی بـن لەسـەر ئیلتیزامکـردن بـە پەیماننامەکـە بـۆ هاتنەواری کارپێکردن ئەگەر پەیماننامەکە لە دەقێکیدا تاکید لەسەر شتێکی تـر جگـە لـەوە نەکات.

پەیماننامەکان زۆر جار لە دەقەکانیاندا دەردەخەن، کە هاتنەواری کارکردن لە مێـژوویێکی دیاریکراودا دەبێ یان پاش تێپەڕبوونی کاتێکی دیاریکراو بەسەر پەسندکردنیاندا. مەبەستیش لەمە ئەوەیە، کە ڕێگەنەدرێ بە دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی دیـاریکراوی بەشـداربوو لـە وتووێژدا، پەیمانەکە لەم قۆناخەدا هەڵوەشێننەوە. ڕێککەوتننامە بەکۆمەڵەکان لەدەقەکانیاندا جەختیان کردۆتە سەر چوونەواری کارکردن دوای پەسندکردنیان لـە لایـەن چـەند دەوڵـەتێکی دیاریکراوەوە. بۆ نموونە ئەگەر پەیماننامەیەکی بەسـتراو لـە لایـەن سـەد دەوڵەتـەوە مـەرجی دانابێ، کە دەبێ گشت لایەنەکان پەسندی بکەن ئەوسا دەچێتە واری جێبەجێکردنـەوە، ئـەوە لەم حاڵەتەدا دەوڵەتێك دەتوانێ، لە ڕێگـەی پەسـەندنەکردنی پەیماننامەکـەوە، هـەموو ئـەو هەوڵانە کە دراون بۆ بەستنی ئەو پەیماننامەیە پەك بخات. ڕێککەوتننامەی جنێڤ تایبەت بە دەریا ئازادەکانی ساڵی ١٩٥٨ لە دەقێکیدا، جەختی کردۆتە سەر کـارپێکردنی پەیماننامەکـە دوای تێپەڕبوونی مانگێك بەسەر دانانی بیست و دووەمین دەوڵەت پـەڕاوەکانی پەسـندکردنی پەیماننامەکە لای سکرتاریەتی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، بـەڵام ڕێککەوتننامـەی جنـێڤ لەبارەی یاسای پەیماننامەکان چووەتە واری کارپێکردنـەوە پـاش تێپـەڕبوونی مانگێـك دوای سپاردنی پەڕاوی پەسندکردنی ڕێککەوتننامەکە لە لایەن دەوڵەتی سی و پێنجەمینەوە.

لێرەدا دەبێ وەبیرمان بێت، پەیمان لەم قۆناخەدا تەنیا لـە بەرامبـەر ئـەو دەوڵەتانـەی بـە کردەوە پەسندیان کردووە مولزەم دەبێت، ئەگەرچی ژمارەی تەواوی پەڕاوەکانی پەسندکردنیش

لەسەری نەگەیشتبێ. دەوڵەتەکان تەنیا بە ئیمزاکردنی رێککەوتننامەکە مولزەم نابن، ئەگەر ئیمزاکردنەکە لە بارودۆخێکی دیاریکراودا بەس نەبێ بۆ رازیبوونی دەوڵەتی پێوەندیدار بە پابەندبوونی بە رێککەوتننامەکەوە.

مادەی (١٠٢)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان، ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی سەپاندۆتە سەر دەوڵەتەکانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان، کە هەر پەیماننامەیەك یان رێککەوتننامەیێك دەبەستن، دەبێ لە سکرتاریەتی گشتیی تۆماری بکەن و بە زووترین کات بڵاوی بکەنەوە.

بەپێی مادەی(٨٠)ی یاسای پەیماننامەکان دەبێ پەیماننامەکان دوای چوونە واری کارپێکردنییان بنێردرێن بۆ سکرتاریەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ تۆمارکردن و هەڵگرتنیان و بڵاوکردنەوەیان. مەبەست لەم ئەحکامانە، کۆتایی پێهێنانی پەنابردنی هەندێك لەدەوڵەتەکانە بۆ بەستنی پەیماننامەی نهێنی، وەك ئەوانەی دەوڵەتە کۆڵۆنیالییەکان دەیانکرد لە پێش و لە سەروبەندی یەکەمین جەنگی جیهاندا.

باسی چوارەم

پراکتیزەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی

پـەیمان پـاش ئـەوەی دەچـێتە واری کارپێکردنـەوە، ئینجـا نـۆرە دێتـە سـەر قۆنـاخی پراکتیزەکردنی. ئەگەر مەبەستێکی پێچەوانە نەیسەلماند، کـە پەیماننامەکـە بـە ئەسـەرێکی پێشوو پراکتیزەدەبێ، ئەوا ئەحکامەکانی لایەنەکانی مولزەم ناکات لـەبارەی هـەر رەفتارێـك یان رووداوێك هەبووبێ یـان هـەر پلەیـەك کۆتـایی پێهـاتبێ پـێش رازیبـوونی دەوڵـەت بـە پەیماننامەکە.

بەپێی مادەی (٢٩) ی یاسای پەیمانەکان، پەیماننامە مولزەمە بۆ هەر لایەنێك و تێکـڕای هەرێمەکەی (خاکەکەی)، ئەگەر مەبەستێکی پێچەوانە لەپەیماننامەکـە بەدیارنەکـەوت، یـان بەشێوازێکی تر ئەوە بسەلمێنێ، بەڵام بەدەر لەم نۆرمە گشـتییە، دەکـرێ رێکبکـەون لەسـەر پراکتیزەکردنی پەیمانێکی دیاریکراو تەنیا لە بەشێکی هـەرێمی دەوڵەتـدا. دەبیـنین دەوڵەتـە کۆلۆنیالییەکان پێشتر هەندێ بابەتیان لە پەیمانی نێودەوڵەتیدا دادەنا لەبارەی پیادەکردنی یان پیادەنەکردنی لە هەندێ کۆلۆنیان، بە شێوەیەك کە خزمەتی بەرژەوەندی خۆیان بکات.

سەبارەت بە مافی دەوڵەتە لایەنەکان و ئیلتیزامیشیان لە پەیمانە یەك لە دوای یەکەکاندا، کە تایبەتن بە یەك بابەت، مادەی (٣٠) بە رەچاوکردنی مادەی(١٠٣)ی دەسـتووری نەتـەوە یەکگرتووەکان دەڵێت:"

١- ئەگەر دەقی پەیمانێك بڵێت ملکەچە بۆ ئەحکامی پەیمانێکی پێشتری خۆی، یان دواتـری، یانیش لەگەڵیدا ناکۆك نییە، ئەوا ئەحکامی ئەم پەیمانەی تر باڵادەست دەبێ.

٢- ئەگـەر هـەموو لایەنـەکانی پـەیمانی پێشـوو دیسـان لایـەن بـن لـە پـەیمانی دواتـر و رێکنەکەوتبێتن لەسەر کۆتایی پێهێنانی پەیمانەکـە، یـان راگـرتنی کـارپێکردنی بـەپێی مادەی(٥٩)، ئەوا پەیمانی یەکەم تەنیا لەو سنوورە پراکتیزەدەبێ، کە دەقـەکانی نـاکۆك نین لەگەڵ دەقەکانی پەیمانی دواتر.

٣- ئەگەر هەموو لایەنەکانی پەیماننامەی دواتر لایەن نەبوون لە پەیمانی پێشوو ئەم نۆرمانەی لای خوارەوە پراکتیزەدەکرێن.

أ- له پێوەندیی نێوان دەوڵەتە لایەنەکانی هەردوو پەیماندا هەمان ئەو نۆرمە پیادەدەکرێ، که له بڕگەی(٢)دا هاتووه.

ب- لەپێوەندیی نێوان دەوڵەتێکی لایەن له دوو پەیماننامەدا و لەنێوان دەوڵەتێکی تر، تەنیا له یەکێك لەو دوو پەیماننامانەدا لایەنە، ئەوا ئەو پەیماننامەیەی که هەر یەك لەو دوو دەوڵەته تیادا لایەنن ماف و ئیلتیزامه هاوبەشەکانیان رێکدەخات.

٤- له حوکمی بڕگه (٣)دا شتێك نییه سەرپێچی بێ بۆ حوکمی مادەی(٤١) یان هەر مەسەلەیەك پێوەست بێت بە کۆتایی پێهێنانی پەیمان یان راگرتنی کارپێکردنی بە گوێرەی مادەی (٦٠) یان هەر مەسەلەیەك پێوەست بێ بەو لێپرسراوێتییەی، که لەوانەیە بکەوێتەوە بەرامبەر دەوڵەتەکان لە بەرئەنجامی بەستنی یان پراکتیزەکردنیان بۆ پەیماننامەیەك، کە دەقەکانی ناکۆکبن لەگەڵ ئیلتیزاماتی ئەم دەوڵەتە بەرامبەر دەوڵەتێکی تر بەپێی پەیماننامەیەکی تر)).

کێشەکە لەوەدا بەدیارکەوت کاتێك پەیماننامە یەك لەدوایەکەکان بوونە مەسەلەیەکی جدیانە، له بەرئەنجامی زیادبوونی ژمارەی دەوڵەتەکان و ئەو پەیواتانەی دەچنە پاڵیان و هەروا پەرەسەندنی پێوەندییەکان لەسەر ئاستی هەرێمیدا. ئەوەش وایکردووە دەوڵەتەکان زۆر جار خۆیان، به تایبەتی لەگەڵێك باردا، کێشەکانی خۆیان چارەسەربکەن، له کاتێکدا پێیان وایە ئەو ئەحکامانەی له مادەی(٣٠)دا هاتوون وەك رێنماییەکی گشتین، تەنیا له کاتی پێویستدا بە گوێرەیان رەفتاردەکەن.

مەسەلەیەکی دیکەی گرینگ هەیە بایەخی ناوەندە نێودەوڵەتییەکان دەورووژێنێ، ئەویش ئەو پەیواتانەیە، که نۆرمی یاسایی مولزەم له رووی کارپێکردن و پراکتیزەکردنەوە دادەنێن بەرامبەر لایەنەکانی سێیەم، واتا دەوڵەتی بەشدارنەبوو له پەیمانی پێوەندیداردا.

بنەمای گشتی یاسای نێودەوڵەتییە، کە رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی تەنیا بۆ لایەنەکانیان مولزەم بن. ئەم نۆرمەش له هەردوو پرەنسیپی سەرەکی، سەروەری دەوڵەت و سەربەخۆییەوە هەڵقوڵاوە، که رێگەنادەن دەوڵەت بەبێ رازیبوونی خۆی مولزەم بکرێت، بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێ، که ئەم نۆرمە بە زەروورەت دەبێ له هەموو بارێکدا پیادەبکرێ. دەبینین مادەی(٣٤)ی رێککەوتننامەکە له دەقەکەیدا دەڵێت: "پەیمان ئیلتیزام یان ماف بۆ دەوڵەتانی تر دانانێت بەبێ رەزامەندیی خۆیان)).

لەمەدا بۆمان دەردەکەوێ، که پەیمان بۆی نییە ئیلتیزام بخاتە ئەستۆی دەوڵەتانی سێیەم.

ئەمەش لێژنەی یاسای نێودەوڵەتی لە لێکۆڵینەوەکانیدا، بەر لە بەستنی کۆنگرەی ڤیەننا و بەستنی رێککەوتننامەکە جەختی لەسەر کردەوە، بەڵام حاڵەتێکی بەدەر هەیە لەم نۆرمە. ئەویش ئەوەیە ئەگەر ئەو ئەحکامانەی لە پەیمانی پێوەندیداردا هاتوون بەشێك بن لە یاسای نەریتی. لەم حاڵەشدا ئەو ئەحکامانە ئیلزامی هەموو دەوڵەتەکان دەکەن، چ لایەن بن لە پەیمانە ئەسڵەکە یان لایەن نەبن. نموونەی ئەمەش ئەو نۆرمانەن، کە تایبەت بە جەنگن و کە رێکخراوی کۆمەڵەی گەلان لە سەرەتای سەدەی پێشوو پەسندی کردوون و ئێستەش بەشێکن لە یاسای نەریتی نێودەوڵەتی.

بڕگە (٦) لە مادەی(٢)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان لەم بارەیەوە دەڵێ: ((رێکخراوەکە کاردەکات ئەو دەوڵەتانەی ئەندام نین تیایدا، لەسەر ئەم پرەنسیپانە بڕۆن بەقەد ئەوەی زەروورەتی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی ئەوە دەخوازێت)).

هەندێك پێیان وایە، ئەم مادەیە چەند پابەندبوونێکی مولزەم دروستدەکات بۆ دەوڵەتە نائەندامەکان لەنەتەوە یەکگرتووەکاندا و ناکرێ وا دابنرێ تەنیا گوزارشت لە هەڵوێستێك دەکات.[9]

ئەمەش بۆچوونێکی راستە ئەگەر پێمانوابێ ئەو پرەنسیپانەی لە مادەی (٢)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتوون بەشێکن لە یاسای نەریتی نێودەوڵەتی. ئەوەی ئەم بۆچوونەش دەچەسپێنی ئەوەیە، کە دەکرێ پەیمانی نێودەوڵەتی جۆرە سزاگەلێکی تێدا بێت، کە بسەپێنرێ بەسەر ئەو دەوڵەتانەی کاری دوژمنکارانە دەکەن. دەبینین مادەی (٧٥)ی رێککەوتننامەی ڤیەننا بۆ یاسای پەیماننامەکان دەڵێت: ((ئەحکامەکانی ئەم رێککەوتننامەیە کارناکەنە سەر هیچ ئیلتیزامێك، کە پێوەندی هەیە بە رێکەوتننامەیەکەوە و دەکەوێتە ئەستۆی دەوڵەتێکی دەستدرێژکار بەرئەنجامی کردەکاریگەلێك، بەپێی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان، وەرگیرێت لەبارەی دەستدرێژی ئەم دەوڵەتە)).

مادەی(٣٥)ی رێککەوتننامەکە سەبارەت بەو پەیماننامانەی ئیلتیزام دەخەنە سەر دەوڵەتەکانی تر، ئاماژەدەکات، کە دەبێ ئیلتیزام بخرێتە سەر دەوڵەتەکانی تر لە بەرئەنجامی دەقێك لەناو پەیماننامەکەدا، ئەگەر مەبەستی لایەنەکانی پەیمانەکە لەم دەقە ئەوە بێ ببێتە شێوازێك بۆ ئیلتیزام دانان و دەوڵەتەکانی تریش بە راشکاوی و بە نووسین ئەم ئیلتیزامەیان

9- H. kelsen , The Law of the united Nations , London, 1950,PP.106-110

قبوولکرد، بەڵام ئەم مەسەلەیە کەمێك جیاوازی هەیە سەبارەت بەو مافانەی، کە پەیمان بۆ دەوڵەتێکی سێیەم ڕێکی دەخات. لەم بارەیەوە دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی سەبارەت بە کێشەی ناوچە ئازادەکانەوە Free Zones Case دەڵێت: ((مەسەلەی بوونی مافی وەدەسهاتوو " الحق المكتسب" لە ڕێککەوتننامەیەك، کە لەنێوان دەوڵەتەکانی تر بەسترابێ، مەسەلەیەکە بڕیاردان لەسەری جیاوازە بەپێی هەر حاڵەتێکی تایبەت، بۆیە دەبێ وردەکاری بکرێ لەوەی ئایا ئەو دەوڵەتانەی ئیمتیازاتیان بە دەوڵەتی سێیەم داوە، مەبەستیان وابووە مافێکی کردەیی بۆ دروست بکەن و ئەو دەوڵەتەش قبوولّی کردووە بەم شێوەیەی)) [10].

مادەی(٣٦)ی ڕێککەوتننامەکە سەبارەت بەو پەیماننامانەی ماف دەدەن بە دەوڵەتی سێیەم دەڵێت، مافی دەوڵەتی سێیەم دەکرێ لە دەقێکدا بێت لە پەیماننامەکەدا، ئەگەر مەبەستی لایەنەکانی پەیماننامەکە بەم دەقە بەخشینی ماف بێ بە دەوڵەتی سێیەم یان کۆمەڵێك دەوڵەتان و ئەم دەوڵەتەش سەر بە ئەوان بێ یان بە تێکڕای دەوڵەتان و دەوڵەتی سێیەمیش بەوە رازی بێت.

نموونەی ئەو پەیماننامانەی ئیمتیازات دەبەخشنە دەوڵەتانی سێیەم ئەوانەن، کە سیستەمی یاساییان بۆ کەناڵی سوێس و کەناڵی کییل Kiel داناوە. ئەوەبوو دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی لە کێشەی ویمبڵدن Wimbledon Case ئاماژەیکردووە، کە ((ڕێگەی ئاویی نێودەوڵەتی... بۆ بەرژەوەندیی تێکڕای نەتەوەکانی جیهان بونیادنراوە)). بە واتایەکی تر مەسەلەی چەسپاندنی ئیلتیزام، بەپێی پەیمانێك، بەسەر دەوڵەتێکی سێیەمدا قایلبوونێکی نووسراوی راشکاوانە دەخوازێ لە لایەن ئەو دەوڵەتەوە، بەڵام لە باری بەخشینی ئیمتیاز بۆ دەوڵەتی سێیەم گریمانەی قایلبوونی دەوێ ئەگەر مەبەستێکی پێچەوانە نەسەلمێنرا لە لایەن ئەو دەوڵەتەوە. چونکە یاسای نێودەوڵەتی نەریتی مافی وەدەسهێنراوی دەوڵەتانی سێیەم دەپارێزی، بەڵام ڕێگەنادا ئیلتیزام بسەپێنرێ بەسەر دەوڵەتانی سێیەمدا بەپێی پرەنسیپەکانی سەروەری دەوڵەت و یەکسانی نێوانیان و دەستێوەرنەدان لە کاروباری نێوەخۆییدا.

10- 6 ILR , PP.362 , 364

باسی پێنجەم

شرۆڤەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی
INTERPRETATION OF TREATIES

شرۆڤەکردنی پەیمان، واتە روونکردنەوەی واتا و نێوەرۆکی بە شێوەیەکی ورد. لەم چەند برگانەی خوارەوە باسی لێوە دەکەین:

١- جۆرەکانی شرۆڤەکردن:

شرۆڤەکردن دەبێتە دوو بەشەوە، یەکێکیان فەرمییە و ئەوی تریان نافەرمییە.

شرۆڤەکردن بە فەرمی دادەنرێ کاتێك لە لایەن ئەو دەوڵەتانەوە، کە پەیمانەکەیان بەستووە ئەنجام بدرێ، یان ئەو دەزگە نێودەوڵەتییەی کە پەیمانەکە بۆ ئەو مەبەستە دیاریکردووە. دەکرێ ئەم دەزگەیە لە چوارچێوەی پێکهاتەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بێ، یاخود ئەو پێکهاتانەی خودی پەیمانەکە دیاریکردووە بە مەبەستی ئاسانکاری بۆ جێبەجێکردن، وەك: کۆمیتەی بنەبرکردنی جیاوازیی رەگەزی کە رێککەوتننامەی بنەبڕکردنی جیاوازی رەگەزی لە ساڵی ١٩٦٥ دروستیکردووە.

شرۆڤەی پەیمانی نێودەوڵەتی بە رێککەوتنی راشکاوانەی دەوڵەتەکانیش دەکرێت لە رێگەی پرۆتۆکۆلێکی پاشکۆوە یانیش بە ئاڵوگۆڕکردنی یاداشت لەنێوان دەوڵەتە پێوەندیدارەکانەوە بێت. لەم بارەدا شرۆڤەکردن بۆ هەموو دەوڵەتانی لایەن لە پەیماندا، مولزەم دەبێ.

ئەگەر دەوڵەتانی پێوەندیدار نەگەیشتنە رێککەوتنێك لەبارەی شرۆڤەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتییەوە، دەکرێ مەسەلەی شرۆڤەکردنی، هەواڵەی دادگەی دادی نێودەوڵەتی، یان نێوبژیوانی نێودەوڵەتی بکرێ لەگەڵ رازیبوون بەوەی کە ئەو شرۆڤەکردنەی لێوەی دەردەچێت مولزەم دەبێت بۆیان. هەندێك جاریش پەیمانە نێودەوڵەتییە بەکۆمەڵەکان یان دووقۆڵییەکان جەختیان کردۆتە سەر ئەم جۆرە شرۆڤەکردنە.

هەرچی شرۆڤەکردنی نافەرمیشە، برێتییە لەو شرۆڤەکردنانەی، کە بۆ دەقەکانی پەیماننامە دەکرێن لە لایەن یاساناسەکان و کارمەندانی بواری نێودەوڵەتی وەك مافناسان و مێژووناسان و

ڕۆژنامەوانان، بەڵام ئەم جۆرە شرۆڤەکردنە، بە مولزەم دانانرێ، بۆ لایەنەکانی پەیمانی نێودەوڵەتی.

هەروا دەوڵەت لە ئاستی نێوەخۆییدا بە شێوەیەکی یەکلایەنە لە ڕێگەی دەزگە جێبەجێکاری یان دادوەرییەکانی خۆیەوە، شرۆڤەی پەیماننامە دەکات. زۆر جار لە شێوەی لێدوان "تصريح" دەبێت و دەکرێتە پاشکۆی پەیماننامەکە، بە ناوی ئەو دەوڵەتەی دەریکردووە، بەڵام ئەم جۆرە شرۆڤەکردنە تەنیا بۆ ئەو لایەنەی دەریچواندووە مولزەم دەبێت.

٢- شێوازەکانی شرۆڤەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی:

شرۆڤەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی بە یەکێك لەو گرفتانە دەژمێردرێت، کە ڕووبەڕووی دادگە و دادوەران دەبێتەوە لەسەر هەردوو ئاستی نێوەخۆیی و دەرەوەدا وەك یەك. بۆیە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی هەندێ نۆرم و شێوازی بۆ دەزگە دادوەرییەکان داڕشتووە لە پێناو چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە. دەبینین لەسەر ئاستی یاسای نێودەوڵەتی سێ شێوازی بنەڕەتی هەن بۆ شرۆڤەکردنی پەیمانی نێودەوڵەتی. **شێوازی یەکەم**، جەختی کردۆتە سەر دەقە ئەسڵەکەی ڕێککەوتننامەکە و پاشان لەسەر شیکردنەوەی وشەکان و ئەو دەستەواژانە لە میانەیاندا هاتوون. ئەمەش پێی دەگوترێ شێوازی بابەتییانە لە شرۆڤەکردندا. **شێوازی دووەم** بایەخ دەدات بە نیازی ئەو لایەنانەی پەیمانیان گرێداوە، وەك چارەسەرێك بۆ ئەحکامە ناڕوونانە، ئەمەش پێی دەگوترێ شێوازی کەسی Subjective approch. **سێیەمین شێوازیش** ئاسۆی بەرفرەوانترە لە دوو شێوازەکەی پێشوو، ئەمیان بابەتی پەیمان و مەبەست لە پەیمان لە یەك چوارچێوەدا بەهەند وەردەگرێ، چونکە دەقەکانی پەیمان تەواوکەری یەکترن، ئەمەش وا دەسەپێنێ شرۆڤەکردن بازنەی پەیمان نەبەزێنێ، ئەگینا بەو شێوەیە نابێت، کە گوزارشت لە واتای ڕاستەقینە بکات.

ئەم دواین شێوازە ڕووبەڕووی ڕەخنە بۆتەوە بە بیانووی ئەوە، کە هانی دادوەران و نێوبژیوانان دەدات، کە لە ڕێگەی شرۆڤەکردنەوە نۆرمی یاسایی دابڕێژن، کەچی ڕۆڵی ئەوان دەبێ دەرخستنی بابەتی پەیمان و مەبەست و ئامانجی پەیمان بێت.

ئەوی ڕاستی بێ، لە هەر شرۆڤەکردنێکی ڕاستەقینە بۆ پەیمانی نێودەوڵەتی، پێویستە هەموو لایەنەکانی لە بەر چاو بگیرێ. هەر لە وشە و دەستەواژە بەکارهێنراوەکانەوە، بگرە تاوەکو نیازی لایەنەکان و ئامانج لە هەرچ دۆکومێنتێك. چونکە ناکرێ بە ڕەها دەست لە هیچ توخمێك لەم توخمانە هەڵبگیرێ.

مادەکانی (٣١-٣٣) لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا هەماهەنگییان کردووە لەنێوان هەر سێ لایەنەکانی شرۆڤەکردن. مادەی (٣١) باس لە نۆرمی گشتی دەکات لە شرۆڤەکردندا، بەمەش نۆرمە یاساییە نەریتییەکان لەم بوارەدا تۆمارکران. بڕگەی یەکەمیان جەختی کردووە، کە پەیماننامە ((بە نیازپاکی بە گوێرەی واتا سادەکەی دەستەواژەکانی پەیمان، لە چوارچێوە تایبەتەکەی و لەبەر ڕۆشنایی بابەتەکەی و مەبەست لێی، شرۆڤەدەکرێ)). بۆیە دادگەی دادی نێودەوڵەتی سەبارەت بە دەسەڵاتی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ وەرگرتنی دەوڵەتەکان لەو ڕێکخراوە جیهانییەدا، ئاماژەدەدات، کە: ((یەکەمین ئەرکی دادگە دەسەڵاتپێدراوەکە بۆ شرۆڤەکردن و پراکتیزەکردنی ئەحکامەکانی پەیمانێکی نێودەوڵەتی ئەوەیە، کە هەوڵ بدرێ بۆ کاراکردنی لە چوارچێوەی واتا سرووشتی و ئاساییەکەی و لەو ڕەوتەی کە هاتووە)) [11]. هەر لەسەر بناخەی ئەم نۆرمەشدا، دادگەی ئەورووپی بۆ مافی مرۆڤ لەکێشەی Lithgow Case ئاماژەی داوە، کە بەکارهێنانی دەستەواژەی " بەپێی ئەو مەرجانەی هاتوون... لە پرەنسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کە لە مادەی یەکی پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ڕێککەوتننامەی ئەورووپی لە بواری قەرەبووکردن بەرامبەر بە پێشێلکردنی مافی موڵکدارێتی هاتووە، ناکرێ شرۆڤەگەلێك بکرێ بە شێوەیەك، کە ببێتە هۆی فرەوانبوونی پرەنسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی و دانانی نۆرمی تایبەت لەم بوارەدا بۆ قەرەبووکردنەوە لەسەر خۆماڵیکردنی موڵك و ماڵی هاووڵاتیان"[12]. دەستەواژەی ((چوارچێوەی تایبەت بە پەیمان" بە مەبەستی شرۆڤەکردن وێڕای دەقی پەیماننامەکە، بە دیباجەکەی و پوختەکارییەکانیشییەوە، ئەمانەش دەگرێتەوە: هەر ڕێککەوتنێك پێوەندی بە پەیماننامەکەوە هەبێ و لەنێوان هەموو لایەنەکاندا بەستراببێ بە بۆنەی بەستنی ئەم پەیمانەوە، هەروا هەر دۆکومێنتێك دەگرێتەوە، کە لە لایەنێك یان زیاترەوە دەرچووبێ و لایەنەکانی دی وەك دۆکومێنتێکی پێوەندیدار بە پەیمانەکەوە و هەر نۆرمێك لە یاسای نێودەوڵەتی، کە پێوەندی هەیە بە بابەتەکەوە و دەکرێ لە پێوەندیی نێوان لایەنەکاندا پراکتیزەبکرێ.

دادگەی سکاڵای ئێرانی–ئەمەریکایی Iran-USA Claims Tribunal بە بایەخەوە

11- 82 ILR , PP . 590, 620.

12- 75 ILR، PP .397 , 423.

روانیویەتییە ئەحکامەکانی پێشوو و ئەحکامە هاوشێوەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کە دەکرێ لــە پێوەندییــەکانی نێــوان دوو لایەنــدا پیــادەبکرێن لــە شــرۆڤەکردنی ڕێککەوتننامــەی چارەسەرکردنی سکالآکان بۆ ساڵی ١٩٨١ نەخاسمە مەسەلەی ئــەوەی ئایــا ئــەو کەســانەی خاوەنی دوو ڕەگەزنامەی ئێرانی و ئەمەریکایین پێیان دەکرێ سکالآ لە دژی ئێران لە بەردەم دادگەکە بەرزبکەنەوە[١٣] . دادگەکە بڕیاری دا کە هەر کەسێك هەڵگری هەردوو ڕەگەزنامەی ئێرانی و ئەمەریکایی، لەکاتی سکالآ بەرزکردنەوە لە دژی ئێران لــەژێر ســایەی ویلایــەتی یاسایی ئەمەریکایە بە کردەیی، بە هەڵگری ڕەگەزنامەی ئەمەریکایی دەناسـرێ، واتــا بــە هاوولآتییەکی ئەمەریکایی دادەنرێ بۆ ئــەم مەبەســتە. بــۆ پاڵپشــتی ئــەم بڕیــارە دادگــە ئاماژەی بە بڕگە(٣)ی مادەی(٣١)ی ڕێککەوتننامــەی ڤیــەننای ســاڵی ١٩٦٩ داوە، کــە بانگەشە بۆ ئەوە دەکات، کە سەرەڕای لە بەرچاوگرتنی چوارچێوەی تایبەتی پەیماننامە، هەر ڕێککەوتنێکی دواتر لەنێوان لایەنەکان، لەبارەی شرۆڤەکردنی پەیماننامە یــان پیــادەکردنی ئەحکامەکانی لەبەر چاوبگیرێت.

بەپێی مادەی (٣١)ی ئاماژەپێکراو، کاتێك شرۆڤەکردن وابکات واتاکە بەنادیاری یان ناڕوون بمێنێتەوە، یانیش بگاتە بەرئەنجامێکی نالۆجیکییانە یــان نامــاقووڵ، ئــەوا مــادەی (٣٢) ڕێیــداوە پــەنا ببردرێتــە بــەر چــەند شــێوازێکی تــەواوکاری لــە شــرۆڤەکردندا وەك ئامادەکارییەکانی پەیماننامەکە و ئەو بارودۆخەی تێیدا بەستراوە بۆ قایلبوون لەو واتایەی، کە لە بەرئەنجامی پراکتیزەکردنی مادەی(٣١)ـەوە وەدەست دێ یان بۆ دیاریکردنی واتاکە.

شێوازی سەلماندنی دیکەی زۆر هەن بــۆ نەهێشــتنی کــەموکوڕی یــان نــاڕوونی واتــای ئاسایی دەستەواژەکە. دەبیــنین بڕگــە(٤)ی مــادەی (٣١) ڕێیــداوە واتایــەکی تایبــەت بــە وشەیەکی دیاریکراو بدرێت لە حاڵێکدا ئەگەر سەلمێنرا، کە نیــازی لایەنــەکان بــەرەو ئــەو ئاراستەیەیە. بە گوێرەی مادەی(٣٣)ی تایبەت بە شرۆڤەکردنی پەیماننامە سپێردراوەکان بە دوو زمان یان زیاتر، هەر دەقێك لە دەقەکانی پەیماننامەی سپێردراو بە دوو زمان یان زیاتر هەمان هێزیان هەیە لە شرۆڤەکردندا ئەگەر لە پەیماننامەکەدا دەقێك نەبێ یــان لایەنــەکان ڕێکنەکەوتبێتن، کە دەقێکی دیاریکراو بالآدەستە لە کــاتی ناکۆکیــدا و کاتێــك بــەراوردی نێوان دەقەکان روونی دەکەنەوە، کە جیاوازی لە واتا هەیە، ئەو واتایە وەردەگیرێ کە لەگەڵ

13- 75 ILR، PP .175 , 188

بابەتی پەیماننامەکە و مەبەستیدا دەگونجیٚ و بەپێی توانا دەقە جیاوازەکان لەگـەڵ یـەکتردا دەگونجێندرێن، تەنیا لە کاتێکدا نەبیٚ، کە یەکێك لـە دەقـەکان باڵادەسـتە. واش گریمانـە دەکریٚ، کە دەستەواژەکانی ئەم جۆرە پەیماننامانە لە هەر دەقێك لە دەقە سـپێردراوەکانی، هەمان واتایان هەیە، بە هەموو زمانەکان.

باسی شەشەم

پووچەڵکردنەوەی پەیمان و کۆتایی پێهێنانی و راگرتنی کارپێکردنی

مادەی (٤٢) لە رێککەوتننامەی یاسای پەیمانەکان بۆ ساڵی ١٩٦٩، رێگەنادات بە یەکێك لەلایەنەکانی پەیمان کۆتایی بهێنێ بە پەیمانەکە یان هەڵیبوەشێنێتەوە، یان لێی بکشێتەوە ئەگەر بەپێی ئەحکامی یاسای پەیمانی ساڵی ١٩٦٩ نەبێ. مادەی (٤٤) رێگە بەهیچ لایەنێك نادات پەیمان هەڵبوەشێنێتەوە یان لێی بکشێتەوە یان لەکاریبخات، ئەگەر دەقێکی رێگە بەوە نەدات یان لایەنەکان رێکنەکەوتبێتن لەسەر شێوەیەکی تر. جا ئەگەر هۆی هەڵوەشاندنەوە یان کشانەوە یان راگرتنی کارکردن پێوەندییان بە تەنیا چەند بەندێکی دیاریکراوەوە هەبێت دەکرێ پشتییان پێ ببەسترێ تەنیا سەبارەت بەم بەندانە لە حاڵەتێکدا:

١- ئەگەر بکرێ ئەم بەندانە لەودوای پەیماننامەکە جیابکرێنەوە لە رووی پراکتیزەکردنەوە.

٢- ئەگەر لە پەیماننامەکە دەرکەوت یان بە شێوازێکی تر سەلمێندرا، کە قبوولکردنی ئەم بەندانە بنەمایەکی زەروورنەبووە بۆ رازیبوونی لایەنەکە یان لایەنەکانی تر بە ئیلیتزامکردن بە تێکڕای پەیماننامەکەوە.

٣ - ئەگەر لە بەردەوامبوونی جێبەجێکردنی پاشماوەی پەیماننامەکە غەدرێك نەبێ.

مادەی (٤٥) دەڵێ ناکرێ دەوڵەت، دوای ئاشکرابوونی رووداوەکان لە لای، سووربێ لەسەر هۆیەك لە هۆیەکانی هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەکە یان کۆتایی پێهێنانی یان کشانەوە لێی یان لەکارخستنی ئەگەر بە راشکاوی رازیبوو، کە پەیماننامەکە تەواوە یان دەبێ بە کارپێکراوی بمێنێتەوە یان بە بەردەوامی کار بۆ مانەوەی بکرێ، یان بەردەوام کاری پێ بکرێ بەپێی هەر حاڵەتێك.

١ - پووچەڵکردنەوەی پەیمانی نێودەوڵەتی

INVALIDITY OF TREATIES

چەند هۆیەك هەن دەکرێ لایەنێك لە لایەنەکانی پەیمان پەنای بۆ ببەن بۆ پووچەڵکردنەوەی:

١- ناكۆكی لەگەڵ نۆرمی فەرماندەر " قاعدە امرە":

پەیمانی دروست ئەوەیە، كە هەمووی یان بەشێكی ناكۆك نەبێت لەگەڵ پرەنسیپە سەرەكییەكانی یاسای نێودەوڵەتی یان لەگەڵ نۆرمە فەرماندەرەكانی.

مادەی (٥٣)جەختی كردووە، كە "پەیمان بە رەها بە پووچەڵ دەژمێردرێ، ئەگەر لەكاتی بەستنیدا ناكۆكی هەبێت لەگەڵ نۆرمێكی فەرماندەر لە نۆرمەكانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی. بۆ ئامانجەكانی ئەم ڕێككەوتننامەیە، ئەو نۆرمە بە نۆرمی فەرماندەر دادەنرێت، كە تێكڕای كۆمەڵی نێودەوڵەتی قبوولی بكات و دانی پێدا بنێت وەك نۆرمێك، كە نابێ دەسكاری بكرێ و نابێ هەمواربكرێ ئەگەر بە نۆرمێكی دواتر نەبێ لەو نۆرمانەی یاسای نێودەوڵەتی گشتی كە هەمان سیفەتیان هەیە. مادەی (٦٤) تاكیددەكاتە سەر ئەوەی ((ئەگەر نۆرمێكی فەرماندەری نوێ لە نۆرمە گشتییەكانی یاسای نێودەوڵەتی بەدیاركەوت، ئەوا هەر پەیمانێكی كارپێكراو، كە ناكۆكی هەیە لەگەڵ ئەم نۆرمە بە باتڵ دادەنرێ و كارپێكردنی بەكۆتایی دێ)).

بیرۆكەی نۆرمە یاساییە فەرماندەرەكانی یاسای نێودەوڵەتی وەك تیۆرییەكی پەسەندكراوی چەسپاوە، وێڕای بوونی جیاوازی لەبارەی ناوەڕۆكیان و شێوازی دروستبوونیان، بەڵام پەسندكردنی چەند مادەیەك لە ڕێككەوتننامەكە سەبارەت بە نۆرمی فەرماندەر، بەڵگەیە كە ئەم نۆرمانە بنەڕەتین لەبارەی پەیماننامەكە.

٢- ناكۆكی لەگەڵ یاسای نێوەخۆییدا:

دەوڵەت بۆی هەیە تانە لە ڕەوایی ئەو پەیمانە نێودەوڵەتییانە بدات، كە بە ئاشكرا نۆرمێكی پڕ بایەخی بنەڕەتی لە نۆرمەكانی یاسای نێوەخۆیی پێشێلدەكەن، بەڵام ناتوانێ ناكۆكیی پەیمان لەگەڵ دەقە دەستوورییەكانی بكاتە بیانوو بۆ پووچەڵكردنی. لە زانستی یاسای نێودەوڵەتیدا بۆ ساڵانێكی دووردرێژ جیاوازییەك هەبوو لەسەر ئەوەی ئایا ئەو پەیواتانەی سەرۆكی دەوڵەت دەیانبەستێت لە دەرەوەی ئەو دەسەڵاتانەی بە یاسای نێوەخۆیی پێیدراوە بۆ بەستنی پەیماننامە دروستن یان پووچەڵن. ڕێككەوتننامەی ڤیەننا جەخت دەكاتەوە، كە ناكرێ ئەم پەیواتانە بە شێوەیەكی گشتی بە پووچەڵ دانرێن، لە چەند حاڵەتێكی تایبەتدا نەبێ. مادەی(٤٦) لە ڕێككەوتننامەكە دەڵێت: " ١ - ناكرێ دەوڵەتێك سوور بێ لەسەر ئەوەی، كە دەربڕینی ڕەزامەندیی ئیلتیزامكردنی بە پەیمانێكەوە بە شێوەیەك كراوە، كە سەرپێچییە لە حوكمێكی یاسای نێوەخۆیی تایبەت بە دەسەڵاتی بەستنی پەیماننامەوە، ئەمەش وەك هۆیەك دابنێ بۆ بەتاڵكردنەوەی ڕەزامەندییەكەی، جگە لەو حاڵەتەی كە

ئەمە دەبێتە سەرپێچی روونی نۆرمێکی گەوهەری لە نۆرمەکانی یاسای ناوەخۆی ئەو دەوڵەتە."

سەرپێچی" اخلال" بەگوێرەی بڕگەی پێشــوو بــە روون دەژمێــردرێ، ئەگــەر هــەر دەوڵــەتێك لــە توانایدا بێ، لە ڕەوتی ئاسایی و بە نیازپاکی خۆی، بیدۆزێتــەوە بەشـێوەیەکی بابەتییانــە. بــۆ نموونــە ئەگەر نوێنەری دەوڵەت ئەو کۆتانەی لەیاسای نێوەخۆییدا هاتوون لەسەر دەســەڵاتی بــۆ رازیبــوون بــە ئیلتیزام بە ناوی دەوڵەتەکەیەوە پشتگوێخست، ئەوا دەوڵەتەکەی ئیلتیزام بەو رازیبوونە دەکات ئەگــەر وتووێژکارانی تر بــەو کۆتبەندییانــەیان نــەزانیبێت، کــە کراونەتــە ســەر دەســەڵاتی پــێش دەربــڕینی رازیبوون. حوکمی پێشوو هــەموو ئــەو کەســانە دەگرێتــەوە، کــە بــەپێی ئەرکــەکانیان نوێنەرایــەتی دەوڵەتەکانیان دەکەن بەبێ ئەوەی پێویست بکات پەڕاوی راسپاردن پێشکێش بکەن، ئەوانیش ســەرۆك دەوڵەتەکانن و وەزیرەکانی دەرەوە و سەرۆکی شاندە دیپلوماتییەکان و شــاندی راســپێنراو لــە کــۆنگرە نێودەوڵەتییــەکان و رێکخــراوە نێودەوڵەتییــەکان و ئــەو کەســانەش، کــە لــە رێگــەی بەڵگەنامــەی دەسەڵاتپێدانەوە ڕێیان پێدراوە.

٣- هەڵە Error :

هەڵە، بە پێچــەوانەی رۆڵــی لــە یاســای نێوەخۆییــدا، رۆڵێکــی ســنووورداری هەیــە لــە یاســای نێودەوڵەتیدا، بەو پێیە عەیبێکە لە عەیبەکانی رازیبوون، چونکە هەڵەکردن لــە یاســای نێودەوڵەتیــدا زەحمەتە چ هەڵەی تاك بێ یان بەکۆمەڵی، لەبەرئەوەی ژمارەیەکی زۆر لــە کەســەکان وتووێژدەکــەن و پەیماننامە دەبەستن، سەرباری جیاوازی سرووشتی دەوڵەت لەگەڵ تاکە ئاساییەکان.

دەکرێ دەوڵەت، لە پەیماننامەیەکـدا، پــەنا بباتــە بــەر هەڵــە وەك هۆیــەك بــۆ هەڵوەشــاندنەوەی رازیبوونی ئیلتیزامکردنی پێیەوە، ئەگەر هەڵەکە پێوەست بێت بــە رووداوێــك یــان بارێــك، دەوڵــەتی پێوەندیدار وایزانیبێ هەن، لە کاتی بەستنی پەیماننامەکــە و ئەمــەش هۆیــەکی بنــەڕەتی بــووبێ بــۆ رازیبوونی ئیلتیزامکردنی پێیەوە، بەڵام ئەگەر دەوڵەتی پێوەندیدار بە رەوشتی خۆی بەشـداری کردبــێ لە هەڵەکە یان سرووشتی بارودۆخەکە وای کردبێ دەوڵەت ئاگەداربێ لە ئەگەری روودانی هەڵــە، ئــەوە دەوڵەتی پێوەندیدار بۆی نییە لەو ئیلتیزامانەی لە پەیماننامەکەدا هاتوون خۆی بدزێتــەوە بــە بیــانووی ئەو هەڵەیەوە.

دادگەی نێودەوڵەتی چەندین جار جــەختی لەســەر ئــەم نۆرمــە کــردووە. بــۆ نموونــە لەکێشــەی پەرستگەی (بریــاە فیهیــار)دا دادگــەی دادی نێودەوڵــەتی لەســاڵی (١٩٦٢)دا بیــانووی (تایلانــد)ی رەتکردەوە سەبارەت بەوەی، کە نەخشە پەیوەندیدارەکە هەڵەیەکی گەوهەری تێدایــە، بۆیــە ئیلتیــزام

ناکات پێوەی. ئەوە بوو دادگەکە بڕیاری دا ((نابێ دەوڵەت داوای هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامــە بکــات، پاڵپشت بە بوونی هەڵە وەك عەیبێك لە عەیبەکانی رازیبوون، ئەگەر ئەو دەوڵەتە بــە رەوشــتی خــۆی بەشداری کردبێ لە بوونی هەڵەکە، یــان ئەگــەر توانــای هــەبووبێ خــۆی لــەم هەڵەیــە بپــارێزێ دوای روودانی، یانیش ئاگەدار کرابێ بە ئەگەری گلانی بە هەڵەکە "[١٤]. دادگە پێی وابوو ئەگەر کەســێتی و پسپوریی ئەو کەسانەی لەگەڵ تایلاندا بەشدارییان کردووە لە نۆڕینی نەخشەکە لەبەرچــاوبگیرێ، ئــەوا تایلاند بۆی نییە دەست بە هەڵەکەوە بگرێ.

بەڵام ئەگەر هەڵە لە داڕشتنی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکاندا هەبێ، پاش ئەوەی دەبێتــە فــەرمی، دەدۆزرێتەوە، ئەوا لایەنەکان بە گوێرەی ئەو رێکارییانەی لە مادەی (٢٧)ی رێککەوتننامــەی ڤیــەننا سەبارەت بەیاسای پەیماننامەکان هاتوون، راستی دەکەنەوە.

٤– فێڵ و گەندەڵاندنی نوێنەری دەوڵەت

کاتێك دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکان رازی دەبێ لەسەر پەیمانێکی نێودەوڵەتی بــەپێی چــەند زانیــاری و بەڵگەنامەیەکی درۆ، کە لایــەنی ســێیەم پێشکێشــی کــردوون، ئــەمیان هــەتاوەکو کــاتی بەســتنی پەیمانەکە بەو شتەی نەزانیوە، ئەوە بۆی هەیە لەبەر ئەم فێڵە داوای پووچەڵکردنەوەی پەیمانەکە بکــات. مادەی(٤٩)ی رێککەوتننامەی ڤیەنناش سەبارەت بە یاســای پەیماننامــەکان، بــەم شــێوەیە جــەختی لەسەر ئەم مەسەلەیە کردۆتەوە: ((ئەو دەوڵەتەی کە رەوشــتی فــێلاوی دەوڵــەتێکی وتووێــژکاری دی پاڵی پێوە دەنێ بۆ بەستنی پەیمانێك، بۆی هەیە فێڵ بکاتە بەڵگە بۆ هەڵوەشــاندنەوەی رازیبــوونی بــە ئیلتیزامکردن بە پەیماننامەکەوە)).

هــەروەها گەندەڵانــدنی راســتەوخۆ، یــان ناڕاســتەوخۆی نوێنــەری دەوڵــەت بــەهۆی دەوڵــەتێکی وتووێژکاری ترەوە، بە هۆکارێك دادەنرێ بۆ پووچەڵکردنی رازیبوونی بــە ئیلتیزامکــردن بــە پەیمانــەوە ئەگەر رازیبوونی ئیلتیزامکردنی پێوەی بەرئەنجامی ئەو گەندەڵییە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆیەی سەر نوێنەرەکەی بووبێت.

٥- ناچارکردنی نوێنەری دەوڵەت Coecion :

کاتێك دەوڵەت رازیبوونی ئیلتیزامکردنی بە پەیمانێکەوە دەردەبــڕێ لــە بەرئــەنجامی ناچــارکردنی

14- 33 ILR، P .65

نوێنەرەکـەی چ بـە کـردەوە یـان هەڕەشـەی راسـتەوخۆ لـە دژی، ئـەوا بـەپێی مـادەی (٥١)ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننای سەبارەت بە یاسای پەیماننامەکان، ئەو رازیبوونەی هیچ ئەسەرێکی یاسـایی نابێت.

بەڵام ئەو مەسەلەیە جیاواز دەبێ کاتێك ناچارکردنی دەوڵەت بە هەڕەشـە، یـان بـە بـەکارهێنانی هێز بۆ رازیبوونی ئیلتیزامکردنی بە پەیماننامەیەکـەوە بـێ. دەبیـنین پـێش دامەزرانـدنی کۆمەڵـەی گەلان، یاسای نێودەوڵەتی ریێ دەدا پشت ببەستێ بە بەکارهێنانی هێز یان هەڕەشـەکردن بـەهێز لـە دژی یەکێك لە لایەنەکان وەك هۆیـەك بـۆ پووچـەڵکردنی پـەیمان، بـەڵام لـە دوای بەسـتنی پـەیمانی کۆمەڵەی گەلان ساڵی ١٩١٩ و بەستنی پەیماننامەی کیلوج_بریاند لە سـاڵی ١٩٢٨ کـە قەدەخـەی کرد پەنا ببردرێتە بەر جەنگ بۆ چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتییەکان، هەڵوێستێکی نوێ وەرگیرا لە بەرامبەر رەوایـەتیی بـەکارهێنانی هێـز لـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییەکانـدا. لـە پـاش پەسـندکردنی پرەنسـیپەکانی نوێرنبـۆرگ و دەسـتووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان دوای دووەمـین شـەڕی جیهـان، کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە راشـکاوی بـەکارهێنانی کـردەوەی ناچـارکردن و دوژمنکـاریی لـە لایـەن دەوڵەتەکانـەوە ریسـواکرد. دەبیـنین لـە دەقـی بڕگـە چـواری مـادەی(٢) لـە دەسـتووری نەتـەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە دەڵێت: ((ئەندامانی ئەنجومەن بە تێکڕا، لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیانـدا، نابێ هەڕەشەبکەن بە بەکارهێنانی هێز یانیش بەکاربێنن لە دژی ئاسایشی خاك یان سـەروەریی هـیچ دەوڵەتێك یان بە شێوەیەکی تر، کە نەگونجێ لەگەڵ ئامانجەکانی نەتـەوە یەکگرتووەکانـدا)). ئەمـەش واتا ئەو پەیماننامەیەی لە بەرئەنجامی بەکارهێنانی زۆرلێکـردن لـە دژی دەوڵـەت دەبەسـترێ، بـەپێی یاسای نێودەوڵەتی سەردەم بـە بـەتاڵ دادەنـرێ. بۆیـە لـە مـادەی (٥٢)ی ڕێککەوتننامـەی یاسـای پەیماننامەکاندا هاتووە: ((پەیمان بەشێوەیەکی رەهـا بـە باتـڵ دادەنـرێ، ئەگـەر هـاتوو لـە ئاکـامی هەڕەشەکردن بە بەکارهێنانی هێز، یان بە بەکارهێنانی هێـز بەسـترا، بـە پێچـەوانەی ئـەو پرەنسـیپە یاساییە نێودەوڵەتییانەی، کە لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتوون)).

ئـەم مادەیـە بـووە مایـەی مشـتومڕێکی زۆر لـە کـۆنگرەی ڤیـەننادا، کـە بـۆ پەسـندکردنی ڕێککەوتننامەکە بەسترا. دەبینین دەوڵەتە سۆشیالیسـتەکان و ژمارەیـەك لـە دەوڵەتـەکانی جیهـانی سێیەم ئاماژەیان دا، کە نەك تەنیا هەڕەشەی بەکارهێنانی هێز، یان بەکارهێنانی بەشێوەی راسـتەوخۆ ناچارکردنە، بگرە فشاری ئـابووری و رامیـاریش بـە ناچـارکردن دادەنـرێ [15]، بـەڵام لیژنـەی یاسـای

15- See Sinclair " Vinna Convention " P.177

نێودەوڵەتی هەڵوێستێکی توندی سەبارەت بــە کێشــەکە وەرنــەگرت، بگــرە مەســەلەی دیــاریکردنی وردەکاری ئەو کردەوانەی، کە بە زۆرلێکردن دادەنرێن بەجێهێشت بۆ پیادەکردن لە کاتی شــرۆڤەکردنی ئەو جۆرە ئەحکامانەی لە دەستوورەکەدا هاتوون[16].

کۆنگرەی ڤیەننا لە پەسندکردنی هەڵوێستی دەوڵەتانی سۆشیالیست و دەوڵەتانی جیهــانی ســێیەم نێزیك بووەوە، کاتێك بەیاننامــەی قەدەخــەکردنی زۆرلێکردنــی ســەربازی و رامیــاری و ئــابووری لــە بەستنی پەیمان پەســەندکرد. راگەیاندنەکــە نــاڕەزایی دەربــڕی بەرامبــەر بــە پیــادەکردنی ئــەو جــۆرە ناچارکردنە سەبارەت گەیشتن بە بەستنی پەیماننامە، بەڵام لەنێو رێککەوتننامەکەدا ئــەم ئەحکامانــە دانەنران. ئەمەش وادەکا مرۆ بگاتە بەرئەنجامی ئەوەی، کە پیادەکردنی فشاری رامیاری و ئابووری بــۆ وەرگرتنی رەزامەندی دەوڵەتێك لەدەوڵەتــەکان بــۆ بەســتنی پەیماننامەیــەك لەوانەیــە سەرپێچــیکردن پێکنەهێنێ بەرامبەر بە یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام ئاشکرایە مەســەلەکە بەســتراوە بــەو بارودۆخانــەی ئالاون بە هەر حاڵەتێکەوە.

لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا شێوازگەلێکی زۆر هەن دەوڵەتــە بــەهێزەکان بــەکاریان دێــنن بــۆ پیادەکردنی فشار بە سەر ئەو دەوڵەتانەی، کە لە خۆیان لاوازترن وەك پێڕەوکردنــی جــۆرە سیاســەتێك یان دەربڕینی ناڕەزایی مەکراوییانە. وردەکارییەکانی هەر حاڵەتێك بەستراون بــە چــەند فاکتەرێکــەوە، ئەوەش هەڵەیە ئەگەر وا باوڕ بکرێ هەر شێوەیەکی لەو جــۆرە لــە شــێوەکانی فشــار بەپێشــێلکردنی یاسای نێودەوڵەتی دادەنرێ.

دادوەر پادیلا نێرڤۆ Padilla Nervo لە کێشەی راوەماسیدا ئامــاژەی داوە و دەڵــێ: ((هەنــدێ فشاری مانەوی و سیاسی هەن بە بەڵگەنامــەی حاشــاهەڵنەگر ناســەلمێندرێن، بــەڵام لــە واقیعــدا بــە فشاری کردەیی دادەنرێن و بە رەوتی مێژوو وایانکردووە پــەیمان و رێککەوتننامــە مــۆربکرێن و وایــان بڵاوکردۆتەوە گوایا بە ئازادی و بەپێی پرەنسیپی پیرۆزیی گرێبەست و جێبــەجێکردنی ((Pact Sunt servanda)) بەستراون[17]. دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکرێ، کە دەستەواژەی ((بە سەرپێچــیکردن لــە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی کە لە دەستوورەکە دا هاتوون))، بەشــێوەیەك بــەکارهێنراوە، مــرۆڤ وای لێتێناگات، کە مادەی (٥٢) جگە لە دەوڵەتە ئەندامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەســەر ئــەوانی تردا جێبەجێ ناکرێ، بگرە دەبێ بەو پێیە مامەڵەی لەگەڵ بکرێ کە نۆرمێکی گشتییە.

16- Yearbook of the ILC، 1966, VOL .11 ،P.246

17- 55ILR .P227

٢- كۆتایی پێهێنانی پەیماننامە و ڕاگرتنی کارپێکردنی:

کۆتایی پێهێنانی کارپێکردن بە پەیمانی نێودەوڵەتی یانی نەمانی سیفەتە ئیلزامییەکەی لە پێوەندیی نێوان لایەنەکان و نە خولقاندنی ماف و ئیلتیزام لە بەرامبەریاندا. دەکرێ کۆتایی بە پەیمان بهێنرێ یان لایەنێك لە لایەنەکانی لێی بکشێتەوە: ١- بەپێی حوکمەکانی پەیماننامەکە یان ٢- لە هەرکاتێکدا بە ڕێککەوتنی هەموو لایەنەکان پاش ڕاوێژکردن لەگەڵ ئەودوای دەوڵەتە هاوپەیمانەکان، بەڵام پەیمانی فرەلایەن کۆتایی پێ نایەت تەنانەت لەبەر کەمبوونەوەی ژمارەی لایەنەکانی زیاتر لەو ڕادەیەی کە پێویستە تاوەکو بچێتە واری کارپێکردن، ئەگەر دەقێکی پەیماننامەکە ڕێگەیەکی تری دانەنابێ.

ئەمانەی لای خوارەوە، چەند شێوازێکی کۆتایی پێهێنانی یان ڕاگرتنی کارپێکردنی پەیمانی نێودەوڵەتین:

١- ڕێککەوتنی لایەنەکان:

لە دەقی زۆرینەی پەیماننامەکاندا تاکیدکراوەتە سەر ڕاگرتنی کارپێکردنیان بەپێی چەند کردەکارییەکی دیاریکراو و لەم حاڵەتەدا دەکرێ کارپێکردنیان ڕابگیرێ بەرامبەر لایەنەکان یان بەرامبەر لایەنێکی دیاریکراو بەپێی ئەو دەقەی تێیاندا هاتووە و هەروا بە گوێرەی ئەو ڕێوشوێنانەی دایانڕشتووە. هەروا دەکرێ کارپێکردن بە پەیماننامە ڕابگیرێ، لەهەر کاتێکدا و بە ڕەزامەندی هەموو لایەنەکان، دوای ڕاوێژکردن لەگەڵ ئەودوای دەوڵەتە هاوپەیمانەکاندا.

ئەو پەیماننامەیەی دەقێکی تێدا نییە سەبارەت بە کۆتایی پێهێنانی و باسی ئەوە ناکات، کە دەتوانرێت هەڵبوەشێتەوە یان لێی بکشێنرێتەوە ئەوە دەکرێ تەنیا لە حاڵێکدا هەڵبوەشێتەوە یان لێی بکشێنرێتەوە، ئەویش ئەگەر دەرکەوت، کە نیازی لایەنەکانی بەرەو ئەوەیە، کە بکرێ هەڵبوەشێتەوە یان لێی بکشێنرێتەوە یان ئەگەر بکرێ مافی هەڵوەشانەوە یان کشانەوە لە سرووشتی پەیماننامەکە وەدەربخرێ هەستی پێ بکرێ، بە مەرجێك ئەو لایەنەی ئارەزووی کۆتایی پێهێنان یان کشانەوەی هەیە، دەبێ بە لایەنی کەم دوانزە مانگ پێشتر لایەنەکەی تر بەنیازی خۆی ئاگەداربکات. (مادەی "٥٦" لە یاسای پەیماننامەکان).

بێگومان پەیمانی نێودەوڵەتی کۆتایی پێدێت، بە جێبەجێکردنی ئامانج ومەبەستەکانی یان تەواوبوونی ئەو ماوەیەی بۆ کارپێکردنی دیاریکراوە تیایدا.

لە پەیمانێکی فرەلایەندا دوو لایەن یان زیاتر دەکرێ لەنێوەخۆیاندا ڕێککەون لەسەر گۆڕینی چەند

دەقێکی دیاریکراوی پەیماننامەکە یان ڕاگرتنی کارکردن بە ئەحکامەکانی ئەگەر پەیمانەکە ڕێگەبدات و قەدەخەی نەکردبێت، بەمەرجێکیش کاریگەریی نەبێت بەسەر بوونی مافی ئەوانی تر یان جێبەجێکردنی ئیلتیزامەکانیان بەپێی پەیمانەکە و لاریشی نەبێت لەگەڵ بابەت و مەبەست لە پەیمانەکە (بڕوانە مادەی "٥٨"ی یاسای پەیماننامەکان).

هەروا پەیمان کۆتایی دێت کاتێك لایەنەکانی پەیمانێکی دواتر دەبەستن سەبارەت بە هەمان بابەت ئەگەر لە پەیمانە نوێکە دەرکەوت یان بە شێوازێکی تر سەلمێنرا، کە لایەنەکان مەبەستیانە پەیمانە نوێکە، بابەتەکە ڕێکبخات یان ئەگەر دەقەکانی پەیمانە نوێکە بە تەواوی ناکۆك بێت لەگەڵ دەقەکانی پەیمانی پێشوو بە شێوەیەك نەکرێ لەهەمان کاتدا هەردوو پەیماننامەکە پیادەبکرێن. (بڕوانە مادەی "٥٩" لە یاسای پەیماننامەکان).

٢- تێکدانی بنەڕەتی:

سەبارەت بە تێکدانی بنەڕەتی پەیماننامە وەك هۆیەك لە هۆیەکانی کۆتایی پێهێنانی، دوو بۆچوون هەیە، بۆچوونی یەکەمیان ڕێگە بە دەوڵەتەکانی لایەن دەدات وا دابنێن پەیماننامەکە کۆتایی پێهاتووە، ئەگەر یەکێك لە لایەنەکانی دەسکاری یەکێك لە دەقە گرینگەکانی بکات، بەڵام لەم بارەدا دوور نییە لایەنەکانی تر پەنا ببەنە بەر تۆڵەسەندنەوە لەو دەوڵەتەی پەیماننامەکەی تێکداوە، یانیش لە دژی چەند ڕێوشوێنێك تەنانەت، نادۆستانەش بگرنە بەر لە پێناو زامنکردنی جێبەجێبوونی پەیماننامەکە. کۆتایی پێهێنانی پەیماننامە لەبەر پێشێلی دەقێکی گرینگی لە لایەن یەکێك لە لایەنەکانییەوە دەبێتە ڕێگر لەپێش ئەو دەوڵەتەکانی تر، کە بیانەوێ دەقێك لە دەقەکانی پێشێل بکەن، لە هەمان کاتیشدا سوود لە دەقەکانی تری وەربگرن. لەلایەکی دیکەوە ڕێگەدان بە هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامە بە هۆی سەرپێچیکردنی یەکێك لە لایەنەکانی لە تاکە دەقێکی گەوهەری تیایدا، ئەوە دەگەیەنێ، کە جێبەجێکردنی پەیماننامە لە لایەن دەوڵەتە لایەنەکانەوە ئارەزومەندانەیە. بۆیە لەم جۆرە حاڵەتانەدا نەرمی و بڕوا و متمانە پێویستن.

بۆچوونێك هەیە لە یاسای نێودەوڵەتی نەریتیدا کە تەنیا سەرپێچیکردن لە دەقێك لە دەقەکانی پەیماننامە بە هۆیەك دانانرێ تاوەکو دەوڵەتە لایەنەکانی تر پشتی پێ ببەستن بۆ هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەکە، بگرە پێویستە سەرەڕای ئەوەش چەند هۆیەکی جدییانەی تر هەبن. بۆ نموونە لە کێشەی ناوبژیوانی Tacna-Arica نێوان چیلی و پیرۆدا هاتووە، کە بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیەی تایبەتە بە پیادەکردنی ریفراندۆم لەسەر هەرێمی پیرۆڤیان کە پێشتر لە لایەن چیلییەوە داگیر کرابوو

((وادەردەکەوێ ئەگەر بەکارهێنانی نادروستی کارگێڕیمان وەك هۆیەك دانا بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەو جۆرە رێککەوتننامەیە، ئەوا پێویستە لە ئەنجامی پێشێلکارییە کارگێڕییەکاندا هۆکاری جدیانە کەوتبێتەوە بۆ هەڵوەشاندنەوەی مەبەست لە رێککەوتننامەکە))[18].

بڕگە ٣ی مادەی (٦٠) لە یاسای پەیمانەکان وادادەنێت، کە رەتکردنەوەی کارکردن بە پەیماننامە، لەو حاڵەتانەی کە یاسای پەیماننامەکان رێگەی پێی نادات، یان پێشێلکردنی دەقێکی پێویست بۆ وەدیهێنانی بابەتی پەیماننامەکە یان مەبەست لێی، پێشێلکردنێکی گەوهەریانەی وایە، کە رێگە بە لایەنەکانی تر دەدات وەك بنەمایەك بەکاری بێنن بۆ کۆتایی پێهێنانی پەیماننامەکە یان راگرتنی کارپێکردنی بە شێوەیەکی گشتی یان بەشی.

ئەوەبوو بەشی دووەمی بڕگە ٣ لە کێشەی Rinbow warrior ، کە لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا، پراکتیزەکرا سەبارەت بە رێککەوتننامەی نێوزیلاندی – فەرەنسی بۆ ساڵی ١٩٨٦، کە جەختیکردۆتە سەر ئیلزامکردنی فەرەنسا بە هێشتنەوەی دوو کارمەندی لە دورگەی هاو (Hao) بۆ ماوەیەك لە سێ ساڵ کەمتر نەبێ.

دادگەی ناوبژیوانی تایبەت، کە سەیری کێشەکەی دەکرد بەم شێوەیە بڕیاری دا، کە رێگەدانی فەرەنسا بە رۆیشتنی دوو کارمەندەکە بەبێ رەزامەندی نیوزیلاند و پێش تێپەڕبوونی ئەو سێ ساڵەی لە رێککەوتننامەکە دیاریکراوە بە پێشێلکارییەکی گەوهەری دادەنرێ بۆ رێککەوتننامەکە، چونکە مانەوەیان بابەتی رێککەوتننامەکە بووە.[19]

کاتێك تێکدانی بنەڕەتی بۆ ئەحکامی پەیماننامەیەکی دووقۆڵی لەلایەن یەك لەو دوو لایەنەی دەکرێ، لایەنی دووەم مافی هەیە وەك بنەمایەك ئەو تێکدانە بکاتە هۆ بۆ کۆتایی پێهێنانی پەیماننامەکە یان وەستانی کارکردن بە هەمووی یان بەشێکی، بەڵام مەسەلەکە لە پەیماننامە فرەلایەنەکاندا جیاوازە، چونکە لەوانەیە هەندێ لایەنی پابەند بە پەیماننامەکە نەیەوێ پەیماننامەکە

18- RIAA , P.921 (1925)

19- 82. ILR (1990) 499

کێشەکە ئەوە بوو کە لە ساڵی ١٩٨٦دوو کارمەندی فەرەنسی هێرشیان بردە سەر کەشتی Rainbow warrior ی سەر بە رێکخراوی ئاشتی سەوز، کە تایبەتمەندە بە ژینگە، لەکاتێکدا لە ئاوی نەرویجی بوو. ئەم کێشەیە نێردرا بۆ سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکان و بە یارمەتی ئەو گەیشتنە رێککەوتنی ساڵی ١٩٨٦ لە نێوان هەردوو وڵاتدا. بە پێی رێککەوتننامەکە دەبوایە کارمەندەکان بنێردرێن بۆ ئەو بینا سەربازییە فەرەنسسیانەی لە سەر دوورگەی "هاو" "Hao" ن، بۆ ماوەیەك لە سێ ساڵ کەمتر نەبێ، ئەگەر لایەنەکان لە سەر شتێکی تر رێکنەکەون.

هەڵبوەشێنێتەوە لەبەر تێكدانی دەوڵـەتێكی تـر. بـۆ چارەسـەركردنی ئـەم مەسـەلەیە برِگـە (٢)ی مادەی(٦٠) دەڵێ: ((تێكدانی بنەرِەتی ئەحكامی پەیماننامەیەكی هەمەلایەن لـە لایـەن یـەكێك لـە لایەنەكانییەوە ئەمانەی خوارەوەی لێ دەكەوێتەوە:

أ- ئەم تێكدانە رێ بەلایەنەكانی تر دەدات بە كۆمەڵی رێكبكەون لەسەر وەستانی كـارپێكردن بە تێكرای پەیماننامەكە یان بە بەشێكی، یان:

١- لەپێوەندیی نێوانیان و نێوان ئەو دەوڵەتەی ئەحكامەكانی تێكداوە.

٢- یانیش لە پێوەندیی نێوان هەموو لایەنەكان.

ب- ئەو لایەنەی بەتایبەت لە ئاكامی ئەم تێكدانە كاریگەریی كراوەتە سەر، رێـی دەدرێ ئـەو تێكدانە بكاتە هۆ وەك بنەمایەك بۆ راگرتنی كارپێكردن بە پەیماننامەكە بە گشتی یـان بـە بەشـێكی لە پێوەندیی نێوانی خۆی و نێوان ئەو دەوڵەتەی پەیماننامەكەی تێكداوە.

ج- رێدەدرێ بە هەر لایەنێكی تر جگە لـەو لایەنـەی پەیماننامەكـەی تێكـداوە، وەك بنەمایـەك بیكاتە هۆ بۆ راگرتنی كارپێكردن بە تێكرِای یان بە بەشێكی بەرامبەر خۆی، ئەگـەر سرووشـتی ئـەم پەیماننامەیە وا بكات تێكدانی بنەرِەتی لـە ئەحكامـەكانی لەلایـەنی یـەكێك لـە لایەنەكانـەوە، بـە شێوەیەكی بنەرِەتی رەوشی هەر لایەنێك بگۆرِێ لە رووی ئەدای ئیلتیزامە داهاتووەكـانی بـە گـوێرەی پەیماننامەكە)).

پێویستە ئاماژە بەوە بدەین، كە ئەو دەقانەی لە مادەی (٦٠)دا لەبارەی پێناسـەكردنی تێكـدانی بنەرِەتی و بەرئەنجامەكانییەوە هاتوون بەپێی برِگە(٥)ی مادەی(٦٠) ئـەو ئەحكامانـە ناگرنـەوە، كـە تایبەتن بە پاراستنی ئەو كەسانەی لە پەیماننامەگەلێكی بە سرووشت مرۆییدا هاتوون، نەخاسـمە ئـەو ئەحكامانەی پێوەستن بە قەدەخەكردنی هەر جۆرە تۆڵەسەندنەوەیەك لە دژی ئەو كەسانەی ئـەم جـۆرە پەیواتانە دەیانپارێزن.

١- ئەستەمیی جێبەجێكردن:

هەندێ جار پەیماننامە قابلی جێبەجێكردن نییە، یاخود مەحاڵە جێبـەجێ بكـرێ، وەك بزربـوونی دوورگەیەك كە بابەتی پەیمانێكی نێودەوڵەتییـە بـە هـۆی نوقمبـوونی لـەنێو ئـاودا یـان وشـكبوونی رووبارێك. بەرئەنجامەكانی ئەم جۆرە رووداوانە وا دەكەن جێبەجێكردنی پەیمان ئەسـتەم بێـت. دەبیـنین بەپێی مادەی(٦١)ی یاسای پەیماننامەكان دەكرێ لایـەنێك لـە پەیماننامەیەكـدا پشـت ببەسـتێ بـە نەكردەیی جێبەجێكردنی وەك بنەمایەك بۆ كۆتایی پێهێنانی یان كشانەوە لێی ئەگەر ئـەم نەكردەییـە

لە بەرئەنجامی بزربوون یان لە ئاکامی فەوتانی شتیکی زەروور بیّ بۆ جیّبەجیّکردن، بەلاّم ئەگـەر ئـەو نەکردەییــە لــە بەرئــەنجامی تیّکــدانیّکی گەوهەرییــەوە بــیّ لەلایــەن یــەکیّك لــە لایەنــەکان بــە ئیلتیزاماتەکەی بەپیّی پەیماننامەکە یان بە هەر ئیلتیزامیّکی نیّودەوڵەتی، کە دەبیّ ئیلتیزامــی پیّــوە بکات لە بەرامبەر هەر لایەنیّکی تر لە پەیماننامەکە، ئەوا ئەم لایەنە بــۆی نییــە پشــت ببەســتی بــە نەکردەیی جیّبەجیّکردن وەك بنەمایەك بۆ کۆتــایی پیّهیّنــانی پەیماننامەکــە یــان کشــانەوە لیّــی یــان راگرتنی کارپیّکردنی.

٢- گۆڕانکاریی بنەڕەتی بارودۆخ:

یاسای نەریتی نیّودەوڵەتی، گوڕانی بنەڕەتی بارودۆخ لە پاش بەستنی پەیماننامەی نیّودەولــەتی بە هۆیەك دەژمیّریّت، کە دەکریّ لایەنەکانی پەیماننامە پشتی پیّ ببەستن بــۆ کشــانەوە لیّــی یــان بــۆ پووچەلّکردنی. ئەویش لەبەرئەوەی هەنــدیّ لــە پەیماننامــە نیّودەوڵەتییــەکان تــاوەکو ماوەیــەکی زۆر دەمیّننەوە و کاریان پیّدەکریّ، لەو ماوە دوورودریّژەشدا گۆڕینی گەوهەری لــە بــارودۆخ روودەدات بــە جۆریّك لەوانەیە ئەم گۆڕانە یەکیّك لە لایەنەکان هانبدات، کە ریّوشویّنی توند بگریّتــە بــەر بەرامبــەر بە هەمەوارکردنی دەقەکانی پەیماننامەکە.

ئەم تیۆرییە لەسەر ئەو بنەمایە رەخنەی لیّ دەگیریّ، ئەگەر وادابنریّ کە هیچ سستیّمیّك نییە بــۆ مەودای دەسەلاّتی یاسایی ئیلزامی لە یاسای نیّودەوڵەتیدا، ئەوە رەنگــە ئــەم نۆرمــە کاریگەرییــەکی نەریّنیی هەبیّ بەسەر هیّزی یاسایی ئەو ئیلتیزامانەی دەوڵەتەکان گرتوویانەتە ئەستۆ. چــونکە دەکــریّ وەك بیانوو بەکاربهیّنریّ بۆ کشانەوە لە پەیماننامەکان تەنانەت لەو حالّەتانــەش کــە پشــت دەبەســتریّ بەبنەمای لاوازەوە.[٢٠]

بۆچوونی نویّ لە یاسای نیّودەوڵەتیدا، دانیناوە بە بوونی ئەو تیۆرییەدا، بەلاّم چەند کۆتبەندییــەك دەخاتە پیّش پراکتیزەکردنی. دەبینین دادگەی نیّودەوڵەتی لــە کیّشــەی ((Fisheries Jursdiction Case)) جــەختیکردووە، کــە ((یاســای نیّودەولــەتی دانیپیّــدادەنیّت، کــە گــۆڕانی بنــەڕەتی لــەو بارودۆخانەی پالّی بە لایەنەکانەوە ناوە بــۆ قبــوولّکردنی پــەیمان، ئەگــەر بــووە هــۆی زیــادبوونی ئــەو ئیلتیزامانەی بەشیّوەیەکی بەرفرەوان لە بارودۆخیّکی تایبەتدا ســەپاندوویانە، بەلّگــە دەداتــە لایــەنی

20- 1. Sinclair, TheViena Convention on the Law of Treaties, 2 nd edn, Manchester, 1984 , P.193

زەرەرمەند داوابكات پەیماننامەکە پووچەڵ بکرێ یـان لـە کـارپێکردنی رابگـیرێ)).[21] هـەروا دادگـە جەختی کردۆتە سەر پەنانەبردن بۆ پراکتیزەکردنی تیۆرییەکە تەنیا پـاش ئـەوەی ((لـە ئاکـامی ئـەو گۆڕانکارییانەدا ئەرکی ئیلتیزام زیادبکات بـە رادەیـەك کـە پێویسـتە شـتێ جێبـەجێ بکـرێ، کـە جیاوازبێ لەگەڵ ئەوەی لەسەری رێککەوتبوون.[22] مادەی(٦٢)ی یاسـای پەیماننامـەکان کـە دادگـەی دادی نێودەوڵەتی لە چەندین بۆنەدا بە تۆمارکردنێکی یاسای نەریتی باوی داناوە دەڵێ:"

١- ناکرێ پشت ببەسترێ بە گۆڕانی بنەڕەتی پێشبینی نەکراو لـەو بارودۆخانـەی باڵادەسـت بوونـە لەکاتی بەستنی پەیماننامەدا وەك هۆیەك بۆ کۆتایی پێهێنانی پەیماننامـە یـان کشـانەوە لێـی، تەنیا بە بوونی ئەم دوو مەرجەی لای خوارەوە نەبێ:

أ-ئەگەر بوونی ئەم بارودۆخانە بناخەیەکی گرینگی هەبووبێ بۆ ئەوەی لایەنـەکان رازیـبن تـاوەکو بـە پەیماننامەکەوە پابەندبن.

ب- ئەگەر گۆڕانکارییەکە ببێتە هۆی گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لـە مـەودای ئـەو ئیلتیزامانـەی کـە پێویستە لە داهاتوو بەپێی پەیماننامەکە جێبەجێ بکرێن.

٢- ناکرێ پشت بە گۆڕانی گەوهەری ببەسترێ لە بارودۆخەکاندا وەك هۆیەك بۆ کۆتـایی پێهێنـانی پەیماننامە یان کشانەوە لێی لەم حاڵەتانەدا:

أ-ئەگەر پەیماننامەکە دروستکەری سنوور بێ.

ب- ئەگەر گۆڕانە بنەڕەتییەکە لە ئاکامی سەرپێچی لایەنەکە بێ لە ئیلتیزامێکی پەیماننامـەیی یـان هەر ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی تری هەر لایەنێکی دیکەی پەیماننامەکە))[23].

مادەکە دیسان جەختدەکاتە سەر ئەوەی، کە یەکێك لە لایەنەکان مافی هەیـە پشـت ببەسـتێ بـە هەمان هۆ، لەو حاڵەتانەی باس کران، بۆ راگرتنی کـارپێکردن بـە پەیماننامەکـە لـە جیـاتی کۆتـایی پێهێنانی یان کشانەوە لێی.

21- 55 ILR , P200

22- Ibid.

23- Ibid

بەشی پێنجەم

کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی

باسی یەکەم

چەمکی کەسایەتیی یاسایی نێودەوڵەتی

هەر سیستەمێکی یاسایی کەسانی یاسایی خۆی هەیە و خۆیشی ئەو مەرج و پێداویستییانە دیاریدەکات، کە پێویستە لە کەسەکەدا (تاك یان مانەوی) هەبێت، تاوەکو بە کەسێك لە کەسەکانی بژمێردرێ. کەسەکانی یاساش بەپێی جیاوازی سیستەمە یاساییەکان، دەگۆڕێن و دەکرێت دابەش بکرێن بۆ چەند جۆرێك، هەندێکیان سەرەکین و هەندێکیشیان لاوەکین. لەبەر ئەمە پێویستە چەند تایبەتمەندییەکی گشتیی هاوبەشی سەرەکی لە کەسەکانی یاسادا هەبن بە جۆرێك کە رێکبن لەگەڵ ئەو پێداویستییانەی هەر سیستەمێکی یاسایی دایان دەنێت تاوەکو ببن بە خاوەن ماف و ئیلتیزام.

هەندێ لە یاساناسەکان چەند مەرجێکی گشتییان دیاریکردووە و پێیان وایە پێویستە لە کەسە یاساییەکانی هەر سیستەمە یاساییەکدا هەبن، ئەوانەش برێتین لە:

١- کەسی یاسایی دەبێ بەشداری لە پێوەندییەکی یاسایی دیاریکراودا بکات، واتا ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانەی کە نۆرمی یاسایی سیستەمێکی یاسایی دیاریکراو رێکیان دەخەن.

٢- کەسە یاساییەکان خاوەن ئیرادەیەکی ئازادی سەربەخۆن، چونکە هەموو پێوەندییە یاساییەکان برێتین لەو پێوەندییانەی لەسەر ویستی ئازاد بونیادنراون.

٣- کەسە یاساییەکان ماف و ئیلتیزام لەبەرامبەر کەسەکانی تر دەگرنەخۆ لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی دیاریکراودا واتا مەرج و ئەهلییەتی پێویستیان هەر لەکاتی لە دایکبوونیانەوە هەیە. [1]

ئەم پێوەرانە ناکرێ دەقاودەق بەسەر کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیدا پراکتیزەبکرێن، چونکە یاسای نێودەوڵەتی جیاوازی هەیە لەگەڵ یاساکانی تردا لە رووی سەرچاوە و ئەو بابەتەی رێکیدەخات. سەرەڕای ئەمەش کەسەکانی جیاوازییان هەیە لەگەڵ کەسەکانی تردا.

---

(١) - د. ب . لیفین: هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٣١

دەبینین ئەو پەرەسەندنەی لە دەیەکانی دواییدا لە پێوەندیی نێودەوڵەتی روویدا، وایکرد جۆراوجۆرییەکی قەبارەیی و چەشنیّ لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتیدا هەبن. چونکە هەموو قۆناخێکی مێژوویی مرۆڤایەتی مۆرکی تایبەتی خۆی بەجێدێلیّ بەسەر ئەو کەسانەی بەشدارن لەپێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا. کەسەکانی پێوەندیی نێودەوڵەتی بریتین لە گەل و نەتەوە و تەکەتولی نێودەوڵەتی و هەرێمیی و بزووتنەوەی جۆراوجۆر و حیزب و سەندیکا نێودەوڵەتییەکان و نیشتمانی و دەزگە ئابووری و دارایی و کشتوکاڵی و تەنانەت تاکەکانیش وەك سەرۆکی دەوڵەتەکان و سەرۆکی شاندە دیپلۆماتییەکان، بەلاّم ئەمە ئەوە ناگەیەنیّ هەموو ئەوانە کەسانی یاسای نێودەوڵەتین، چونکە چەمکی کەسی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان دەقاودەق نییە لەگەڵ چەمکی کەسی یاسای نێودەوڵەتی. (٢)

بەپێی بۆچوونێکی تر، تایبەتمەندییەکانی کەسی یاسایی نێودەوڵەتی جگە لە دەوڵەت لە لای لایەنێکی تر نابینرین. لایەنگرانی ئەم رایە پێیان وایە دەبیّ کەسی یاسایی نێودەوڵەتی ببێتە خاوەن ماف و ئیلتیزاماتی تایبەت و توانای دانانی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی هەبێت و رێوشوێنی زەروور بگرێتەبەر بۆ زامنکردنی پراکتیزەکردنی ئەم نۆرمانە. دوایش چەمکی کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی توندوتۆڵ هاوبەندە بە دانیشتووان و هەرێم(خاك) و بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی بەرامبەر پێشێلکردنی ئیلتیزاماتی نێودەوڵەتی. (٣)

یاساناس د. ب لیڤین وەلاّمی ئەم بۆچوونە وا دەداتەوە: لە واقیعی کردەییدا، لە یاسای نێودەوڵەتی جگە لەو دەوڵەتانەی ئەو سیفاتانەیان هەیە، کە لەسەرەوە باسمان کردن لەبارەی کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتییەوە، کەسانی تر هەن ئەو سیفاتانەیان تێدا نییە، بەلاّم کەسایەتییەکی یاسایی تایبەتی سنوورداریان هەیە بە بەراورد لەگەڵ کەسایەتی یاسایی دەوڵەتدا. (٤)

ئەهلیەتی یاسایی پرسێکی یاسایی تەنیا نییە، کە دابڕابێت لە پێوەندیی کۆمەلاّیەتی بابەتی، بگرە توانایەکە سیستەمێکی یاسایی دیاریکراو دەیبەخشێتە کەسەکانی خۆی تاوەکو ماف و ئیلتیزامیان هەبێت. بۆیە بەدەر لە هەبوونی هەندیّ لە ماف و ئیلتیزامی دیاریکراو،

2- Т. Ядкар, Нацията Като Субект на Межународното право София.1977

٣- ب. ی. شورشالف: پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان. مۆسکۆ ١٩٧١ ل ٥٣ - ٥٥.

٤- د. ب . لیفین: هەمان سەرچاوە ل ٤٩.

ناكرێ باس لە ئەهلییەتی یاسایی بكرێ. پێزانین بە كەسێك كە ماف و ئیلتیزاماتی هەیە، واتا پێزانین بە ئەهلییەتە یاساییەكەی، بەڵام ناكرێ باس لە كەسێك بكرێ كە ماف و ئیلتیزاماتی دیاریكراوی هەیە، بەبێ پێزانین بە ئەهلییەتە یاساییەكەی. بەم واتایە ئەهلییەتی یاسایی، كە بریتییە لە كۆمەڵێك ماف و ئیلتیزاماتی تایبەت كە سیستەمێكی یاسایی دیاریكراو بەكەسێك دەیبەخشێ، بریتییە لەو توانا گشتییەی، كە سیستەم پێی دەبەخشێ بۆ ئەوەی بیكاتە كەسێكی یاسایی. لەم روانگەشەوە چەمكی ئەهلییەتی یاسایی لەگەڵ كەسایەتی یاساییدا دەقاودەق دەبێ. ئەگەر دان بە ئەهلییەتی كەسێكدا نرا وەك خاوەنی ماف و ئیلتیزامات، واتا ناسینی وەك كەسێكی یاسایی، لە هەمان كاتدا واتا داننانیش بە ئەهلییەتە یاساییە تایبەتییەكەیدا. بەم جۆرەش هەردوو چەمك لە رووی گرینگیی یاساییەوە یەكتر تەواودەكەن. ئەمەش هەموو ئەوە دەگەیەنێ، كە سنوورداركردن یان لە دەستدانی توانای ئەنجامدان (اهلیه الاداو)، ئەهلییەتی یاسایی سنووردارناكات.

لە كاتێكدا سیستەمی یاسایی نێوخۆیی پێوەری كۆمەڵایەتی و سیاسی و یاسای پێویست دادەنێت بۆ پێزانین بە تاك یان بە كەسی مانەوی، وەك كەسانی یاساكان، دەبینین سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی ئەو جۆرە پێوەرانەی نییە تاوەكو مەرجی گشتی پێویست دابرێژێت و بە گوێرەیان دان بنرێ بە كەسەكاندا وەك كەسی یاسای نێودەوڵەتی. ئەم هۆیە وایكردووە یاساناسەكان بۆچوونی باشتریان هەبێ لەبارەی كەسایەتی یاسایی لە یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخدا. كەسی یاسای نێودەوڵەتی لە هەمان كاتدا كەسی پێوەندیی نێودەوڵەتییە. ئەو بریتییە لە تۆخمێك لە هەردوو تۆخمەكانی یاسای نێودەوڵەتی و پێوەندیی نێودەوڵەتی و ئەو قەوارەیەشە، كە بەشداری دەكات یان دەتوانێ بەشداری لە پێوەندییە یاساییە نێودەوڵەتییەكان و بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی كارپێكراو، بكات. ئەمە وا لە تاكەكەس دەكات ببێتە خاوەن ماف و ئیلتیزاماتی یاسایی و بتوانێ مافە نێودەوڵەتییەكانی بپارێزێت. ئەو پێوەندییانەش تێیاندا بەشداردەبێ یان تێیاندا دەتوانێ بەشداری بكات بریتین لەو پێوەندییە نێودەوڵەتییانەی، كە نۆرم و پرەنسیپەكانی یاسای نێودەوڵەتی رێكیان دەخەن. (٥)

ئەهلییەتی یاسایی نێود ەوڵەتی توانای وەرگرتنی ماف و پابەندبوون بە ئیلتیزاماتە نێودەوڵەتییەكان دەداتە كەسی یاسایی نێودەوڵەتی، كە تەنیا كەسەكانی یاسای نێودەوڵەتی

5- А. Шишков. Международно публично право. Пловдив 2000. ,ctp١٦٣

هەیانە بەبێ ئەوەی قەبارەکانیان لەبەرچاوبگیرێت، کـە نـۆرمی یاسـای نێودەوڵـەتی دیاریـان دەکەن. ئەم ماف و ئیلتیزاماتانەش لە لایەکەوە دابەش دەبنە سەر ماف و ئیلتیزاماتی گشتی و تێکڕایی وا، کە لە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە هەڵقوڵاون و پێوەندییان هەیـە بـە هەموو کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتییـەوە و لەولاشـەوە مـاف و ئیلتیزامـاتی تایبـەتی واتـا تاکانەی پێوەست بە کەسێکی دیاریکراو بەپێی ئیلتیزامـاتێکی بـەڵێنی ئیلتیزامـی پێوەیـان کردووە. گرینگترین تایبەتمەنـدیش لـە تایبەتمەندییـەکانی ئەهلییـەتی یاسـایی نێودەوڵـەتی، ئەهلییەتی بەڵێنییە واتا کەسـی یاسـای نێودەوڵـەتی مـافی هەیـە پەیماننامـەی نێودەوڵـەتی ببەستێت. [٦]

ئەهلییەتی ئەنجامـدان لـە یاسـایی نێودەوڵەتیـدا ئـەوە دەگەیـەنێ، کـە کەسـی یاسـای نێودەوڵەتی، هەر لە هەبوونی ئەو ئەهلییەتەوە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی توانـای هەیـە بـە کاری ئارەزوومەندانەی خۆی ماف و ئیلتیزاماتـەکانی خـۆی بـەکاربێنێ. دوای دروسـتبوونی کەسی یاسایی نێودەوڵـەتی، ئەهلییـەتی یاسـایی نێودەوڵـەتی بـە شـێوەیەکی ئۆتۆمـاتیکی دەبەسترێتە هاودەقبوونی (تطابق) ئەهلییەتی بـوون (وجـوب) لەگـەڵ ئەهلییـەتی ئەنجامـدان (اداء) لە هەمان کاتدا[٧]. ئەم ئەهلییەتە یاساییە نێودەوڵەتییـە پێشـی هـەموو شـتێك لـە بەشداربوونی هاوبەشی کەسی یاسـای نێودەوڵـەتی بـە شـێوەیەکی سـەربەخۆ لـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییەکان و توانای لە ئەستۆگرتنی ئیلتیزام و شادبوون بە ماف بەدیاردەکەوێ. ئەویش لە میانەی بەستنی ئەو پەیماننامە نێودەوڵەتییانـەی، کـە سـتوونن لەسـەر نۆرمـە یاسـاییە عورفییە نێودەوڵەتییەکان. توانای کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی لـە دانـانی نـۆرمی یاسـایی نێودەوڵەتی وەك یەك نییە، واتا جۆری کەسی یاسـایی توانایەکـەی دیاریـدەکات لـە دانـانی نۆرمی یاساییدا. دەبینین دەوڵەت گەورەترین توانای هەیە بۆ دانانی ئـەو نۆرمـە یاسـاییانەی ئەو بابەتانە لەخۆدەگرن، کـە پێوەسـتن بـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییەکانـەوە، وەك: پێوەنـدیی ئابووری و رامیاری و کۆمەڵایەتی و کولتووری و وەرزشی... هتد. ئەم پێوەندییانە بابەتن بـۆ چارەسەرکردنی یاسـاییانەی نێودەوڵـەتی بـە رێگـەی بەسـتنی پەیماننامـەی نێودەوڵـەتی بـۆ چارەسـەرکردنی نێودەوڵـەتی. جگـە لـەو بابەتانـەی بـە رێگـەی پرەنسـیپەکانی یاسـایە نێودەوڵەتییەکانەوە چارەسەردەکرێن، کێشەی تر هەن بە زۆری پێوەستن بە هـەرێمێ "خـاکی"

6- Орлин Борисов. Международно публично право, София. 2003, стр 67
7- И. Владимиров; Международно публично право, Софиял 2001,стр.32

نیشتمانی و نێودەوڵەتی و تێکـەڵاو و...هتـد یـان ئەنجامـدانی کارێـك یـان رازینـەبوون بـە ئەنجامدانی، بە مەرجێك رەوابێت بەپێی یاسای نێودەوڵەتی.

پاش ئەوەی زانیمان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی برێتین لەو کەسانەی بەشداری دەکەن لـەو پێوەندییـە نێودەوڵەتییانـەی، کـە لایەنـەکانیان مـاف و ئیلتیزامیـان هەیـە و یاسـای نێودەوڵەتی بڕیاریان لەسەر دەدا، ئەوە دەکرێ بگەینە ئەم بەرئەنجامانەی لای خوارەوە:

١- کەسی یاسـایی نێودەوڵـەتی بەشـداری دەکـات لـەو پێوەندییـە نێودەوڵەتییانـەی، کـە سرووشتێکی ئـابووری و رامیـاری و کولتوورییـان هەیـە و چواچـێوەی ئـەو پێوەندییـە کۆمەڵایەتییانە دەبەزێنن، کە لەناو دەوڵەتدا دروستدەبن و ملکەچی یاساکانین.

٢- گەرەکە کەسی یاسایی نێودەوڵـەتی توانـای وەدەسـتهێنانی مـاف و لـە ئەسـتۆگرتنی ئیلتیزامی هەبێ و بشتوانێ وەدییان بێنێ.

٣- پێویستە یاسای نێودەوڵەتی سەرچاوەی ئەو ماف و ئیلتیزاماتانە بێت، کە لـە ئەسـتۆی کەسی نێودەوڵەتیدان.

باسی دووەم

جۆرەکانی کەسی یاسای نێودەوڵەتی

نێزیکەی هەموو یاساناسە نێودەوڵەتییەکان پێیان وایە، کە جگە دەوڵەت، ئەم قەوارانـەی لای خوارەوەش توانای یاسایی نێودەوڵەتییان هەیە:

١- ئەو رێکخراوە نێودەوڵەتییانەی دەوڵەتەکان دایاندەمەزرێنن.
٢- تاکەکان تا رادەیەك.
٣- هەندێ قەوارەی شێوە دەوڵەت.
٤- نەتەوە و گەلانی خەباتگێڕ لە پێناوی مافی چارەنووسدا.

تەوەری یەکەم

کەسانی یاسای نێودەوڵەتیی جگە لە دەوڵەتان

١- کەسایەتی نێودەوڵەتیی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی:

ئەو پەیمانەی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دادەمەزرێنێ، لە تەك ئەو بابەتانەی باسی دەکات باسی ئەو ئەهلییەتەش دەکات، کە ڕێکخراوەکە هەیەتی وەك کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی. مادەی (١٠٤) لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان دەڵێت: (دەزگە لە وڵاتەکانی هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی، ئەو توانا یاساییەی هەیە، کە بۆ بەدیهێنانی فەرمانەکانی و جێبەجێکردنی ئامانجەکانی پێویستی پێیەتی). مادەیی(١٠٥)یش لە دەستوورەکە دەڵێت: (دەزگەکە لە خاکی هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی ئەو تایبەتمەندی و ئیعفائاتانەی هەیە، کە وەدیهێنانی ئامانجەکانی دەیانخوازێت). هەروەها دۆکومێنتی دامەزراندنەکە وردەکارییەکانی ئەندامێتی لە ڕێکخراوەکە و ئامانجەکانی و شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ دەوڵەتانی ئەندام و دەوڵەتەکانی تر و وەرگرتنی بڕیار لە لایەن دەزگە جۆراوجۆرەکانییەوە، دیاریدەکات.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان هۆکارێکی گرینگ بوو بۆ تۆژینەوە لە ئەهلیەتی یاسایی نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی چڕوپڕ. دەبینین بە سەرهەڵدانی ژمارەیەکی زۆر لە ڕێکخراوی نێودەوڵەتی لە سەدەی نۆزدەمینەوە، مەسەلەی کەسایەتی یاسایی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان خرانە بەر باس و لێکۆڵینەوە تاوەکو لەم سەردەمەدا دان پێدانانی گشتیی بە کەسایەتی یاسایی بابەتییانەی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، کرا. بۆ زانینی ئەوەی ئایا ڕێکخراوی نێودەوڵەتی کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی هەیە یان نە؟ دەبێ بگەڕێینەوە سەر ئەو دۆکومێنتە، کە پێکیهێناوە و توانای کردەییی دیاری دەکات بۆ ئەوەی لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی تر بەشداربێت و مافی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی هەبێت لەگەڵیاندا. ئەم توخمانە لە یاسای نێودەوڵەتیدا لە نیشانەکانی کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتین.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان کەسایەتی یاسایی وەرناگرن ئەگەر بە ڕەزامەندیی ئەو

دەوڵەتانە نەبێ، کە کەسی سەرەکین. ئەویش لە ڕێگەی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی، کـە بریتییە لە دۆکومێنتی دامەزراندن بۆیان. بۆیە ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان کەسـایەتییەکی یاسایی تایبـەتییان هەیـە، کـە دەوڵەتـەکان لـە دۆکـومێنتی دامەزراندنیانـدا دیاریدەکـەن. لەبەرئەوەی دەوڵەتەکان وەك کەسی سەرەکیی یاسای نێودەوڵەتی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان پێکدێنن، ئەوا کەسایەتی یاسایی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان بریتییـە لـە کەسـایەتییەکی دارێژراو و بەڵێنی و دووەکی و سنووردار. [٨]

سـیفەتی سـەرەکیی کەسـایەتیی یاسـایی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان ئەوەیـە، ئـەو سەروەرییەیان نییە، کە تەنیا دەوڵەتە سەربەخۆیەکان هەیانە. لەبەر ئەمە مـاف و دەسـەڵاتی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و دەزگەکانیان جیاوازن لەگەڵ مـافی سـەروەریی دەوڵەتـەکان، بـە تایبەتی لەرووی سرووشتە یاساییەکەیانەوە. چونکە دەوڵەتەکان بریتین لە قەوارەی سەروەردار، بەڵام ڕێکخراوە نێودەوڵەتییـەکان لـە بەرئـەنجامی هاوگونجـانی دەوڵەتـەکان پێکـدێن، بۆیـە سرووشتی یاساییان بەڵێنییە، هەروا ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان هەندێ لەو پێوەرانەیان نییـە، کە دەوڵەتە سەروەرەکان هەیانە وەك هەرێم و دانیشتووان.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان ئیرادەیەکی یاسایی تایبەتیان هەیە. تایبەتمەندییەکەی لەوەیـە کە رەنگدانەوەی ئیرادی یاسایی هاوبەشی دەوڵەتە ئەندامەکانە، لە هەمان کاتیشدا ئەم ئیرادە هاوبەشە لەگەڵ ئیرادەی هەر دەوڵەتێك لە دەوڵەتە ئەندامەکان جیاوازە. لەبەر ئەمـە بریتییـە لە ئیرادەیەکی یاسایی کە لە ئیرادەی یەکلایەنەی هەر دەوڵەتێك لە دەوڵەتانی ئەنـدام تیـادا، سەربەخۆیە.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان وەك کەسێك لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵـەتی بەرپرسـیارێتی نێودەوڵــەتی هەڵــدەگرن. ڕێکخــراوە نێودەوڵەتییــەکان وەك کەســێکی یاســایی داتاشــراو بەرپرســیارێتی ســنووردار هەڵــدەگرن بــە پێچــەوانەی بەرپرســیارێتی دەوڵەتــەکان. ئــەم بەرپرسیارێیەتییەش لە شێوەی بەرپرسیارێتی رامیاری هەروەها بەرپرسیارێتی مادییانە دەبـێ بەپێی یاسای نێودەوڵەتی.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان گرینگترین تایبەتمەندییـەکانی کەسـی یاسـایی نێونەتـەوییان هەیە، ئەویش برتییە لەو ئەهلییەتە یاساییەی ڕێیان دەداتێ پەیمانی نێودەوڵەتی ببەستن. ئـەم

8- Орлин Борисов. Международно публично право, София. 2003, стр.73

ئەهلییەتە یاساییە بەڵێنییەش لە بناخە یاساییەکەیدا لەسەر ڕێککەوتننامەی ڤیەننای ساڵی ١٩٨٦ سەبارەت بە یاسای پەیمانی نێوان دەوڵەتەکان و ڕێکخراوی نێودەوڵەتی و نێوان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان داڕێژراوە. ژمارەی زۆری ئەو دەوڵەتانەی نەتەوە یەکگرتووەکانیان پێکهێناوە و ئەو ئامانجە بەرزانەی لە دەستوورەکەیدا هەن و دەسەڵاتە بەرفرەوانەکانی وایانکردووە ئەم ڕێکخراوە ئێستە ببێتە گەورەترین ڕێکخراوی نێودەوڵەتی خاوەن فرەوانترین و بە هێزترین کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی. وێڕای ئەوەش کەسایەتییەکی نێودەوڵەتی تایبەتە و جیاوازی هەیە لە کەسایەتی گشتی و فرەوانی دەوڵەت، کە بە کەسی سەرەکی دادەنرێ لە یاسای نێودەوڵەتیدا. (٩)

٢- کەسایەتیی نێودەوڵەتی تاك:

جیاوازی هەیە لەنێوان تیۆرییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی لەبارەی تێگەیشتنیان بۆ کەسایەتیی یاسایی نێودەوڵەتی تاك. بەشداریکردنی کاریگەرییانەی تاك لە پەرەسەندنی پێوەندییە نێودەوڵەتییە هاوچەرخەکاندا وێنایەکی گشتیی دەدات، کە کەسێکە لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی. ئەوی ڕاستی بێ تاك بۆتە هێزی بزوێنەری بنەڕەتی بۆ بونیادنانی هاوکاری نێودەوڵەتی، بەڵام لەم بوارەدا بەناوی خۆیەوە هەڵناسوڕێت، بگرە وەك نوێنەرێ بەناوی دەوڵەتەکانەوە یان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانەوە هەڵدەسوڕێت.

تیۆریی بابەتی پێی وایە تاکەکان تەنیا بابەتێك پێکدێنن، یان جێگەیەك بۆ ڕێکخستنی یاسایی نێودەوڵەتی. هەروەها دەوڵەتەکانیش و ڕەنگە ڕێکخراوەکانیش کەسەکانی یاسابن، بەڵام بازنەی ئەم تیۆرییە زۆر بەرتەسك بوو. دیارە گەوهەری یاسای نێودەوڵەتی هەمیشە زۆر گرینگیی داوەتە مرۆڤ، ئەمەش لەوەدا دەردەکەوێ، کە ریشەی یاسای نێودەوڵەتی کلاسیك دەگەڕێتەوە بۆ یاسای سرووشتی. گەشەکردنی تیۆرییە بابەتییەکانیش نەخاسمە لە سەدەی نۆزدەمدا ئەمەیان پۆشیوە لەم رووەوە و جەختیان کردۆتە سەر ناوەندێتی دەوڵەت و بگرە تایبەتمەندییەکەشی. وێڕای ئەوەش مامەڵەی نێودەوڵەتی هاوچەرخ جەخت دەکاتە سەر پێزانینی زیاتر بە ڕۆڵی تاکەکان وەك بەشداربوو لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و هەروا وەك

٩- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

N .A Maryan Green: International Law .3ed London 1987 p.58-60

کەسی یاسای نێودەوڵەتی. ئەمەش بە شێوەیەکی سەرەکی لە ڕێگەی یاسای مافی مرۆڤەوە، ڕوویدا.

تاك ئەهلییەتێکی یاسایی سنووردار و تایبەتی هەیە. بەپێی ئەو ئەهلییەتە دەتوانێت بچێتە نێو پێوەندیی نێودەوڵەتی دیاریکراوەوە لەگەڵ هەندێ دەزگەی نێودەوڵەتی تایبەتدا، بەڵام ئەم پێوەندییە پێوەندییەکی نێودەوڵەتی ڕاستەوخۆ نییە لەگەڵ دەوڵەتی سەرپێچیکەردا لە مافە پێشێلکراوەکەی. ئەگەر دەزگە نێودەوڵەتییە پێوەندیدارەکە بینی، کە دەوڵەتەکە بەڕاستی مافی تاکەکەی پێشێلکردووە، ئەوە پێوەندییێکی یاسایی لەنێوان دەزگەکە و دەوڵەتە پێشێلکارەکە دروست دەبێت. بناخەی ئەم پێوەندییەش دەگەڕێتەوە بۆ یاسای نێودەوڵەتی، چونکە بەپێی ئەم یاسایە دەوڵەتەکە ئیلتیزامی کردووە، کە نەك هەر هەندێ ماف بۆ تاك دابین بکات، بگرە جێبەجێکردنیشی مسۆگەربکات. یەکێکیش لە ڕێگەکانی مسۆگەرکردنەکە ئەوەیە کە ڕێگەنەدات بە دەزگە حکوومەتییەکانی ناوەخۆی خۆی بە هیچ جۆرێك ئەو مافانە پێشێل بکەن. ئەگینا بۆ ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە پێوەندیدارەکە هەیە بەرپرسیارێتی ئاراستەی ئەو دوڵەتە بکات لەسەر پێشێلکردنی ئەو یاسا ناوەخۆیانەی، کە ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانی تێکڕای تاکەکانی ناو وڵاتەکەی خۆی دابینکردووە•.

کەواتا جێبەجێنەکردنی ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی پەسەندکراو هۆکارێکە بۆ دروستبوونی پێوەندیی نێودەوڵەتی لەنێوان دەوڵەتی پێشێلکار و دەزگەی نێودەوڵەتی چاودێر. ئەم پێوەندییە نێودەوڵەتییەش پێوەندییەکی یاسایی نێودەوڵەتی تایبەتە لە ڕووی جۆرەکەیەوە.

بەپێی ڕەوتی مێژوو، چەمکی هاووڵاتیبوون بە هاوبەندییەکی بنەڕەتی دادەنرێ لەنێوان دەوڵەت و تاکەکان بۆ مەبەستی یاسای نێودەوڵەتی. ئەوە پێشتر و لە داهاتوویش بە گرینگترین لایەن دەمێنێتەوە بەتایبەتی لە بواری ویلایەتی یاسایی و پاراستنی نێودەوڵەتی بەرامبەر بە تاکەکان لە لایەنی دەوڵەتەوە. هەمیشە تاکیدکراوە، کە ئەو سکاڵایەی تاك لە دژی دەوڵەتێکی بیانی دەیکات بۆ نموونە وەك سکاڵانامەیەك دادەنرێ، کە دەوڵەتی تاکی پێوەندیدار لە دژی ئەو دەوڵەتە بیانییە ئاراستەی دەکات.[١٠]

• د .طالب رەشید یادگار: هەندێ لایەنی تیۆری پاراستنی مافی مرۆڤ، گۆڤاری تەرازوو، ژمارە: ٢٧-٢٨، ساڵی ٢٠٠٦، لاپەرە: ١٩٠.

10- 2 ILR, p.2

هەر دەوڵەتێك دەسەڵاتی هەیە ئەو کەسانە دیاری بکات، کە مەرجی هاووڵاتیبوون هەیە و هاووڵاتییەکانی کێن و پێویستە لەسەر دەوڵەتەکانی تریش دان بەوەدا بنێن ئەگەر ئەوە لە چوارچێوەی داخوازییەکانی یاسای نێودەوڵەتی بێت، دوایش پێوەندیی لەنێوان دەوڵەتی پێوەندیدار و تاکی پێوەندیدار پێوەندییەکی رەسەن دەبێت.[11]

تاك، لە دەرەوەی یاسای نێوەخۆییدا وەك نۆرمێکی گشتی توانای وەستانی نییە لە دژی پێشێلکردنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی لە دۆخی دەرنەبڕینی نارەزایی ئەو دەوڵەتە، کە رەگەزنامەکەی هەڵگرتووە، بگرە ئەمە تەنیا بەپێی یاسای نێودەوڵەتی دێتەدی، ئەگەرچی دەوڵەتەکان رازین مافی تایبەتی پێ ببەخشن. دەبینین بڕگەی (ب) لە مادەی(٣٠٤)ی پەیمانی ڤێرسای ساڵی ١٩١٩ مافی داوە بە هاووڵاتییانی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان داوای قەرەبووکردنەوە بە ناوی خۆیانەوە بەرزبکەنەوە بۆ دادگەی نێوبژیوانی تێکەڵاو لە دژی ئەڵمانیا. هەروەها پەیماننامەی ساڵی ١٩٠٧ یش، کە لەنێوان (٥) دەوڵەتی ئەمەریکای ناوەڕاست بەسترا دادگەی دادی ئەمەریکای ناوەڕاستی دامەزراند بۆ تەماشاکردنی ئەو داوایانەی تاکەکان بەشێوەی راستەوخۆ بۆی بەرزی دەکەنەوە لە دژی دەوڵەتەکانیان.

مەسەلەکە دیسان دووپات بووەوە لەکێشەی کارمەندانی هێڵی ئاسنین لە دانزك Danzig Railway official Case لەلایەن دادگەی دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتییەوە. ئەوە بوو رێککەوتننامەیەك لەنێوان پۆڵەندا و دانزك بەسترا سەبارەت بە مەرجەکانی کاری کارمەندانی سەر بە هێڵی ئاسنینی دانزك، کە لە تۆڕی هێڵی ئاسنینی پۆڵەندا کاریان دەکرد. لەبەرئەوەی پولەندا پێی زانیبوو، کە ئەو رێککەوتننامەیە پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتییە و ئەو مافە تایبەتانەی بە گوێرەی دراون لارییان نییە لەگەڵ یاسا نێوەخۆییەکەیدا، رازی بوو کە هەر سەرپێچییەك بەرامبەر وەدیهێنانی ئەو مافانە، مەسەلەیەکە تەنیا لەنێوان خۆی و دانزك دایە و تاکە پێوەندیدارەکان مافیان هەیە لە دژی هەردوولا سکاڵانامە بەرزبکەنەوە، بەڵام دادگە ئەم بیانووەی رەتکردەوە لەبەر بارودۆخی تایبەتی پەیماننامەکە و مەبەستی هەردوولا لەکاتی بەستنی رێککەوتننامەکە. ئەمەش واتا مەسەلەی ئەوەی ئایا پەیماننامە ماف و ئیلتیزامی لێدەکەوێتەوە بۆ تاکەکان بەم سیفەتەیان دەوەستێتە سەر بارودۆخی کێشەکە و مەبەستی لایەنەکان.

11- 22 ILR, p.349

هەروا ڕێککەوتننامەکانی ئاشتی ساڵی ١٩١٩ لەو دەقانەی پێوەستن بە پاراستنی کەمایەتییەکان، ڕێگەی بەتاکەکان دا، لە چەند بارێکی تایبەتدا، سکاڵانامە بەرزبکەنەوە بۆ دادگەیەکی نێودەوڵەتی. لەم بارەیەوە ئەو دادگەیەی، بەپێی ڕێککەوتننامەی سیلیزیای باڵا Upper Silesia ساڵی ١٩٢٢ پێکهات، بڕیاری دا ئەرکی تایبەتی ئەوەیە، کە سەیری ئەو سکاڵانامانەی هاووڵاتییەکان لە دژی دەوڵەتەکانیان دەیکەن بکات.

لەوکاتەوە چەندین پەیماننامەی نێودەوڵەتی لە دەقەکانیاندا جەختیان کردۆتە سەر بەخشینی مافی پەنابردنە بەر دادگە نێودەوڵەتییەکان و سکاڵاکردنی ڕاستەوخۆ لەپێشیاندا. بۆ نموونە دەکرێ لەم ڕووەوە ئاماژەبدەین بە ڕێککەوتننامەی ئەورووپایی ساڵی ١٩٥٧ و ڕێککەوتننامەی دەوڵەتە ئەمەریکاییەکان سەبارەت بە مافی مرۆڤ ساڵی ١٩٦٩ و هەروا پرۆتۆکۆلی زیادەی پاشکۆی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی سەبارەت بە مافی شارستانی و رامیاری ساڵی ١٩٦٦ و ڕێککەوتننامەی بنەبڕکردنی هەموو جۆرە جیاوازییەکی ڕەگەزی ساڵی ١٩٦٥ و ڕێککەوتننامەی یەکلاکردنەوەی کێشەکانی سەرمایەگوزاری ساڵی ١٩٦٥ و پرۆتۆکولی زیادەی پاشکۆی جیاوازی لە دژی ئافرەتان ساڵی ٢٠٠٠ و ڕێککەوتننامەی مافی منداڵ ساڵی ١٩٨٩ و ڕێککەوتننامەی نەهێشتنی ئەشکەنجە و ئەودوای مامەڵە توندوتیژییە نامرۆییەکان و سزادان ساڵی ١٩٨٧.

دەکرێت لە سەرەنجامدا بوترێت، کە یاسای نێودەوڵەتی، لە ڕێگەی هەندێ ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتییەوە، مافی داوە بە تاک سکاڵا بەرزبکاتەوە لە بەردەم هەندێ دەزگەی نێونەتەوەی دژی ئەو دەوڵەتەی ئەو مافانەی پێشێلکردووە، کە بە یاساکانی خۆی پێی داون (*).

(*) تاك دەتوانێت دژی دەوڵەت سکاڵا بەرزبکاتەوە لە پێش ئەم دەزگە نێودەوڵەتییانە، بەمەرجێك دەوڵەتە پێوەندیدارەکە ئەو پەیماننامەیەی ئیمزاکردبێت، کە دەزگەکەی دروستکردووە:

١- لێژنەی مافی مرۆڤ بە پێی لائیحەی نێودەوڵەتی بۆ مافی شارستانی و سیاسی و پرۆتۆکۆڵی ئیختیاری. بڕوانە:

G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 52, U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 171, *entered into force* Mar. 23, 1976.و

٢- لێژنەی لەناوبردنی ئەشکەنجە. بڕوانە:

G.A. res. 39/46, annex, 39 U.N. GAOR Supp. (No. 51) at 197, U.N. Doc. A/39/51 (1984), *entered into force* June 26, 1987.

بەرپرسیارێتی تاوانکاریی تاك:

یاسای نێودەوڵەتی لە چەند بارێکی دیاریکراودا بەرپرسیارێتی راستەوخۆی ئاراستەی تاکی مرۆڤ کردۆتەوە. بۆ نموونە لە حاڵەتی تاوانی جەردەیی نێو دەریا یان بازرگـانیکردن بـە کۆیلـە تومەتی تاوان ئاراستەی ئەنجامدەرانییان دەکرێت، بـەو پێیـەی ئەمانـە تـاوانن دەرهـەق بـە کۆمەڵگەی نێودەوڵـەتی. بۆیـە دەبـێ لـە لایـەن دادگەیـەکی نێودەوڵەتییـەوە یـان دادگـەی نێوەخۆییەوە دادگەیی بکرێن. ویلایەتی یاسایی بۆ سەیرکردنی ئەم جۆرە تاوانە هـەر تایبـەت نەبووە بـەو دەوڵەتـەی تاوانەکـە لـە هەرێمەکەیـدا روویـداوە یـان ئـەو دەوڵەتـەی تاوانکـار رەگەزنامەکەی هەڵگرتووە.

پەیماننامەی ڤێرسای ساڵی ١٩١٩ لە دەقەکەیدا هاتووە: حکوومەتی ئـەڵمانیا دان بـە مافی هاوپەیمانەکان و دەوڵەتەکانی لایەنیان دەنێت بۆ هەواڵەکردنی تۆمـەتباران بـە کـردەوەی تـاوانی دژ بـە نـۆرم و نەریتـەکانی جـەنگ بـۆ دادگەیـەکی سـەربازی (مـادەی:٢٢٨) و ئاراسـتەکردنی بەرپرسـیارێتی تـاك بـۆ قەیسـەر (مـادەی:٢٧٧). ئـەوە بـوو لـەبارەی ئـەم مەسەلەیەوە چەند داوایەك بۆ دادگەی ئەڵمان لە لایبزیك بەرزکرایەوە.

دوای شەڕی دووەمی جیهانی رێککەوتننامەی دادگەییکردن و سزادانی گەورە تاوانبـارانی جـەنگ لـە سـاڵی ١٩٤٥ (رێککەوتننامـەی لەنـدەن) لەگـەڵ پێـڕەوی دادگـە سـەربازییە نێودەوڵەتییەکە بوونە پێشینەیەك بۆ بەرپرسیارێتی تـاك لەسـەر ئەنجامـدانی تـاوان لـە دژی ئاشتی و تاوانی جەنگ و تـاوانی دژە مرۆڤایـەتی[١٢]. هـەر سـەبارەت بـەم بابەتـە دادگـەی

٣- لیژنە لەناوبردنی جیاوازیی دژی ژن. بڕوانە: G.A. res. 54/4, annex, 54 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 5, U.N. Doc. A/54/49 (Vol. I) (2000), *entered into force* Dec. 22, 2000.

٤- لیژنە لەناوبردنی جیاوازیی رەگەزی. بڕوانە: **G.A. res. 2106 (XX), Annex, 20 U.N. GAOR** Supp. (No. 14) at 47, U.N. Doc. A/6014 (1966), 660 U.N.T.S. 195, entered into force Jan. 4, 1969.

١٢- بروانە ماددەی شەشەمی رێککەوتننامەی دادگاییکردن و سزادانی گەورە تاوانبارانی جەنگ ساڵی ١٩٤٥:

"Nothing in this Agreement shall prejudice the jurisdiction or the powers of any national or occupation court established or to be established in an allied territory or in Germany for the trial of war criminals." See 39 AJIL 1945 at supp258s http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/04/4-06/london-agreement.xml

نوێرنبێرگ Nürnberg ئاماژەیداوە، کە ((یاسای نێودەوڵەتی ئەرك و بەرپرسیارێتی دەخاتـە ئەستۆی تاکەکان و دەوڵەتەکان وەك یەك"، چونکە " تاوان دەرهەق بە یاسای نێودەوڵەتی لـە لایـەن مرۆڤـەوە ئەنجامـدەدرێ، نـەك لەلایـەن چـەند کۆمـەڵێکی دیـاریکراو و بـە تـەنیا ئەحکامەکانی یاسای نێودەوڵەتیش دەکرێ تەنیا لە ڕێگەی سزادانی ئەو تاکانەوە پیادەبکرێن، کە ئەم جۆرە تاوانەیان کردووە)) واتا ئـەو تاوانانـەی دژ بـە ئاشـتین و تـاوانی جـەنگ و دژە مرۆڤایەتین.

ئێستە دەکرێ ئەو ئەحکامانەی لە دۆکومێنتی نوێرنبێرگ دا هاتوون بە بەشێك لە یاسای نێودەوڵەتی دابنرێن، بەتایبەتی پاش ئـەوەی نەتـەوە یـەکگرتووەکان لـە سـاڵی ١٩٤٦ ئـەو پرەنسـیپانەی تیـا هـاتبوون و هـەروا بڕیارەکـانی هـەمان دادگـەی، پەسـندکرد[١٣]. دادگـە هەمیسان جـەختی کـردووە، کـە لـەناوبردنی بـە کۆمـەڵ Genocide بەرپرسـیارێتی تـاك دەورووژێنێ[١٤]. هەر ئەم مەسەلەیەش لە ڕێککەوتننامەی قەدەخـەکردنی جینۆسـاید سـاڵی ١٩٤٨ جەختی لەسەر کرا. دیسان ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی سەبارەت بـە قەدەخـەکردن و سزادانی تاوانی جیاوازی رەگەزی "ئەپارتاید" سـاڵی ١٩٧٤ جـەختی کردۆتـە سـەر دانـانی تاوانی ئەپارتاید بە تاوانێکی نێودەوڵەتی، کە بەرپرسیارێتی تاوانی نێودەوڵـەتی راسـتەوخۆی لێ دەکەوێتەوە. هەروەها پێشێلکاریی زەقی ڕێککەوتننامەکانی خاچی سووری نێودەوڵەتی لە جنێڤ ساڵی ١٩٤٩ و پرۆتۆکۆلی یەك و دووی ساڵی ١٩٧٧ی تایبـەت بـە دامـاڵینی چـەك، بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتییان لـێ دەکەونـەوە. ئـەو دۆکومێنتانـە، ئـەم تاوانانـە بـە تـاوانی نێودەوڵەتی زەق دادەنێن، کە تاکـەکان ئـەنجامیان دەدەن: کوشـتنی رەمـەکی و ئەشـکەنجە و رەفتاری نامرۆڤایەتی و تێکدان و وێرانکردنی موڵـك و سـامان بـە ئانقەسـت و بـە شـێوەی نایاسایی و نازەرووری و بـە بارمتـەگرتنی کەسـەکان و هێرشـبردنە سـەر خـەڵکی سـێڤیل و هێرشبردنە سەر کارگە و ئەو دامودەزگەیانەی مادەیی ترسناکیان تێدایە، کە پێشەکی دەزانرێ

١٣- بڕوانە: بڕیاری ژمارە ٩٥ (١) و هەروەها ڕاپۆرتی لیژنەی یاسای نێودەوڵەتیی لەبارەی پرەنسیپەکانی دادگەی نوێرنبورگ:

Principles of International Law recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal, with commentaries 1950 see http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_1_1950.pdf

١٤- بڕیاری ژمارە ٩٦(١)

ئەو جۆرە هێرشبردنە دەبنە هۆی گیان لەدەستدانی ژیانی زۆر لە خەڵکی و مەدەنییەکان و موڵك و سامانیان دەخەنە بەر مەترسی، هەروا تاوانی کۆچپێکردنی خەڵکی سیڤیل لە خاکی خۆیانەوە بەرەو خاکی داگیرکەر یان ڕەوپێکردنی خەڵکی لەو خاکەی داگیرکراوە و جیاوازیی ڕەگەزی و هێرشبردنە سەر ئاسەوارە مێژووییەکان و کاری پشکنین و شوێنەوار و شوێنە پیرۆزەکان. جا هەر کەسێك پلە و پێگەی حکومی لەهەر ئاستێکدا بێت، یەکێك لەو تاوانانە ئەنجام بدات، خۆی ڕووبەڕووی بەرپرسیارێتی تاوانی نێودەوڵەتی دەکات. هەر زەروورەتێکی سەربازییانە یان هەرچ بیانوویێك سەبارەت بە فەرمان وەرگرتنی تاوانباران لە سەرچاوەی سەرووتریان لە بەرپرسیارێتی تاوان رزگاریان ناکات.

دادگەی تاوانی نێودەوڵەتی:

ڕووداوەکانی یۆگۆسلاڤیای پێشوو لە سەرەتای نەوەتەکانی سەدەی بیستەم، سەر لە نوێ ئەو بایەخ و گرینگیپێدانەی ورووژاند بۆ ئەوەی دادگەیەکی نێودەوڵەتی بۆ تاوان دابمەزرێت. ئەمە هەوڵ وتەقەلاکانی ساڵی ١٩٤٨ی زیندووکردەوە بۆ تۆژینەوە لە ئەگەری پێکهێنانی دادگەیەکی نێودەوڵەتی بۆ دادگەییکردنی ئەو تاوانانەی بە تاوانی نێودەوڵەتی، دادەنرێن.

ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٩٤ کۆمیتەی یاسای نێودەوڵەتی پرۆژەی پێڕەوە ناوەخۆیەکەی دادگەی تاوانە نێودەوڵەتییەکەی پەسندکرد.

پاش ئەوەی پێڕەوی ناوەخۆ هەواڵەی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان کرا، لە ١٩٩٨/٧/١٧ لە ڕۆما پەسندی کرد.

پێڕەوە ناوەخۆییەکەی دادگەی تاوانی نێودەوڵەتی جەختی کردۆتە سەر دەسەڵاتی دادگە لەو تاوانانەی تاکەکان دەیانکەن و برێتین لەوانەی، کە بەها مرۆڤایەتییە هاوبەشەکان لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی پێشێل دەکەن، ئەمانەش برێتین لە تاوانی جینۆساید و تاوانی دژی مرۆڤایەتی و تاوانی جەنگ و دەستدرێژی کردن"Aggression العدوان". واتا: دەسەڵاتی دادگەی تاوانی نێودەوڵەتی دادگەییکردنی دەوڵەت ناگرێتەوە وەك کەسێکی یاسایی مانەوی، چونکە دەوڵەت بەرپرسیارێتی بەپێی یاسای نێودەوڵەتی ئاراستە دەکرێت، بەڵام بەرپرسیارێتی تاوانی تاك ئەو پرەنسیپەیە، کە دادگەی تاوانی نێودەوڵەتی لەسەری بونیادنراوە.

دادگەی تاوانی نێودەوڵەتیی تایبەت:

پراکتیکی نێودەوڵەتی چەند حاڵەتێکی بەخۆوەبینیوە، لە میانەیاندا دادگەگەلێکی تاوانی نێودەوڵەتی خاوەن دەسەڵاتی سنووردار لە ڕووی کاتی ئەنجامدانی تاوان و شوێنەکەی و ئەو کەسانەی ئەنجامی دەدەن دامەزراون.

بە ناوبانگترین دادگەی تاوانی نێودەوڵەتی تایبەت، دادگەی نوێرنبرگ بوو سەبارەت بە دادگەییکردنی گەورە تاوانبارانی جەنگ لە ئەڵمانەکان و هەروا دادگەی تۆکیۆ بۆ دادگەییکردنی گەورە تاوانبارانی جەنگ لە ژاپۆنییەکان لە سەروبەندی دووەمین شەڕی جیهاندا.

لە نەوەتەکانی سەدەی پێشوودا بینیمان دوو دادگەی تاوان لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتییەوە پێکهات، ئەویش کاتێ دەسەڵاتی خۆی بەکارهێنا بۆ وەرگرتنی بڕیاری مولزەم بۆ هەموو دەوڵەتەکانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا. بەو جۆرە ئەم شێوازە لە هەردوو حاڵەتەکەدا بەکارهێنرا بۆ ئەوەی هەردوو دادگەکە بە زووترین کات دەست بە کارەکانیان بکەن و هەروا بۆ زامنکردنی پابەندبوونی لایەنە تێگلاوەکان لە تاوانی جەنگ بەبێ ڕەزامەندییان و لە ڕێگەی پێکهاتنی هەردوو دادگە بەپێی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی.

دادگەی نێودەوڵەتی تاوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا:

ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی لە ١٩٩٣/٢/٢٢، بڕیاری ژمارە (١٩٩٣) ٨٠٨ی پەسندکرد، کە جەختی کردۆتە سەر ((پێکهێنانی دادگەیەکی نێودەوڵەتی بۆ دادگەییکردنی ئەوانەی بەرپرسیارن لە پێشێلکاریی تەواوی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە خاکی یۆگوسلاڤیای پێشوو لە ساڵی ١٩٩١ەوە)) [١٥]. لەبەر ئەمە سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕاپۆرتێکی بڵاوکردەوە، پرۆژەی سیستەمە نێوەخۆییەکە و هۆیەکانی پێویستی لەخۆگرتبوو. دواتر بەپێی بەشی (٧)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان ،کە ڕێگە بە ئەنجومەنی ئاسایش دەدات بڕیاری مولزەم وەربگرێت بۆ ئەندامانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکە، ئەنجومەنی ئاسایش بە بڕیاری (١٩٩٣) ٨٢٧ ڕاپۆرتەکەی پەسندکرد.

١٥- لەم ڕووەوە بڕوانە: ئەم بڕیارانەی ئەنجومەنی ئاسایش:

764 (1992) , 771 (1992) , 820 (1993)

دادگەکە پێکهاتووە لە دوو دەستە و یەك دەستەی تەمییز و داواکارێکی گشتی و بڕیاردەر بۆ بەڕێخستنی کارەکانی هەردوو دەستەکە و داواکاری گشتی. مادەکانی (٢-٥)ی سیستەمی نێوەخۆییەکە ئەو تاوانانە دیاریدەکەن، کە دادگە دەسەڵاتی هەیە تەماشایان بکات، تاوانەکانیش ئەوانەن، کە پێشێلکارییەکی زەق پێکدێنن بۆ ڕێککەوتننامەکانی جنێڤساڵی ١٩٤٩ (مادەی:٢) هەروا پێشێلکارییەکانی یاسا و نەریتەکانی جەنگ بە بەکارهێنانی ئەو چەکانەشەوە، کە دەبنە هۆی دەردەسەریی بێواتا و کاولکاری ڕەمەکییانەی شار و گوند و وێرانکردنی موڵك و سامانی گشتی یان تایبەت، (مادەی:٣ و ە) جینۆساید و ئاوارەکردن و ئەشکەنجەدانی دانیشتووانی سیڤیل. (مادەی:٤ و ٥).

(مادەی:٦) ئاماژەدەکات، کە دەسەڵاتی دادگە تەنیا کەسە سرووشتییەکان دەگرێتەوە، بەڵام (مادەی:٧) دەڵێت: ((ئەو کەسانەی هەڵساون بە پیلاندانان و هاندان و فەرماندان یان بە شێوەیەکی تر هاوکار و هاندەربوون بۆ پیلاندانان یان ڕێخۆشکردن یان جێبەجێکردنی ئەو تاوانانەی لە مادەکانی (٢-٥) هاتوون، ئەوانە خودی خۆیان بەرپرسیارن لەو تاوانانە)).

ئەم مادەیە جەخت دەکات، کە پلەی فەرمی کەسە تۆمەتبارەکە نابێتە پاساو بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتی کەسێتی لەسەر لابدرێ و سزاشی لەسەر سووك بکرێتەوە، چونکە تاوانکردنی فەرمانبەری پلە نزمتر بەرپرسێتی کەسی لانادات لەسەر فەرمانبەری پلە بەرزتری لێپرسراوی ئەگەر هات و ئەم فەرمانبەرە پلە بەرزە ئاگەداربێ یان هۆیەکی وا هەبووبێت، کە وای لێبکات ئاگای لێ بێت کە فەرمانبەرە پلە نزمترەکە خەریکە تاوان بکات یان کردوویەتی و فەرمانبەرە پلە بەرزە لێپرساوەکە رێ و شوێنی پێویست و ماقوولی نەگرتۆتە بەر بۆ ڕوونەدانی ئەو تاوانانە یان سزادانی ئەوانەی کە خەریکی ئامادەکارییەکەی بوونە. هەروا ئاماژەیش دەکات، کە کەسی تۆمەتبار ئەگەر هات و بەپێی فەرمانی دەسەڵاتێکی حکومی یان فەرمانبەرێکی پلە بەرزتر ڕەفتاری کردووە، ئەوە ئەم کارە لە بەرپرسێتی تاوانکاری ناپارێزێت، بەڵام دەکرێ ببنە هۆ بۆ سووککردنەوەی حوکمدانی ئەگەر دادگە لەو بڕوایەدا بێت، کە دادوەری پێویست بەوە دەکات. دەستەی دادگەی پێداچوونەوە لە کەیسی (Tadic)دا جەختی کرد، کە یاسای نێودەوڵەتی نەریتی (عورفی) بەرپرسیارێتی تاوانکاری خستۆتە ئەستۆی ئەو کەسانەی لەژێر فشاردا پێشێلی یاسای نێودەوڵەتی مرۆییان کردووە[١٦].

16- IT – 94 – 1 AR72، 2 /10/1995. p. 70

دادگەی تاوانی تایبەت لەبارەی رواندا:

لە پاش کۆمەڵکوژییەکەی ساڵی ١٩٩٤ لە رواندا، ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی بڕیاری ژمارە (١٩٩٤) ٩٩٥ی دەرکرد بۆ پێکهێنانی دادگەیەکی نێودەوڵەتی تایبەت بە رواندا. ئەم دادگەیە دەسەڵاتی دراوەتێ سەیری ئەو تاوان وپێشێلکارییە جدییانەی یاسای نێودەوڵەتی مرۆڤی بکات، کە لەلایەن هاووڵاتیانی رونداوە ئەنجامدراون لەسەر خاکی رواندا و دەوڵەتەکانی دراوسێ لە ماوەی نێوان ١٩٩٤/١/١ و ١٩٩٤/١٢/٣١.

ئەم دادگەیە لە ڕووی پێکهاتەکەیەوە لە دادگەی تاوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا دەچێ، کە لە (٢) دەستە و دەستەیەکی تەمییز و دادوەرێکی گشتی و بڕیاردەری هەردوو دەستەکە پێکدێ (مادەی:١٠). مادەکانی ٢-٤ ئەو تاوانانەیان دیاریکردووە، کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی تایبەتی دادگەکەن، ئەویش جینۆسایدە (مادەی:٢) و تاوانی دژە مرۆڤایەتی (مادەی:٣) و پێشێلکارییەکانی مادەی:٣ی رێککەوتننامەی جنێڤ ساڵی ١٩٩٤ و پرۆتۆکوڵی دووەم (مادەی:٤).

بەرپرسیارێتی تاوانی تاك ئاراستەی ئەوانە کرا، کە پلانرێژیان کردووە و فەرمانیان داوە یان تاوانیان جێبەجێکردووە یان هانی ئەو جۆرە تاوانەیان داوە. هەرچی پێوەستیشە بە پلەی فەرمانبەران و بەرپرسیارێتییان، ئەوا ئەحکامەکانی هەمان ئەو ئەحکامانەن، کە باسمان کردن و لە سیستەمە ناوەخۆییەکەی دادگەی تاوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا هاتوون (مادەی:٦).

٣- کەسایەتیی قەوارەی شێوە دەوڵەت:

سرووشتی یاسایی قەوارە شێوە دەوڵەتەکان، سرووشتێکی لاوەکیی تایبەتە ستوون نییە لەسەر سەروەری، بگرە بەو پەیواتانەوە پاڵی داوە، کە دەوڵەتەکان لەنێوان خۆیاندا دەیانبەستن. ئەم پەیواتانە خۆیان ماف و ئیلتیزاماتی ئەو قەوارانە دیاری دەکەن، پاشان دان دەنێن بە ئەهلییەتە یاساییە نێودەوڵەتییە بەڵێنییە سنووردارییەکەیاندا.

هەندێ جار، هەندێ شاری ئازاد یان هەرێمی ئازاد، یان ناوچەی ئازاد سیفەتی کەسایەتی یاسایی وەردەگرن لەبەر چەند بارودۆخێکی نێودەوڵەتی تایبەت، بۆیە دەستووریان بۆ دادەنرێ یان دۆکومێنتێکی دانراو و ڕەگەزنامەیەکی تایبەت دەدرێتە هاووڵاتیانی. پاشانیش بەپێی ئەو دەستوورەی بۆیان دادەڕێژرێ دەزگەی جێبەجێکاری و دادوەری و یاساکارییان بۆ دادەمەزرێ بۆ پاراستنی سنوور و ئاسایشی ناوەخۆییان. وێڕای ئەم کەسایەتییە یاساییەش،

ئەو کەسانە بە شێوەیەکی سەربەخۆ بەشداری ناکەن لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان، بگرە لە ڕێگەی لایەنی سێیەمەوە لەوەدا بەشداری دەکەن، ئەمەش یان دەوڵەتە یانیش ڕێکخراوی نێودەوڵەتییە.

دەبینین شاری (کەراکۆف) لە ساڵی ١٨١٥ تاکو ساڵی ١٨٤٦ سیفەتی شاری ئازادی وەرگرت بەپێی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی، کە لەنێوان رووسیا و نەمسا و پرووسیا بەسترا. هەروا هەندێ لە ئەحکامە کۆتاییەکانی کۆنگرەی ڤییەنا لە ساڵی ١٩١٥ جاڕی دا، کە کەراکۆف شارێکی ئازاد و سەربەخۆ و بێلایەنە. ئەوە بوو ئەم پێگە یاساییە لە پاش ڕاپەڕینی دانیشتووانی شارەکە، لە ساڵی ١٨٤٦ کۆتایی پێهات و چووە پاڵ نەمسا.

هەروا شاری (گدانسک)یش پێگەی شاری ئازادی وەرگرت بەپێی پەیمانی ڤێرسای ساڵی ١٩١٩. ئەوە بوو مسۆگەرکردنی پێگە یاساییەکەی ئەم شارە لە ماوەی نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانی گواسترایەوە بۆ کۆمەڵەی گەلان بەپێی دوو پەیمان لەنێوان گدانسك و پۆڵۆنیا بەستران لە ساڵی ١٩٢٠ و ساڵی ١٩٢١. ئەو دوو پەیمانە ئەرکی نوێنەرایەتی (گدانسك)ی لە پێوەندیی نێونەتەوایەتی سپارد بە پۆڵۆنیا و ئەنجومەنی دامەزرێنەری شارە ئازادەکە دەستووری خۆی پەسەندکرد بە بەشداری نوێنەری کۆمەڵەی گەلان. کاتێك هێزە سەربازییەکانی ئەڵمانیا شاری (گدانسك)یان لە ساڵی ١٩٣٩ داگیرکرد ئەم پێگە یاساییە کۆتایی پێهات.

لەپاش دووەمین شەڕی جیهان (هەرێمی ترست) بە هەرێمێکی ئازاد جاڕدرا بەپێی سیستەمی نێوەخۆیی، کە لە پاشکۆی پەیماننامەی ئاشتی لەگەڵ ئیتاڵیا دانرا، ئەویش لە ساڵی ١٩٤٧. ئەوە بوو هەرێمەکە بەپێی ئەم پێگە یاساییە بووە ناوچەیەکی بێلایەن و لە چەك داماڵراو. پاشان ئەم پێگە یاساییە بە دابەشکردنی هەرێمەکە لە ساڵی ١٩٥٤ لەنێوان هەر یەك لە ئیتاڵیا و یۆگۆسلاڤیا، بە کۆتایی هات.

چونکە (ڤاتیکان)یش بارەگەی سەرۆکایەتیی کڵێسای کاسۆلیکە پێگەیەکی یاسایی نێودەوڵەتیی تایبەتی هەیە وەکو شار- دەوڵەتێك.

ئەم دەوڵەتە بەسەر ڕووبەرێکەوەیە لە نیو کیلۆمەتری چوارگۆشە زیاتر نییە لە گەڕەکی مۆنتی ڤاتیکانۆ لە ڕۆمای پایتەختی ئیتاڵیا. ڤاتیکان لە ساڵی ١٩٢٩ بەپێی ڕێککەوتننامەی لاتران، کە لەنێوان پاپا و ئیتاڵیا مۆرکرا، دامەزرا. بەپێی ئەم ڕێککەوتننامەیە هەموو پێوەرێکی دەوڵەتی هەیە لە هەرێم و دەسەڵاتی حوکمڕان و

دانیشتووان و خۆیان بەرپرسیارن لە بەڕێوەبردنی کڵێسای کاسۆلیك.

ڤاتیکان وەك کەسێك لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی، دانی پێدانراوە. دەسەڵاتی بەستنی پەیماننامە و پێوەندیی دیپلۆماتی هەیە لەگەڵ دەوڵەتەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان. هەروا ڤاتیکان چۆتە ڕیزی چەندین ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وەك یەکیەتیی پۆستەی جیهانی و یەکیەتیی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان و چاوەدێری هەمیشەییشی هەیە لە نەتەوە یەکگرتووەکان و یۆنسکۆ و گەلێك ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دی.

٤- کەسایەتی گەلان و نەتەوە خەباتگێڕەکان لە پێناو بەدیهێنانی مافی چارەنووس:

سرووشتی یاسایی کەسایەتی یاسایی گەل و نەتەوەکان بونیادنراوە لەسەر پرەنسیپی مافی گەلان لە دیاریکردنی چارەنووس و یەکسانی، کە لە بڕگە ٢ی مادەی یەکی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان هاتووە و جاڕنامەی دانی سەربەخۆیی بە وڵاتان و گەلانی ژێردەست، کە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٦٠ پەسندی کرد و هەردوو بەڵگەنامەی مافی مرۆڤ ساڵی ١٩٦٦ و جاڕنامەی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی پێوەست بە پێوەندی دۆستایەتی نێوان دەوڵەتەکان بەپێی دەستووری ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ساڵی ١٩٧١ و چەندین بەڵگەنامەی تری نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕێکخراوە پسپۆڕییەکانی.

دان پێدانان بە مافی بڕیاردانی چارەنووسی هەموو گەل و نەتەوەکان واتای وا نییە هەموویان بە کەسانی یاسایی نێودەوڵەتی دادەنرێن. سەروەری نەتەوەیی گەل و نەتەوەکان بنەمای سیاسی یاسایی ئەهلییەتە یاساییە نێودەوڵەتییەکەیانە. بەم پێیەش ئەو نەتەوە و گەلانەی خەباتدەکەن بۆ جێبەجێکردنی مافی چارەنووس تەنیا ئەوانەن لە واقیعدا، کە هێشتا قەوارەیەکی سەربەخۆیان نییە و بە مافی چارەنووسیان شادنەبوونە لە ڕێگەی پێکەوەنانی دەوڵەتی سەربەخۆ یان چوونە پاڵ دەوڵەتێکی سەربەخۆ یان بونیادنانی قەوارەی فیدراڵی یان کۆنفیدراڵی لەناو دەوڵەتێکی فرە نەتەوە و فرەپێکهاتە.

گەلان و نەتەوەکان لە سەرەتای خەباتیانەوە لە پێناو جێبەجێکردنی مافی چارەنووس هەوڵدەدەن بۆ ئەوەی بچنە ناو پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە ڕێگەی بەکارهێنانی چەندین شێواز بە پیادەکردنی خەباتی چەکداریشەوە. دەبینین لە قۆناخی خەبات و تاوەکو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی خاوەن کەسایەتی یاسایی تەواویش لە ئاستی نێودەوڵەتییەوە داندەنرێت بە گەل و نەتەوەی خەباتگێڕ لە پێناوی مافی چارەنووس لە ڕێگەی دانانان بەو ڕێکخراوە سیاسییانەی پێکیان دێنن بۆ ئەوەی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و نێوەخۆیی نوێنەرایەتییان بکەن.

تەوەری دووەم
دەوڵەت وەك کەسێکی سەرەکیی یاسای نێودەوڵەتی گشتی

دەوڵەت لە ڕووی ڕامیارییەوە برێتییە لە کۆمەڵە دەزگەیەکی ڕێکخراو، کە لە میانەیاندا کۆمەڵە کەسانێك لە خەڵکی پیادەی دەسەلات دەکەن لەسەر هەرێمێکی دیاریکراو و لە پێناو بەدیهێنانی سوود و بەرژەوەندی گشتی، بەڵام لە ڕووی یاسای نێودەوڵەتییەوە دەوڵەت برێتییە لە قەوارەیەك پێکهاتووە لە کۆمەڵێك لەو تاکانەی، کە ژیانی خۆیان ڕێکدەخەن و سەر بە ڕژێمێکی دەسەلاتداری سەروەرن و بە شێوەیەکی بەردەوام لە هەرێمێکی"خاکێکی " دیاریکراودا دەژین. بەم واتایەش دەوڵەت بە کەسی سەرەکیی تەقلیدی یاسای نێودەوڵەتی دەژمێردرێ. دەبینین هەموو دەوڵەتە سەربەخۆیەکان یەك قەبارە ئەهلییەتی یاسایی نێودەوڵەتییان هەیە، کە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی لەوەتی دروستبوون ئەو ئەهلییەتە وەردەگرن چ دانیان پێدا بنرێ یان نا. چونکە گرینگی دانپێدانان ئەو کاتە دەردەکەوێ، کە ئەهلییەتە یاساییەکە لە پراکتیکدا بەکاردەهێنرێ.

١- مافەکانی دەوڵەت:

یاساناسان لەو بڕوایەدان دەوڵەتەکان مافی یەکسانیان هەیە، ئەویش لە ئەهلییەتە (توانا) یاساییە نێودەوڵەتییەکەیانەوە هەڵقوڵاوە. سەرچاوەی ماف و ئیلتیزامە سەرەکییەکانی دەوڵەت (کە گشتین و لە لایەن هەموانەوە دانیان پێدانراوە) پرەنسیپە فەرماندەرەکانن لە یاسای نێودەوڵەتی گشتیدا، بەڵام تاوەکو ئێستە دۆکومێنتێکی نێودەوڵەتی گشتی پەسندنەکراوە ئەم ماف و ئیلتیزاماتانە بگرێتەخۆ، ئەگەرچی لیژنەی یاسای نێودەوڵەتی هەر لە ساڵی (١٩٤٩)وە بەیاننامەی ماف و ئەرکی دەوڵەتەکانی ئامادەی کردووە و کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکانیش ئەو ماف و ئەرکانەی بۆ دەوڵەتەکانی ئەندام بە بڕیاری (١٧) ٣٧٥ خستۆتەڕوو تاوەکو ڕاو بۆچوونی خۆیانی لەسەر دەربڕن، بەڵام لە ساڵی ١٩٥١ کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەو پرۆژە بڕیارە دواخست و تا ئێستەش هەروا ماوە [(١٧)].

١٧- بڕوانە دەقی پڕۆژەکە لە:

له پراكتیكی نێودەوڵەتیدا كۆمەڵێك ماف و ئەركی بنەڕەتی چەسپاون، وەك: مافی دەوڵەت لە پیادەكردنی سەروەریی بەسەر هەرێم و دانیشتووانی و موڵك و سامانەكانییەوە و هەروا مافی بەرگری تاكی و كۆمەڵی و یەكسانی لەگەڵ نەتەوەكانی تردا، بەڵام دەكرێ لە چوارچێوەی ئەركەكانیدا ئاماژەبدرێ بە دەستێوەرنەدان لە كاروباری دەوڵەتەكانی تر و ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەكانی و یەكلاكردنەوەی كێشە نێودەوڵەتییەكان بە ئاشتی و بە پەنانەبردنە بەر بەكارهێنانی هێز یان هەڕەشەكردن بە بەكارهێنانی لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەكان و دراوسێیەتی باش و جێبەجێكردنی ئیلتیزاماتەكان بە نیاز پاكی.

لە چوارچێوەی مافە سەرەكییەكانی دەوڵەت جەخت دەكەینە سەر دوو جۆرە ماف ، ئەوانیش مافی سەربەخۆیی و مافی یەكسانین، كە ئەو دوانەش كۆمەڵێك مافی تریان لێ دەكەونەوە:

١- مافی سەربەخۆیی:

سەربەخۆیی گرینگترین تایبەتمەندە لە تایبەتمەندییەكانی دەوڵەت. ئەم مافە لە پڕۆژەی جاڕنامەی ماف و ئەركەكانی دەوڵەت وا پێناسە كراوە، كە برێتییە لە توانای دەوڵەت بۆ گەشەكردنی خۆشگوزەرانی خۆی و پەرەپێدانی بەشێوەیەكی ئازاد و دوور لەژێردەستەیی دەوڵەتەكانی تر و زیان نەگەیاندن بە مافی دەوڵەتەكانی تر یان پێشێلكردنیان.

سەربەخۆیی بەم واتایە یەكێكە لەو بابەتانەی یاسای نێودەوڵەتی لێیان دەكۆڵێتەوە. هەر كلكایەتییەكی سیاسی یان ئابووری كردەیی كارناكاتە سەر سەربەخۆیی یاسایی دەوڵەت ئەگەر ئەو دەوڵەتە ناچارنەكرێ ملكەچبێ بۆ داخوازییەكانی دەوڵەتی زاڵ. بۆ نموونە لە كێشەی گومركی نەمسا- ئەڵمانیادا دادوەر ئینزلیوتی لە ساڵی ١٩٣١ لە میانەی دانیشتنەكانی دادگەی نێوبژیوانی نێودەوڵەتی هەمیشەیی، كە لەو كێشەیەی دەكۆڵییەوە، ئاماژەی دا، كە كۆتبەندی لەسەر ئازادیی دەوڵەت چ سەرچاوەكەی یاسای نەریتی بێ یان ئیلتیزامی بەڵێنی كارناكاتە سەر سەربەخۆییەكەی، بەڵام بە مەرجێ نەخرێتە ژێر دەسەڵاتی یاسایی دەوڵەتێكی ترەوە[18]. هەروەها دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە كێشەی ڕەوایەتی بەكارهێنانی چەكی

Draft Declaration on Rights and Duties of States 1949 Available on 3/1/2010at: http://www.un.org/law/ilc/

18- 6 ILR, P.30

ئۆتۆمی یان هەڕەشەکردن بەو چەکە ئاماژەدەدات، کە پراکتیکی دەوڵەتەکان دەریدەخات، کە نارەوایەتی بەکارهێنانی هەندێ چەك ناگەڕێتەوە بۆ نەبوونی مۆڵەت بۆ بەکارهێنانی یان هەڕەشەکردن بە بەکارهێنانی، بگرە پاڵی داوە بە نۆرمی قەدەخەکردنی ئەم جۆرە چەکانە یان هەڕەشەکردن پێی(١٩). چونکە یاسای نێودەوڵەتی ئازادی کارکردن بۆ دەوڵەت فەراهەم دەکات ئەگەر ئەحکامی تر کۆتبەندی نەکات. بە هەرحاڵ دەبێ تاکید لەسەر ئەوە بکرێ، کە ئەم جۆرە ئازادییە لە چوارچێوەی سیستەمی یاسای نێودەوڵەتیدا هەن نەك لە دەرەوەیدا، بۆیە یاسای نێودەوڵەتی خۆی ڕادە و نێوەڕۆکی سەربەخۆیی دەوڵەتەکان دەسەپێنێ، نەك دەوڵەتەکان بە تاك یان بە کۆمەڵی.

چەمکی سەربەخۆیی لە یاسای نێودەوڵەتیدا چەند ماف و ئەرکێك لەخۆدەگرێ، وەك: مافی دەوڵەت لە پیادەکردنی دەسەڵاتی بەسەر هەرێمەکەی و دانیشتووانی و مافی لە خۆ بەرگریکردن لە چەند حاڵەتێکی دیاریکراو و ئەرکی دەستێوەرنەدان لە کاروباری نێوەخۆیی دەوڵەتەکانی تر، بەڵام مەسەلەی دیاریکردنی کاروباری ناوەخۆیی دەوڵەت بە وردی هێشتا مەسەلەیەکە قابیل بە گفتوگۆیە و پێوەری دیاریکردنی لە گۆڕانکاری بەردەوامدایە. دەبینین دەوڵەتە ئەورووپاییەکان بە درێژای چەندەها ساڵ هەر هەنگاوێك نەتەوە یەکگرتووەکان دەیگرتە بەر سەبارەت بە کۆلۆنەکانیان بە کارێکی پێچەوانەی نۆرمی یاسای نێونەتەوەیان، دادەنا. وێڕای ئەوەش نەتەوە یەکگرتووەکان لە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم دەستی وەردا و دەوڵەتە کۆلۆنیالییەکانی ناچارکرد ملکەچ بن بەرامبەر بە نۆرمە یاساییە نوێیەکان لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا. بۆ نموونە ئەو کێشانەی تایبەتن بە مافی مرۆڤ و جیاوازی ڕەگەزی چیتر یەکێك نین لەو کێشە تایبەتانەی ملکەچی دەسەڵاتی ناوەخۆ دەبن، بگرە یاسای نێودەوڵەتی وایکردووە بخرێنە ژێر چاوەدێری دەرەکییەوە. بۆیە جاڕنامەی ئەنجومەنی ئەورووپی بڵاوی کردەوە، کە ((پاراستنی مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەکان لە هیچ بارێکدا ناکرێ بە دەستێوەردان دابنرێ لە کاروباری نێوەخۆیی دەوڵەت)) جەختیش کرا، کە ((دەوڵەتەکان مافێکی ڕەوشتمەندیان هەیە بۆ دەستێوەردان لەهەر کوێیەك مافی مرۆڤ پێشێل بکرێ))(٢٠).

سەبارەت بە دەستێوەرنەدان لە کاروباری نێوەخۆیی دەوڵەتەکانیش، جاڕنامەی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە پێوەندی دۆستایەتی و هاوکاری نێوان

19- ICJ Reports, 1996, para.52.
20- Ukmil, 62 BYIL. 1991. P.556.

دەوڵەتەکان، کە نەتــەوە یــەکگرتووەکان لــە ســاڵی ١٩٧٠ پەســندی کــرد، دەڵێــت: ((هــیچ دەوڵەتێك یان کۆمەڵە دەوڵەتێك مافی ئەوەیان نییە ڕاستەوخۆ یــان ناڕاســتەوخۆ لەبــەر هــیچ هۆیەك دەســتبخەنە کاروبــاری نــاوەخۆیی یــان دەرەکــی هــیچ دەوڵــەتێکی تــرەوە. دوایــەش دەستێوەردانی چەکداری و هەر شێوە دەستێوەردانێکی تر یــان هەڕەشــەکردن دژی کەســایەتی دەوڵــەت یــان دژی بنــەما سیاســی و ئــابووری و کولتوورییــەکانی بــە پێشــێلکردنی یاســای نێودەوڵەتی دادەنرێ)) [٢١].

دەستێوەرنەدان ئەوەش دەگرێتەوە، کە وڵات یان لایــەنێك یارمــەتی کۆمەڵــە تێکــدەرێك بدات بە مەبەستی ڕوخاندنی حکوومەتی دەوڵەتێکی تر لە ڕێگەی بــەکارهێنانی هێــز، بــەڵام بەکارهێنانی هێز بە ئامانجی بێبەشکردنی گەلان لە پێناسەی نەتەوەییان جیاوازی هەیە لەگەڵ پرەنسیپی دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ.

پرەنسیپەکانی پێوەست بە سەروەری وەك دەستنەخستنە کاروباری ناوەخۆوە، پێویســتن بــۆ درێژەدان بە سیستەمێکی ســەقامگیری قبــووڵکراو لــەنێوان دەوڵەتــە ڕکابەرەکانــدا. دانــانی کۆتبەندی لەسەر دەسەڵاتی دەوڵەتەکان بەرامبەر یەکتر، تــا رادەیــەك بەشــداری دەکــات بــۆ سەقامگیربوون و جێگیربوونی سیستەمی نێودەوڵەتی. دەبینین دادگەی دادی نێودەوڵــەتی لــە کێشەی کەناڵی کۆرفی (Curfu Channel) ساڵی ١٩٤٩ جەختی کــرد، کــە ((ڕێزگــرتن لــە سەروەری نێوەخۆیی دەوڵەتــە ســەربەخۆکان یەکێکــە لــە بنــەما زەروورەکــان بــۆ بونیادنــانی پێوەندیی نێودەوڵەتی)).

لەبەر هەمان هۆیش دەوڵەت ناتوانێ یاساکانی خۆی لە هەرێمی دەوڵەتێکی تر پیادەبکات یان پۆلیس و کەسانی فەرمی تر بەبێ ڕەزامەندی دەوڵەتی پێوەندیدار بنێرێ بــۆ گــرتنی ئــەو تاوانبارانەی لە دەرەوە نیشتەجێن. هەروەها بوونی هێزی بیانی بەسەر هــەرێمی دەەوڵــەتێکی خاوەن سەروەرییەوە، پێویستی بە ڕەزامەندی دەوڵەتی پێوەندیدار هەیە.

٢- مافی یەکسانی:

یەکسانی یاسایی دەوڵەتەکان یەکێکە لە گرینگترین پرەنســیپەکانی یاســای نێودەوڵــەتی. مافی یەکسانی چەمکێکی یاساییە، پێویستە لەگەڵ چەمکی یەکسانی سیاسی تێکەڵ نەکرێ.

21- bICJ Reports, 1949, PP.4, 35

ئەم جۆرە یەکسانییە واتای یەکسانی دێت لە ماف و ئەرکە یاساییەکان. بۆ نموونە مالّتا ئەویش وەکو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەولّەتێکی خاوەن سەروەرییە، هەمان کەسایەتی یاسایی و ئەرکی یاسایی هەیە و خاوەن دەنگێکە لە کۆمەلّەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، واتا مالّتا و ئەمەریکا یەکسانن. دەبینین لە گەلێك باردا تیۆری یەکسانی یاسایی دەولّەتەکان بە چەمکێکی گشتی دادەنرێ، کە ئەو ئیلتیزام و مافانە لەخۆدەگرێ، کە هەموو دەولّەتەکان دەگرنەوە. لە جاڕنامەی پرەنسیپەکانی یاسای نێودەولّەتی سالّی ١٩٧٠دا هاتووە: ((هەموو دەولّەتەکان بەپێی یەکسانیان لە رووی سەروەرییەوە ماف و ئەرکی یەکسانیان هەیە و هەمووشیان ئەندامی یەکسانن لە کۆمەلّگەی نێودەولّەتیدا، هەرچەندە جیاوازی هەیە لەنێوانیاندا لە ڕووی ئابووری و کۆمەلاّیەتی و ڕامیارییەوە)).

یەکسانی یاسایی ئەم توخمانە دەگرێتەوە:

ا- یەکسانی دەولّەتەکان لە ڕووی یاساییەوە.

ب- تێکڕای دەولّەتەکان ئەو مافانەیان هەیە، کە لە سەروەریی تەواوەوە هەلّ دەقوولّێت.

ت- دەولّەتان پێویستە ڕێز لەیەکدیی بگرن.

پ- پیرۆزیی یەکیەتیی خاك" هەرێم "و سەربەخۆیی سیاسی دەولّەتەکان.

ج- مافی دەولّەت لە هەلّبژاردن و پەرەپێدانی سیستەمە ڕامیاری و کۆمەلاّیەتی و ئابووری و کولتوورییەکەی بە شێوەیەکی ئازاد.

ح- پێویستە لەسەر هەموو دەولّەتێك ئەرکی ئیلتیزامە نێودەولّەتییەکانی بە تەواوی و بە نیاز پاکی جێبەجێ بکات و بە ئاشتی لەگەلّ دەولّەتەکانی تر، هەلّبکات.

ناکرێ پارێزگاری لە سیستەمی نێودەولّەتی بکرێ بەبێ زامنکردنی ڕێزگرتن لە یەکسانی یاسایی نێوان بەشداربووانی. بۆیە پێویستە لەسەر دەولّەت پابەندبێت بە ڕێزگرتنی سەروەری بەشداربووانی تر لە سیستەمی نێودەولّەتیدا. ئەمەش یانی مافیان هەیە لە پیادەکردنی دەسەلاّتی یاساکاری و جێبەجێکاری و کارگێڕی و دادوەرییان بە شێوەیەکی ئازاد بەسەر هەرێمەکەیانەوە و پیادەکردنی سیاسەتی دەرەوەیان بەبێ هیچ دەستێوەردانێك لەلایەن دەولّەتەکانی ترەوە. [٢٢]

٢٢- ب. م. ئەمینکۆ :یاسای نێودەولّەتی، مۆسکۆ ١٩٩٤، ل ٢٨.

یەکسانی یاسایی لەنێوان دەوڵەتەکاندا بنەمایەکی گرینگە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا لەم سەردەمەدا، چونکە بە شێوەیەکی بەربڵاو لە مادەی (٢-١)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، تێیدا هاتووە، کە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکە (لەسەر پرەنسیپی یەکسانی سەروەری لەنێوان هەموو ئەندامەکانی، بونیادنراوە). دەبینین لە کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا یەکسانی یاسایی لە نۆرمێك بەرجەستەبووە، ئەویش ئەوەیە هەر دەوڵەتێك یەك دەنگی هەیە بە بێ ئەوەی هێزە کردەییەکەی لە واقیعدا لەبەرچاو بگیرێت. ئەمەش مایەی ڕەخنەیە بەتایبەتی لەلایەن دەوڵەتە رۆژئاواییەکانەوە پاش ئەوەی بەرەی ئاسیا و ئەریقیای عەرەبی بە شێوەیەکی ڕوون زاڵ بوو دوای فرەوانبوونی شمولییەتی ئەندامێتی[٢٣].

یاسای نێودەوڵەتی لە چەند بارێکی تایبەتدا و وەك رەنگدانەوەیەك بۆ واقیعی بابەتییانە، ڕێگەی داوە بە نایەکسانی لەنێوان دەوڵەتەکاندا، لە ئەنجامی کەمی یان زۆری ئەو ماف و ئیلتیزامانەی هەیانە. باشترین نموونە بۆ ئەوە سیستەمی بە ئەندامبوونە لە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتیدا. وەك ئاشکرایە هەر پێنج دەوڵەتە گەورەکە تیایدا ئەندامێتی هەمیشەییان هەیە[٢٤].

٢- پێوەرەکانی دەوڵەت:

بڕگەی دووی مادەی یەکی دەستووری کۆمەڵەی گەلان ڕێگەی داوە بەو دەوڵەتانەی بەتەواوی خۆیان دەبەنەڕێوە، واتا دەوڵەتە سەروەرەکان و ئەو قەوارانەی پێیان دەگوترا "dominions" و ئەو کۆلۆنانەی ناویان لەو لیستە نەهاتووە، کە پاشکۆی دەستووری کۆمەڵەی گەلانە ببنە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان دوای وەرگرتنی ٣\٢ ی دەنگەکانی ئەندامانی ئەنجومەنی گشی کۆمەڵە و بە مەرجێك گرەنتییەکی کارا پێشکێش بکەن، کە ئارەزووی راستەقینەیان هەیە، کە ملکەچی ئیلتیزامە نێودەوڵەتییەکانیان دەبن. بەپێی ئەم بنەمایە هیندستان بووە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان، ئەگەرچی دۆمینیۆنێکی سەر بە بەریتانیا بوو و دەوڵەتێکی سەروەری تەواونەبوو. بەم جۆرە پێوەری بە دەوڵەتبوون مەرجێکی پێشەکی نەبوو بۆ ئەندامێتی لە کۆمەڵەی گەلان.

23- L.Sohn, World Peace Through world Law 3rd end. New york.1966, P.399-402
24- И . И.Лукашук. международное право.Москва.1997 ctp. 268.

وەرگـرتنی ئەنـدامی نـوێ لـە کۆمەڵـەی گـەلان، بـەپێی بڕگـەی دووی مـادەی یـەکی دەستوورەکەی کردەوەیەکی فرەوان نەبوو لە ژیانی کۆمەڵەدا. وێـڕای ئەمـەش، لـە مەیـدانی نێودەوڵەتیدا، بە شێوەیەکی بەرتەسك لـە روانگـەی بەرژەوەنـدی دەوڵەتـە باڵادەسـتەکانەوە، شرۆڤەی ئەو پێوەرانە دەکرا، کە پێویستن بۆ پێکهێنانی دەوڵەت. بۆ نموونە کۆمەڵـەی گـەلان داواکاریی ئەندامێتی هەندێ قەوارەی رەتکردەوە وەك ئەرمینیا و گورجستان و ئۆکرانیا، کـە لە ئیمپراتۆریای رووسیا جیاببوونەوە، بە بیانووی ئەوە، کە ئاسایش تێیاندا بەرقـەرار نییـە و توانای بەردەوامبوونیان نییە. لە لایەکی ترەوە داواکاری هەندێ قـەوارەی دیکـەی دواخسـت وەك لاتڤیا و لیتوانیا و ئەستۆنیا، گوایە تاوەکو بەردەوامێتی خۆیان دەسەلمێنن. لە حاڵەتێکی تردا داواکاری بە ئەندامبوونی Liechtensteinی رەتکردەوە بە بیانووی ئەوەوە، کە قەبارەی بچووکە بە رادەیەك توانای جێبەجێکردنی ئیلتیزامەکانی خۆی نییە بـە گـوێرەی دەسـتووری کۆمەڵە.

لێرە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلان لەسەر بەرژەوەنـدی سیاسـی بونیاددەنران، نەوەك لەسەر نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی.

رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لەسەر ((بنەمای یەکسـانی سـەروەری لـەنێوان هـەموو ئەندامەکانیدا، بونیادنراوە)). (مادەی:٢بڕگە:١). مافی ئەندامێتی تیایدا دراوە بە ((هـەموو دەوڵەتە ئاشتیخوازەکان، کە خۆیان پابەندکردووە بەو ئیلتیزامانەی لە دەستوورەکەدا هاتوون و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکە لەو بڕوایەدایە، کە توانا و ئارەزوویان هەیە بـۆ جێبـەجێکردنیان)) (مادەی:٤ بڕگە:١ لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان). ئەمەش وا ناگەیەنێ، کە ئەندامێتی لە نەتەوە یەکگرتووەکان یەکێکـە لـە مەرجـەکانی پێکهـاتنی دەوڵـەت. کـەواتا داواکـاری هاتنەریز لە مەرجەکانی پێکهاتنی دەوڵەت نییە. چونکە دەسـتوورەکە ئامـاژەی نـەداوە بـە پێوەری پێکهاتنی دەوڵەت و مەرجیشـی بـۆ ئـەوە دانـەناوە. کـاتێ نەتـەوە یـەکگرتووەکان داواکاری هاتنەڕیزی دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکان رەتدەکاتەوە، هەندێ جار هەندێ مەسەلەی تـر، کە دوورە لە مەسەلەی مەرجەکانی بە دەوڵـەتبوون لەبەرچـاودەگرێ. بـا بڕیـاری ئەنجومـەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی ژمارە (١٩٩٢)٧٧٧ لـە ١٩٩٢/١٢/٢٢ سـەبارەت بـە یۆگۆسـلاڤیای پێشوو بە نموونە وەربگرین.

پاش لێکترازانی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵی لـە سـەرەتای نەوەتەکانـدا چوار دەوڵەت پێکهات لەو شەش کۆمارە فیدراڵیانەی، کە کۆماری فیـدراڵی یوگوسـلاڤیایان

پێکهێنابوو، ئەوانیش ئەمانەن: کەرواتیا و سلۆڤینیا و بۆسنە- هیرسۆگۆڤینا و مەکەدۆنیا. ئەم دەوڵەتانە هاتنەڕیزی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، وەك دەوڵەتی سەربەخۆ، کەچی هەر یەك لە سربیا و مۆنتینیگرۆ و کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵییان پێکهێنا، کە داوای کرد شوێنی یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی جاران بگرێتەوە لە ئەندامێتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا.

لەو بڕیارەدا هاتبوو، کە ئەنجومەنی ئاسایش ئەوە لەبەرچاودەگرێ، کە ئەو دەوڵەتەی جاران بە کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵی ناسرابوو ئێستە چیتر نەماوە و بە تایبەتی بڕیاری (١٩٩٢) ٧٥٧ وەبیردێنێتەوە، کە دەڵێت: ((داواکاری کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵی (سربیا و مۆنتینیگرۆ) بۆ بەردەوامبوونی ئەندامێتی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵی کۆن بە شێوەی ئۆتۆماتیکییانە لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بە گشتی پەسندنەکراوە، پێی وایە کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵی (سربیا و مۆنتینیگرۆ) ناکرێ ئەندامێتی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی بە شێوەی ئۆتۆماتیکی لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا بەردەوام بێت، بۆیە کۆمەڵەی گشتی رادەسپێرێ، کە پێویستە لەسەر کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵی (سربیا و مۆنتینیگرۆ) داوای ئەندامێتی پێشکێش بە نەتەوە یەکگرتووەکان بکات و ڕێ نەدرێ بەشداری لە کارەکانی کۆمەڵەی گشتی بکات((•.

پێمان وایە ئەم بڕیارە باس لە پێوەرەکانی پێکهاتنی دەوڵەت ناکات، بگرە تەنیا باس لە مەسەلەی بەردەوامبوونی ئەندامێتی یۆگۆسلاڤیای نوێ دەکات وەك درێژەپێدانێك بۆ دەوڵەتی یۆگۆسلاڤیای پێشوو. ئەمەش خۆی لە خۆیدا بە داواکارییەك دانانرێ بۆ پێکهاتنی دەوڵەتێکی نوێ. دەبینین ئەو نامەیەی ڕاوێژکاری یاسایی نەتەوە یەکگرتووەکان لە **١٩٩٢/٩/٢٩** ناردوویەتی بۆ نێردراوە هەمیشەییەکانی بۆسنا- هیرزۆگۆڤینیا و کراواتیا لە نەتەوە یەکگرتووەکان جەختی کردەوە، کە بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایش، کە پێشتر ئاماژەی پێدرا، ئەندامێتی دەوڵەتی یۆگۆسلاڤیای پێشووی لە نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵنەوەشاندۆتەوە، بگرە ڕێی گرتووە لە قەوارەی یۆگۆسلاڤیای نوێ نوێنەرایەتی دەوڵەتە کۆنەکە بکات لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا.

یاسای نێودەوڵەتی نەریتی زەرووەرەتی بوونی هەندێ توخمی پێویستی پەسندکردووە بۆ

• S/RES/777 (1992)

پەیدابوونی دەوڵەت. دەبیـنین دادگـەی نێوبـژیوانی نێـوان ئـەڵمانیا و پۆڵۆنیـا سـەبارەت بـە سیلیزیای باڵا لە ساڵی ١٩٢٨ لە بڕیارەکەیدا سێ مـەرجی دانـاوە بـۆ پەیـدابوونی دەوڵـەت ئەوانیش: دانیشتووان، هەرێم، دەسەڵاتیکی گشتیش، کە کاروباری دانیشـتووان لـە هەرێمـدا ڕێـك بخـات. کەچـی مـادەی: (١) لـە ڕێککەوتننامـەی مۆنتیڤیـدیۆی نێـوان دەوڵەتـە ئەمریکییەکان سەبارەت بە ماف و ئەرکی دەوڵەت ساڵی ١٩٣٣ دەڵێت: ((پێویستە دەوڵـەت بۆ ئەوەی بە کەسـێك دابنـرێ بـۆ یاسـای نێودەوڵـەتی ئـەم تایبەتمەندییانـەی تیـا بێـت ١- دانیشتووانی هەمیشەیی. ٢-هەرێمێکی دیاریکراو. ٣-حکوومەتێك. ٤-توانای چـوونە نێـو پێوەندیگەلێکی هەبێ لەگەڵ دەوڵەتەکانی تردا.[٢٥]

ڕوونە ئەو پێوەرانەی ڕێککەوتننامەی مۆنتیفیدیۆ دیاریکردوون پەسەندکران، وەك بەڵگـە بۆ پێکهاتنی دەوڵەت و ئێستە گواستراونەتەوە بۆ یاسـای نـەریتی، بـەڵام مەسـەلەیەکی تـر هێشتا ماوە ئەویش ئەوەیە ئایا تەنیا ئەم پێوەرانە تەواو و پێویستن بۆ پێکهاتنی دەوڵەتێك.

هەندێ لە یاساناسان پێیان وایـە، دەکـرێ هەنـدێ مـەرجی تـریش لەبەرچـاوبگیرێ، وەك ((بەردەوامبوون)) و ((ئـارەزووی پابەنـدبوون بـە یاسـای نێودەوڵـەتی و دەرەقـەتهاتنی)) و ((تارادەیەك شارستانیبوون)) و ((پێزانین)) و ((بوونی سیستەمێکی یاسایی لـە دەوڵـەت)) و ((شەرعییەت)). ئەوانە پێیان وایە پەیـدابوونی دەوڵـەت برێتییـە لـە پێوەندییـەکی یاسـایی ئاڵۆزتر لەوەی، کە ڕێککەوتننامەی مۆنتیڤیدیۆ وای دەبینێ)).

ئەنجومەنی ئەورووپایش لە ڕێنماییەکاندا سەبارەت بە پێـزانین بـە دەوڵەتـە نوێیـەکان لـە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو و جارنامەکەی لەمـەڕ یۆگۆسـلاڤیا چـەند پێوەرێکی نوێی بۆ دەوڵەت زیادکردووە، یان بە لایەنی کەم، چەند پێوەرێکی نوێ بۆ پێزانین بە دەوڵەت زیادکردووە.

لەلایەکی دیکەوە، پێوەندیی نێوان پێـوەری واقیعـی و پێـوەری یاسـایی بـۆ پەیـدابوونی دەوڵەت پێوەندییەکی زۆر تێکئاڵاوە. چونکە کێشـەی ئایـا لـەدایکبوونی دەوڵـەتی نـوێ لـە سەرەتادا کارێکی واقیعیانەیە یان یاساییە و چۆنێتی تێکەڵبوونی نێـوان پێـوەری دەسـەڵاتی کردەیی و پرەنسیپە یاساییە دیاریکراوەکـان دەگـونجێن یـان نـە، مەسـەلەیەکی ئـاڵۆز و زۆر گرینگە. دەبینین دوای لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم و شادبوونی هەموو ئەو وڵاتانەی لەژێر ڕکێفـی

25- Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. 1933. 135 LNTS (1936) 19

کۆلۆنیالیزمدا بوون بە مـافی خۆیـان لـە دیـاریکردنی چارەنووسـیان و پێکهێنـانی دەوڵـەتی سـەربەخۆیان، ئـەوا پێکهێنـانی دەوڵەتـەکان لـەم سـەردەمەدا لـە ڕێگـەی لـێکترازان و هەرەسهێنانی دەوڵەتێکەوە دەبێت، ئەوەش وا پێویست دەکات بارودۆخـەکان لەسـەر بنـەمای نـویٚ ڕێـك بخرێنـەوە. ڕووداوە هاوچـەرخەکانی وەك هەرەسـهێنانی یەکیـەتیی سـۆڤێت و یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی و چیکوسلۆڤاکیا باشترین نموونەن بۆ ئەوە.

کۆمیتەی نێوبژیوانی ئەنجومەنی ئەوروپی سەبارەت بە یۆگۆسـلاڤیا، لـەبارەی بۆچـوونی ژمارە(١) ئاماژەی داوە، کە دەکریٚ دەوڵەت لەلایەن هەمووانەوە بەو پێیە پێناسە بکریٚ، کە: ((قەوارەیەکی خاوەن سەروەرییە، کە پێکهاتووە لە هەرێمێك و دانیشتووانێك، کـە سـەر بـە دەسەڵاتێکی سیاسی ڕێکخراون.......)) دیسان جـەختی کـردووە، کـە شـێوەی ڕێکخسـتنی سیاسی نێوەخۆیی و ئەحکامە دەسـتوورییە نێوەخۆییـەکان تـەنیا چـەند هەقیقـەتێکن، کـە پێویستە بە هەند وەربگیرێن بۆ دیاریکردنی توانای دەسەڵات بـۆ بـەڕێوەبردنی دانیشـتووان و هەرێم[٢٦]. ئەمەش واتا یاسای نێودەوڵەتی گشتی ڕێگیر نییە لە پێش دەوڵەتەکان، کە دان بە دەوڵەتێکدا بنێن هەر لەبەرئەوەی سیستەمە سیاسییەکەی بە سرووشت دیموکراتی نییە. ئەگەر ئەو مەرجەی دانابایە، ئەوا دەبوو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی پەنای ببردایـە بـەر دەسـتێوەردانی چەکداری بۆ دانانی حکوومـەتی دیموکراتییانـە لـە وڵاتـە نادیموکراتییەکانـدا، بـەڵام کاتێـك سیستەمێکی نادیموکراسی دێت و دەسەڵات لە حکوومەتێك زەوت دەکـات، کـە بـە شـێوەی هەڵبژاردن پێکهێنراوە، ئەوا کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی بـۆی هەیـە پێـزانین بـەو حکوومەتـە ڕەتبکاتەوە و سزای ئابووری گشتی بەسەردا بسەپێنیٚ بە مەبەستی ملکەچبوونی و گەڕانەوەی بەرەو سیستەمی دیموکراسی.

دوای ئـەم باسـە خێرایـە لەمـەڕ هەنـدیٚ لـە بەڵگەنامـە نێودەوڵەتییـەکان و چـەمکی یاساناسییەوە دەگەینە ئەو بەرئەنجامەی، کە یاسای نێودەوڵەتی و یاساناسـیی کـۆکن لەسـەر ئەوەی پێوەری سەرەکیی بۆ پێکهێنانی دەوڵەت بریتییە لە خاك و دانیشـتووان و سیسـتەمی دەسەڵاتدار و توانای چوونە نێو پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانەوە، لەم ڕوانگەیەوە دواتر لـە هـەر توخمێك لەو توخمانەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێدان، دەپێچینەوە بـە مەبەسـتی ڕوونکردنـەوەی گرینگییەکەی و ڕۆڵی و کاریگەری لەسەر سەرهەڵدانی دەوڵەت و بەردەوامبوونی.

26- 92 ILR. PP. 162, 165

٣- پێوەری دانیشتووان:

١- چەمکی دانیشتووان لە یاسای نێودەوڵەتیدا:

شتێکی سرووشتییە دامەزراندنی دەوڵەت، کە بخوازێ دانیشتووانێك هەبێ بە شێوەیەکی هەمیشەیی و جێگیر لە هەرێمەکەیدا بژین و ملکەچی رژێمێکی دەسەڵاتدار بن. پێوەرێك نییە بۆ دیاریکردنی ژمارەی دانیشتووان، تاوەکو بگوترێ ئەم پێوەرەی دەوڵەت هاتۆتەدی. چۆن دەوڵەت برێتییە لە قەوارەیەکی هەرێمی، ئاواش برێتییە لە کۆمەڵە کەسانێك. بۆیە بونیادنانی دەوڵەت پێویستی بە دانیشتووانی بەردەوام هەیە بێ ئەوەی ژمارەیان لەبەرچاوبگیرێت. هیچ راژەیەك نییە کە دەبێ ژمارەی دانیشتووان بیگاتێ بە هەمان شێوەی رووبەری هەرێمی دەوڵەت. هەر ئەوە بەسە ژمارەیان ئەوەندە بێت، کە بتوانن خۆیان لە هەرێمەکەیاندا رێکبخەن بۆ پیادەکردنی مافیان لە بڕیاردانی چارەنووسدا.*

دانیشتووان برێتییە لە کۆی ئەو تاکانەی کە لەسەر هەرێمی دەوڵەتەکە دەژین. دەکرێ لە ڕووی پێگەی یاساییەوە دانیشتووان بکرێ بە دوو بەشی سەرەکییەوە: هاووڵاتیان کە زۆرینەی

---

*. ئێستا لە جیهاندا دە دەوڵەت هەن، کە ژمارەی دانشتوانیان لە سەرووی سەت هەزار کەسەوە نییە، ئەوانیش ئەمانەن:

- ڤاتیکان ٧٦٨ کەس
- Tuvalu تیڤالیو ٩.٧٤٣ کەس
- Nauru ناورو ١١.٢١٨ کەس
- 21.092 Polau کەس
- 30.472 San marino کەس
- 33.084 Monaco کەس
- 34.927 Liechtenstein کەس
- 39601 st. kitties Nevis کەس
- 54.313 Marshal Islauds کەس
- 68.584 Andorra کەس

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

James Crawford, The Creation of States In International Law, 2Edn Clarendon Press. Oxford 2006, P.52.

دانیشـــتووانی دەوڵــەت پێکــدێنن و لــە ڕێگــەی پێوەنــدیی ڕەگەزنامــەوە بەســتراون بــە دەوڵەتەکەیانەوە، کە ماف و ئیلتیزامیان لە بەرامبەریدا دیاریدەکات.

کۆمەڵی دووەمیش بریتین لە بیانییەکان و ئەوانــەی خــاوەنی دوو ڕەگەزنامــەن یــان بــەبێ ڕەگەزنامەن و کۆچبەرن. هەندێ لە مافی هاووڵاتیان جیاوازی هەیە لەگەڵ مــافی بیانییــەکان. دەبینین بۆ نموونە لــە هــەر دەوڵەتێکــدا تــەنیا هاووڵاتیــان مافیــان هەیــە دەســەڵاتی گشــتی بگرنەدەست و بەشداریش بن لە هەڵبژاردنی دەزگە نوێنەرایەتییەکان و سەرۆکی دەوڵەتدا.

یاسای نێوەخۆیی هەر دەوڵەتێك پێگەی یاسایی دانیشتووان دیاریدەکات، بۆیە ئەم پێگەیە بە گوێرەی دەوڵەتەکان دەگۆڕێــت، بــەڵام هەنــدێ کێشــەی دانیشــتووان هــەن لــە پێوەندییــە نێودەوڵەتییەکاندا سەرهەڵدەدەن و وا دەکەن پیــادەکردنی یاســای نێوەخــۆیی ببێتــە کــارێکی زەحمەت. بۆیە پەنادەبردرێتە بەر ئیلتیزامە نێودەوڵەتییە بەڵێنییــەکان بــۆ چارەســەرکردنیان، لەگــەڵ لەبەرچــاوگرتنی یاســای نێوەخــۆیی وەك مەســەلەکانی پێوەســت بــە مــافی مــرۆڤ و سەربەستییە بنەڕەتییــەکانی و پاراســتنی کەمایەتییــە نەتەوایەتییــەکان و ئــاینی و پێگــەی یاسایی ئەوانەی هەڵگری دوو ڕەگەزنامەن یان بەبێ ڕەگەزنامەن و هەروا بیانییەکانیش.

شان بە شانی پەرەسەندنی زانستە تەکنیکییەکان، پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیش لە بوارە ئابووری و بازرگانی و ڕامیــاری و گەشــتوگوزارییەکاندا چــڕوپڕی و فرەوانیــان بــە خۆیانــەوە دەبینی. ئەمە بووە هۆی گواستنەوەی خێرای خەڵکی چ بە کۆمەڵ یان تاك و چــەند هۆیــەکی جیاوازی دیکەش، وەك گەڕان بۆ کار و سەرمایەگوزاری و گەشتوگوزار و هەڵاتن لــە دەســتی ڕژێمە سەرکوتکارەکان. هەموو ئەمانە وایانکرد پەیماننامەگەلی دووقۆڵی و بە کۆمەڵی گــرێ بدرێن بۆ چارەسەرکردنی کاروباری یاسایی ئەم جۆرە لایەنانەی ژیانی تاکەکان و دانیشتووانیش بە گشتی. دەبینین ڕێکخراوی نەتەوە یــەکگرتووەکان و ڕێکخــراوە پێوەندیــدارەکانی و هــەروا ڕێکخراوە هەرێمێیەکان ڕۆڵی گرینگیان لەم ڕووەوە گێڕاوە و دەگێڕن.

ئەم جووڵان و تێکەڵبوونی دانیشتووانە ئەوەی سەپاندە سەر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا، کــە لە هەموو دەوڵەتێکدا یاسا دابڕێژرێ بۆ پاراستنی مافی سیاســی و ئــابووری و کۆمەڵایــەتی و کولتووری تاك بەپێی ئەو ئیلتیزاماتانەی لە پەیماننامە نێودەوڵەتییە بە کۆمەڵی و دووقۆڵییە کارپێکراوەکانەوە هەڵقولاون.

یاساکانی زۆرینەی دەوڵەتەکان، یەکسانی تەواو لەنێوان هاووڵاتیاندا فەراهەم دەکەن بــەبێ ڕەچاوکردنی رەچەڵەك و ڕەگەز و زمان و ڕەنگی پێست و ئاین و بیروباوەڕ و نەتەوە و پێناسەی

کۆمەڵایەتی و باری دارایی و یاسا هاوچەرخەکانیش ڕێ نادەن تایبەتمەندی بدرێ بە کۆمەڵێك لەو کۆمەڵانەی باسکران و کۆمەڵێکی تر لەو تایبەتمەندییە بێبەش بکرێ.

جیاوازی هەیە لەنێوان گەلی" الشعب People"دەوڵەت و نەتەوە "الامە "nationدا. گەل لە هەر دەوڵەتێکدا بریتییە لە کۆمەڵێك تاك، کە هاوبەندی سیاسی و یاسایی و ملکەچبوونی هاوبەش بەرامبەر بە دەوڵەت و یاساکانی بە یەکیانەوە دەبەستێت و لە بەرامبەر ئەوەشدا دەوڵەتەکە خۆیان و مافیان دەپارێزێ.

هەرچەندە یاسای نێودەوڵەتی زاراوەی " گەل"ی پێناسە نەکردووە، بەڵام چەندەها دۆکومێنتی گرینگ هەن دان بە مافیدا دەنێن لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. زەحمەتیی پێناسەکردنی لەوەوە دێت، کە یاسای نیونەتەوەیی پێوەری دیاریکراوی تێدا نییە، کە جێبەجێ بکرێ بە سەر کۆمەڵە خەڵکانێکدا تاوەکو بزانرێت ئایا گەل پێکدەهێنن یان نا. وێڕای ئەمەش یاساناسیی و مومارەسەی نێودەوڵەتی رووی کردە دانانی کۆمەڵە کەسانێکی ئەتەنی نیشتەجێبوو لە هەرێمێکی دیاریکراو وەك گەل.

براونلی Brownlie لەمیانەی لێکۆڵینەوەی لە مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان دەروانێتە گەل بەزۆری لە روانگەی پێوەری ئەتنییەوە و دەڵێت: "دیارە پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس راستیگەلێکی ماقووڵ دەگرێتەخۆ، کە ناوەڕۆکەکەی بریتییە لە مافی ئەو کۆمەڵە کەسانەی تایبەتمەندیی جیاوازیان هەیە و دەیانەوێت ئەم تایبەتمەندییە جیاوازەیان لە دەزگەکانی ئەو حکوومەتەی سەربەون رەنگ بداتەوە. چەمکی" تایبەتمەندی جیاواز"دەوەستێتە سەر چەند پێوەرێك، کە دەبێ بەیەکەوە وەدەربکەون. رەگەز (رەچەڵەکی نەتەوەیی)یەکێك لە گرینگترین پێوەرەکانە لەم رووەوە، بەڵام ناتوانرێت پشت بە پێوەری رەگەز ببەسترێت لە رووی زانیارییەوە تەنیا لە میانەی پێوەندییەکی توندوتۆڵدا نەبێ لەگەڵ کۆمەڵە تایبەتمەندییەکی تر وەك کولتوور و زمان و ئاین و سایکۆلۆجیای گشتی هاوشێوە"[٢٧].

یورام دینستینYoram Dinstein پێی وایە دەکرێت چەند گەلێك لەناو یەك دەوڵەتدا بن و بە گوێرەی پێوەری ئەتەنی گەل پێناسەدەکات و دەڵێت: "پێکهاتەی گەل لەسەر دوو رایەڵەی جیاواز بەندە، یەکێکیان بابەتییە و ئەوی تریان خۆییە. رایەڵەی بابەتی بریتییە لە بوونی کۆمەڵە کەسانێکی ئەتەنی، کە بە مێژوویێکی هاوبەشەوە لەنێو خۆیاندا بەستراون،

27- Brownlie, Ian, the Rights of People in Modern International Law, In James Crawford (ed) The Rights of Peoples, Oxford: Clarendon Press, 1988. P. 5

بەڵام دەبێت ئەم کۆمەڵە ئەتەنییە هەستێك و ئارەزوویێکی هاوبەشی هەبێت بۆ دامەزراندنی دەوڵەت[٢٨]."

لێژنەی نێودەوڵەتی یاساناسانInternational Commission of Jurists ، کە لە ساڵی ١٩٧٢ لە رووداوەکانی بەنگلادێش" پاکستانی رۆژهەلاتی جاران"ی دەکۆڵییەوە هاتە سەر پێناسەکردنی گەل"People" لە رووی پێوەری رەگەزەوە و ئاماژەی دا، کە "دانیشتووانی پاکستانی رۆژهەلات لە ساڵی ١٩٧٠ بریتی بوون لە گەلێکی جیاواز " و لەبارەی شرۆڤەکردنی زاراوەی "گەل" لەسەری چوو و وتی: "ئەگەر بڕوانینە ئەو کۆمەڵە مرۆڤانەی دانیان پێدانراوە وەك گەل، دەبینین ئەندامەکانی هەندێك تایبەتمەندیی هاوبەشیان هەیە، کە بریتییە لە ئامرازێك بە یەکیانەوە دەبەستێت، وەك: "

- توخمی مێژووی هاوبەش
- توخمی رەگەزی یان ئەتنی هاوبەش
- توخمی کولتووری و زمانەوانی هاوبەش
- توخمی ئاینی و ئایدیۆلۆجی
- توخمی جوگرافیایی و هەرێمی
- توخمی ئابووری
- توخمی چەندێتی quantitative

ئەم لیستە، کە دوورە لەوەی بە گشتگیر دابنرێت، پێشنیاردەکات، کە هیچ توخمێك لەوانەی ئاماژەیان پێکرا رێگری گەوهەری نییە، کە بسەلمێنرێت کۆمەڵە کەسانێك گەل پێکدەهێنن یان پێکناهێنن... دەبێت بزانین، کە ئەو وێنەیەی دەیکێشین تایبەتمەندییەکی سەرەکی پێویستی کەمە، ئەویش تایبەتمەندێتی ئایدیۆلۆجی و مێژوویییە. گەل بوونی تەنیا ئەوکاتە دەست پێدەکات، کە کەسایەتی خۆی دەناسێتەوە و ویستی مانەوەی دەچەسپێنێت."[٢٩]

لە ئاستی کاری نێودەوڵەتیدا کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکانە لە زۆر حاڵەتدا، کۆمەڵە رەگەزییەکی بە گەل ناسیوە. لە برگە یەکی بڕیاری ژمارە (441 (V)

28- Dinstein, Yoram, Collective Human Rights of Peoples and minorities, (1976) 25 International and Comparative Law Quarterly 102, Oxford University Press, P. 104
29- International Commission of Jwists "East Pakstan staff Study" (1972) 49 International Commission of Jurists Review 23 p.47.

له۱۹۵۰/۱۲/۲لەبارەی مافی خێڵی ئێوا Ewe له ڕۆژئاوای ئـەفریقیا تاکیـدی کـردە سـەر" گرینگـی گـەورەی کێشـەی ئێـوا " و هـانی ئەنجومـەنی چـاوەدێری و دەسـەڵاتی کـارگێڕی پێوەندیداری دا، کە هەوڵێکی زۆر بدەن "بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی خێرا و ماقووڵ و گونجاو لەگەڵ ویست و بەرژەوەندیی تەواوی گەلی پێوەندیدار".

کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە چەند بڕیارێکـدا داوای کـرد، کـە مـافی گـەلی تیبیت ((Tibetan People)) مسۆگەربکرێت، وەك بڕیاری ژمارە (1353 (XIV) له ساڵی ۱۹۵۹ و بڕیاری ژمارە (XVI 1723) له ساڵی ۱۹٦۱ و بڕیاری ژمـارە (XX 2079) لـە ساڵی ۱۹٦۵.

له بڕیاری ژمارە (XXV 2672) له ساڵی ۱۹۷۰ کۆمەڵەی گشـتی دانیپێـدانا، کـە " گەلی فەڵەستین مـافی یەکسـانی و بڕیـاردانی چارەنووسـی هەیـە بـەپێی دەسـتووری نەتـەوە یەکگرتووەکان". هەروەها کاتێك بەنگلادێش لە نەتەوە یەکگرتووەکان وەرگیرا سـاڵی ۱۹۷٤ بە بڕیاری ژمارە(XXIX 3203) کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بە ئاشکرا دانی بـە کۆمەڵە ئەتنیکێکی ناو دەوڵەتێکی سەربەخۆی فرەنەتەوەدا نا وەك گەل.

دەزانین کە زۆرینەی زۆری دانیشتووانی هەرێمی رۆژهەڵاتی پاکستان، واتا بەنگلادێش لـە رەگەزی بەنگالن. ئەم کۆمەڵە رەگەزییە توانیان جیاببنەوە لە دەوڵـەتی پاکسـتان و دەوڵـەتی نەتەوەیی سەربەخۆی خۆیان دامەزرێنن. کەواتا وەرگرتنی بەنگلادێش لە نەتەوە یەکگرتووەکان وەك دەوڵـەتێکی سـەروەری سـەربەخۆ بـە دانپێـدانانێکی ئاشـکرای نەتـەوە یـەکگرتووەکان دادەنرێت، کە بەنگالەکان پێش دامەزراندنی دەوڵەتی بەنگلادێش برێتی بوون لە گەل، چونکە تەنیا گەلان مافیان هەیە بە ئازادی پێگەی یاسایی و سیاسی خۆیان دیاری بکەن.

دادگەی باڵا لە کەنەدا پێی وایە، کە گەل رەنگە گشت دانیشتووانی هـەرێمێکی فیـدراڵی یان کۆمەڵە کەسانێکی ئەتنی دیاریکراو تێیدا بگرێتەوە. وتی: " زاراوەی "گەل" روون نییـە و... دەکرێت بەشێکیش لە دانیشتووانی دەوڵـەت بگرێتـەوە و زەرور نییـە زاراوەکـە گشـت دانیشتووانی دەوڵەت بگرێتەوە"[۳۰]

لە ڕووی یاساییەوە، یەکەمین دۆکومێنتی نێودەوڵـەتی ئامـاژەی بـە پێناسـەکردنی گـەل دابێت ڕاپۆرتی کۆتایی و ڕاسپاردەکانی کۆبوونەوەی پسپۆرانە سەبارەت بە تۆژینـەوەی زیـاتر

30- (1998) 161 DLR (4th) 433

لەبارەی چەمکی مافی گـەل، کـە لەسـەر داواکـاری یۆنسـکۆ ڕێکخرابـوو[31]. دۆکومێنتەکـە ئاماژەدەدات، کە گەل لە ڕوانگەی مافی گەلەوە بە مـافی بڕیـاردانی چارەنووسیشـەوە بـەپێی یاسای نێودەوڵەتی ئەم تایبەتمەندییانەی هەیە.

١- برێتییە لە کۆمەڵە تاکێك، بەشێك یان هەموو ئەم تایبەتمەندییە هاوبەشانەی تێدایە:

ا- داب و نەریتی مێژوویی هاوبەش.

ب- پێناسەی ڕەگەزی یان نەتەوەیی هاوبەش.

ج- کولتووری هاوڕەگەز (Cultral homogeneity).

و- زمانی هاوبەش.

هـ- پێوەندیی ئاینی یان ئایدیۆلۆژی لەنێوانیاندا.

و- پێوەندیی هەرێمی.

ز- ژیانی ئابووری هاوبەش.

٢- دەبێ ئەو کۆمەڵەیە لە ژمارەیەکی دیاریکراو لە تاکەکان پێك بێت و پێویستیش نییە ژمارەکـە یـەکجار زۆر بێـت، بـەڵام پێویسـتە لـەوە زیـاتر بێـت، کـە تـەنیا کۆمەڵەیـەك" ڕێکخراوێك" بێت لەنێوان تاکەکان لە چوارچێوەی دەوڵەتدا.

٣- دەبێ ئەو کۆمەڵە کەسانە هۆشیارییان هەبێت، کە گەلێکن و ئارەزوویان هەیە خـاوەن پێناسەیەکی تایبەت بە خۆیان بن.

٤- ئەو کۆمەڵە کەسانە لە توانایاندا بێت دامودەزگەی خۆیان دامـەزرێنن یـان شـێوازی دەربڕینی تریان هەبێت تاوەکو لە ڕێگەیەوە بتوانن تایبەتمەندیی و ویستی هاوبەشیان دەربخـەن بۆ ناساندنی پێناسەی خۆیان.

یاساناسی دیکە هەن پێیان وایە "گەل" برێتییە لە کۆی دانیشتووانی یەکەیەکی هەرێمیی دیـاریکراو واتـا دەوڵـەت[32]... ئەمـەش ئـەوە دەگەیـەنێ، کـە پرەنسـیپی مـافی بڕیـاردانی چارەنووسی گەلان و پرەنسیپی یەکیەتیی هەرێمی جێبەجێـدەکرێن تـەنیا بـە سـەر دەوڵـەتی

31- Final Report and Recommendations of an International Meeting of Experts on the further study of the concept of Right of people for UNESCQ, 22 February, 1990 SNS – 89 / CONF , 602/ 7

32- Vita Gudeleviciute, Does The Princciple of Self-Determination Prevail over The Principle of Territorial Integrity? International Prevail over The Principle of Territorial Integrity? International Journal of Baltic Lawi volume2, No,2 (April 2005) P.64

سەربەخۆدا و بەم شێوەیە سەروەرییەکەی و تێکڕایی خاکەکەی دەپارێزن. ئەگەر بەم بیرۆکەیە رازیبین ئەوە هەوڵدانی هەر کۆمەڵە خەڵکانێکی جیاواز لەناو دەوڵەتێکی فرەنەتەوەییدا لە پێناو گۆڕانکاری هەرێمی تێیدا وەك جیابوونەوە یان چوونەپاڵ دەوڵەتێکی تر رەزامەندی تێکڕای دانیشتووانی دەوڵەتەکەی گەرەکە. بۆ نموونە ئەگەر کورد لە عێراقدا داوای جیابوونەوە لە عێراق بکات ئەوە دەبێت بەپێی ئەم بیرۆکەیە تێکڕای گەلی عێراق لە راپرسییەکی گشتیدا رەزامەنی بدات. ئەمەش ئەستەمە وەدی بێت و دژی پرەنسیپی مافی چارەنووسی گەلانە. لە لایەکی ترەوە بەپێی ئەم بیرۆکەیە ئەگەر بەشێك لە دانیشتووان لەناو دەوڵەتێکدا داوای گۆڕانکاری هەرێمی بکات لەسەر بناخەی مافی چارەنووس ئەوە دانپێدانانی نێودەوڵەتی بەم مافە پرەنسیپی پاراستنی یەکیەتیی هەرێم "خاك" بە پێشێلکردن دەژمێردرێ، چونکە ئەم پرەنسیپە پێوەندیی نێوان دەوڵەتان دەگرێتەوە و دەوڵەتانی تر پابەنددەکات رێز لە سەروەری و یەکیەتیی هەرێمی ئەو دەوڵەتە بگرن بەرامبەر رێزگرتنی ئەم بۆ ئەوان.

دەرئەنجامی ئەوەی گوترا ئەوەیە، کە گەل بریتییە لە کۆمەڵە خەڵکانێك لەسەر هەرێمێکی دیاریکراو دەژین و توخمی هاوبەش پێکەوەیان دەبەستێت وەك زمان و کولتوور و مێژوو و رەچەڵەکی نەتەوایەتی هاوبەش ، بێ ئەوەی لەبەرچاوبگیرێت ئایا هەرێمەکەیان یەك یەکەی سیاسی یان ئیداری یاسایی پێکهێناوە یان نا. رایەڵەی سەرەکی کاملّی گەل بوونی هەستی هاوبەشە وەك یەك گەل و یەك ئیرادەی سیاسی، کە پێکەوە بژین لەسەر هەرێمێکی دیاریکراو بە ناوی خۆیانەوە، بەڵام دەبێت ئەم هەست و ئیرادە هاوبەشە لە ئەنجامی هاوکاریگەری و تێکەڵاوبوونی پێوەری کولتوور و مێژوو و رەچەڵەکی نەتەوایەتی هاوبەش بێت و بەرجەستەی پێشکەوتنێکی دوورودرێژ بێت.

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین ئەو توخمانە لە لایەنێکەوە خەڵکانێك، کە سەر بە یەك گەلن پێکەوە دەبەستێت و لەولاشەوە لە گەلانی دیکەیان جیادەکاتەوە. ئەگەر ئەم بیرۆکەیە لەبەرچاوبگرین، ئەوە گەل بەپێی یاسای نێودەوڵەتی سەردەم ئەم واتانەی هەیە:

١- تێکڕای دانیشتووانی ئەو دەوڵەتەی پێڕەوی حوکمی دیموکراتی دەکات بەجۆرێك دەسەڵاتەکانی نوێنەرایەتی تێکڕای دانیشتووان بکەن بەبێ جیاوازی.

٢- تێکڕای دانیشتووانی ئەو هەرێمانەی خۆیان خۆیان بەڕێوەنابەن.

٣- تێکڕای دانیشتووانی یەکەیەکی هەرێمیی داگیرکراو، کە لەژێر داگیرکاری سەربازی بیانیدا دەژی.

٤- تێکڕای یان بەشێکی دانیشتووانی یەکەیەکی هەرێمیی دیاریکراوی داگیرنەکراو یان نەچەوساوە لەناو دەوڵەتێکی فرەنەتەوەییدا.

بۆمان دەردەکەوێت، لەوەی گوترا تائێرە، کە پێوەندیی گەوهەری نێوان خاك و دانیشتووان، یەکێکە لە پێوەرە سەرەکییەکانی بوونی گەل.

ئەوەی پێوەست بێت بە زاراوەی "میللەت" ئاسان نییە پێناسەیەکی وردی بۆ دابنرێت لە روانگەی یاسای نیونەتەوەییەوە. سەرەڕای ئەمەش توخمگەلێکی هاوبەش هەن لەنێوان چەمکی "گەل" و چەمکی " میللەت" تا رادەی هاودەقی لە هەندێ جاردا، بەڵام ناکرێت بە یەك شت دابنرێن لە هەموو جارەکاندا.

یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ بە ئەنقەست مافی بڕیاردانی چارەنووسی داوە بە گەل، نەوەك بە میللەتان و دەوڵەتان. سەرەڕای ئەمەش کاتێك گەل و میللەت لە یەك پێکهاتە بەرجەستەدەبن و ئەو پێکهاتەیە بونیادی قەوارەی تایبەتی خۆی دەنێت، ئەوسا چەمکی گەل و چەمکی میللەت هاودەق دەبن وەك دیاردەیەك لە دیاردەکانی خودی گەل، بەمەش دەبێتە شایستەی مافی بڕیاردانی چارەنووس بەپێی یاسای نێودەوڵەتیی.

پێکهاتە فرە ئتەنییە جیاوازەکان لەناو دەوڵەتێکدا، زۆر جار، خۆیان بە بەشێك لە گەلی ئەو دەوڵەتە نازانن و بە جۆرێك رەفتار ناکەن، کە رەفتارەکەیان گوزارشتبێ لە ئیرادەی زۆرینەی زۆری دانیشتووان. بگرە بە پێچەوانەی ئەوەوە، ئەوان خۆیان بە پێکهاتەی جیاواز دەزانن لەناو دەوڵەتەکە. هەر لەبەر ئەمەش داوای بڕیاردانی پێگەی سیاسی تایبەتی خۆیان دەکەن بەپێی ئەو پرەنسیپە دەستووریانە و دیموکراتیانەی لە وڵاتدا پێڕەودەکرێن.

٢- مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەل و نەتەوەکان:

١- هەوڵ و کۆششی نێودەوڵەتی بۆ چەسپاندنی مافی بڕیاردانی چارەنووس

بیرۆکەی مافی بڕیاردانی چارەنووس، نێزیکەی سەدەیەك دەبێ، یەکێکە لەو مەسەلە گرینگانەی کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی خستویەتی بەرباس و مشتومڕی لەسەر دەکات. لە ساڵی ١٩١٨ پرەنسیپەکانی سەرۆکی ئەمەریکا ویلسن سەبارەت بە مافی بڕیاردانی چارەنووس دەنگدانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا، چونکە هیوایەکی نایە بەر گەلانی ستەمدیدە.

ئەو دۆکومێنتە بە ڕاشکاوی جەختی کردۆتە سەر بەدیهێنانی ئازادی گەلانی ژێر

دەسـەلاتی دەوڵـەتی عوسمـانی و ((مسـۆگەرکردنی سـەروەری تـەواو و ئاشـتی بـۆ بەشـە تورکییەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و ئەو دوای گەلانی تری نەتـەوەکانی تـر، کـە ئێسـتە لەچوارچێوەی دەوڵـەتی عوسمانیـدا دەژیـن، مافیـان پێـدەدرێت خۆیـان بـەئارەزووی خۆیـان سیستەمی حوکمڕانی ئۆتۆنـۆمی خۆیـان هـەبێت)) و ((گـەلان و هەرێمـەکان وەك کالآیـەك بەکارنەهێنرێن بە دەست دەوڵەتە گەورەکانەوە مامەڵەیان پێوە بکەن و هەروەك گەمەیەك لـە دەوڵەتێکەوە بۆ ئەوی تر ئاڵوگۆڕ بکرێن)) و ((لە کـاتی دیـاریکردن و رێکخسـتنی سـنووری دەوڵەتەکان پێویستە ڕەچاوی بەرژەوەندی دانیشتووان بکرێت و وەك شێوازێك بەکارنـەهێنرێن بۆ یەکلاکردنـەوەی کێشـەی نێـوان دەوڵەتـەکان و رێککـەوتن لـەنێوان رکابەرانـدا)) هـەروا ((پێویستیشە هەموو ئامانجە نەتەوەییەکان تا ئەوپەڕی ڕادە وەدی بێن تاوەکو هۆکاری کینەو ڕقی کۆن سەرهەڵنەدەنەوە، کە پێشتر لە ئەورووپا و جیهاندا بوونە هۆی وەفیڕۆدانی ئاشتی)).

مافی بڕیاردانی چارەنووس دوای سـەرکەوتنی شۆڕشـی سۆشیالیسـتی لـە ڕووسـیا سـاڵی ١٩١٧ بەرجەستەبوو لە پێکهێنانی یەکیەتیی کۆمارە سۆشیالیستەکانی سۆڤێت و لە هەمان کاتدا لە دەستووری یەکیەتیی سۆڤێت و دەستوورەکانی کۆمارە فیدراڵییەکاندا دانرا.

ئەوە بوو مادەی(١٤) و(١٥) لە دەستووری یەکیەتیی سۆڤێت دانی بە سەروەریی کۆمـارە فیدراڵییەکاندا نا لە چوارچێوەی یەکیەتیی سۆڤێت. مادەی (١٧)ەیش مافی بە هەر کۆمارێك داوە لەو یەکیەتییە جیابێتەوە. ئەنجومـەنی بـالآی سـۆڤێت پێکهـاتبوو لـە دوو ئەنجومـەن: ئەنجومەنی سۆڤێت و ئەنجومەنی نەتەوەکان (مادەی:٣٣ی دەستوور) هەردوو ئەنجومەنیش لـە مافەکاندا یەکسان بوون (مادەی:٣٧).

پرەنسیپی مافی گەلان لە بڕیاردانی چارەنووسیاندا یەکێکە لـەو پرەنسـیپە سـەرەکییانەی پێڕەوکران لە کاتی دامەزراندنی یەکیەتیی سۆڤێت لە سەرەتاکانی سـەدەی بیسـتەم و پاشـان لێکترزانی لە ئاخر و ئۆخری تەمەنیدا و ئەنجاش جیابوونەوە و پێکهاتنی دەوڵەتە سەربەخۆکان و دوایەش یەکیەتیی کۆنفیدراڵی.

ڕاستەوخۆ لە سەروبەند و لە پاش دووەمین شەڕی جیهـان بۆچـوونێك لـەلای یاساناسـانی نێودەوڵەتییەوە سەریهەڵدا سەبارەت بە دانانی بڕیاردانی چارەنووس لە دۆکومێنتی نێودەوڵەتی گرینگتر لەو دۆکومێنت و بەڵێنانەی، کە لەلایەن وڵاتەکانەوە ناوبەناو یەکلایەنـە دەردەچـوو. دوایەش پێیان وابوو وەك پرەنسیپێکی سەرەکی یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ دەبێ بچەسپێت.

دەبینین هەر لە سەرەتای دووەمین شەڕی جیهانەوە بەریتانیا و ئەمەریکا تا ڕادەیەك دانیان

نا به مافی ئەو گەلانەی لەژێر رکێفی داگیرکاری ژاپۆن، ئەڵمانیا و ئیتاڵیا دەیانناڵاند. ئەوە بوو لە دەستووری ئەتلەسیدا لە رۆژی ١٩٤١/٨/١٤ هاتبوو، کە بەریتانیا ولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ((رێز لە مافی هەموو گەلان دەگرن بۆ هەڵبژاردنی ئەو سیستەمە دەسەڵاتەی ئارەزوودەکەن لە سایەیدا بژین و هەردوو دەوڵەت ئارەزوودەکەن لە گەڕانەوەی سەروەری بۆ ئەو گەلانەی لێیان زەوتکراوە)). وێڕای گرینگی ئەم جاڕنامەیە، کە جەختی کردۆتە سەر پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس بەڵام تەنیا بۆ چەند وڵاتێك بوو، ئەویش ئەو هەرێمانەی لەژێر رکێفی دەسەڵاتی ئەلمان و هاوپەیمانەکانی بوون، بەڵام لە پاش هاتنەپاڵی یەکیەتیی سۆڤێت لە وتووێژەکانی کریم ((قرم))دا لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا لە بەیاننامە کۆتاییەکەدا دەقێك هات بۆ ئەوەی ئەو ئیستیسنایە لابەرێت، کە لە بەیاننامەی پێشوودا هاتبوو، ئەو دەقەش ئەمە بوو: ((بەپێی ئەو دەقەی لە دەستووری ئەتلەسیدا هاتووە سەبارەت بە مافی گەلان لە هەڵبژاردنی ئەو شێوە حوکمەی ئارەزووی دەکەن، پێویستە گێڕانەوەی دەسەلاّت و ئەو خودموختارییەی گەلان، کە گەلانی شەڕانگێڕ، بە هێز لێیان بێبەشی کردوون، مسۆگەربکرێ)). [٣٣]

لە بەیاننامەی (تاران)یشدا هەر سێ دەوڵەتەکە جارێکی تر تاکیدی ویستی خۆیان کردووە لەسەر ئارەزوویان بۆ ((لابردنی زۆرداری و کۆیلەتی و ستەم)). [٣٤]

سەرەڕای ململانێی نێوان هەر سێ دەوڵەتەکە سەبارەت بە پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان دوای ئەو شەڕە کاولکارە، ئەوا لە سەروبەندی گفتوگۆکانی دامەزراندنی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان وەك پرەنسیپێکی یاسای نێودەوڵەتی لە دەستووری رێکخراوە جیهانییەکە چەسپێنرا.

ئەو دەوڵەتانەی لەسەر دەستیان رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دامەزرێندرا، تاکیدیان کردۆتە سەر پەرەسەندنی پێوەندی دۆستایەتی نێوان نەتەوەکان لەسەر بنەمای رێزگرتنی پرەنسیپی یەکسانی نێوان گەلان و پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووسی هەر یەکەیان و گرتنە

٣٣- سیاسەتی دەرەوەی یەکێتی سۆڤێت لە کاتی شەڕی نیشتمانیدا، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٤٦، ل ١٠٢.

٣٤- مامۆستای کۆچکردوومان پرۆفیسۆر فلادیمیر کوتیکۆف:کۆمەڵێك لە دۆکومێنت و پەیماننامەی نێودەوڵەتی. سۆفیا، ١٩٤٨.

بەری ڕێ و شوێنی گونجاوی تر بۆ چەسپاندنی ئاشتی لە جیهانـدا" مـادەی(١) بڕگـە(٢) لـە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان" و لە ڕوانگەی ئەم ئارەزووانەوە بـۆ ئامـادەکردنی هۆکـاری سەقامگیری و خۆشگوزەرانی پێویست بۆ پەیدابوونی پێوەندی ئاشتییانەی دۆسـتایەتی نێـوان نەتەوەکان لەسەر بنەمای ڕێزگرتن، کە وا دەخوازێ مافی گەلان چارەسەربکرێ و هەر یەکـەیان مافیان هـەبێ بـۆ بڕیـاردان لەسـەر چارەنووسـیان، نەتـەوە یـەکگرتووەکان هەوڵـدەدات بـۆ بەرزکردنەوەی ئاستی بـژێوی گـەلان و پێشـکەوتنیان لـە بـواری ئـابووری و کۆمەڵایـەتی و تەندروسـتیدا و چارەسـەرکردنی گیروگـرفتی پێوەندیـدار پێیانـەوە و چەسـپاندنی هاوکـاری نێودەوڵەتی لە ڕووی کولتووری و فێرکردنەوە، هەروا پرەنسیپی ڕێزگـرتن لـە مـافی مـرۆڤ لـە جیهاندا بڵاوبێتەوە و مافە سەرەکییەکان بۆ هەمووان فەراهەم بێت بەبێ جیاوازی ڕەگەزی یان زمان یان ئاین و جیاوازیش نییە لەنێوان پیاو و ژندا و بە کردەیی ئەو مافانە ڕەچاوبکرێن.

دەستوورەکە هەر بەوە نەوەستاوە ماف و ئەرك بۆ ئەندامانی ڕێکخراوەکـە بـەجێ بێڵـێ، بگرە ئیلتیزام دەخاتە ئەستۆیان بۆ گرتنەبەری ڕێ و شوێنی کاریگـەر لـە پێنـاو پشـتگیری و هاوکاری گەلانی چەوساوە بۆ ڕزگاری و سەربەخۆییان.

دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان بریتییە لە پەیماننامەیـەکی نێودەوڵـەتی بـە مـۆرکێکی گشتییانە. لەبەر ئەمە چەسپاندنی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووسی تیـادا گرینگییـەکی زۆری هەیە و وا دەکات ببێتە پرەنسیپێکی یاسایی دانپێدانراو بە گشتی لە یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخدا.

دەستوورەکە دوو سیستەمی بۆ گەلانی ناسەربەخۆ پێکهێناوە: یەکەمیان ئەوەی لە بەشـی یانزدەهەمی هاتووە، کە پێوەسـتە بـە هەرێمـە نائۆتۆنۆمییـەکان. دووەمیشـیان لـە بەشـی سـیانزەهەمدا هـاتووە لـەبارەی سیسـتەمی چـاودێری "ویسـایە". ئەنـدامانی نەتـەوە یەکگرتووەکان لە ڕوانگەی ئەو پرەنسیپەی، کـە بەرجەسـتەیە لـەوەی کـە بەرژەوەندییـەکانی دانیشتووانی ئەم هەرێمانە بە پلەی یەکەم دێن و ئەمانەتیان لـە ئەسـتۆی خۆیـان وەرگرتـووە داندەنێن بە ئیلتیزامی کارکردن لـە پێنـاو خۆشـگوزەرانی ئـەم هەرێمانـە بـەپێی توانـا لـە سیستەمی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیدا. بۆ ئـەم مەبەسـتەش پێشـکەوتنی ئـەم گەلانـە دەگرنـە ئەسـتۆ لـە کاروبـاری سیاسـەت و ئـابووری و کۆمەڵناسـی و فێرکردنـدا، هـەروا مامەڵەکردنی بە ئینسـاف لەگەڵیانـدا و پاراسـتنیان لـە هـەموو خراپییـەك و ڕەچـاوکردنی ڕێزگـرتن لـە کولتووریـان و پەرەپێـدانی سیسـتەمی ئۆتۆنـۆمی و بـەرزڕاگرتنی ئامانجـە

سیاسییەکانیان و هاوکاریکردنیان بۆ پێشخستنی سیستەمی سیاسی ئازادیان بە باشترین شێوە بەپێی بارودۆخی هەر هەرێم و گەلێکیان و چەسپاندنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی.

نەتەوە یەکگرتووەکان سیستەمی چاوەدێری لەژێر سەرپەرشتی خۆی داناوە لە پێناو وەدەستهێنانی ئەم ئامانجە گرینگانەی لای خوارەوە:

ا- چەسپاندنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی.

ب- کارکردن لە پێناو پێشخستنی دانیشتووانی ئەو هەرێمانەی ویسایە دەیانگرێتەوە لە بوارەکانی ڕامیاری و کۆمەڵگەیی و ئابووری و فێرکردندا و پەرەپێدانیان بەرەو ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆیی بەپێی هەلومەرجی گونجاو و تایبەتی هەر هەرێم و گەلێکیان، کە بگونجێ لەگەڵ ئامانج و ویستی ئەم گەلانە بەوپەڕی ئازادی و بەپێی دەقی مەرجەکانی هەر ڕێککەوتننامەیەك لە ڕێککەوتننامەکانی سیستەمی ویسایە.

ج- هاندان بۆ ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ و سەربەستییە بنەڕەتییەکانی هەمووان بەبێ جیاوازی بەهۆی ڕەگەز یان زمان یان ئاین و جیاوازیش نییە لەنێوان پیاو و ژن و هاندان بۆ تێگەیشتن لەو پێوەندییانەی لەنێوان گەلانی جیهاندا هەن و پابەندبوونیان بەرامبەر یەکدی.

د- زامنکردنی یەکسانی لە مامەڵەکردندا لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی، ئابووری و بازرگانیی بۆ هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان و خەڵکی و یەکسانی نێوان ئەو خەڵکانەش لە ڕووی ڕێوشوێنی دادوەرییەوە.

هەردوو سیستەمە تایبەتەکان بەو گەلانەی سەربەخۆییان بەدەستنەهێناوە، دوو سیستەمی کاتی بوون، ئامانجیان هاوکاریکردنی ئەم گەلانە بوو لە پێناو پەرەسەندن و گەشەپێدانی سیستەمی سیاسیی ئازادیان بە بەردەوامی بەرەو سەربەخۆیی تەواو. هەروەها جاڕنامەی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزمیش جەختی کردۆتە سەر سیفەتە کاتییەکەی ئەم دوو سیستەمە. چونکە تاکیددەکاتە سەر گرتنەبەری ڕێ و شوێنی بە پەلە لەو هەرێمانەی سیستەمی وسایە دەیانگرێتەوە، یان ئۆتۆنۆمییان نییە و هەروا هەموو ئەو هەرێمانەی تر، کە هێشتا سەربەخۆییان وەدەستنەهێناوە بۆ گواستنەوەی دەسەڵات بە تەواوی بۆ گەلانی ئەم هەرێمانە بەبێ هیچ مەرج و تەحەفوزێك[٣٥].

ئەم دوو سیستەمە بە تەواوی دەگەڕێتەوە بۆ سیستەمی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان، کە

35- A/Res/1514 (XV)

لە مادەی(١)ی دەستووری نەتەوە یکگرتووەکاندا هاتووە. دانپێدانان بە پرەنسیپی بڕیاردانی چارەنووس وەك یەکێك لە پرەنسیپە سەرەکییەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کێشە نەتەوایەتییەکان و چارەسەرکردنیانی لە چوارچێوەی ئەرکی نێوەخۆیی دەوڵەتەکان هێناوەتەدەر و کردووینییە بە کێشەیەکی نێودەوڵەتی پێوەست بە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتییەوە هەروەها داگیرکاری و کۆیلایەتی و هەر جۆرە چەوسانەوەیەکی نەتەوەیی و جیاوازییەکی ڕەگەزی و جینۆساید و هەموو ڕواڵەتە ناشیرینەکانی تری قەدەخەکردووە. چەسپاندنی ئەم پرەنسیپە لە دەستوورەکەدا وەك کۆمەکێکی بەهێزە بۆ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی بە گشتی و گواستنەوەیەکی خێرایشە بەرەو وەدەستهێنانی سەربەخۆیی. چونکە بە گشتی بۆتە پرەنسیپێکی یاسایی دان پێدانراو لە یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ و گوزارشت لە سەروەری گەلان دەکات، بۆیە هەر سەرپێچیکردنێك لەم پرەنسیپە بە پێشێلکارییەك دادەنرێ بۆ دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان، کە پەیماننامەیەکی گشتگیرە و پاشان لەو سەرپێچییەش بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی دەکەونەوە.

ئەحکامەکانی نێو دەستوورەکە ئەو بنەما یاساییە پێکدێنن، کە ڕێکخراوە جیهانییەکە پێڕەویان دەکات لە هەوڵ و کۆششیدا لە ڕووی نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوەیی و بۆ دانی مافی سەربەخۆیی بە گەلانی ستەم لێکراو. چونکە هەر حاشاکردنێك لە مافی چارەنووسی گەلان هاودژە لەگەڵ پرەنسیپی یەکسانی لەنێوان گەلان و ناشرینترین ڕواڵەتە لە ڕواڵەتەکانی جیاوازی ڕەگەزی و ئەتنی. ئەمەش وا دەکات ئەرکێکی قورس بخاتە ئەستۆی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کارکردن لە پێناو وەدیهێنانی ئەم مافە.

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان و هەندێ لە دەزگەکانی تری جەخت دەکەنە سەر مافی بڕیاردانی چارەنووس لە بڕیارەکانیاندا، ئەمەش ڕەنگدانەوەیەکە بۆ ئەو سەرکەوتنە مێژووییانەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلان بە دەستیان هێنا لەلایەك و هەروا بوونی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووسی بە نۆرمێکی یاسایی گشتی یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ لەلایەکی ترەوە.[٣٦]

---

٣٦ بڕوانە ئەم بڕیارانەی ئەنجومەنی گشتی نەتەوە یەککگرتووەکان:

VIII(738) ,VIII (637 C) VIII (637 A) ، VII(545) ، V (421) ، XVII(1807)

VI(1702) ، XVI(1654) ، XV (1514) ، XI (837) XIXX(3236) ، XXI (2189 ،

XXI(2160) ، XX(2105) ، XVII(1810)

کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان چەندەها جار سەرنجی جیهانی راکێشاوە بۆ دۆزینەوەی ڕێگە و شێوازی گونجاو بۆ زامنکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس و پاراستنی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا.

لەم ڕوانگەیەوە کۆمەڵەی گشتی پێشنیازی داوە بە لیژنەی ئابووری و کۆمەلایەتی ((بۆ ئەوەی داوا لە کۆمیتەی مافی مرۆڤ بکەن ڕاسپاردە دابڕێژن سەبارەت بە پاراستنی مافی بڕیاردانی چارەنووس لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، بەتایبەتی ئەو ڕاسپاردانەی پێوەستن بە ڕێ و شوێنی کردەیی تر لە چوارچێوەی دەزگە جۆراوجۆرەکانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکە بۆ ڕەچاوکردنی مافی چارەنووس لەسەر ئاستێکی فرەوانتر)).[37]

ئەوە بوو ئەم بڕیارە ڕێ و شێوازی تەواوی تایبەت بەکارکردن داڕشت بۆ ئەوەی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس ببێتە پرەنسیپێکی یاسایی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان و دەزگەکانی پێڕەوی بکەن لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە هانی دەوڵەتە ئەندامەکانی بدات بۆ پیادەکردنی. لەم ڕوانگەیەشەوە کۆمەڵەی گشتی و هەندێ لە دەزگەکانی چەند بڕیارێکی گرینگیان دەرکرد، کە لەگەڵ نێوەڕۆکی دەستوورەکەدا بگونجێ سەبارەت بە جێبەجێکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس.

کۆمەڵەی گشتی لە خولی(١٥) هەمینیدا لە ١٩٦٠/٢/١٤ جاڕنامە مێژووییەکەی لەمەڕ دانی سەربەخۆیی بە گەلان و وڵاتان، پەسندکرد. جاڕنامەکە گرینگییەکی زۆری دا بە پرۆسێسی مافی بڕیاردانی چارەنووس و بەمەش متمانەی نوێ کردەوە بە مافی گەلان بە گەورە و بچووکیانەوە لە بڕیاردانی چارەنووس و سەربەخۆیی و زەرورەتی دانانی کۆتاییەکی بە پەلە بۆ کۆلۆنیالیزم بە هەموو شێوە و دیاردەکانییەوە و جەختی کرد، کە هەموو گەلێك مافی بڕیاردانی چارەنووسی هەیە لە هەڵبژاردنی سیستەمە سیاسییەکەیەوە و بە وەدیهێنانی پەرەسەندنی ئابووری، کۆمەلایەتی و کولتووریشەوە.[38]

پێشێلکردنی ئەم مافە بە واتای نکۆلیکردن دێت لە مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ و لارییە لەگەڵ ئەحکامەکانی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان و کۆسپ دەخاتە پێش پەرەسەندنی پێوەندی هاوکاری دۆستانەی نێوان ئەندامان و بلاوکردنەوەی ئاشتی لە سەرجەم جیهاندا. بۆیە

٣٧- هەمان سەرچاوە

38- U.N General Assembly official Records: fifteenth Session supplement No. 16 A- 4684) Res. 1514 (XV) P. 66

پێویستە لەو هەرێمانەی لەژێر ویسایەن و ئەوانەی بە ئۆتۆنۆمی نەگەیشتوون و هەروا لە هەموو ئەو هەرێمانەی تر، کە هێشتا سەربەخۆییان وەرنەگرتووە ڕێ و شوێن بگیرێنە بەر بۆ گواستنەوەی دەسەڵات بە تەواوی بۆ گەلانی ئەم هەرێمانە بە ئازادی و بەگوێرەی ویست و ئیرادەی بەرجەستەکراویان بەبێ هیچ مەرج و تەحەفوزێك و بەبێ ڕوانینە ڕەگەز یان جیاوازی ڕەنگی پێست تاوەکو توانای وەرگرتنی سەربەخۆیی و سەربەستی تەواویان فەراهەم بکرێ)).[٣٩]

ئەم جاڕنامەیە بە گرینگترین دۆکومێنتی مێژوویی دادەنرێ، کە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان دەریکردووە. چونکە گرینگییە سیاسی و ڕەوشتمەندییەکەی وەك ریسواکردنێکی تەواوی کۆلۆنیالیزم، بازنەی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دەبەزێنێ. بەڕاستیش دەسپێکی قۆناخێکی نوێی دارشتووە بۆ پەرەپێدانی پێوەندیی نێودەوڵەتی هاوچەرخ. هەروا بە بەرجەستەبوونێکی ڕاستگۆیانەش دادەنرێ بۆ ویست و ئارەزووی گەلانی ژێردەستە و ئەوانەی موستەعمەرەن.

جاڕنامەکە ئەو نۆرمە یاساییە ئیلزامییە نێودەوڵەتییانەی چەسپاند، کە پێشتر لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیزمەکان و هاوشێوەیان پێشێلدەکران لەبارەی وەدیهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان. بەم سیفەتەشی شرۆڤەیەك پێکدێنێ بۆ ئەو ئەحکامانەی لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان هاتوون، کە هەر ڕەفتارێکی نێودەوڵەتی کۆسپ بخاتە پێش وەدیهێنانی مافی چارەنووس بە تەواوی بە پێشێلکارییەکی زەق دادەنرێ بۆ یاسای نێودەوڵەتی.

پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس بۆ یەکەمین جار پێناسەیەکی وردی بۆ کرا لەم جاڕنامەیەدا و بە شێوەیەکی واقیعییانە داڕێژرا لەگەڵ ئەو ئەحکام و پرەنسیپانەی تر، کە لە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان و دۆکومێنتە نێودەوڵەتییەکانی تر، هاتوون.

مافی بڕیاردانی چارەنووس دیسان لە جاڕنامەی گەردوونی مافی مرۆڤدا هاتووە، کە نەتەوە یەکگرتووەکان لە سێیەمین خولیدا ساڵی ١٩٤٨ پەسندیکرد. هەروا هەردوو لائیحەی مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری و لائیحەی مافی شارستانی و سیاسی، کە نەتەوە یەکگرتووەکان لە بیست و یەکەمین خولیدا لە ساڵی ١٩٦٦ پەسندیانی کرد جەختیان لەسەر مافی بڕیاردانی چارەنووس کردووە. باسکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس لەم لائیحە گرینگانەدا وای کردووە ببێتە بناخەیەکی پرەنسیپییانە بۆ مافی مرۆڤیش.

٣٩- هەمان سەرچاوە

دەبینین مادەی(٢) دەڵێت: ((نابێت هیچ جیاوازییەك بكرێت، كە بناخەكەی لەسەر ڕەوشی سیاسی یان یاسایی یان نێودەوڵەتی وڵاتێك دانرابێ یان ئەو شوێنەی تاك ڕەگەزنامەكەی هەڵگرتووە چ ئەو وڵاتە یان ئەو شوێنە سەربەخۆ بێ یان بە مافی ئۆتۆنۆمی نەگەیشتبێ یان سەروەرییەكەی لەژێر هەر كۆتێكدا بێت)).

هەروا لە لائیحەی مافە ئابووری و كۆمەڵایەتی و كولتوورییەكان و لائیحەی مافە شارستانی و سیاسییەكاندا لە مادەی یەكدا هاتووە: ((هەموو گەلان مافی چارەی خۆنووسینیان هەیە، بە گوێرەی ئەم مافە بۆیان هەیە بە ئازادی بڕیاربدەن لەسەر پێگەی سیاسییان و بە ئازادیش درێژەبدەن بە پەرەپێدانی ئابووری و كۆمەڵایەتی و كولتوورییان)).

دەبینین جاڕنامەی گەردوونی مافی مرۆڤ و لائیحەی مافە ئابووری و كۆمەڵایەتی و كولتووری و هەروەها لائیحەی مافە شارستانی و سیاسییەكان بە تەواوی دان دەنێن بە یەكسانی گەلانی وڵات و هەرێمە ناسەربەخۆكان لەگەڵ گەلانی جیهان لە بەرامبەر نۆرمەكانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی وەك مەرجێكی بنەڕەتی بۆ بونیادنانی پێوەندیی دۆستانە لەنێوان گەل و نەتەوەكانی جیهان، كە ئەویش تاكە زامنی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی گشتییە لە جیهاندا. دوایش پێشێلكردنی ئەو پرەنسیپە گرینگە دانپێدانراوانە بە گشتی واتە پێشێلكردنی چەند مافێك، كە یاسای نێودەوڵەتی مسۆگەریكردوون و ئەمەش بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی لێ دەكەوێتەوە و پاشانیش دەستێوەردانی نێودەوڵەتی بۆ ڕاگرتنی پێشێلكاری، ئەمەش وادەكات ئاشتی و ئاسایش ڕووبەڕووی مەترسی ببێتەوە.[٤٠]

٢- سرووشتی یاسایی نێودەوڵەتی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس:

لە یاسای نێودەوڵەتیدا چەندین شرۆڤەكاری هەیە بۆ مافی بڕیاردانی چارەنووس، بەڵام ئێمە لێرەدا تەنیا باس لە سێ جۆری گرینگ لەو شرۆڤانە دەكەین، كە ئەوانیش چەند

٤٠- كۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەكگرتووەكان لە ١٩٧٤/١١/٢٢ سەبارەت بە كێشەی فەڵەستین دانینا بە مافی گەلی فەڵەستیندا لە بڕیاردانی چارەنووس و سەربەخۆیی، سەروەری و كە فەڵەستین لایەنێكی سەرەكییە لە هەوڵی دابینكردنی ئاشتییەكی عادیلانە و هەمیشەیی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. هەروا بڕیارەكە دان بە مافی گەلی فەڵەستیندا دەنێ لە بەكارهێنانی هەموو شێوازە خەباتێك لە پێناو گەیشتن بە مافە نیشتمانییەكانی و داواش لە هەموو وڵات و ڕێكخراوە نێودەوڵەتییەكان دەكات بۆ پشتگیری كردن لەو خەباتە ڕەوایە.

شرۆڤەیەکی جیاجیان، کە کێشەی گرینگ دەخەنەڕوو سەبارەت بە پیادەکردنی دروستی وەك مافێکی ڕەوا لە یاسای نێودەوڵەتیدا.

١- مافی بڕیاردانی چارەنووس بریتییە لە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم لە هەرێمە نائۆتۆنۆمییەکان. بەپێی ئەم شرۆڤەیە مافی بڕیاردانی چارەنووس بریتی بوو لە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم لە هەرێمە نائۆتۆنۆمییەکان. ئەمەش دەقاودەق جێبەجێکرا لەسەر پرۆسێسی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم، کە پرۆسێسێك بوو لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا بەڕێوەچوو.[٤١]

٤١- جێبەجێکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلی تەیموری ڕۆژهەڵات باشترین نموونەیە لەم بارەیەوە. تەیموری ڕۆژهەڵات کۆلۆنێکی پورتوگالی بوو تاوەکو ساڵی ١٩٦٠ کاتێك کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بڕیاریدا کە تەیموری ڕۆژهەڵات بە هەرێمێك دابنێت لەو هەرێمانەی دەکەونە ناو سیستمی هەرێمە بێ ئۆتۆنۆمییەکانەوە بە پێی فەسلی یانزەی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان. لە ئەنجامی ئەم بڕیارە هێزەکانی پورتوگالی لە ساڵی ١٩٧٥ لە تەیموری ڕۆژهەڵات کشانەوە. ئەندەنووسیا ئەمەی بە هەل زانی و دوورگەکەی داگیرکرد بە هێزی چەك و خستییە پاڵ ئەندەنووسیا دژ بە ویست و ئارەزووی گەلی تەیموری ڕۆژهەڵات. بەڵام کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەمەی ڕەتکردەوە و دانیپیدا نەنا. بەم شێوەیە تەیموری ڕۆژهەڵات لە ئەجیندای کۆمەڵەی گشتی مایەوە وەك هەرێمێکی بێ ئۆتۆنۆمی بە پێی فەسلی یازدەی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان.

کاتێك ئوسترالیا ویستی پەیماننامەیەك ببەستێت لەگەڵ ئەندەنوسیا دەربارەی دیاریکردنی سنووری دەریای نێوانی و ئەندەنووسیا، کە بە پێی پرۆژەکەی تەیموری ڕۆژهەڵات بە بەشێك لە ئەندەنوسیا دادەنرا پورتوگال پەنای بردە بەر دادگای دادی نێودەوڵەتی. پورتوگال داوای کرد بڕیار بدرێ کە ئوسترالیا مافی بەستنی ئەو شێوە پەیماننامەیەی نییە و داگیرکردنی چەکداریی تەیموری ڕۆژهەڵات لەلایەن ئەندەنووسیاوە ناڕەوایە و بەربەستە لە ڕێگەی گەلی تەیموری ڕۆژهەڵات کە مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی جێبەجێ بکات. هەروەها پورتوگال ئاماژەی کرد کە بەستنی پەیماننامە لە نێوان ئوسترالیا و ئەندەنوسیا دەربارەی دیاریکردنی سنووری تەیموری ڕۆژهەڵات بە دانپێدانان دادەنرێ بە سەروەری ئەندەنووسیا بە سەر تەیموری ڕۆژهەڵاتدا. ئەمەش پێشێلکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووسە و ئەو مافانەشە، کە لە خۆی دەگرن وەك مافی گەلی تەیموری ڕۆژهەڵات لە یەکیەتیی خاکەکەی و سەروەری هەمیشەیی بەسەر سامان و سەرچاوە سروشتییەکانیدا. هەروەها ئەمە بریتییە لە دەسدرێژی بۆ سەر پێگەی پورتوگال وەك دەوڵەتێك، کە بەڕێوەبردنی تەیموری ڕۆژهەڵاتی پێسپێردراوە وەك هەرێمێکی بێ ئۆتۆنۆمی.

هەرچەندە دادگەکە بڕیاریدا، کە ناتوانێت بەردەوامبێت لە سەیرکردنی داواکە ، بەڵام چەند ڕایەکی

مافی بڕیاردانی چارەنووس بە لایەنی ئەو هەرێمانەی ئۆتۆنۆمیان نییە راشکاوانە بـووە، وەك تەیموری رۆژهەلات، ئەویش سەربەخۆیی بوو، واتا پێکهێنانی دەوڵەتی ئازادی سـەربەخۆ بـۆ گـەلی هەرێمەکـە بـەپێی بڕیارەکـانی: (XV 1514) (XV 1415) (XXV 2625) کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٢- مافی بڕیـاردانی چـارەنووس مـافێکی دانیشـتووانی دەوڵەتـە بـۆ دەستنیشـانکردنی حکوومەتەکەیان بە ویست و ئیرادەی خۆیان.

مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان لە سەرەتای سەرهەڵدانیدا لە وەدیهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووسی سیاسی بەولاوە چیتری نەدەگرتەوە، بەڵام دواتر فرەوان بۆوە تاوەکو کێشە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانیش بگرێتەوە. ئەوە بوو ئەو بڕیارەی کۆمیتەی مافی مـرۆڤ لـە (٢٩)هەمین خولیدا دایڕشت جەختیکرد، کە چەمکی هاوچەرخی مافی بڕیـاردانی چـارەنووس لایەنە یاسایی و سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانیش دەگرێتەوە.[٤٢]

لە مادەی (١)ی لائیحەی مافی شارستانی و سیاسـی هـاتووە: ((هـەموو گـەلان مـافی چارەنووسیان هەیە و بەپێی ئەم مافە دەتوانن بە ئازادیی بڕیار لەسەر پێگەی سیاسـی خۆیـان بدەن و بە ئازادیش درێژە بە گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری خۆیان بدەن)) ئەمـە

دەرخست کە تێیدا هاتبوو، کە مافی گەل لە بڕیاردانی چارەنووس یەکێکە لە پرەنسیپە سەرەکییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی سەردەم و شێوەی erga omnes هەیە، واتا پرەنسیپێکی گشتیی مولزەمە بۆ گشت دەوڵەتەکان. ئاماژەشی کرد، کە تەیموری رۆژهەلات وەك هەرێمێکی بێ ئۆتۆنۆمی دەمێنیتەوە سەبارەت بە ئوستراليا و گەلەکەشی مافی بڕیاردانی چارەنووسی هەر دەمێنێ و کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بەردەوام دەبێت بە دانانی تەیموری رۆژهەلات بە هەرێمێك لەو هەرێمانەی دەکەونە ناو سیستمی هەرێمە بێ ئۆتۆنۆمییەکانەوە بە پێی فەسلی یانزەی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان.

لە ٢٧ / ١ / ١٩٩٩ حکومەتی ئەندەنووسیا ئاشکرای کرد، کە رازییە ریفەرەندوم بکرێت لە تەیموری رۆژهەلات تاوەکو تەیموری رۆژهەلات بڕیاربدات ئایا دەیەوێت لە چوارچێوەی ئەندەنووسیا بمێنێتەوە و ئۆتۆنۆمی هەبێ تێیدا یان دەیەوێ جیاببێتەوە و سەربەخۆ بێت لێی.

لە ٣٠ / ٨ / ١٩٩٩ گەلی تەیموری رۆژهەلات لە راپرسییەکی گشتیدا بە ٧٨،٥٠٪ دەنگی بۆ سەربەخۆیی دا. ئەمەش بریتییە لە باشترین شێوە بۆ جێبەجێکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس بە پێی یاسای نێودەوڵەتی.

42- Official Records of the Economic and social council, 44th session, Supplement. No.6 (E /5265)

واتا بەپێی هەردوو لائیحە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤ مافی چارەی خۆنووسین بە زەروورەت ناوەڕۆکێکی سیاسی و یاسایی و کۆمەڵایەتی و کولتووری هەیە. هەمان ناوەڕۆکیش لە بڕگە(٢)ی بڕیاری (١٥١٤ XV) ی کۆمەڵەی گشتیدا هاتووە. سەرەڕای ئەوەش زۆرێك لە بڕیارەکانی تری ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان تاکیدی کردووە و دانیناوە بە فرەیی لایەنەکانی مافی گەلان لە بڕیاردانی چارەنووس و سرووشتە پێکهاتەکەی.

مافی بڕیاری چارەنووس تەنیا گەلانی نائۆتۆنۆمی و گەلانی ژێر دەسەڵاتی بیانی ناگرێتەوە، بگرە مافی هەموو گەلانیش دەگرێتەوە بۆ بونیادنانی قەوارەی سیاسی و دەستنیشانکردنی سیستەمی یاسایی و ئابووری و کۆمەڵاتی و کولتووری گونجاویان و پاراستن و زیان نەگەیاندن بە یەکیەتییە هەرێمی و نیشتمانییەکەی.

٣- مافی بڕیاردانی چارەنووس مافی ئەو کۆمەڵە ئەتنیکیانەش دەگرێتەوە، کە لەناو دەوڵەتێکی فرەنەتەوەدا دەژین بۆ بڕیاردان لەسەر پێگەی سیاسی خۆیان.

ڕەهەندە یاساییەکانی مافی بڕیاردانی چارەنووس لە رووی پیادەکردنییەوە لەلایەن کۆمەڵە ئەتنییەکانەوە لە دەوڵەتە سەربەخۆیە فرە نەتەوەکاندا، تایبەتمەندیی روونیان نییە. ئەوی زیاتر مەسەلەکەی ئاڵۆزکردووە، ئەوەیە کە تاوەکو ئێستە دوو مەسەلەی گرینگ بەبێ چارەسەر ماونەتەوە. ئەوانەش بریتین لە پێناسەکردنی گەل People لە روانگەی دەوڵەتە سەربەخۆکانەوە و ئایا پیادەکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس لە دەوڵەتێکی سەربەخۆدا مافی جیابوونەوە دەگرێتەوە.

دادگەی باڵا لە کەنەدا ساڵی ١٩٩٨ لەم دوو لایەنەی مافی بڕیاردانی چارەنووسی لە کێشەی کیوبیك (Secession Quebec)، کۆلیوەتەوە. ئەوە بوو حکوومەتی فیدراڵی کەنەدا داوای لە دادگەی باڵا کرد رایەکی راوێژکاری بدات لەبارەی رەوایی هەر هەوڵێك حکوومەتی هەرێمی کیوبیك دەیدا بۆ جیابوونەوە لە کەنەدا بە شێوەی یەکلایەنە[٤٣]. ئەو

٤٣- کەنەدای فیدراڵ لە دە هەرێم پێکهاتووە. زۆرینەی دانشتوانی نۆ هەرێمیان ئینگلیزی زمانن. بەڵام دانشتوانی هەرێمی دەیەم، کە دووەم هەرێمە لە رووی گەورەییەوە فەرەنسی زمانن. ئەم هەرێمەش کیوبیکە. لە سەرەتای شەستەکانەوە بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی لەم هەرێمە سەریهەڵدا، دواتر لە پارتی کیوبیکویزی نەتەوەیی خۆی رێکخست. ئەم پارتە لە ١٩٧٦ لە هەرێمەکە دەسەڵاتی گرتەدەست و لە ساڵی ١٩٨٠ حکوومەتی هەرێمی کیوبیك راپرسییەکی کرد بۆ ئەوە گەلی هەرێمەکە دەسەڵاتی پێ بدات تاوەکو لەگەڵ

پرسیارەی حکوومەت ڕووبەڕووی دادگەی کردەوە ئەمە بوو: ((ئایا یاسای نێودەوڵەتی ماف دەداتە ئەنجومەنی نیشتمانی و دەسەڵاتی یاسادانان و حکوومەتی هەرێم لە کیوبیك، کە یەکلایەنانە کیوبیك لە کەنەدا جیابکەنەوە؟. لەم روانگەیەشەوە ئایا مافێکی چارەنووس هەیە بەپێی یاسای نێودەوڵەتی، ئەو مافە بداتە ئەنجومەنی نیشتمانی و دەسەڵاتی یاسادانان و حکوومەتی کیوبیك، کیوبیك بەشێوەی یەکلایەنانە لەکەنەدا جیابێتەوە)) [٤٤]. بۆچوونی دادگەکە وابوو ((یاسای نێودەوڵەتی مافی یاسایی نادات بەو هەرێمانەی دەوڵەتە سەروەرییە فیدراڵییەکە پێکدەهێنن، کە بە شێوەی یەکلایەنە لە دەوڵەتی دایك جیاببنەوە))[٤٥]، بەڵام دادگەکە هەندێ حاڵەتی بەدەر لەو نۆرمە گشتییانە هێناوەتەوە، کە بەڕای ئەو لە سایەیاندا، مافی یاسایی نادرێت بە هەرێمەکان، کە جیاببنەوە لە دەوڵەتە خاوەن سەروەرییەکان بەپێی یاسای نێودەوڵەتی. دادگەکە ئاماژەیداوە، کە جگە لە حاڵەتی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم، دوو حاڵەت هەن دەکرێ مافی بڕیاردانی چارەنووس، مافی جیابوونەوە لە خۆ بگرێ، ئەویش:

حکومەتی فیدراڵیدا وتوویژ بکات دەربارەی وەرگرتنی پێگەیەکی یاسایی نوێ بۆ کیوبیك بەناوی "یەکێتی سەروەری Sovereign Association ".

بە پێی ئەم پێگە یاساییە دەبوایە کیوبیك ببێتە دەوڵەتێکی سەروەر و تەنیا لە شێوەی یەکێتییەکی ئابووری توندا دەمایەوە لەگەڵ ئەو دوای کەنەدادا، بەڵام ئەم پرۆژەیە سەرینەگرت، چونکە ٦٠٪ دەنگدەران لە دژیبوون. ئەمەش بووە هۆی دۆڕاندنی پارتی کیوبیکویز لە هەڵبژادنەکانی ساڵی١٩٨٥.

لە ساڵی١٩٩٤ دووبارە هاتەوە سەر حوکم و راپرسییەکی تری کرد لە ١٩٩٥ و دیسان دۆڕاندی، بەڵام بە رێژەیەکی زۆر کەم ئەویش ٥٠.٥٦٪ بوو بەرامبەر بە ٤٩.٤٤٪.

بڕیار وابوو ئەگەر ئەنجامی راپرسییەکە لە بەرژەوەندی دەسەڵاتی هەرێم بوایە حکو،مەتی کیوبیك دەست بکات بە وتوویژ لەگەڵ حکومەتی ناوەندی بۆ دانانی پەیوەندییەکانی نێوانیان لەسەر بنەماگەلێکی یاسایی و سیاسی و ئابووری نوێ و لە حاڵەتی سەرنەکەوتنی ئەم وتوویژانە و نەگەیشتن بە رێککەوتن لە ماوەی یەك ساڵدا لە رۆژی راپرسییەکەوە، ئەوە ئەنجومەنی نیشتمانی کیوبیك لە یەك لایەنەوە سەربەخۆیی کیوبیك رادەگەیەنێ وەك دەوڵەتێکی سەروەر. ئەمەش پاڵی بە حکومەتی ناوەندییەوە نا داوای رایەکی راوێژکاری لە دادگای باڵا بکات دەربارەی رەوایەتی جیابوونەوەی یەك لایەنەی کیوبیك بە پێی یاسای کەنەدا و یاسای نێودەوڵەتی.

44- (1998) 161 DLR (4th) 385, 394.

٤٥- هەمان سەرچاوە ل ٤٣٣ — ٤٣٤

١- حاڵەتی ((چەوساندنەوەی گەل)).

٢- حاڵەتی رەتکردنەوەی بەشداربوونی کۆمەڵە خەڵکێکی دیاریکراو یان نەتەوەیەکی دیاریکراو لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ ئەوەی درێژە بە گەشەی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری خۆی بدات.

لە حاڵەتی کیوبیکدا بۆچوونی دادگەکە وابوو: دانیشتووانی هەرێمەکە ناکرێ لە هیچ بارێکدا بە چەوساوە دابنرێن، یان لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت نوێنەر نەبن، بۆیە ئەنجومەنی نیشتمانی بەپێی یاسای نێودەوڵەتی دەسەڵاتی پێ نەدراوە، کە کیوبیك لە کەنەدا بەشێوەی تاکڕەوی و یەکلایەنە جیابکاتەوە.

بڕیاری ژمارە(2625 xxv)ی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان رێگەی داوە بەو کۆمەڵە دانیشتووانە، کە نوێنەرایەتییان نییە لە حوکمی دەوڵەتدا، لە دەوڵەتی سەربەخۆ جیاببنەوە. بڕگە (٧) لە پرەنسیپی یەکسانی گەلان و مافیان لە بڕیاردانی چارەنووسیان، کە لە بڕیارەکە هاتووە سەلامەتیی هەرێم و یەکیەتیی سیاسی دەوڵەتە سەربەخۆکان و لەت لەت نەبوونیان و دەسکاری نەکردنی بەشێکیان یان گشتییان پێوەست کردووە بە بوونی حکوومەتێکەوە لەناویدا، کە نوێنەرایەتی هەموو گەلی هەرێمەکە بکات بەبێ جیاوازی بە هۆی رەگەز یان بیروباوەڕ یان رەنگەوە.

مشتومڕێکی جدییانە هەیە لەبارەی شرۆڤەکردنی بڕگە(٧)ەوە. دەبینین هەندێ لە یاساناسان لە مافەکە کەم دەکەنەوە بە شێوەیەك تەنیا ئەو کۆمەلانە بگرێتەوە کە دەوڵەتەکانیان رێیان نادەن بەشداری لە دەسەڵاتدا بکەن لەبەر جیاوازی تەنیا رەگەزی و بیروباوەڕ و رەنگەوە، بەڵام یاساناسانی تر شرۆڤەکردنی زۆر لەوە فرەوانتریان پێیە و بڕگە(٧)بە بەشێك لە تیۆرییەکی فرەوان دادەنێن کە بانگەشە بۆ رەوایەتیی جیابوونەوە دەکات لەسەر بنەمای چەوساندنەوە (Oppression).

لەم بارەیەوە Buchheit دەڵێت: ((یاسای نێودەوڵەتی دان بە کۆمەڵە شێوازێکی یاساییدا دەنێت، کە هەر لە پاراستنی مافی تاکەکانەوە بگرە تا مافی کەمایەتییەکان و دوایەش جیابوونەوە، وەك دوایین شێواز...کاتێك ئەو هەڵسوکەوتە توندوتیژەی دەوڵەت پیادەی دەکات بەرامبەر بە کەمایەتییەکانی دەبێتە جێگەی گرینگپێدانی نێودەوڵەتی. دەکرێ ئەم گرینگپێدانە ببێتە هۆکارێك بۆ داواکردنی نێودەوڵەتی بۆ مسۆگەرکردنی مافی کەمایەتییەکان... یان پێشنیاری ئۆتۆنۆمی هەرێمی یان سەربەخۆیی ئابووری و پرسی لەو

بابەتە، یانیش لە دواییدا پەنا ببەنە بەر بەکارهێنانی شەرعییەتی نێودەوڵەتی لە پێناو جێبەجێکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووسی جیابوونەوە، وەك شێوازێکی تایبەت کە کۆمەڵە چەوساوەکە پەنای بۆ دەبات بۆ فریاکەوتنی خۆی..))[٤٦]

دیارە، بڕگەی(٧) تەنیا یەك لایەنی هێناوەتەوە لە ((تیۆریی چەوساندنەوە))ی فرەوان. حاڵەتی تری وا هەیە ئەگەر هەموو پێوەرەکانی بڕگەی حەوتیش نەیەنەدی هەر دەکرێت جیابوونەوە بە ڕەوا دابنرێت. وەك پێشێلکاریی جدیانەی مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ. ئەم تیۆرییە بەربڵاوە بەکارهێنرا وەك بەڵگە بۆ جیابوونەوەی بەنگلادێش لە پاکستان[٤٧] و بونیادنانی بناخەی یاسایی بۆپێکهێنانی دەوڵەتی بەنگلادێش و بەدەستهێنانی پێزانینی فرەوان و خێرا بە سەربەخۆییەکەی لە ساڵی ١٩٧١ و لە ساڵی ١٩٧٤ چوونە ریزی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە [٤٨]. دەکرێ بگوترێ ڕەهەندەکانی چەوساندنەوەی پێویست وەك هۆکاری

46- Lee C. Buchheit. Secession: The Legitimacy of Self-Determination. (New Haven, CT: Yale University Press, 1978). P.222

٤٧- هەمان سەرچاوە ل .٢١٣

٤٨- لەپێش جیابوونەوەی بەنگلادێش، پاکستان لە دوو کەرت پێکهاتبوو، رۆژهەڵات و رۆژئاوا. زۆربەی دانیشتوانی پاکستانی رۆژهەڵات کە ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی ٧٥ ملیۆن کەس دەبوو بریتیبوون لەو بەنگالانەی، کە لە رووی ئابووری و سیاسییەوە سەر بە پاکستانی رۆژئاوابوون. پارتی کۆمەڵەی عەوامی نەتەوەیی بەنگال چەندین جار داوای سیستمی فیدراڵی نامەرکەزی فراوانی دەکرد لە چوارچێوەی دەوڵەتی پاکستاندا. ئەو کۆمەڵەیە لە ساڵی ١٩٧٠ چووە هەڵبژاردنی گشتییەوە بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمانی پاکستان بە بەرنامەیەك لە (٦) خاڵ پێکهاتبوو، ئامانجی سەرەکی کۆمەڵە دامەزراندنی سیستمێکی فیدرالی نامەرکەزی بوو و پاکستانی رۆژهەڵاتیش بکرێ بەهەرێمێکی فیدراڵی و دەسەڵاتی فراوانی بدرێتێ. لە هەڵبژاردنەکاندا کۆمەڵە لە کۆی ٣١٣ کورسی ١٦٧ کورسی وەرگرت. بەڵام سەرکردایەتی رژێم لە پاکستانی رۆژئاوا لە ١ی ئاداری ساڵی ١٩٧١ بڕیاری دا بەستنی دانیشتنی پەرلەمان دوابخرێ، ئەمە وایکرد پشێوی و خۆپیشاندان هەموو سوچێکی پاکستانی رۆژهەڵات دابگرێ و کومەڵە داوای لە جەماوەر کرد یاخیبوونی شارستانی لە دژی دەسەڵاتدارانی پاکستان دەست پێ بکەن، بەڵام ئەو کارە لە لایەن حکوومەتەوە بە ئاگر و ئاسن وەڵامدرایەوە و سوپا لە پاکستانی رۆژئاواوە هێنرا بۆ سەرکوتکردنیان و زیانی ئەو کردەوانە نێزیکەی ملیۆنێك قوربانی بوو. کۆمەڵەی عەوامی لەو بەنگالانەی ئاوارەی هیندستان ببوون هێزی چەکداریی پێکهێنا و شەڕی پارتیزانی بە پشتیوانی هیندستان دژی هێزەکانی پاکستان بەرپا کرد. لە ١٩٧١/٤/١٠ کۆمەڵەی

جیاکردنەوە، هێشتا بە وردی دیاری نەکراون. وێـڕای ئـەوەش بێگومـان ئـەم ڕەهەندانـە ئـەو سنوورانە دەبەزێنن کە بڕگە (٧) لە بڕیـاری ژمـارە (XXV 2625) دایڕشـتوون. سـەرەڕای ئەمـەش ڕەهەنـدەکانی تیـۆریی چەوسـاندنەوە کێشـەی قـووڵی وایـان تێدایـە کـە قـابیلی لێکۆڵینـەوەن وەك: قەدەخـەکردنی دەسـتێوەردانی چـەکداری دەرەکـی. دەبیـنین بڕگـە(٨)ی بڕیارەکە داوا لە دەوڵەتەکان دەکات ((هیچ کارێکی وا نەکەن ئامانجی داڕوخانی بەشـێك یـان هەموو یەکیەتیی نیشتمانی و ئاسایشی هەرێمی هەر دەوڵەت و وڵاتێکی دیکە بێت))، بـەڵام ئەگەری ئەوە نییە بەشێك لە دانیشتووانی وڵاتێك بەبێ دەستێوەردانی دەرەکـی جیاببێتـەوە، چونکە ئەستەمە سەرکەوتن وەدەست بێنن لە شەڕیاندا لەگەڵ هێزێك بەژمارە و بە چـەك لـە خۆیـان زۆرتـر و بـەهێزترن. بـۆ نموونـە نـەدەکرا بـەنگلادێش سـەربەخۆیی وەربگـرێ بـەبێ دەستێوەردانی هیندستان. بۆیە بڕگە (٨) بارێك دەخولقێنێ وا دەکات بەشێکی چەوسـاوە لـە دانیشتووانی وڵات لە ڕووی یاساییەوە مافی جیابوونەوەیان هەبێ، بەڵام لـە واقیعـدا نـاتوانن وەدەستی بێنن، چونکە ئەو هاوکارییە تایبەتییـەی پێویسـتیانە بـۆ جیابوونـەوە، بـە نـاڕەوا دەژمێردرێ.

تیۆریی چەوساندنەوە لە ڕووی نە گونجانی لەگەڵ ویست و ئارەزووی کۆمەڵـە ئەتنییـەکان لە دەوڵەتە سەربەخۆکاندا بۆ پێکەوەنانی دەوڵەتـەکانیان، مایـەی ڕەخنـە و مشـتومڕ بـووە، چونکە ئەم تیۆرییە لەسەر جیاوازی ئەتنی بونیادنەنراوە. بگـرە لەسـەر چەوسـاندنەوە. ئـەوی بووە پاساو بۆ پێکهاتنی دەوڵەتی بەنگلادێشی سەربەخۆ زیاتر هەقیقەتی چەوسـاندنەوە بـوو، نەوەك زمان و نەتەوایەتی و کولتووری جیاواز لەگەڵ بەشەکەی تری پاکستان.

سەرەڕای ئەوەش چەندین نەتەوە هەن ئەم بنەمایانە بە پاساو دانانێن بۆ جیابوونەوە. گـەل بۆی هەیە چارەنووسی سیاسی خۆی دیاری بکات، نەك تەنیا لەو دەوڵەتانەی چەوساندنەوە لـە دژی پیادەدەکرێ، بگرە لەو دەوڵەتە دیموکراتییانەش، کە چەوساندنەوە و جیاوازی تێدا نییـە. کۆمەڵە ئەتنییەکان پێیان وایە مافی بڕیـاردانی چـارەنووس دەبـێ لەسـەر ئـیرادە و ویسـت و

عەوامی جاڕی پێکهێنانی دەوڵەتی بەنگلادێشی دا. پاش ئەوەی فڕۆکەکانی پاکستان فڕگەکانی هیندستانیان بۆردومان کرد هیندستانیش چووە جەنگەوە. هیندستان دانی بەبەنگلادیشدا نا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ و ئابلۆقەی لە زەوی و دەریاوە سەپاند بە سەر هێزەکانی پاکستاندا لە هەرێمێ ڕۆژهەڵات و ناچاری کرد خۆی بە دەستەوە بدات.

داخــوازی کەســانێك بونیادبنرێــت، کــە دەیانــەوێ ئــەو کەســانە حوکمیــان بکــەن و خۆیــان هەڵیاندەبژێرن.[٤٩]

(تیۆری نێوەخۆیی)یش "Ineternal theory" پاســاو بــۆ جیابوونــەوە لەســەر بنــەمای پێوەری نێوەخۆیی، دێنێتەوە، ئەم تیۆرییــە پێیوایــە جیابوونــەوە بابــەتێك نییــە بــۆ یاســای نێودەوڵەتی، بگرە بە گشتیی کێشــەیەکی نێوەخۆییــە. دەبیــنین تیۆرییەکــە لەســەر بنــەمای پرەنسیپی دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ بونیادنراوە، کە لــە برِگــە (٤) و (٧)ی مــادەی (٢)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە. برِگە (٤) رێ نادات بە ((هەرِەشــەکردن بــە بەکارهێنانی هێز یان بەکارهێنانی لە دژی ئاسایشی خاکی وڵاتان یــان ســەربەخۆیی سیاســی هەر دەوڵەتێك))، برِگە (٧)یش رێ نادات بە نەتەوە یەکگرتووەکان ((دەســت لــەو کاروبارانــە وەردات، کە لە گەوهەردا لە دەسەڵاتی نێوەخۆیی هەر دەوڵــەتێکن....)) گرینگیــی ئــەو دوو برِگەیە لە دوو شتدا دەردەکەوێ. یــەکێکیان ئەوەیــە یاســای نێونەتــەوییی مــافی دەوڵەتــەکان مسۆگەردەکات لە پێشێل نــەکردنی یەکیــەتیی هەرێمەکــەیان لەلایــەن دەوڵەتــەکانی تــرەوە. دووەمیشیان پاراستن لە پێشێلکاری نێوەخۆیی خودی دەوڵەت مسۆگەر ناکات، چونکە ئەوە لە دەرەوەی دەسەڵاتی یاسای نێودەوڵەتییە. نۆرمێك نییە لە یاسای نێودەوڵەتیــدا رێنــەدات بــە دابەشبوونی هەرێمی دەوڵەت چ ئەو کارە لە بەرئــەنجامی گۆرِانکــاری و گونجــانی ئاشــتییەوە بێت، یان لە بەرئەنجامی کێشمەکێش و شەرِوشۆرِی نێوەخۆییەوە بێت.[٥٠]

لە بەر ئەمانە هەموویان ئەو هەڵوێستانەی دژی جیابوونەوە وەردەگیرێن لەناو دۆکومێنتە نێودەوڵەتییەکاندا یان برِیارەکانی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یــەکگرتووەکان، دەبــێ تــەنیا ئــەو دەستێوەردانە بگرنــەوە، کــە لــە لایــەن دەوڵــەتانی ســێیەمەوە دەکــرێن. نــاکرێ پشــت بــەو دۆکومێنتانە بۆ برِیاردان ببەسترێت، کە جیابوونەوە لەناو دەوڵەتدا کــارێکی نارِەوایــە بــەپێی یاسای نێودەوڵــەتی، چــونکە پرۆســەی جیابوونــەوە کــارێکی نــاوەخۆیی کاروبــاری دەوڵــەتی پێوەندیدارە و ناچێتە خانەی ویلایەتی یاسای نێودەوڵەتییەوە. بەرئەنجام هەر دەستێوەردانێکی دەرەکی لە پێناو رێگرتن لە جیابوونەوە برێتییــە لــە کــارێکی دژە لۆجیــك، چــونکە قــەوارە

٤٩- هەمان سەرچاوە ل ٢٢٣

50- Crawford J. The creation of states in International law oxford: Clarendon Press 1979، P.266, Buchheit P.221

جیابووەوەکە کاتێك ئەو ڕێگرتنــە دەرەکییــەی، کــە لەســەرێتی پێشــێلدەکات، واتــا کاتێــك بەرەنگاری دەستێوەردانی دەرەکی دەبێتەوە، دەچێتە نــاو دانووســتاندی نێودەوڵەتییــەوە، کــە ئەمەش تەنیا لە دەسەلاتی کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتییە. بەم شێوەیە وەك کەسێکی یاسای نێودەوڵــەتی ڕەفتاردەکــات. لەولاشــەوە ئەمــە بــە تــەواوی پێچــەوانەی خــودی ئامــانجی دەستێوەردانە دەرەکییەکەیە، چونکە وەك دەزانین، دەستێوەردانی دەرەکیی لە پێناوی ڕێگرتنە لە قەوارەی پێوەندیــدار، کــە ببێتــە دەوڵــەتێکی ســەربەخۆ کــە کەســێکی ســەرەکی یاســای نێودەوڵەتییە.[51]

تیۆریی پێزانینی دەرخــەر "کاشــف" بەســەر ئــەو واقیعــەدا جێبەجێــدەبێ، کــە جیابوونــەوە ڕەفتارێکی بێلایەنەیە لە یاسای نێودەوڵەتیدا، چونکە بەپێی تیۆری دروستکەر"المنشـيْ " ڕەفتــاری دانپێدانان پێگەی یاسایی قەوارە جیابووەوەکە بە تەواوی دیاری دەکات. واتا بەپێی ئــەم تیۆرییــە جیابوونەوە نابێتە ڕەفتارێکی بێلایەن لــە یاســای نێودەوڵەتیــدا، چــونکە دانپێــدانان لــە مەیــدانی نێودەوڵەتیدا پێش دروستبوونی دەوڵەت زەرووره، بگرە بە یەکێك لە کۆڵەکەکانی دادەنرێ، بەلاّم لە لایەکی ترەوە ڕەفتاری دانپێدانان بە پێی تیۆری پێزانینی دەرخەر تەنیا ڕاگەیاندنێکــە، کــە قــەوارە جیابووەکە دەوڵەتی داناوە، بۆیە بە دانەری ئەو پێگە یاساییە ناژمێردرێ. لە بەر ئەمە جیابوونــەوە ڕەفتارێکی بێلایەنە لە یاسای نێودەوڵەتیدا بەپێی تیــۆری دەرخــەر، چــونکە پێکهێنــانی دەوڵــەت پێویستی بە ڕەفتار نییە لە لایەن دەوڵەتەکانی ترەوە پێوەستیش نییە پێیانــەوە. پاشــان دانپێــدانان بە تیۆریی دروستکەر بە شێوەی نەگەتیف کاریگەری دەکاتە سەر تیۆری نێوەخۆیی، چونکە پێــزانین لە لایەن دەوڵەتەکانی ترەوە کارێکی بنەڕەتییە بۆ بونیادنانی دەوڵەت. پێچــەوانەی ئــەوەش تیــۆری نێوخوێی بە تەواوی هەماهەنگە لەگەڵ تیۆری دەرخەر. لــەم بارەشــدا قــەوارە جیابووەکــە دەتــوانێ دەوڵەت دابنێ بەبێ پێزانینی نێونەتەوەیی.

٣- مافی جیابوونەوەی هەرێمی کوردستان:

هەرێمی کوردستان هەرێمێکی یاسایی و دەستوورییە، یاساییە چونکە پەرلەمانی کوردستان بە بڕیارێك ساڵی ١٩٩٢ سیستەمی فیدراڵی لە کوردستانی عێراق ڕاگەیاند و

51- Crawford J. The creation of states in International law oxford: Clarendon Press 1979 P.268

دەستووریشە، چونکە دەستووری عێراق لە ٢٠٠٥ لە مادەی ١١٧ دا هەرێمی کوردستانی وەك هەرێمێکی فیدراڵی پەسەندکرد.

هەرێمی کوردستان قەوارەیەکی دەوڵەتانەیە، کە لەسەر هەرسێ رایەڵە سەرەکییەکانی دەوڵەت بونیادنراوە. دانیشتووان و هەرێم /خاك/ و حکوومەت.

هەموو ئەو پێوەرانەی پێویستن بۆ بوونی گەل، بێگومان لە **گەلی کوردستانی عێراقدا** هەن. گەلی کورد وەك کۆمەڵە کەسانێکی ئەتنی نیشتەجێبوو لە هەرێمی کوردستان خاوەن زمان، مێژوو، رەگەز، خاك، کولتوور، ژیانی ئابووری، داب و نەریتی هاوبەشی خۆیەتی.

گەلی کوردستان لەسەر **خاکی هەرێمی کوردستان** بە بەردەوامی دانیشتووە. سنوورەکانی **هەرێمی کوردستان** لەم قۆناخەدا بە مادەی ١٤٣ی دەستووری عێراقی و مادە ٥٣/ای یاسای بەرێوەبردنی عێراقی بۆ قۆناخی گواستنەوە دیاریکراوە و ئەو ناوچانە دەگرێتەوە، کە دەکەوتنە باکووری هێڵی ٣٦ تاوەکو ١٩ئازاری ٢٠٠٣ لە پارێزگەکانی دهۆك، هەولێر، سلێمانی، کەرکوك، دیالە و نەینەوا. هەروەها بەشێك لە خاکی راستەقینەی هەرێمی کوردستان نەخراوەتە ناو ئەم سنوورەوە، بەلام لە مادەی ١٤٠ی دەستووری عێراق شێوەی چارەسەرکردنی بۆ دیاریکراوە.

هەرێمی کوردستان خاوەن سیستەمێکی سیاسی پەرلەمانی کۆماری دیموکراتییە **لە سێ دەسەلات پێکدێت:** دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی جێبەجێکاری و دەسەڵاتی دادوەری. هەر یەکە بەپێی ئەو دەسەڵاتانەی بە یاسا[٥٢] و دەستووری عێراق[٥٣] پێی دراوە ئەرکەکانی خۆی جێبەجێ دەکات لە سنووری هەرێمی کوردستانی عێراقدا.

١- لەبەرئەوەی هەرێمی کوردستان دەستووری نییە تاوەکو ئێستە، ئەم یاسایانە دەسەڵاتەکانی هەر سێ دەزگەکان دیاریدەکەن:

١. یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان – عێراق ژمارە (١) ساڵی ١٩٩٢ی هەموارکراو.

٢. یاسای ئەنجومەنی وەزیرانی هەرێمی کوردستان – عێراق ژمارە (٣) ساڵی ١٩٩٢ی هەموارکراو.

٣. یاسای سەرۆکایەتیی هەرێمی کوردستان – عێراق ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥ ی هەموارکراو.

٤- یاسای دەسەڵاتی دادوەری لە کوردستان ژمارە(٢٣) ساڵی ٢٠٠٧.

٥٣ دەستووری عێراق بە سێ جۆر دەسەڵاتی هەرێمی دیاریکردووە:

١. لە ماددەی ١١٠ دا دەسەڵاتە سنووردارکراوەکانی(الاختصاصات الحصرية)ی دەسەڵاتی فیدرالی دیاریکردووە.

گەلێ لە دەوڵەتانی خاوەن پێگەی گرینگ لە جیهاندا، بە تایبەتی لە ئەورووپا دانیانناوە بەم قەوارە شێوە دەوڵەتییەی کورددا لە رێگەی کردنەوەی کونسوڵگەری لە هەولێری پایتەخت، کە کاری دیبلۆماسیش ئەنجامدەدەن یان بە پێشوازیکردن لە سەرۆکی هەرێمی کوردستان بەو رێورەسمانەی، کە پێشوازی سەرۆکی دەوڵەتی سەربەخۆی پێدەکرێت.

لەم بارەدا ئایا هەرێمی کوردستان بەپێی یاساکانی عێراق و یاسای نێودەوڵەتی بۆی هەیە بە یەکلایەنە لە عێراق جیاببێتەوە؟

تاوەکو مادەی ١٤٠ جێبەجێ نەکرێت بەو میکانیزمەی تێیدا هاتووە، واتا ئاساییکردنەوەی پاشماوەی سیاسەتی بە عەرەبکردن و پاکتاوی رەگەزی و سەرژمێری و راپرسی ئازاد لەبارەی چارەنووسی ناوچە دابڕاوەکان یان چارەسەرکردنی بە شێوەیەکی پەسەندکراو لەلایەن گشت لایەنە پێوەندیدارەکانەوە، ناکرێ بگوترێت، کە گەلی کوردستانی عێراق مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی جێبەجێکردووە.

بەپێی پرەنسیپی مافی مرۆڤ، لە یاسای نێودەوڵەتیدا، جێبەجێکردنی فیدراڵی بە جێبەجێکردنی مافی چارەنووس دەژمێردرێت، ئەگەر گەلی پێوەندیدار لە هەرێمەکەدا بە ئیرادەی ئازادی خۆی هەڵیبژێرێت و پێی رازیبێت، بەڵام پێموایە رازیبوونەکەی گەلی کوردستان بە سیستەمی فیدراڵی بۆ هەرێمی کوردستانی عێراق بەم سنوورەی ئێستەوە پێوەستە بە چەند مەرجێکەوە. گرینگترینیان چارەسەرکردنی ناوچە دابڕاوەکانە بە گوێرەی ئیرادەی ئازادی دانیشتووانەکانیان و پێڕەوکردنی دیموکراتییە لە عێراق و ئیلتیزامکردنە بە دەستووری عێراق، کە مافی فیدراڵی بۆ گەلی هەرێمی کوردستان دابینکردووە و نەخشە رێگەی داناوە بۆ گەڕانەوەی ناوچە دابڕاوەکان.

بەپێی مادەی ٢/٥٦ لە یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان عێراق ژمارە (١) ساڵی ١٩٩٢ی هەموارکراو لە دەسەڵاتی پەرلەمانی کوردستانی عێراقدایە بڕیار لەسەر پرسە

---

٢. لە ماددەی ١١٢ و ١١٣ و ١١٤دا ئەو دەسەڵاتانە دیاریکراون، کە دەسەڵاتی فیدراڵی و دەسەڵاتی هەرێم پێکەوە یان بە هەماهەنگی یان بەهاریکاری ئەنجامیان دەدەن.

لە مادەی ١٢٠ و ١٢١دا هەندێ لە ماف و دەسەڵاتی هەرێم دەسنیشان کراون و جەختکراوەتەوە، کە هەر دەسەڵاتێك لە دەسەڵاتە حەسرییەکانی دەسەڵاتی فیدراڵی نەبێ، ئەوە دەبێتە دەسەڵاتی هەرێم

چارەنووسسازەکانی کوردستانی عێراق بدات و پێوەندی یاسایی هەرێم لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندا دیاری بکات.

ئەمە ئەوە دەگەیەنێ، کە پەرلەمانی کوردستان بۆی هەیە بە یەکلایەنە بڕیاربدات لەسەر جیابوونەوەی هەرێمی کوردستان لە عێراق و بە راپرسییەکی ئازاد بیخاتە پێشی گەلی کوردستان بۆ پەسەندکردنی، ئەگەر ئەم حاڵەتانە هاتنەکایەوە:

١- هەڵوەشانەوەی دەستووری عێراق یان راگرتنی کارپێکردنی یان هەموارکردنی ئەو ئەحکامانەی، کە سیستەمی دیموکراتی و فیدراڵی و مافەکانی گەلی کوردیان دابینکردووە.

٢- جێبەجێ نەکردنی مادەی ١٤٠ ی دەستوور یان چارەسەرنەکردنی کێشەی ناوچە دابڕاوەکان بە گوێرەی ویستی ئازادی دانیشتووانەکەی.

٣- بڕینی تێکڕای یان بەشێکی پشکی کوردستان لە بودجەی عێراق بۆ هەر مەبەستێك بێت چ لاوازکردنی هەرێم یان فشارخستنە سەری بۆ قبووڵکردنی مەرجەکانی دەسەڵاتی ناوەند.

٤- هێرشی هێزی چەکدار لەلایەن دەسەڵاتی ناوەندەوە بۆ سەر هەرێمی کوردستان یان ناوچە دابڕاوەکان یان دانانی پلان بۆ هێرشی لەو جۆرە و یان هەڕەشەکردن لە هەرێمی کوردستان و ناوچە دابڕاوەکان بە بەکارهێنانی هێزی چەکدار.

هێرشی هێزی چەکداری یان هەڕەشەکردن پێی دژی هەرێمی کوردستان مەترسییەکی گەورەیە رەنگە تاوانی قەدەخەکراوی نێودەوڵەتی لێ بکەوێتەوە، چەشنی ئەو تاوانانەی، کە رژێمی پێشوو ئەنجامیانی داوە لە کوردستان وەك تاوانی جەنگ و دژی مرۆڤایەتی و جینۆساید.

ئەوەی ئەم بەڵگەیەی کورد بەهێزتر دەکات بۆ جیابوونەوە لەسەر چەوساندنەوەی گەلی کوردستان داننانی نێودەوڵەتی و ناوەخۆییە بە پێڕەوکردنی سیاسەتی چەوساندنەوە دەرهەق گەلی کوردستان و ئەنجامدانی تاوانی جەنگ و دژی مرۆڤایەتی و جینۆساید بەرامبەری.

١- ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان لە پێشەکی بڕیاری ٦٨٨ی دا ئاماژەدەکات، کە ئەنجومەنی ئاسایش ((هەست بە نائارامییەکی قووڵ دەکات بەرامبەر ئەو داپڵۆسینەی دانیشتووانی سیڤیلی عێراقی تووشی دەبن لە زۆر پارچەی عێراق و لەم دواییەدا ناوچە کوردنشینەکانیشی گرتەوە و بووە هۆی هەڵجمانی پەنابەرانی بە شێوەیەکی فرەوان

بەرەو سنووری نێودەوڵەتی و ئەنجامدانی بەردومان لە دەوروبەری سنوور بە جۆرێك ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی لەناوچەکەدا دەخاتە مەترسییەوە. لە کاتێکدا (ئەنجومەنی ئاسایش) هەست بە نارەحەتییەکی قووڵ دەکات بەرامبەر ئەو ئازارە سەختەی تووشی مرۆڤەکان بوونە لە ئەنجامی ئەوەدا...)) ئەنجومەنی ئاسایش ((١- ئیدانەی ئەو داپلۆسینە دەکات، کە تووشی دانیشتووانی سیڤیلی عێراقی بوون لە زۆر ناوچەدا و کە لەم دواییەدا ناوچە کوردنشینەکانیشی گرتەوە، ئەنجامەکانیشی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی لەناوچەکەدا دەخەنە مەترسییەوە))[٥٤]

٢- ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لە دانیشتنی ئاسایی خۆی ژمارە (٩) لە ٢٠٠٨/٤/١٤ بە بڕیارێك پرۆسەی ئەنفالی بەدناوی بە تاوانی کۆمەڵکوژی و تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی زانی. لەو بڕیارەدا هاتووە: ((بۆ جەختکردنەوە لەسەر بڕیاری دادگەی تاوانی عێراقی تایبەت سەبارەت بە گونجاندنی ئەو رووداوانەی لەگەڵ پرۆسەکانی ئەنفالی بەدناودا روویاندا، کە کۆمەڵکوژییە، ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بڕیاردەدات، کە ئەوەی تووشی گەلی کورد لە کوردستانی عێراق بوو لە سیاسەتی داپلۆسین و چەوسانەوە و تاوانگەلێك، کە ئەم بڕیارە وێنەی رووداوەکانی خستەڕوو تاوانی کۆمەڵکوژی و تاوانی دژی مرۆڤایەتییە بە هەموو پێوەرێك)). ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لە دانیشتنی ژمارە (٤٤) لە ٢٠١١/٣/١٧ لەبارەی تاوانی بەردومانکردنی هەڵەبجە بە چەکی کیمیایی بڕیارێکی دەرکرد، تێیدا هاتووە: ((پاڵپشت بە بڕیاری دادگەی باڵای تاوانی عێراقی لە ٢٠١٠/٢/٢٨ ئەوەی خەڵکی هەڵەبجە تووشی بوون لە ١٩٨٨/٣/١٦ بە تاوانی کۆمەڵکوژی دادەنرێ بە هەموو واتایەکی وشەکە.))[٥٥]

لە پێناو بەرگریکردن لەخۆ بەرامبەر هێرشی چەکداری یان هەڕەشەکردن بە بەکارهێنانی یان چەوساندنەوە و داپلۆسین و رێگەگرتن لە گەشکردن و پێشکەوتنی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی ئاشتییانەی کوردستان لەسەر بناخەی ئاشتی و ئاسایش و دۆستایەتی و دراوسێتی باش لەگەڵ گەلە دراوسێکاندا، هەرێمی کوردستان بۆی هەیە بە بڕیاری پەرلەمانی هەرێمی کوردستان لە عێراق جیاببێتەوە و دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی پێکبهێنێت.

54- S/RES/688 (1991)

٥٥- بڕوانە: بڕیار و راسپاردەکانی دانیشتنی چل و چوارەمینی ئەنجومەنی نوێنەران لە وەرزی تەشریعی یەکەم،ساڵی تەشریعی یەکەم.

هیچ دەوڵەتێکی دەرەکیی بۆی نییە بە کردەوە لە ناوەوەی عێراق و هەرێمی کوردستان دەست لە سەربەخۆیی هەرێمی کوردستان وەربدات. پرسی جیابوونەوەی هەرێمی کوردستان پرسێکی ناوەخۆییە لەنێوان عێراق و هەرێمی کوردستانە.

لە رووی یاسایی نێودەوڵەتییەوە پرسی جیابوونەوە لە دەوڵەتی ناوەندیی پرسێکی ناوەخۆییە و نێودەوڵەتی نییە. بۆیە هەر دەستێوەردانێکی دەرەکیی بە دەستێوەردان لە کاروباری دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەزانرێت. چونکە دروستبوونی یەکیەتیی فیدراڵی و هەڵوەشاندنەوەی و جیابوونەوەی یەکەکانی بابەتێکە، کە دەستووری هەر وڵاتێك رێکی دەخات، نەوەك یاسای نێودەوڵەتی.

لە ٢٠٠٨/٢/١٧ پەرلەمانی کۆسۆڤو بە یەکلایەنە سەربەخۆیی کۆسۆڤۆی راگەیاند. تا ئێستە نێزیکەی ٩٠ دەوڵەت دانیناوە بە دەوڵەتی سەربەخۆیی کۆسۆڤۆدا.

دادگەی دادی نێودەوڵەتی لەم رووەوە ئاماژەیکرد، کە راگەیاندنی یەکلایەنەی سەربەخۆیی کۆسۆڤۆ لە ٢٠٠٨/٢/١٧ ((پێشێلکاری نییە بۆ یاسای نێودەوڵەتی گشتی، چونکە یاسای نێودەوڵەتی راگەیاندنی سەربەخۆیی قەدەخەنەکردووە))[٥٦].

ئەم بەڵگانەی لای خوارەوە داواکاری راگەیاندنی سەربەخۆیی و جیابوونەوەی کوردستان بەهێزتر دەکەن لە بەردەم کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا:

١- دەوڵەتێکی کوردی جۆرەکانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ و ئەنجامدانی تاوانی جەنگ و تاوانی دژی مرۆڤایەتی و تاوانی جینۆساید، کە چەندەها جار لەم خاکەی کوردستان تووشی بەشێکی مرۆڤایەتی بوون دووردەخاتەوە و بنبڕیان دەکات. ئەمەش لە سوودی کومەڵگەی نێودەوڵەتییە، کە خەمی سەرەکی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتییە.

٢- پرینسیپی دەستنەخستنە کاروباری ناوەخۆوە و پاراستنی یەکیەتیی خاکی دەوڵەت لە یاسای نێودەوڵەتیدا تەنیا بۆ دەوڵەتە بیانییە دەرەکییەکانە و یەکە فیدراڵییەکان ناگرنەوە.

56- **ICJ**: Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo: General List No.14/ 22 July 2010. see http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf

٣- پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس کە بووەتە پرەنسیپێکی نێودەوڵەتی مولزەم Jus cogens هەموو گەلان دەگرێتەوە، نەوەك هەر گەلانی کۆلۆنەکان[٥٧].

٤- بەپێی دیباجەی دەستووری عێراق یەکیەتیی نێوان پێکهاتەکانی عێراق ئازادانەیە، کەواتا دەکرێت بە ئازادیش پێکهاتەی کورد لە هەرێمی کوردستان لەو یەکیەتییە بکشێتەوە.

٤- پێوەری هەرێم/خاك/ (الاقليم Territory)

١- چەمکی هەرێم:

هەرێمی دەوڵەت برێتییە لەو رووبەرە خاکە و ئەوەی لە بنیدایە و ئاسمانەکەی، کە دەسەڵاتێك سەروەریی خۆی بە شێوەیەکی هەمیشەیی و بەردەوام بەسەریاندا و بە سەر دانیشتووانەکەیدا پیادەدەکات.

هەرێم لە سێ بەش پێکدێت:

١- زەوی وشکایی و پێکهاتە سرووشتییەکەی وەك چیا و دەریاچە و رووبار.

٢- دەریای هەرێمی لە دەوڵەتە کەنارییەکان، کە ئەو بەشەی دەریایە دوای کەنارەکانی دەوڵەت دێن بە مەودایەکی دیاری کراو بەرەو بەرزاییکانی دەریا.

٣- چینە ئاسمانییەکان کە بەسەر خاك و دەریای هەرێمی دەوڵەتەوەن تا ئەو سنوورەی تێیدا ئاسمان دەستپێدەکات بە بەرزایی ١٠٠- ١١٠ کیلۆمەتر لەسەر ئاستی رووی دەریاوە.

دەوڵەت بەپێی یاسا و رێساکانی هەرێمەکەی "خاکەکەی" دەکاتە چەند یەکەیەکی کارگێڕی ناوچەیی و بۆ هەر یەکێکیان سیستەمی یاسایی گونجاو دادەنێت.

دەوڵەت بەپێی پرەنسیپی سەروەری هەرێمی ئەرکی خۆی دەبینێ لە پیادەکردنی دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکاری و دادوەریی تەواو بەسەر هەرێمەکەیەوە و مافی هەیە بۆ هەر هەرێمێك یان بەشێکی سیستەمێکی یاسایی دابنێ، بەشێوەیەك بگونجێ لە کەل

٥٧- دادگەی دادی نێودەوڵەتیی پرەنسیپی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان بە پرەنسیپێکی مولزەمی دەزانێت سەبارەت بە هەموو گەلان. بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە:
ICJ: CASE CONCERNING EAST TIMOR(PORTUGAL *v.* AUSTRALIA): Judgment of 30 June 1995

بەرژەوەندییەکانی و بەرژەوەندیی ئەو گەلەی لەسەری دەژی. ئەم مافەش هیچ شتێك کۆتبەندی ناکات تەنیا ئەو ئیلتیزاماتانە نەبن کە دەوڵەت دەیانگرێتە ئەستۆ بەپێی پەیمانی نێودەوڵەتی مۆرکراو و لەسەر بنەمای یەکسانی و ویستی ئازاد.

مەرج نییە هەرێمەکە بەیەکەوە لکاو بێت یان رووبەرێکی دیاریکراوی هەبێ. دەبینین دەوڵەت هەیە دەکەوێتە سەر دوورگەگەلێکی جیاجیا وەك ژاپۆن و فیلیپین و ئەندەنووسیا. دەوڵەتی دیکەش هەن رووبەری هەر یەکەیان چەند کیلۆمەترێکە وەك کۆماری سانمارینۆ و میرنشینی مۆناکۆ . مەبەست لە مەرجی بوونی رووبەرێکی دیار بۆ ئەوەیە بەکاربێت بۆ پیادەکردنی دەسەڵات بەسەر دانیشتوواندا. لە یاسای نێودەوڵەتیدا هیچ پێوەرێك نییە بۆ دیاریکردنی رووبەری هەرێمی دەوڵەت. دەبینین لە بارێکدا تەنانەت ئەگەر جیاوازییەکیش هەبێ لەنێوان دەوڵەت و دراوسێیەکانیدا سەبارەت بە دیاریکردنی سنوورەکەی دەکرێ دان بە دەوڵەتەکەدا بنرێ مادامێك لەوێ دەسەڵاتێك هەیە سەروەریی خۆی بەسەر دانیشتووان و هەرێمدا پیادەدەکات. بۆ نموونە ئەلبانیا پێش شەڕی یەکەمی جیهانی دەوڵەتێك بوو لە لایەن چەندین دەوڵەتەوە دانی پێدانرابوو، هەرچەندە کێشەی دیاریکردنی سنووری هەبوو لەگەڵ دراوسێکانیدا. ئەوە وای نەکرد کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی گومان لە تەواوکاری توخمەکانی دەوڵەت بکەن بەلایەوە. هەروا یاساناسانیش گومانیان لەوە نەکرد.

بوونی قەوارەیەکی سەقامگیر لەناوچەیەکی دیاریکراودا مەرجێکی زەرووره بۆ پێکهاتنی دەوڵەت، هەرچەند جیاوازیش هەبێ سەبارەت بە سنوورەکەی، بەڵام نەبوونی هەرێم رێگرێکی سەرەکییە بۆ پێکهاتنی دەوڵەت. بۆ نموونە دەوڵەتی فەڵەستین، کە لە جەزائیر ساڵی ١٩٨٨ جاڕدرا دانی پێدانەنرا، چونکە رێکخراوی رزگاریخوازی فەڵەستین دەسەڵاتی نەبوو بە سەر هیچ بەشێك لەو بەشانەی کە بە خاکی فەڵەستین دایدەنا.

دادوەر هوبێر huber لە کێشەی دوورگەی پاڵماس Island of Palmas Case ئاماژەیداوە، کە ئەو سەروەرییەی پێوەستە بە دابەشکردنی گۆی زەمین مەرجی یاسایی پێویستە بۆ لکاندنی بەشێك لەو رووبەرە بە هەرێمی هەر دەوڵەتێکی دیاریکراوەوە[58]. ئەمەش واتە ئەگەر قەوارە بەبێ سەروەری بێت ناکرێ هیچ بەشێك لە هەرێمی دەوڵەتی بخرێتە پاڵ.

58- Island of Palmas Case (The Netherlands v United States) See United Nation Reports on International Arbitral Awards 2 (1920) 829, Huber Sole Arbitral.

٢- سرووشتی یاسایی هەرێم:

ئاشکرایە یاسای نێودەوڵەتی لەسەر بنەمای دەوڵەت بونیادنراوە. دەوڵەتیش بونیادە لەسەر نۆرمی سەروەری کە لە رووی نێوەخۆییەوە گوزارشت لە باڵادەستی یاسا نێوەخۆییەکانی دەوڵەت دەکات و لە رووی دەرەکیشەوە گوزارشت لە سەربەخۆیی ئەو دەکات وەك کەسێکی یاسایی، بەڵام خودی سەروەریش و هەرچییەك ماف و ئەرکی یاسایی تیایە لەسەر هەقیقەتی هەرێم بونیادنراون. بۆیە بەبێ بوونی هەرێم کەسی یاسایی ناتوانێ ببێتە دەوڵەت. چونکە هەرێم ئەو بنەما مادییەی دەوڵەت پێکدێنێ، کە رەنگدانەوەیە لە سەروەری و سەربەخۆیی ئەو گەلەی خاوەنی هەرێمەکەیە و خۆی بە تەنیا مافی چەسپاوی هەیە مامەڵەی لەگەڵ بکات. بۆیە هەرێم بە تایبەتمەندیی سەرەکی دەوڵەت دادەنرێ. ئێستە لە جیهانی ئیمڕۆدا نێزیکەی ٢٠٠ یەکەی هەرێمی جیاجیا هەن، هەر یەکەیان خاوەن سەروەرییەکی هەرێمی و دەسەڵاتێکی یاسایی جیاوازن لەوی تر.[٥٩]

سەروەریی هەرێمی لایەنی ئەکتیڤ و نەگەتیڤیشی هەیە. لایەنە ئەکتیڤەکەی پێوەندی هەیە بە قەدەخەکاری (مانعە) دەسەڵاتی دەوڵەت لەسەر هەرێمەکەی، بەڵام لایەنی دووەم خۆی متداوە لە ئیلتیزامی دەوڵەت بەرامبەر بە پاراستنی مافی دەوڵەتەکانی تر.

٥٩- جگە لەو ١٩٤ دەوڵەتەی، کە ئێستا ئەندامن لە نەتەوە یەکگرتووەکان ((٢٠١٢\٦\٢٦)) چەند قەوارەیەکی یاسایی هەیە دانیان پێدانەنراوە وەك دەوڵەت لە لایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە. یاساناسیی رۆژئاوایی ناوی لێناون" هەرێمە نێودەوڵەتییەکان International Territories". ئەم هەرێمانە هەر یەکە شێوە سیستەمێکی نێودەوڵەتی جیاوازی هەیە و پێوەری دروستبوونی هەر یەکێکیان لەوی تر جیایە. هەندێکیان بریتیین لە هەرێمی ئۆتۆنۆمی لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆدا وەك هۆنگ کۆنگ و هەندێکی دیکەیان قەوارەی سەربەخۆن وەك تایوان.

دەستەواژەی "هەرێمی نێودەوڵەتی" خۆی بۆ خۆی ناوەڕۆکێکی یاسایی نێودەوڵەتی نییە. سروشت و شایستەیی یاسایی هەر قەوارەیەکی لەم جۆرە دەوەستنە سەر ئەو بارودۆخەی، کە تێیدا پێکهاتوون و بەردەوام دەبن. دەبینین هەندێ لەم قەوارانە کەسایەتی یاسایی سەربەخۆییان هەیە و هەندێکی دیکەیان ئەو تایبەتمەندییە یاساییەیان وەدەست نەهێناوە.

بیجگە لە هۆنگ کۆنگ و تایوان وەك نموونە دەتوانین ئاماژە بە ئیدارەی قوبرسی تورکی و کۆماری سەحرای رۆژئاوا بکەین.

رەگوریشەکانی نۆرمە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بەسەروەریی هەرێمی دەچنەوە سەر ئەحکامەکانی یاسای رۆمانیی تایبەت بە خاوەنداریێتی. ریزبەندیی جۆرەها شێوازیش بۆ وەرگرتنی مولکداری درێژەپێدانێکە بۆ نۆرمەکانی ئەم یاسایە لەمەڕ بابەتەکە. ئەمەش هەندێ شلەژاندنی نایەوە لەناوەندە یاساییە هاوچەرخەکاندا، چونکە یاسا هاوبەندییەکی توندوتۆڵی هەیە بە ژیانی هاوچەرخەوە. بۆیە گواستنەوەی بۆ کۆمەڵگە خاوەن کولتوورییە جیاجیاکان کارێکی ئاسان نییە و پاشان شێوازە رۆمانییەکەی سەبارەت بە ریزبەندی شێوازەکانی وەرگرتنی هەرێم، لە کاتی پراکتیزەکردندا لە یاسای نێونەتەوەیی هاوچەرخ رووبەڕووی ئاستەنگ دەبێتەوە.

ئەو نۆرمانەی لە یاسا نێوەخۆییەکان و بڕیارە دادوەرییەکاندا هاتوون لەبارەی گواستنەوەی زەوی و بەڕێوەبردنی لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا زۆر بە وردی دادەڕێژرێن. چونکە لە یەکێك لە سەرچاوە سەرەکییەکانی سامان لە کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوە. بۆیە یاسای زەوی لە هەر دەوڵەتێکدا رەنگدانەوەیە بۆ هاوسەنگی هێز لەنێو کۆمەڵگەدا. دەبینین شێوازی خاوەنداریێتی دەرەبەگایەتی لە هەندێ لە دەوڵەتەکاندا، بەتایبەتی لە دەوڵەتە ئەوروپاییەکاندا، پاشەکشەی کردووە و شوێنی چۆلکردووە بۆ ئەو شێوازە خاوەنداریێتییە تایبەتەی، کە لەسەر ئابووریی ئازاد بونیادنراوە و چەندین لەو نۆرمە یاساییە گشتییەی داناوە، کە ماف و ئەرکی خاوەن سامان و کرێگرتەکانیان و گواستنەوەی خاوەنداریێتی و وەرگرتنی زەوی رێکدەخات، بەڵام یاسای نێونەتەوەیی لە کێشەی خاك، واتا هەرێم بە هەمان ئەندازەی گشتگیری و وردی ناپێچێتەوە. لە ئاستی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا کۆمەڵە نۆرمێکی داناوە، کە لێ دەپێچێتەوە لە بارەکانی گۆڕینی سەروەری سەر هەرێم و شێوازەکانی بەڕێوەبردنی. ئەم نۆرمانە زۆرجار بە پێی سرووشتی کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی رۆڵی پێدانی شەرعییەت دەگێڕێ بە بەرئەنجامەکانی پیادەکردنی دەسەڵات. بۆیە نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز لە یاسای نێودەوڵەتیدا وایکردووە زیاتر لەوەی لە یاسای نێوەخۆییدا باوە، تەرکیز بخرێتە سەر ئەو شێوازانەی وا دەکەن یاسا بگونجێنرێت لەگەڵ دەسەڵات و هێز و دەسترۆیی.

گۆڕینی خاوەنداریێتیی هەرێم لە یاسای نێودەوڵەتیدا دەبێتە هۆی گۆڕینی سەروەری و گۆڕینی ئەو دەسەڵاتە یاساییەش، کە حوکمی هەرێم دەکات. پاشانیش لە بەرئەنجامی ئەوەدا دەبێت رەگەزنامەی دانیشتووانی ناوچەکە بۆ رەگەزنامەی سیستەمی یاسایی نوێ بگۆڕدرێت. پێوەندییەکانیان کە زۆرینەی لایەنەکانی ژیان دەگرنەوە گۆڕینیان بە سەردا دێت وەك کارکردن

و پــەروەردە و تەندروســتی و هاتوچــۆ و ژنهێنــان، بــەڵام گــۆڕینی خــاوەن زەوی لــە یاســای نێوەخۆییدا نابێتە هۆی ئەوجۆرە گۆڕانکارییانە، بۆیە یاســای نێونەتــەوەیی لــە هــەموو ئــەو کاریگەرییانەش دەکۆڵێتەوە، کە لە ئاکامی گــۆڕینی ســەروەریی هــەرێمی دەبنــەوە و تــەنیا گرینگی نادات بە میکانیزمی وەرگرتنی خاوەندارێتی یان نەبوونی.

٣- وەرگرتنی خاوەندارێتی هەرێم:

یەکێك لــەو تایبەتمەندییــە گرینگانــەی پێویســتە ئامــاژەی پــێ بــدرێ، کــە ســەرلەنوێ جەختدەکاتە سەر جیاوازی نێوان هەڵوێستی یاسای نێونەتەوەیی و هەڵوێستی یاسای نێوەخۆی سەبارەت بە هەرێم ئەوەیە، کە خاوەندارێتیی هەرێم بەپێی یاسای نێونەتــەوەیی زۆر جــار بــە رێژەیی دادەنرێ، کەچی لە یاسای نێوەخۆییدا بە رەها دادەنرێ. دەبینین دادگەی نێونەتــەوەیی کاتێك بیەوێ بڕیاربدات لەسەر ئــەوەی خاوەنــدارێتی پارچــە زەوییــەك، بــەپێی یاســا، بــۆ چ دەوڵەتێك لە دوو دەوڵەتی خاوەن کێشەیەك دەگەڕێتەوە، دەبێ لە هــەموو ئــەو دۆکومێنتانــە بکۆڵێتەوە، کە دەخرێنە پێشی و پاشان لەبەر رۆشنایییان بڕیار دەربکات و زەوییەکە بداتە ئەو دەوڵەتەی دۆکومێنتی باشتر دەخاتەڕوو[٦٠]، بەڵام لە یاسای نێوەخۆییدا قەواڵــەی خاوەنــدارێتی زەوی بەڵگەی یەکلاکەرەوەی هەر لایەنێکە کە ئەو مەرجانەی تیایە بۆ خاوەندارێتی زەوی یان خاوەندارێتی، کە یاسا دەیانخوازێ. لەم روانگەیەوە خاوەندارێتی لە یاسای نێوەخۆییدا بە رەها دادەنرێ. بۆیە لێرەدا مەسەلەکە ناخوازێ هەقیقەتەکان شرۆڤە بکــرێن بــۆ زانــینی ئــەوەی چ لایەنێك دۆکومێنتی باشتر دەخاتەڕوو بۆ سەلماندنی خاوەندارێتی.

٦٠- کەمبۆدیا بەو پێیەی جێگری فەرەنسا بوو لە رووی وەرگرتنی سەروەرییەوە بەسەر ناوچەیەکدا، کە پەرستگەی پریاه ڤیهاری Temple of Preah Vihear تێدا بوو داوای ئەو ناوچەیەی لە تایلاند کرد.
یەکێك لەو بەڵگانەی کەمبۆدیا پشتی پێ بەست لە بردنەوەی داواکەی لە پێش دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٦٢ نەخشەیەکی کۆن بوو، کە لە ساڵی ١٩٠٧ دانرابوو. بە پێی ئەم نەخشەیە، کە کاتی خۆی نێردرابوو بۆ سیام "تایلاندی ئێستە" پەرستگەکە کەوتبووە نێو خاکی فەرەنساوە، کە کەمبۆدیا کۆلۆنێکی بوو ئەو کاتە.
لە سەر ئەم بنەمایە دادگەکە بڕیاریدا، کە ئەو ناوچەیەی پەرستگەکەی لێیە بەشێکە لە خاکی کەمبۆدیا.
بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
M.Dixson & McCorquodale, Cases & Materials on International Law 3rd Eden, London.2000, P.263

پرسی وەرگرتنی خاوەندارێتیی هەرێم لە یاسای نێودەوڵەتیدا مەسەلەیەکی ئاڵۆزە. ئەمە وایکردووە یاساناسان بە پلەی یەکەم لە روانگەی یاسایی سیاسییەوە لێی بکۆڵنەوە[٦١]. بۆ نموونە ئەو دەوڵەتانەی لە مێژەوە دامەزراون دەکرێ لە پرسی وەرگرتنی هەرێمەکەیان لەسەر بنەمای پێزانینی فرەوان و وەرگرتنیان لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا چاوپۆشی لێ بکرێ، بەڵام دەوڵەتە تازە پێکهاتووەکان لەم بارەیەوە ڕووبەڕووی کێشەیەکی جیددی دەبنەوە.

دەبینین بە پێی یاسای تەقلیدیی نێودەوڵەتی پێش پێکهاتنی دەوڵەت کەسێکی یاسایی نێونەتەوەیی کارامە نییە بۆ وەرگرتنی خاوەندارێتیی هەرێم. سەرەڕای ئەوەش شێوازە تەقلیدییەکانی خاوەندارێتیی هەرێم هەموو لایەنەکانی مەسەلەی وەرگرتنی ئەو هەرێمە نوێیانە ناگرنەوە، کە لە پاش دووەمین شەڕی جیهان سەریان هەڵدا لە بەرئەنجامی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم و هەرەسی یەکەتیی سۆڤیت و یۆگۆسلاڤیای پێشوو. کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی لەم سەردەمەدا دەڕوانێتە کێشەی دەوڵەتە تازەکان لە روانگەی پێزانینەوە پێیان لە جیاتی گۆشەنیگای وەرگرتنی خاوەندارێتیی هەرێمەوە. ئەمەش واتە دەوڵەتەکان پێش ئەوەی پێزانین بڵاوبکەنەوە بە قەوارەی نوێ وەك کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی لەو مەرجانە دەکۆڵنەوە، کە بەکردەیی لە قەوارە پێوەندیدارەکەدا هەن. بۆیە یاساناسەکان تەنیا کەمێك دەپێچنەوە لەو شێوازانەی، کە بەگوێرەیان قەوارەی نوێ مافی یاسایی خۆی وەردەگرێ لەسەر خاکەکەی.

٦١- ئێمە لێرەدا باس لە هۆکارەکانی وەرگرتنی هەرێم لە یاسای نێودەوڵەتی باودا ناکەین، کە کردوونی بە پێنج بەشەوە و بریتین لە دەستگرتن بە سەرداو بەسەرچوون لە رووی کاتەوە و سازشکردن و پێوەلکاندن و زیادەبوون.

لێکۆڵینەوەکەمان کێشەی خاوەندارێتی هەرێم "خاك" دەگرێتەوە لە لایەن ئەو دەوڵەتانەوە، کە تازە پێکدێن لە روانگەی یاسای نێودەوڵەتییەوە و لە میانەی هەڵسانی دەوڵەتی پێوەندیدار بە پیادەکردنی دەسەڵاتە یاساییەکانی لە چوارچێوەی هەرێمەکەیدا، واتا پیادەکردنی سەروەری هەرێمی خۆی و رێگەنەدان بە دەوڵەتانی دی دەسکاری بکەن. بۆ زانیاری دەربارەی هۆکارەکانی وەرگرتنی هەرێم لە یاسای نێودەوڵەتیدا بڕوانە:

د. محمد طلعت الغنيمي: الاحكام العامة في قانون الامم ١ قانون السلام ـ منشاة المعارف بالإسكندرية: ص ٦٦٥.

Шишков: Международно публично право Софи.2000. .ctp.226
Rebecca M. Wallace, International Law 4th Eden, London .2002, P. 90

ئەوان لە جیاتی ئەوە تەرکیز دەکەنە سەر بوونی پێوەری کردەیی بۆ پێکهاتنی دەوڵەت شان بە شان پێزانینی دەوڵەتەکانی تر پێیان.[٦٢]

لایەنگرانی تیۆریی پێزانینی دروستکەر (المنشي) پێیـان وایـە هـەرێم، پـاش پێـزانین بـە دەوڵەتی نوێ دەبێتە هەرێمێك بۆ کەسێك لە کەسەکانی یاسـای نێونەتـەوەیی بـەبێ روانینـە چۆنێتی وەرگرتنەکەی. ئەم تیۆرییە جەختی کردۆتە سەر پێـزانین بـە قـەوارە نوێیەکـە، نـەك جەختکردنە سەر شـێوازەکانی وەرگرتنـی مـاف بەسـەر هـەرێمێکی دیـاریکراودا بەشـێوەی یاسایی. بۆیە دەبینین ئەوە لەسەر ئاستێکی فرەوان بەربڵاو نییە.[٦٣]

دوو رێگەی سەرەکی هەن بۆ ئەوەی قەوارەی نوێ سەربەخۆیی وەدەسبێنێ وەك دەوڵەتێکی تازە، پاشانیش خاوەندارێتیی هەرێمەکەی وەربگرێت. یەکەمیان رێگەی دەستوورییە، ئـەویش برێتییە لە رێککەوتن لەنێوان ئیدارەی پێشـوو و لـەنێوان قـەوارە نوێیەکـە بـۆ گواسـتنەوەی دەسەڵات لە هەرێمە پێوەندیدارەکەوە بە شـێوەیەکی ئاسـاییانە و ئاشـتییانە. لـەم حاڵەتـەدا قەوارەی نوێ بەپێی ئەحکامـە دەسـتوورییەکانی دەوڵـەتی پێشـوو سـەربەخۆیی وەردەگـرێ. ئەویش یان بە رێگەی بەستنی رێککەوتننامەیەك لەنێوان دەسەڵاتی پێشوو و ئەو دەسـەڵاتەی نوێنەرایەتی قەوارەی پێوەندیدار دەکات یانیش بە رێگـەی دەرکردنـی یاسـایەکی نێوەخـۆیی پەتی لەلایەن دەوڵەتی پێشووەوە سەبارەت بە راگەیاندنی سەربەخۆیی قەوارەی پێوەندیدار. لە گەلێك باریشدا هاوگونجان دەکرێ لەنێوان هەردوو جۆرەکە لە رێگەی گرتنەبەری هەنـدێ رێ و شوێن بۆ وەرگرتنی سەربەخۆیی. بۆ نموونە رێککەوتن کرا لەسـەر سـەربەخۆیی بۆرمـا بـەپێی رێککەوتننامە و پەیماننامەیەکی بۆرمی ـ بەریتانی لە هەردوو مانگی حـوزەیران و تشـرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٤. پاشانیش پەرلەمانی بەریتانیا دواتر لەهەمان ساڵدا یاسایەکی دەرکرد بۆسەربەخۆیی بۆرما و لە رێکەوتی١٩٤٨/١/٤ سەربەخۆیی درایە بۆرما.[٦٤]

بەپێی شێوازی وەرگرتنی سەربەخۆیی بەگوێرەی ئەحکامی دەستووری لە دەوڵەتی پێشوودا پرۆسێسی وەرگرتنـی سـەربەخۆیی چ بـە رێککەوتننامەیـەك بـێ لـەنێوان هـەردوو لایـەنی

62- See Oppenheim s International Law 9th Eden 1992, by Sir R. Jennings and Sir A. Watts, P.677

63- J. G. Starke, "The Acquisition of Title to Territory by Newly Emerged States", 41 British Yearbook of International law, 1965 6, P. 413

64- M.N Shaw, the Title to Territory in Africa: International Legal Issues, Oxford, 1986, p.168

پێوەندیدار یان بە دەرکردنی یاسایەکی نێوەخۆیی تایبەت بێ وەك پرۆسەیەکە بۆ گواستنەوەی بێدەنگی خاوەندارێتیی هەرێمی پێوەندیدار لە دەوڵەتی پێشووەوە بۆ دەوڵەتی نوێ.

دووەمین شێوازیش بۆ وەرگرتنی سەربەخۆیی هاودژی شێوازی یەکەمە، واتا بەرجەستەیە لەوەی قەوارەی نوێ شێوازی نادەستووری بەکاربێنێ و زۆر جاریش هێز بۆ وەرگرتنی سەربەخۆیی و راگەیاندنی خۆی وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ دژ بە ئیرادەی دەوڵەتی پێشوو.

جا ئەگەر چەند دەوڵەتێکی تر دانیان بە قەوارەی نوێدا نا وەك دەوڵەتێك، کە تەواوی مەرجەکانی هەیە بە پێی یاسای نێونەتەوەیی، ئەوا لە گەلێ حاڵەتدا دەوڵەتە پێشووەکە، کە بەڕێوەبردنی هەرێمی پێوەندیداری لە ئەستۆبووە دواتر ناچاردەبێت رێککەوتننامەیەك لەگەڵ دەوڵەتە نوێیەکە ببەستێ بۆ پێزانین بە پێگە یاساییە تازەکەی چ ئەو سەربەخۆییەی ودەستهێنابێ لە رێی جیابوونەوەوە یان بە رێگەی شۆڕش و بەپێچەوانەی ئارەزووی دەسەڵاتی پێشوو.[٦٥]

لای گریمانەی دووەم، کە بەرجەستەیە لەوەدەستهێنانی دەوڵەتی نوێ بۆ سەربەخۆیی بە پێچەوانەی ویستی دەوڵەتی پێشوو چەند راستییەکی نوێ سەرهەڵدەدەن و وا دەکەن قەوارە تازەکە رازی بێت بە داخوازییە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە پێکهاتنی دەوڵەت وەك دانیشتووان و هەرێم و حکوومەت لەلایەك و گەرەکە دەوڵەتەکانی تر لەلایەکی دیکەوە بڕیاری ئەوە بدەن ئایا دان بەدەوڵەتە نوێیەکەدا دەنێن یان نا وئایا ئەو بەرئەنجامانە قبووڵ دەکەن، کە لەم پێگە یاساییە نوێیەوە کەوتۆتەوە یان قبوولی ناکەن.

پرەنسیپیی مافی بڕیاردانی چارەنووس پێوەندییەکی توندوتۆڵی هەیە بەم مەسەلەیەوە. ئەم پرەنسیپە دوولایەنی هەیە: لایەنی دەرەکی، کە بەرجەستەیە لە مافی هەرگەلێك بچێتە پاڵ دەوڵەتێکی تر یان دەوڵەتێکی سەربەخۆ پێکبێنێ. لایەنە نێوەخۆییەکەش بەرجەستەیە لە هەڵبژاردنی سیستەمی حوکمڕانی خۆی بە ئارەزووی خۆی. ئەگەر ئێمە لە روانگەی هەرێمەوە بڕوانینە مەسەلەکە دەبینین لایەنی دەرەکی گرینگییەکی گەورەتر وەردەگرێ. دەبینین کاتێك گەلی پێوەندیدار بڕیاردەدات بچێتە پاڵ دەوڵەتێکی تر یان دەوڵەتەی سەربەخۆی جیای خۆی پێکبێنێ لە هەمان کات بڕیاریش لەسەر ئەو مەسەلەیە دەدات، کە هەرێمەکەی بخاتە پاڵ هەرێمی دەوڵەتێکی تر یانیش هەرێمەکەی بکاتە هەرێمی دەوڵەتێکی جیای تایبەت بەخۆی،

65- P. Greig lnternational law. 2nd ed, London 1967 p 156

بەڵام ئەمە ئەو زەرووڕەتە ڕەتناکاتەوە، کە هەندێ فاکتەری گرینگی تر هەبن جگە لە گەل بۆ پێکهێنانی دەوڵەت وەك هەرێمێکی دیاریکراو و توانای بەستنی پێوەندیی یاسایی بۆ ئەوەی قەوارە تازەکە بە دەوڵەت بژمێردرێ بەپێی یاسای نێونەتەوەیی هاوچەرخ.[٦٦]

بەپێی یاسای نێونەتەوەیی ناکرێ ئەو قەوارەیەی هێشتا نەبۆتە دەوڵەت موڵکییەتی هەرێم وەربگرێ، چونکە نەبۆتە کەسێکی یاسایی نێونەتەوەیی تاوەکو موڵکییەتی یاسایی هەرێمەکەی هەبێ. بۆیە ئەگەر ویسترا پرۆسێسی وەرگرتنی موڵکییەتی هەرێم بزانرێ پێویستە یەکەجار ئاماژە بە بوونی دەوڵەتێکی پێکهاتوو بدرێ. لەم ڕووەوە چەند بۆچوونێك هەن لەبارەی شرۆڤەکردنی ئەو مەسەلەیە. یەکێك لە تیۆرییەکان جەختیان کردۆتە سەر دروستبوونی واقیعی(Factual Emergences)ی دەوڵەتی تازە و پێی وایە لەبەرئەوەی

٦٦ لەساڵی ١٩٤٥ ـەوە کۆمەڵە دەوڵەتێك پێکهاتوون، کە بەشەکانی ١١ و١٢ و١٣ ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان نەیانیگرتۆتەوە. واتە پێشتر کۆلۆن نەبوون، ئەمانەش ئەم دەوڵەتانەن: سینیگال ساڵی(١٩٦٠) و سەنگاپور ساڵی ١٩٦٥ و بەنگلادیش ساڵی ١٩٧١ و هەرسێ دەوڵەتەکانی بەڵتیق - لاتفیا و لیتوانیا و ئەستونیا ساڵی ١٩٩١ و ١١ دەوڵەت، کە لەیەکێتی سۆڤێتی پێشوو بوونەوە، ئەوانیش هەر یەکە لە ئەرمینیا و ئازەربایجان و بیلۆرووسیا و جۆرجیا و کازاخستان و قیرغستان و مولداڤیا و تاجاکستان و تورکمانستان و ئۆکرانیا و ئۆزبەکستان ساڵی ١٩٩١ هەروەها ٧ دەوڵەتیش لە یۆگۆسلاڤیای پێشوو بوونەوە، ئەوانیش ئەمانەن: سلۆڤینیا و مەکەدۆنیا و کەرواتیا و بۆسنا-هیرسۆکوگۆڤینا لە ساڵی ١٩٩١-١٩٩٢ و سربیا و مونتینیگرۆ ساڵی٢٠٠٦ کۆسۆڤۆ لە ٢٠٠٩ و کۆماری چیك و کۆماری سلۆفاکیا ساڵی ١٩٩٣ و ئەریتیریا ١٩٩٣ . لە هەمان ئەم ماوەیەدا هەوڵی یەکلایەنەی زۆرێك لە کۆمەڵە ئەتنییەکان یان هەرێمی ناو دەوڵەتە سەربەخۆکان سەرینەگرت بۆ جیابوونەوە و وەرگرتنی سەربەخۆیی. لەوانە: تیبیت لە چین و کاتەنگا لە کۆنگۆ و بیافرا لە نایجیریا. هەروا هەر یەك لە کەشمیر و ڕۆژهەڵاتی پەنجاب لە هیندستان و هەردوو ویلایەتی کارین و شلن لە بۆرما و دەوڵەتی فیدراڵی تورکی لە قوبرس و تەمیل ئیلام لە سیریلانکا و باشووری سوودان لە سوودان و خاکی سۆماڵ و باوگاینفیل لە بابوا نیوگینیا و کوردستان لە عێراق و تورکیا و ڕیپوبلیکە سربسکە لە هیرسۆگۆڤینیا و شیشان لە یەکیەتیی ڕووسی و ئەبخازیا و باشووری ئوسینیا لە جۆرجیا و ئەنجوان لە کۆماری کۆمۆرووسی ئیسلامی و قەوقازیا لە مۆڵدافیا و نگۆرنا ـــ گاراباغ لە ئەزربایجان و کۆماری یەمەنی دیموکراتی لە یەمەن. بۆ زانیاری فرەتر بڕوانە:
James Crawford. the Creation of States in lnternational law .2 eden Oxford, 2006 . pp 391 , 403

دەوڵەتەکانی تر رازین بە پێکهاتنی دەوڵەتە تازەکە لەسەر رووبەرە خاکێکی دیاریکراودا، پێویستە یاسای نێودەوڵەتی لەوە دوورتر نەڕوانێ، بگرە پێویستە واقیعی خاوەنداریێتی پەسەندبکات هەر لەکاتی سەربەخۆییەوە وەك بەڵگەیەك بۆ خاوەنداریێتیی یاسایی. ئەگەرچی ئەم چەمکە لە زۆرینەی بارەکاندا وەدەنگەوە دێ لەگەڵ هەڵوێستی دەوڵەتانی پێوەندیدار بە مەسەلەکەوە، بەڵام ئەگەری ئەوە هەیە هەندێ کێشە دروست بن کاتێك ئەو خاوەنداریێتییەی کێشەی لەسەرە پێوەست بێت بە ناوچەیەکی بێ خاوەن و دواجاریش ئەستەمە وەڵامی روون پەیدا بێ بۆ زۆرێك لە پرسە یاساییە نێونەتەوەکانی، بۆ نموونە وەك سەروەریی هەرێمی. هەروا بۆچوونێکی تر هەیە داوادەکات تیۆریی پێزانینی دروستکەر وەربگیرێ، کە ئەویش پێی وایە پێزانین واناکات تەنیا ببێتە هۆی پێکهاتنی دەوڵەتی نوێ لە کۆمەڵگەی نێونەتەوەیی، بگرە بە تەواوی دان دەنێت بە خاوەنداریێتی ئەو هەرێمەدا، کە لەسەری بونیادنراوە[٦٧]. ئەم هەڵوێستە رەخنەی لێگیراوە بەوەی کە پێشوەخت گریمانەی کردووە بۆ قبوولکردنی تیۆریی پێزانینی دروستکەر لە لایەن دەوڵەتەکانەوە لەم جۆرە حاڵەتانەدا. ئەمەش پرسێکە لەنێوان یاساناساندا ناکۆکیی لەسەرە.

بۆچوونێکی نوێ هەیە بانگەشەدەکات بۆ وەلاوەنانی ئەو نۆرمە کۆنەی، کە بە گوێرەی تەنیا دەوڵەتەکان سەروەریی هەرێمیان هەیە و داوادەکەن نۆرمێك پەسندبکرێ، کە رێ بدات بەو گەلەی دەسپێشخەری کردووە بۆ پێکەوەنانی دەوڵەتە سەربەخۆیەکەی، سەروەریی وەربگرێ بە سەر هەرێمەکەیەوە. پێڕەوکردنی ئەم شێوازە وادەکات وازبهێنرێ لەو مەسەلە تیۆرییە ئاڵۆزانەی تایبەتن بە پێزانین. دەبینین لە جاڕنامەی یاسای نێونەتەوەیی تایبەت بە پێوەندی دۆستانەی نێوان دەوڵەتەکان بە پێی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان ساڵی ١٩٧٠دەڵێت: ((هەرێمی کۆڵۆن "موستەعمەرە " یان ئەو هەرێمەی ئۆتۆنۆمیی نییە بەپێی دەستوورەکە پێگەیەکی دابڕاو و جیاوازی هەیە لە هەرێمی ئەو دەوڵەتەی بەڕێوەی دەبات. ئەم پێگە دابڕاو و جیاوازەش بەپێی دەستوورەکە دەمێنێ تاوەکو گەلی موستەعمەرەکە یان هەرێمە نائۆتۆنۆمییەکە پیادەی مافی خۆی دەکات لە بڕیاردانی مافی چارەی خۆنووسینی بە پێی دەستوورەکە، بەتایبەتی بۆ ئامانجی دەستوور و پرەنسیپەکانی))[٦٨]. وێرای ئەوەش ئەم

67- J .G. Starke The Acquisition of Title to Territory by Newly Emerged States,41 British Yearbook of International Law,1965 6 p.413
68- See The Namibia Case, International Court of Justice Rep.1971 ,PP.16,31

گریمانەیە تەنیا مەسەلەیەکە، کە مایەی مشتومڕە و دەبێ بەبێ کۆتایی بمێنێتەوە[٦٩].

چەندین جۆر کێشە هەن لە بارەی خاوەندارێتیی هەرێم لە یاسای نێودەوڵەتیدا. دەبینین هەندێ جار ناکۆکی لەسەر رەوشتی یاسایی خودی وڵاتەکە خۆی دەبێت، واتا هەموو بەشەکانی هەرێمی دەوڵەتێك دەگرێتەوە وەك سکاڵاکانی پێشووی مەغریب بەرامبەر موریتانیا، یانیش پێوەست دەبێ بە بەشێکی دیاریکراو لە سنووری دوو دەوڵەت یان زیاتر وەك سکاڵاکانی سۆماڵ لەبارەی باکووری رۆژهەڵاتی کینیا و باشووری رۆژهەڵاتی ئەسیووپیا. زۆر جاریش هۆی ناکۆکی لە بارەی هەرێم دەگەڕێتەوە بۆداگیرکاری تەقلیدی، یان لە چەمکی نوێوە هەڵدەقوڵێ لە یاسای نێودەوڵەتیدا وەك مافی بڕیاردانی چارەنووس یان لە بەرئەنجامی فاکتەری سیاسی و یاساییەوە سەرهەڵدەدا، وەك ئیمتیدادی جوگرافی و رەچەڵەکی مێژوویی و پێوەندیی ئابووری.

٤- سنووری نێودەوڵەتی:

١- چەمکی سنووری نێودەوڵەتی

سنووری دەوڵەتەکان، بەپێی یاسای نێونەتەوەی دادەڕێژرێن، بەتایبەتی بەپێی پەیماننامەی نێودەوڵەتی. بۆیە هەر دەوڵەتێك مافی هەیە تەواوی دەسەڵاتی، لە چوارچێوەی سنووری هەرێمەکەیدا، پیادەبکات بەگوێرەی یاسا و رێسا نێوەخۆییەکانی لەگەڵ رەچاوکردنی ئەو پرەنسیپ و نۆرمانەی لە یاسای نێودەوڵەتیدا پەسندکراون.

هەموو دەسەڵاتە سیاسی و یاساییەکان رەهەندی مادییان هەیە واتا: ئەو سنوورەیان هەیە، کە ناتوانن بیبەزێنن. دەبینین کاتێك هەرێم ئەو ئەرکەی دیاری دەکرێ، کە خزمەتی دەکات سنوور گرینگییەکی تەواو وەردەگرێ، چونکە کاریگەریی کارا دەکاتە سەر ژیانی هەموو خەڵکی.

سنوورە تەقلیدییەکان تەنیا برێتینین لە هێڵی سەر نەخشە. لەو خاڵەوە کە لێیەوە دەسەڵاتی سیاسی و یاسایی دەوڵەتێك کۆتایی پێدێ، دەسەڵاتی سیاسی و یاسایی دەوڵەتێکی تر دەست پێدەکات. ئەمەش مەسەلەیەکی گرینگە بۆ زانینی هەموو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگەکان لە رووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و جوگرافی و مێژوویی و کولتووری و

69- M.N .Shaw, the Title to Territory in Africa: International Legal Issues, Oxford, 1986, PP.171-173

یاساییەوە. ئەگەر بڕوانینە سنوور، لە رووی یاساییەوە، دەبینین رۆڵ و گرینگیی بە بەردەوامی لە زیادبووندایە، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە کێشەکان پێوەی بەستراون وەك: هاونیشتمانێتی و ناسنامە و ئینتیمای سیاسی و کۆچپێکردنی کەسەکان و پێکهاتنی دەوڵەت و کۆتایی پێهێنانی.

هەڵگرانی بیروڕا نەتەوەییەکان لە سەرەتای سەرهەڵدانی نەتەوەکان و پێکهاتنی دەوڵەتە نەتەوەییەکان لە ئەورووپادا سنووریان قۆستەوە بۆ تیفتیفەدانی هۆشیاری نەتەوایەتی و پەرەپێدانی بە لای گەلەکانیانەوە. دەبینین لە سەدەی نۆزدەهەمدا بایەخدان بە سنوور گەیشتە ئەوپەڕی، ئەوە بوو سنووریان گرێدا بە هەستی نەتەوایەتی و بۆنە ئاینییەکانیشەوە، تەنانەت کردیانە سونبولی نەتەوەیی.

سنوور هەستی دەروونی و بە تایبەتیش هەست و سۆز بەلای مرۆڤەوە دەورووژێنێ، تەنانەت تاکی مرۆڤی ئاساییش لەبارەی شوێنە کەسییە تایبەتییە دیاریکراوەکەی خۆی، واتا ماڵەکەی چوارچێوەی وێنایەکی لە مێشکدایە. ئەگەر کەسێك پێشێلی پیرۆزیی ئەم شوێنە دیاریکراوەی بکات بەبێ داوا و رەزامەندیی ئەو، ئەوا کاردانەوەیەکی دەروونی بەهێز لەلای دروستدەبێت و رەنگە بە بێزاری و دژایەتیش دەریبخات. دەوڵەتەکانیش هەمان هەڵوێست وەردەگرن بەرامبەر ئەو کردەوانەی زیان بە سنووریان دەگەیەنێ یان هەڕەشەیەکی راستەقینە یان وەهمی پێکدێنێ بۆ یەکە هەرێمییەکانیان. دەبینین لە سەدەی نۆزدەم و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە چاخی زێڕینی دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا لە ئەورووپا، ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتووان و بزووتنەوە سیاسییەکان بەشداری دەوڵەتەکانیان دەکرد لەم هەڵوێستەدا بەرامبەر بە سنوور. هەندێ لە شێوە سرووشتییەکانی سنوور، وەك نەخشەی شێوە جزمەی ئیتاڵیایی و روخساری مرۆڤی فەرەنسایی و دوورگە بەریتانییەکان بوونە هێمایەك بۆ نواندنی هەڵوێستی نیشتمانپەروەریانە و بە هەستی گەرم و گوڕەوە بەستران و ئاراستە کران بەرەو ئینتیمای نەتەوەیی و هەستکردن، کە پێشێلکردنی ئەم وێنایەی سنووری نەتەوەیی هەڕەشەیەکە بۆ دابڕینی بەشێك لە خاکی نیشتمان.[70]

کاتێك بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی لە دژی ئیمپریالیزم سەریهەڵدا ئەم هەست و شعوورە لە بەرامبەر نیشتمانی دیاریکراو گواسترایەوە بەرەو جیهانی سێیەمیش. ئەو

70- Malcolm Anderson, Frontiers – Territory and state formation in the modern world, Polity Press Cambridge .1996, P.3-4

سنوورانەی کە زۆرینەیان دەوڵەتە کۆڵۆنیالیزمییەکان دایانڕشتبوو بوونە دیوارێکی مادی و دەروونی سەرەڕای ئەوەی هێڵێکی سیاسی و جوگرافی بوون، کە گەلانی جیهانی سێیەمیان جیادەکردەوە و وای لێهات دەستکاریکردنیان کاردانەوەیەکی نەتەوایەتی بەهێزی دەورووژان.

ئەو پیرۆزییەی دەوڵەتە نەتەوەییەکان بەخشیبوویانە سنوور زەروورنییە بەردەوام هاوبەندبێت لەگەڵ ژیانی سیاسیدا. دەبینین هەڵوێست لە بەرامبەر سنوور لە دەوڵەتە پیشەسازییە گەورەکان و بەتایبەتی لە وڵاتە ئەورووپاییەکاندا جارێکی تر گۆڕا. چونکە گواستنەوەی زانیاری و تاکەکان بە بەردەوام لە سنوورەکانەوە لە گرینگیی فسیۆلۆژیی و زانیاریی چاودێری توندی سنوورەکانیان کەمکردۆتەوە. وێڕای ئەوەش سنوور هێشتا گرینگی خۆی هەیە بۆ پاراستنی تایبەتمەندی ئابووری و کولتووری و یاسایی ئەو گەلانە.

ئەوی پێوەستیشە بە چۆنێتی چاوەدێریکردنی سنوور، ئەوا دەوڵەتەکان لە هەندێ قۆناخدا هەڵوێستێکیان وەرگرتووە زیاتر سیفەتی نەرمی لەخۆگرتووە تاوەك ئەوهەڵوێستەی راستەوخۆ دوای دووەمین شەڕی جیهان و لەسەردەمی بلۆکی سۆشیالیستیدا زاڵبوو، بەڵام هەندێ لە تەنگژەی نێونەتەوەیی وەك هەرەسهێنانی بەرەی سۆشیالیستی و لێکترازانی یۆگۆسلاڤیا و شەڕی کەندا و ئەمانە هەموو پاڵیان بە هەندێ دەوڵەتانەوە نا لە ئەنجومەنی ئەورووپی رێ و شوێنی پاسەوانێتی پۆلیسی لە سنوورە هاوبەشەکاندا پیادەبکەن.

٢- دیاریکردنی سنووری نێودەوڵەتی و داڕشتنی:

ئەو سنوورەی هەرێمی دەوڵەت دیاری دەکات پێکاتووە لە سنووری گەردوونی وەهمیی بە گوێرەی هێڵەکانی درێژی و پانی وەك هێڵی ٣٨، کە نێوان کۆریای باکوور و کۆریای باشوور جیادەکاتەوە، یان دەسکردە و دەوڵەتەکان بۆ داڕشتنی سنووری جیاکەرەوە لەنێوان خۆیاندا کێشاویانە، وەك دانانی نیشانە و بازگە و تەڵبەند و سەنگەر و هێڵی ئەندازیاری و رێگەی ئاسنین و یانیش سرووشتییە وەك زنجیرە چیا و رووبار و کەناڵی ئاو ودەریاچە و دەریا.[٧١]

هەندێ پرەنسیپیی گرینگ هەن لێژنەکانی تایبەت بەکێشەکانی سنووری نێودەوڵەتەکان پێڕەویان دەکەن لە کاتی تەواوکردنی کارەکانیاندا، کە ئەمانەن:

٧١- بروانە علی صادق ابو هیف :یاسای نێودەوڵەتیی گشتی، الاسکندریە. ل ٢٤٤ هەروەها عصام العطیة: یاسای نێونەتەوەی گشتی. چاپی شەشەم، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٣١٢.

١- بەشبەشنەکردنی ڕێگەکانی هاتووچۆ و شوێنە ئاینییەکان و قوتابخانەکان.
٢- ڕێزگرتن لە یەکیەتیی شارەکان.
٣- ڕێزگرتن لە ڕەوشی خێڵە کۆچەرەکان.
٤- ڕێزگرتن لە ڕەوشی دانەوێڵەی ناوەخۆ و بەشبەشنەکردنی زەوی کشتوکاڵی.[٧٢]

دیاریکردنی سنووری نێودەوڵەتی وەك فاکتەرێك لە فاکتەرەکانی ئاشتی و سەقامگیری و هەروا وەك دیاردەیەکیش لە دیاردەکانی سەربەخۆیی، یەکێکە لە بابەتە گرینگەکانی یاسای نێودەوڵەتی. لەم ڕوانگەیەشەوە دەوڵەتەکان پێش هەموو شتێك سنوورە نێودەوڵەتییەکەیان لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێکانیاندا دیاریدەکەن.

دیاریکردنی سنوور بە چەند شێوازێك ئەنجام دەدرێت. سەرنج دەدەین هەندێ جار دەوڵەتەکانی پێوەندیدار ڕێك دەکەون بۆ چارەسەرکردنی کێشەی سنوور بە پەیمانی ئاشتەوایی، کە بۆ کۆتایی پێهێنانی شەڕ دەبەسترێ. وەك پەیماننامە ئاشتەواییە مۆرکراوەکانی پاش هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهان یان بە ڕێککەوتننامەی ئاشتیخوازیانەی تایبەت، دەوڵەتەکانی پێوەندیدار بڕیاردەدەن یان بە هەموارکردنی ئەو سنوورەی دانراوە یان دووبارە تێڕوانینی سنوورە دانراوەکانی نێوانیان لە بەر هۆکار و پاڵنەری تایبەت و بە مەرجی دیاریکراو. زۆرینەی ئەو سنوورە نێودەوڵەتییانەی ئێستە لەسەر ئەرز داڕێژراون بە گوێرەی ئەو دۆکومێنتە نێودەوڵەتییانە دیاریکراون، کە پەیمانە ئاشتەواییە ناسراوەکان پەسەندیانی کردووە. بۆ نموونە پەیمانی وێستفالیا ساڵی ١٦٤٨ و ڕێککەوتننامەکانی ڤیەننا ساڵی ١٨١٥ و پەیماننامەکانی ئاشتی لە ساڵانی ١٩١٩ و ١٩٤٧ ڕۆڵی گرینگیان هەبووە بۆ دووبارە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی سنوور لەنێوان دەوڵەتە ئەورووپاییەکان و داڕشتنی ئەو سنوورانە لەسەر بناخەیەکی کۆمەڵی و فرەلایەنە، بەڵام پەیماننامەی نێودەوڵەتی تر هەبوو لە ئەورووپا و ناوچەکانی تری جیهان هێڵی سنووری نوێیان داڕشت بەپێی بەرژەوەندی خۆیان، یان ئەو هێڵە کۆنانەی کە پێیان وابوو، کە ناعادیلانەن داڕشتەوە، ئەمەش کێشە و ململانێ و پێکدادان لەنێوان دەوڵەتان و گەلاندا ورووژاند و دەورووژێنێ و هەمیشە فاکتەرێکە بۆ نائارامی و

٧٢- لە بارەی ئەوەوە بڕوانە. سمحوحی فوق العادە یاسای نێودەوڵەتیی گشتی دمشق ١٩٦٠. ل ٣٥٧ هەروا بڕوانە د. جابر ابراهیم الراوی کێشەی سنووری عێراق و ئێران و ململانێی چەکداری، چاپی یەك بەغدا ١٩٨٩ ل: ١٧٥

گرژی.[73] بۆ نموونه، بەپێی ڕێکەوتننامەی سایکس بیکۆ، کە لە ساڵی ١٩١٦ لەنێوان بەریتانیا و فەرەنسا بەسترا، هیلالی خەسیب و عێراق، بە کوردستانی باشووریشەوە، کە سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون پێشی یەکەمین شەڕی جیهانی، دابەشکران بەسەر ئەو دوو دەوڵەتەدا، دواتر لەسەر بناخەی مەندات چەسپێنرا.

لە ئەنجامی ئەم ڕێککەوتننامەیە و هەڵوەشانەوەی پەیمانی سیڤەر (لە ١٠ / ٨/ ١٩٢٠ بەسترا) بە پەیمانی لۆزان (لە ٢٤ / ٧/ ١٩٢٣بەسترا) کوردستان خۆی بە دابەشکراوی لەنێوان چوار دەوڵەتدا: تورکیا و ئێران و عێراق و سوریا دیتەوە. بێگومان نهامەتی و نائارامییە سیاسییەکانی گەلی کوردستان، لەوساوە تاوەکو ئێستە، سەرچاوەی لەو پەیماننامە ناعادیلانەوە گرتووە.

دیاریکردنی سنووری نێودەوڵەتی بابەتێکی گرینگ پێکدێنێ لەو بابەتانەی، کە پەیمان و ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان لێی دەپێچنەوە. لەسەر ئاستی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە پەیمانی تایبەت بە هەرێمەوە هەن، کە ماف و ئیلتیزاماتێکی زۆریان لێ دەکەوێتەوە ڕاستەوخۆ لەبارەی هەرێمی پێوەندیدار. گرینگترین نموونە لەم لایەنەوە پەیمانەکانی تایبەت بە داڕشتنی سنوورن. ((Sir Humphrey Waldock)) لە یەکەم ڕاپۆرتیدا لەبارەی ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانی ساڵی ١٩٦٨ بۆ میراتگری دەوڵەتەکان و حکوومەتەکان لە پەیماندا دەڵێت: " دیارە سەنگی بۆچوونەکان و مومارەسەکردن پێکەوە لە بەرژەوەندی ئەو بیرۆکەیەیە، کە دەڵێت ئەو سنوورەی بە گوێرەی پەیمان داڕێژراوە قابیلی دەسکاری نییە لە کاتی میراتگریدا. دیارە بۆچوونی یاساناسەکانیش کتومت وایە لە بارەی ئەم خاڵەوە. هەروەها پراکتیکی دەوڵەتەکانیش لە بەرژەوەندی مانەوەی سنوورە کێشراوەکانە بەپێی پەیماننامە بە شێوەیەك دێت، کە دەکرێ مرۆ بگاتە ئەو بەرئەنجامەی، کە ئەم پراکتیکە بۆتە نۆرمێکی یاسایی"[74]، ئەمەش بە هۆی مەیلی دەوڵەتەکانەوە دێ بۆ پاراستنی سەقامگیری نێودەوڵەتی. ئەوە بوو سنوور لەسەر ئەم بناخەیە داڕێژرا بەلای ئەو دەوڵەتانەی لە ئەمەریکای لاتینی سەربەخۆییان وەرگرت، وەك: کۆڵۆمبیا و فەنزویللا، کەپێشتر لەبن دەستی کۆڵۆنیالیزمی ئیسپانیدا بوون. ئەم مەسەلەیە دیسان لە

---

٧٣ جیردهارد ڤان گلان. یاسا لە نێوان نەتەوەکاندا. بەشی دووەم عەرەباندنی وفیق زیدی، بیروت، ١٩٧٠، ل.٤
74- Yearbook. Of the International law Commission. 1968

بڕیاری ژماره"١٦" ی سەرۆکانی دەوڵەت و حکوومەتەکانی ڕێکخراوی یەکێتیی ئەفریقیا ساڵی ١٩٦٤ ، ڕەنگی دایەوە و هەموویان بەڵێنیان دا ڕێز لە سنووره کۆلۆنیالییەکان بگرن. لە بۆچوونی سێیەمی لیژنەی نێوبژیوانی تایبەت بە یوگوسلاڤیا لەبارەی سنووری نێودەوڵەتی نێوان سربیا لەلایەك و کەرواتیا و بۆسنیا–هیرسۆگۆڤینیا لە لایەکی تر، دەڵێت: "ئەو سنوورانەی پێشتر دانرابوون دەبنە سنووری کێشراوی نێوان ئەو دەوڵەتانە بەپێی یاسای نێودەوڵەتی ئەگەر بە پێچەوانەی ئەوە ڕێککەوتن نەکرێت. ئەم بەرئەنجامە لە پرەنسیپی ڕێزگرتن لە پێگەی یاسایی هەرێمەوەquo هەڵقولاوە بەتایبەتی پرەنسیپی uti possidetis ((پاراستنی ئەوەی وەدەستهاتووه))، کە ئیمڕۆ بە پرەنسیپێکی گشتی دادەنرێ لە یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخدا.[٧٥]

فرەوانبوونی پرەنسیپی uti possidetis لە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزمەوە decolonization بۆ ئەوەی ئەو دەوڵەتە تازانەش بگرێتەوە، کە لە دەوڵەتە سەربەخۆکان جیابوونەتەوە، لەلایەن پراکتیکی نێودەوڵەتییەوە پشتگیری لێ کرا. ئەم پرۆسێسە لە ڕێگەی بە نێودەوڵەتیکردنی سنووره ئیدارییە ناوخۆییەکان بە شێوەیەکی گشتیی دێتە ئەنجام. واتە بە گوێرەی سنووری یەکە ئیدارییەکانی ناو دەوڵەتی پێشوو سنووری دەوڵەتە تازەکان دیاریدەکرێن. بۆ نموونە سنووری ئیداری نێوان چیك و سلۆڤاکیا – هەردوو کەرتی دەوڵەتی چیکوسلۆڤاکیای پێشوو_بووە سنووری نێودەوڵەتی لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە تازەیە بەپێی ڕێککەوتننامەی دابەشکردنی سنووری هاوبەش، کە لە ١٩٩٢/١٠/٢٩بەسترا. بێگومان جێبەجێکردنی ئەم پرەنسیپە بەستراوە بە هەلومەرجی تایبەت بە هەر بارێکەوە وەك داواکارییە مێژووییەکانی لایەنە پێوەندیدارەکان و هەڵوێستی دەوڵەتانی سێیەم و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، بەتایبەتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان.

ئەگەر پرەنسیپی ڕێزگرتن لە مانەوەی سنووره بونیادنراوەکان بە ڕێککەوتن پیادەنەکرێ لەوانەیە سنوور بە چەند پرەنسیپێکی تری یاسای نێودەوڵەتی بچەسپێت، وەك ئەو ئەحکامانەی لەبرگە"٢" ی مادەی ٦٢ ی پەیماننامەی ڤیەننای تایبەت بە یاسای

٧٥- ئەم لیژنەیە لە سەرۆکەکانی دادگە دەستوورییەکان پێکهات لە هەر یەك لە ئەڵمانیا و بەلچیکا و ئیسپانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیا بەسەرۆکایەتی وەزیری دادی پێشووی فەرەنسا Robert Robinter لە ڕێکەوتی ١٩٩١/٨/٢٧.

پەیماننامەکانی ساڵی ١٩٦٩ هاتووە و تاکیددەکاتە سەر ئەوەی کە ((گۆڕانکاری بنەڕەتی لە بارودۆخ ناکرێ بە فاکتەرێك دابنرێ بە مەبەستی هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی داڕشتنی سنوور یاخود کشانەوە لێی)). جگە لەوەش مادەی ١١ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا لەبارەی میراتگریی دەوڵەتەکان لە پەیماننامەکان ساڵی ١٩٧٨ ئاماژەیداوە، کە "میراتگریی دەوڵەتەکان کارناکاتە سەر:

أ- ئەو سنوورانەی بەرێگەی پەیماننامەوە داڕێژراون.

ب- ئەو ئیلتیزام و مافانەی لە دەقی پەیماننامەیەکدا هاتوون و پێوەستن بە سیستەمی سنوورەوە."

دادگەی نێودەوڵەتی تایبەت بە مەسەلەی سنوور لە کاتی میراتگری کێشەی لیبیا و چاد ئاماژەی داوە، دەڵێ : ((کاتێك ڕێککەوتن لەسەر داڕشتنی سنوور دەکرێ، هەر کردەوەیەك پێچەوانەی ئەو ڕێککەوتنە بێت بە سەرپێچی دادەنرێ لە پرەنسیپی ڕێزلێنانی سنووری کێشراو)). چەندین جاریش جەختی کردۆتە سەر گرینگی ئەم پرەنسیپە بۆ سەقامگیریی نێودەوڵەتی. بەتایبەتیش ئاماژەی دا، کە ((ئەو سنوورەی بە پەیماننامەیەك دەکێشرێ تایبەتمەندیی هەمیشەیی وەردەگرێ، مەرجیش نییە پەیمان هەمان تایبەتمەندی وەربگرێ، چونکە پەیماننامە دەکرێ هێزی کارپێکردنی نەمێنێ بێ ئەوەی بەهیچ جۆرێك کاریگەری بکاتە سەر بەردەوامبوونی سنوور. کاتێك سنوور دەبێتە بابەتی پەیمانێك ئەوە مانەوەی بەردەوامبوونی سنوور نەبەستراوە بە مانەوەی ئەو پەیماننامەیەی، کە بە گوێرەی سنوورەکە داڕێژراوە. لێرە زۆر گرینگە جەخت بکرێ، کە لە کاتی میراتگریدا ئەوی دەبێتە بۆماوە پەیمانی داڕشتنی خودی سنوور نییە، بگرە ئەو سنوورەیە، کە پەیمانەکە دایڕشتووە)).[٧٦]

نابی مرۆڤ لە شرۆڤەکردن لەبارەی جێبەجێکردنی ئەم پرەنسیپانە بە شێوەیەکی ورد، ملی هەڵە بگرێ. چونکە بەهیچ جۆرێك ئەمە واتای وانییە ئەم سنوورانە هەر کە دانران ئیتر دەبنە سنووری قەدەخەکراو و نابێ گۆڕانکاریان بەسەردا بێت. بگرە دەکرێ هەمواربکرێن، بەلام تەنیا بە ڕێککەوتنی نێوان دەوڵەتە پێوەنددارەکان. یەکگرتنی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و ئەڵمانیای ڕۆژهەلات باشترین نموونەیە بۆ ئەم مەسەلەیە. دەبینین وێرای هەردوو پرەنسیپی ئاسایشی هەرێمی و پیرۆزیی سنوور، کە بە تایبەت لە دۆکومێنتی کۆتایی هلسنکیدا جەختی لەسەر

76- International Court of Justice Reports, 1994, PP 6.37; 100 ILR PP. 1, 36

کراوە، کەسێك وەگومان نەبوو لە ڕەوایی یەکگرتنی ئەڵمانیا، کـە گـەلی ئـەڵمان و هـەردوو دەوڵەت ئارەزوویان لێبوو.[77]

ئەو ڕێنماییانەی کۆبوونەوەی وەزاریی تایبەت بە دەوڵەتە ئەندامەکانی یەکەتیی ئەورووپا، کە لە ١٦\١٢\ ١٩٩١ [78]دەریان کرد لەبارەی دانپێدانان بە دەوڵەتە نوێیەکان لە ئـەورووپای ڕۆژهەڵات و یەکەتیی سۆڤێت ئاماژەیان کرد، کە ((پابەندبوون بـە ڕێزگـرتنی ئـەو سـنووری هەرێمییانەی، کە ناکرێ هەمواربکرێن تەنیا بە شێوەی ئاشتی و ڕێککەوتن نەبێ)) بە یەکێك لەو مەرجە گرینگانە دادەنرێ بۆ پێزانین بەو دەوڵەتانە، ئەمەش واتـا ئـەو مەرجـە مەترسـی بەکارهێنانی هێـز بـۆ گـۆڕینی سـنووری کێشـراوەکان دووردەخاتـەوە و تاکیددەکاتـەوە، کـە ڕێککەوتنی ئاشتییانە باشترین شێوازی لێکحاڵێبوون و چارەسـەرە بـۆ هـەر گۆڕانکارییـەکی هەرێمی کە سەرهەڵدەدات.

پەرەسەندنی ڕۆڵی پەیمان و ڕێککەوتننامـە نێودەوڵەتییـەکان بـۆ دیـاریکردنی سـنوور و چارەسەرکردنی ئاشتیانەی ئەو کێشانەی پێوەی بەستراون دەگەڕێتەوە بۆ پێکهـاتنی دەوڵـەتی بەهێزی وا، کە توانایان هـەبێ پیـادەی سـەروەریی تـەواوی خۆیـان بکـەن بەسـەر هـەرێمی نیشتمانی خۆیاندا و ئەو پەرەسەندنەی بەسەر تیـۆریی دەوڵـەت و ڕێکخسـتنی نێوەخۆییانـدا هاتووە و پەرەسەندنی هەلومەرجی ئابووری و پێشکەوتنی هۆیەکانی گواستنەوە و هاتووچـۆ زیادبوونی ژمـارەی دانیشـتووان لـە جیهـان و پێشـکەوتنی یاسـای نێودەوڵـەتی لـە بـواری چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان دەوڵەتەکان بـە ڕێگـەی ئاشـتی و بەکارنـەهێنانی هێـز یـان هەڕەشەکردن پێی لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا وایـان کـردووە، کـە هەلومـەرجی گونجـاو برەخسێ بۆ داڕشتنی زۆرێك لە سنووری نێودەوڵەتی بەوپەڕی وردییەوە، کـە پێشـتر دەبوونـە فاکتەری کێشە و ململانێ بـۆ چـەندین سـەدە. وێـرای ئـەوەش هێشـتا گـەلێك لـەو کێشـە نێودەوڵەتییانەی کە هێزە کۆلۆنیالیزمییەکان بۆ بەرژەوەندی خۆیان دایان ڕشتبوون سەرچاوەی بەردەوامن بۆ کێشە و ململانێ و پێکدادانی نێوان ئەو گەلانەی دراوسێی یەکترن.

٧٧- هەمان سەرچاوە

78- See the Guideline on the recognition of new. States in eastern European and the Soviet Union accepted at a special ministerial Meting of the Twelve on 12,1991

٥ - دەوڵەتە داخراوەکان Landlocked States

پەرەسەندنی ژمارەی دانیشتووانی جیهان و گەشەکردن لە بواری تەکنەلۆجیای بەکارهێنان و وەبەرهێنان ومەترسی تەواوبوونی سامانە سرووشتییەکان لەسەر زەویدا، دیدەی دەوڵەتانی ئاراستەی زەریا ودەریاکان کرد بەو پێیەی ئەمە سەرچاوەیەکی نوێیە بۆ مەتریالی خاو وەك نەوت و کانزا. ئەمەش پاڵینا بە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە، کە رێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ [٧٩] پەسەندبکات لە پێناو چارەکردنی گشت ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بە یاسای دەریادا. دەکرێ ئەمەش لەسەر بنەمای رێککەوتن و هاریکاری هاوبەشی وا بێت، کە رێزبگیرێت لە سەروەری تێکڕای دەوڵەتان لە کاتی کارکردندا لە پێناو دامەزراندنی سیستەمێکی یاسایی بۆ دەریا و زەریاکان. بەم جۆرە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان ئاساندەکات و هاندەدات بۆ بەکارهێنانی دەریا و زەریاکان بۆ مەبەستی ئاشتی و سوودوەرگرتن لە داهاتەکانی بەشێوەیەکی عادیلانە و گونجاو و پاراستنی داهاتە زیندووەکانی و دراسەتکردن و پاراستنی ژینگەی دەریایی. پرۆسەی تۆمارکردنی یاسای دەریا و پەرەپێدانی هەنگاو بە هەنگاوی، کە بەدیهات لەم رێککەوتننامەیەدا، یارمەتی دەدات بۆ پتەوکردنی ئاشتی و ئاسایش و هاریکاری و پێوەندی دۆستانە لەنێوان تێکڕای دەوڵەتانی جیهاندا بە گوێرەی پرەنسیپەکانی دادپەروەری و یەکسانی لە مافدا و دەبێتە هاندەر بۆ گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەموو گەلانی جیهان بەبێ ئەوەی شوێنە جوگرافیاکەی، ئایا لەسەر کەناری دەریایە یان نا، لەبەرچاو بگیرێت. بەپێی ئەم پرەنسیپانە مەسەلەی دانی دەروازەیەکی یەکسان بە دەوڵەتە داخراوەکان بۆ دەریا و زەریا و سامانەکانیان و بەجێهێشتنیان لە دەرەوەی کاری بەشداری لەم داهاتە سرووشتیانە، تەنانەت لەبەرئەوەی دەکەونە شوێنێك دوورە لە کەناری دەریا و زەریاوە، خرایە بەر باس. لەبەر ئەمانە کۆمەڵە نۆرمێك خرانە نێو یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە. ئەم نۆرمانە بە دەوڵەتە داخراوەکان ماف دەدات، کە بگەنە دەریا و بگەڕێنەوە و بە سەربەستی بە ترانزیت تێپەڕبن و بەشداری لە خاوەندارێتیی سامانی دەریا و زەریاکان بکەن.

٧٩- بۆ دەقی ریککەوتننامەکە بڕوانە: http://www.un.org/Depts/los/index.htm

نێزیکەی پێنج یەکی دەوڵەتانی جیهان ئەمڕۆ دەوڵەتی داخراون [٨٠]. زۆرینەی زۆریان لەو دەوڵەتانەن، کە ئاستێکی نزمیان لە گەشەکردن و پەرەسەندندا هەیە. "نەبوونی ڕێگەی گەیشتن بە دەریا و دووری لە بازاڕە جیهانییەکانەوە و بەهای تێچووی تێپەڕبوون و مەترسی گواستنەوە، کە ئەم بارەی قورستر کرد، تەگەرەی مەترسیداری وان، کە داهاتی هەناردە و هاوردەی سەرمایەی تایبەت و پەرەسەندنی داهاتی خۆجێیی لە وڵاتە گەشەسەندووە Developing countries داخراوەکاندا سنووردارکەن، دواتریش کارێکی نەرێنیانە دەکەنە سەر گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و ئابووری تێیاندا"[٨١].

نەتەوە یەکگرتووەکان شازدە وڵاتی لە وڵاتە گەشەسەندووە داخراوەکان، کە ژمارەیان سی و یەکە، دەسنیشان کرد وەك ئەو دەوڵەتانەی، کە لەبەر بچووکی و لاوازی قەبارەی ئابووریان، نزمترین ئاستی گەشەیان هەیە.

دەوڵەتی داخراو/ ناکەناری دەریایی یان زەریایی / ئەو دەوڵەتەیە، کە ناکەوێتە سەر کەناری دەریایی و بۆ ئەوەی بگاتە دەریا دەبێت بە ترانزیت بە خاکی دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی تردا تێپەڕبێت، کە پێیان دەگوترێت دەوڵەتی ترانزیت. "transit State"

گەیشتن بە دەریا بە لایەن دەوڵەتە داخراوەکانەوە پێویستییەکی گرینگی بەردەوامە. وتراوە، کە دەریا موڵکێکی بێ خاوەنە ((res communis)) (ملك شائع). ئەمەش بە هەموو دەوڵەتان، چ کەناری بن یان بێ کەناربن، مافی تێپەڕبوونی ئاسایی کەشتیوانی بە ئازادی دەدات بەرەو دەریا و لە دەریاشەوە بەرەو وڵاتی خۆی. لە ڕابردوودا تێپەڕبوونی دەوڵەتە داخراوەکان ڕەتدەکرایەوە. تەنانەت هەندێ جار ناچاردەکرا لە جیاتی ئەوە بۆ ڕێگەی تر بگەڕێت بۆ گواستنەوەی کاڵا بەرەو دەریا و لە دەریاوە بەرەو خاکی خۆی، بەڵام ئێستە

٨٠- ئێستا لە جیهاندا ٤٦ دەوڵەتی داخراو، واتا بێ کەناری دەریایی، هەیە، ئەوانەش ئەمانەن: ئەفغانستان، ئەندورا، ئەرمینیا و نەمسا و ئازەربەیجان و کۆماری باشووری سودان و بێلاڕووسیا و بوتان و بۆلیفیا و بۆتسوانا، بورکینا فاسو، بوروندی، کۆماری ئەفریقای ناوەند، کۆسۆڤۆ، چاد، چیك، ئەسیوبیا، هەنگاریا، کازاخستان، قیرغیزیا، لاوس، لیسوتو، لینخشتاین، لوکسمبورگ، فیروم، مالاوی، مالی، مۆڵداڤا، مەنگولیا، مەکەدۆنیا، نیپاڵ، نیجیریا، باراگوای، رواندا، سان مارینو، سربیا، سلوفاکیا، سوازیلاند، سویسرا، تاجیکستان، تورکمەنستان، ئوگەندا، ئۆزبەکستان، ڤاتیکان، زامبیا و زمبابوی.

٨١- بڕوانە: بڕیاری کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان ژمارە A/RES/59/ 245

یاسای نێودەوڵەتیی سیستەمێکی تەواوی داناوە بۆ چارەسەری ئەم بابەتە. مادەی ١٢٥ی ڕێکەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ ئاماژەدەکات، کە دەوڵەتە بێکەنارەکان مافیان هەیە ((بە ئازادی بەسەر خاکی دەوڵەتی ترانزێتدا تێپەڕبێت بە هەموو ئامارێکی گواستنەوە)) ئەمەش لە کاریگەری، جێگەی جوگرافیای دوور لە دەریاوە، کەم دەکاتەوە لەسەر ئابووری دەوڵەتە داخراوەکان، بەڵام هێشتا کێشەیەکی گرینگ هەیە لە بەردەم ئەو دەوڵەتانە. ئەویش ئەوەیە کە بەندەرێکی تایبەت بە خۆیان نییە، چونکە وەك دەزانین بەندەر ڕۆڵێکی فرە گرینگ دەگێڕێت لە پرۆسەی گەشەکردنی هەر وڵاتێکدا. لەبەر ئەمە ئەم دەوڵەتانە پشت بە بەکارهێنانی بەندەری وڵاتە دراوسێکانی خۆیان بۆ هاوردە و هەناردەی کاڵا دەبەستن. ئەمەش وا پێویست دەکات، کە بە یەکسانی مامەڵە لەگەڵ دەوڵەتە داخراوەکاندا بکرێت لە بەندەرەکاندا. بۆیە دانانی هەر کۆسپێك لە بەردەم گەیشتن بە بەندەر یان ڕەتکردنەوەی بە پێشێلکردنی ئازادی دەریای گشتی دادەنرێت.

هەوڵدان لە پێناو مسۆگەرکردنی یەکسانی لە بەندەرە دەریاییەکان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٢٣، کاتێك ڕێککەوتننامەی تایبەت بە سیستەمی نێودەوڵەتی بۆ بەندەری دەریایی ئیمزاکرا.

مادەی ١٣١ لە یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ دەڵێت: ((ئەو کەشتییانەی ئاڵای دەوڵەتی بێ کەناریان هەڵگرتووە مافیان هەیە بە هەمان مامەڵەی یەکسان مامەڵەبکرێن، کە لەگەڵ کەشتی دەوڵەتانی بیانی دیکە دەکرێت)).

دەوڵەتان بە کردەوە بەم ئاراستەیەدا چوون بۆ ڕێکخستنی ئەو لایەنانە بە ڕێککەوتننامەی دووقۆڵی لەنێوان دەوڵەتە داخراوەکان و دەوڵەتەکانی کەناری دەریا و دەوڵەتانی ترانزیت. ئەمانە هەموویان بواریان ڕەخساند بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی کاراو و باوەڕپێکراو، کە بووە مایەی هاتووچۆی ئاسان و پەلە بەرەو دەریا و گەڕانەوە بۆ دەوڵەتی بێ کەنار. وێڕای ئەمەش مافی دەوڵەتانی ترانزیتی مسۆگەرکرد، کە لە کاتی جێبەجێکردنی سەروەری خۆیدا بەسەر خاکەکەیدا دەتوانێت هەموو کردەکارییەکی پێویست وەربگرێت بۆ ئەوەی دڵنیابێت، کە ئەو ماف و ئاسانکاریانەی دەدرێن بە دەوڵەتە داخراوەکان، بە هیچ شێوەیەك نابنە کردەوەی دوژمنکاری لەسەر بەرژەوەندیی ئەو.

سەبارەت بە بەرزاییەکانی دەریا high seas مادەی٨٧ی ڕێککەوتننامەی یاسای دەریا ئاماژەدەکات، کە ((بەرزاییەکانی دەریا کراوەیە بۆ تێکڕای دەوڵەتان، چ کەناری بن یان

داخراو، ئەم ئازادییە بەپێی ئەو مەرجانەی لەم رێککەوتننامەیە و لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی دیکەدا هاتوون پێڕەودەکرێن))[٨٢] و برێتین لە کەشتیوانی و فڕین ودانانی کابڵ و هێڵی لوولەی نقوومکراو و ئازادی دروستکردنی دوورگەی دەستکرد و راوەماسی و لێکۆڵینەوەی زانستی، هەروەها بیناسازی رێگەپێدراوی تریش بەپێی یاسای نێودەوڵەتی. بۆ هیچ دەوڵەتێك نییە بەشێك لە دەریای بەرز، بە بیانووی یاساوە، بخاتە ژێر سەروەری خۆیەوە (مادەی ٨٩). هەموو دەوڵەتێك مافی هەیە، چ کەناری بێت یان داخراو، کەشتی بڕوێنێت لەژێر ئاڵای خۆیدا لە دەریای بەرزدا. لەم حاڵەتەدا کەشتییەکە لەژێر دەسەڵاتی یاسایی خۆیدا دەبێت، جگە ئەو حاڵەتە بەدەرانەی کە بە ئاشکرا لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی یان لە رێککەوتننامەی ڤییەنا بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ هاتوون. هەروەها بەپێی مادەی ٩٥ی ئەو رێککەوتننامەیە، کەشتییە جەنگییەکانی دەوڵەتەکان، چ کەناری بن یان داخراو، یاسابەندی (حصانە) تەواویان هەیە بەرامبەر هەر دەوڵەتێك جگە ئەو دەوڵەتەی ئاڵاکەی هەڵدەگرن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە دەوڵەتە داخراوەکان مافیان هەیە هێزی دەریای پێکبهێنن لە دەریای ئازاددا بە مەرجێك رەچاوی نۆرمە یاساییە نێودەڵەتییەکان بکەن لەم بارەیەوە.

دەوڵەتە داخراوەکان ساڵەهای ساڵە هەوڵدەدەن لە پێناو دابینکردنی بەشداریکردنی تەواو لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا بۆ بنەوەی دەریا و زیان نەگەیاندن پێی بە هۆی جێگەی جوگرافیاییەوە. بەم جۆرە ئەم دەوڵەتانە توانیان چەند نۆرمێك لە رێککەوتننامەی یاسای دەریادا بچەسپێنن بە جۆرێك، کە لە مەینەتییەکانیان کەم بکاتەوە و خزمەتی بەرژەوەندییە تایبەتەکانیان بکات. مادەی ١٥٢ی رێککەوتننامەکە داوا لە دەسەڵاتی نێودەوڵەتی The Authority بۆ بنی دەریا[٨٣] دەکات، کە گرینگییەکی تایبەتی بدات بە دەوڵەتە داخراوەکان

٨٢- بە پێی ماددەی ٨٧ بەرزایی دەریا هەموو پارچەکانی دەریا دەگرێتەوە لە دەرەوەی ناوچەی ئابووری پەتی یان دەریای هەرێمی یان ئاوی ناوخۆی دەوڵەت.

٨٣- رێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ لە هەموو دەوڵەتە لایەنەکانی (**دەسەڵاتی نێودەوڵەتیی بۆ بنی دەریا**) دروستکرد بە مەبەستی رێکخستن و چاودێری چالاکی لە ناوچەکەدا بۆ بەڕێوەبردنی داهاتی.

تاوەکو بتوانن بەسەر ئەو کۆسپانەدا زاڵبن، کە تووشیان دەبێت لەبەر جێگەی جوگرافیاییان و دووریان لە دەریاوە و گرانی گەیشتن پێی.

بنی دەریا و زەریا و ناو زەوی و ئەو سامانە سرووشتییانەی تێیدان بە سامانی هاوبەشی مرۆڤایەتی دەزانرێت بەپێی ڕێککەوتننامەی یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ و بۆ هیچ دەوڵەتێك نییە خۆی بە خاوەنی بزانێ یان سەروەری خۆی پیادەبکات بەسەر هیچ بەشێکی ئەم ناوچەیەدا یان ئەو ساواتانەی تێیدان[٨٤]. بۆ هیچ دەوڵەتێك یان کەسێکی سرووشتی یان یاسایی نییە دەستبگرێ بەسەر خاوەندارێتی هەر بەشێکی ناوچەکەدا و داننانرێت بە هەر داواکارییەکەدا یان پێڕەوکردنی ئەم جۆرە دەسەڵاتە یان مافی سەروەریدا لەوێ. دەسەڵات کاردەکات بۆ دابەشکردنی سوودی دارایی و هەر سوودێکی ئابووری تر، کە لەم ناوچەیە بە دەستدێت بە شێوەیەکی دادپەروەریانە لە ڕێگەی میکانیزمێکی گونجاوەوە. چالاکی لەناوچەدا لە بەرژەوەندی تێکڕای مرۆڤایەتی دەبێت بەبێ ئەوەی جێگەی جوگرافییای دەوڵەتان لەبەرچاو بگیرێت، چ کەناری بێت یان داخراو، لەگەڵ گرینگی پێدانێکی تایبەتی بە بەرژەوەندی و پێویستییەکانی دەوڵەتە گەشەسەندووەکان و ئەو گەلانەی هێشتا سەربەخۆیی تەواوی خۆیان بەدەست نەهێناوە یان شێوەیەکی تری ئۆتۆنۆمییان نییە[٨٥]. ناوچەکە کراوە دەبێت بۆ بەکارهێنانی تەنیا بۆ مەبەستی ئاشتییانە لە لایەن هەموو دەوڵەتانەوە، چ کەناری بن یان داخراو، بە بێ جیاوازی[٨٦]. مادەی ١٥٣ لە ڕێککەوتننامەکە ڕێکخستن و بەڕێوەبردن و چاوەدێری چالاکیی لە لایەن دەسەڵاتەکەوە دەبێت لە جیاتی تێکڕای مرۆڤایەتی لە ڕێگەی دامەزراوەکەوە، کە دەزگەیەکی جێبەجێکاری سەر بە دەسەڵاتە و بەهاوبەشی لەگەڵ دەوڵەتە لایەنەکان یان ئەوانەی کە ئەم دەوڵەتانە یان هاووڵاتییەکانیان کونترۆڵیان دەکەن بە کردەوە و ئەگەر ئەو دەوڵەتانە پشتگیریان بکەن[٨٧].

٨٤- بڕوانە: دەقی ماددەی ١٥٦ و ١٥٧ لە ڕێککەوتننامەکە.

٨٥- بڕوانە: دەقی ماددەی١٤٠ لە ڕێککەوتننامەکە.

٨٦- بڕوانە: دەقی ماددەی١٤١ لە ڕێککەوتننامەکە.

٨٧- هەندێ دەوڵەت وەك وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانیان بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢ ئیمزانەکرد، لەبەرئەوەی سستمی پیشەسازی کانزایان لە بنی دەریا و زەریا، کە لە بەشی یانزەمی ڕێککەوتننامەکەدا هاتبوو ڕەتکردەوە. بەڵام لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە سیاسی و

کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بەوەوە نەوەستا تەنیا ئەو مافانە لە ڕێککەوتننامەیەکی مولزەم بۆ گشت دەوڵەتان بچەسپێنێ، بگرە کاریشی کرد لە پێناو دانانی میکانیزمێك بە مەبەستی جێبەجێکردنیان بە کردەوە. بەم جۆرە زنجیرە کۆنگرە و فۆرومێکی نێودەوڵەتی بەستران و چەندەها دۆکومێنتی نێودەوڵەتی دەرکرا بە مەبەستی کاراکردنی ئەو مافانەی لە ڕێککەوتننامەی ڤییەنا بۆ یاسای دەریا هاتوون و هەروەها لە پێناو پڕکردنەوەی ئەو کەلێنانەی تێیدان. لەوانەش پرۆگرامی کاری ئەلماتی، کە لە کۆنگرەی وەزاری نێودەوڵەتی وڵاتانی گەشەسەندووی داخراو و وڵاتانی ترانزیتی گەشەسەندوو و وڵاتانی بەخشێنەر و دامەزراوە دارایی و گەشەکردنی نێودەوڵەتی تایبەتمەند بە هاریکاری لە بواری گواستنەوەی ترانزیت، کە لە شاری ئەلماتی لە کەزەخستان بەسترا لە ٢٨و٢٩/٨/٢٠٠٣ [٨٨] و بڕیاری

ئابووریيە نیونەتەوەییە گرنگەی ڕوویاندا، پاش کۆتاییهاتنی شەڕی سارد و پشتبەستنی زیاتر بە بنەماکانی بازاڕی ئازاد، لە دەرەوەی تەوەری دەوڵەتە پیشەسازییە گەورەکانیش، کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، لە کۆتایی هەشتاکان و سەرەتای نەوەتەکان، بە سەرپەرشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕووی کردە بەستنی ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٩٤ بۆ هەموارکردنی بەشی یانزەمی ئاماژەپێکراو و لە ١٦/١١/ ١٩٩٨ چووە واری جێبەجێکردنەوە، بڕوانە:

William H.Taft ,Testimony before the Senat Foreign Relation Committee Washington, DC October 21.2003 See
http://2001-2009.state.gov/g/oes/rls/rm/2003/25573.htm

88- Report on the International Ministerial Conference of Landlocked and Transit Developing Countries and Donor Countries and International Financial and Development Institutions on Transit Transport Cooperation, Almaty, Kazakhstan, 28 and 29 August 2003 See http://archive.unctad.org/en/docs/aconf202d3_en.pdf Last visited on 14/6/2012

هەندێ دەوڵەتی داخراو لە ئەفریقا زنجیرە سمینارێکیان بەست بە مەبەستی (پەلەکردن لە یارمەتیدانی دەوڵەتە داخراوەکانی ناوچەی ئەفریقا بۆ جێبەجێکردنی ئەو حوکمە پەیوەندیدارانەی لە ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەوەکان بۆ یاسای دەریای ساڵی ١٩٨٢هاتوون). سمیناری یەکەمی لە سوازیلاند Swaziland لە حوزەیرانی ٢٠٠٥ بەسترا و سمیناری دووەم لە لیسوتۆ Lesotho لە ٢٨/١١ تاوەکو ١/١٢/٢٠٠٥ بەسترا.

ئەم **دەوڵەتە ئەفریقاییە داخراوانە بەشدارییان تێدا کرد: سوازیلاند Swaziland و لیسوتۆ** Lesotho و زامبیا Zambia و مالاوی Malawi و ئوگەندا Uganda و بۆتسواناBotswana.

بەڵام ئەم دەوڵەتە ئەفریقاییە داخراوانەش بەشدارییان تێدا نەکرد: بورکینا فاسۆ Burkina Fasof بوروندی Burundi Ethiopia, چاد Chad, زمبابۆی ,Zimbabwe کۆماری ئەفریقای ناوەند و Central African Republic,

کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان ژمارە Res /A/٥٩/٢٤٥ لە ٢٠٠٥/٣/٣، کە دیسان دووپاتی کردەوە، کە وڵاتە داخراوەکان مافیان هەیە ڕێگەیان بدرێتێ بڕۆنە سەر دەریا و لێیەوە بگەڕێنەوە و ئازادی گواستنەوەیان هەیە بە ناو خاکی وڵاتی ترانزیتا بە هەموو جۆرێکی ئامێری گواستنەوە بەپێی ئەو نۆرمانەی، کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا پێڕەودەکرێن. کۆمەڵەی گشتیی لە بڕیارەکەیدا هانی وڵاتە بەخشێنەرەکان و پرۆگرامی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ گەشەکردن ودامەزراوە دارایای و گەشەکردنی فرەلایەن دەدات، کە یارمەتی دارایی و تەکنیکی پێشکێش بە وڵاتانی گەشەسەندووی بێ کەنار وڵاتانی ترانزیتی گەشەسەندوو بدەن بە جۆری بەخشیش و قەرزی مەرجئاسان بە مەبەستی دروستکردنی خانووبەرە و ئامێر بۆ گواستنەوە و عەمبارکردن و پاراستن و باشترکردنەوەیان و دروستکرنی ڕێگەی یەدەگ و باشترکردنی پێوەندی لە پێناو پتەوکردنی پروژەی پروگرامە ناوچەییەکان و هەرێمییەکان و نێو هەرێمییەکان و هەروەها هەڵسن بە دراسەتکردنی هەندێ حاڵاتی تر وەك باشکردنی ڕەوشی جۆرەها ئامێری گواستنەوە و بەکارهێنانیان بە باشترین شێوە و باشترکردنی کاریگەریی لەنێوان ئامێرەکانی گواستنەوە بە درێژایی ڕێگەکانی گواستنەوە.

٥- پێوەری حکوومەت یان دەسەڵاتی حوکمڕانی:

دەسەڵاتی سیاسی گرینگییەکی زۆری هەیە بۆ سەرهەڵدانی دەوڵەت. کۆمەڵگە بۆئەوەی ئەرکەکانی پیادەبکات پێویستی بە دەسەڵاتێك یان حکوومەتێکی ناوەندی هەیە، بەڵام ناکرێ ئەمە وەك مەرجێکی پێشوەخت دابنرێ بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ. بگرە وەك هێمایەکە گوزارشت دەکات لە بوونی جۆرە قەوارەیەکی سیاسی – کۆمەڵایەتی زەروور و تەواو بۆ بونیادنانی دەزگەی جێبەجێکاری و یاسادانان و دادوەری. ئەزموونی پێکهاتنی هەردوو دەوڵەتی کەرواتیا و بۆسنە-هیرسۆگۆڤینیا، کە لە یۆگۆسلاڤیای پێشوو جیابوونەوە وایکرد بیر لە پێوەرێکی تازە بکرێتەوە. ئەویش ئەوەیە دەبێ حکوومەت پیادەی دەسەڵاتی لەسەر هەرێمەکەی بەشێوەیەکی کارابکات، واتا هەرێمەکەی بە شێوەیەکی فیعلی بەڕێوەببات. ئەوەبوو دەوڵەتە ئەندامەکانی ئەنجومەنی ئەورووپی پێزانینیانکرد بە سەربەخۆیی هەردوو دەوڵەت و دواتر لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیش وەرگیران. کەچی بەپێی مادەی "٤"ی

ئەسیوپیا Mali, مالی Niger, نایجیر Rwanda ڕواندا. بڕوانە:
http://www.thecommonwealth.org/shared_asp_files

دەستوورەکەی تەنیا دەوڵەت تێدا بە ئەندام وەردەگیرێ. ئەمە لە کاتێکدا بوو هێزی ناحکومی زۆر بەشی ئەو دوو وڵاتەیان بەڕێوەدەبرد و شەڕی نێوەخۆییش بە سەرخاکەکەیانەوە گەرم بوو.

پەرەسەندنی مافی بڕیاردانی چارەنووس کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پێــوەری حکوومــەت هــەبووە. دەبیــنین لــە کاتێــکدا بۆچــوونە تەقلیدییــەکان جــەختیان کردۆتــە ســەر هــەبوونی سەقامگیریی و بەڕێوەبردنی کردەیی هەرێمەکە وەك دوو فاکتەر لەو فاکتەرانەی کە پێویســتە لەنێو فاکتــەرەکانی حکوومەتــدا بــن ئێســتە دوو داخــوازیی تریشــیان خرایــەپاڵ، ئــەوانیش سرووشتی نوێنەرایەتیکردن و دیموکراتیبوونی حکوومەتن، واتا ئایا ئەو حکوومەتە بە راســتی نوێنــەری گــەلی هەرێمەکەیــە و پرەنســیپەکانی دیمــوکراتی پێڕەودەکــات. لــە کاتێکیشــدا پەرەسەندنی زیادی مافی بڕیاردانی چارەنووس کاریگەریی کردۆتــە ســەر ئــەو پێــوەرەی، کــە دەڵێت دەسەڵات دەبێت بە شێوەیەکی کردەنیی مومارەسە بکرێت، ئێستە وا دیارە دەکرێ لــە کاریگەریی مومارەسەی فیعلی سووکبکرێتەوە تا رادەیەك یان بەلایەنی کەم بەوەی پێوەســتە بە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم decolonisdition . دەکــرێ بــە چــەند نموونەیــەك ئــەوە روون بکرێتەوە.

کۆنگۆی بەلچیکی لە ٣ ی حوزەیرانیساڵی ١٩٦٠ و لــە گەرمــەی شــەڕی نێوخۆییــدا، تەنانەت شەڕ بەرەو پایتەختیش بڵاوەی کردبوو سەربەخۆیی وەرگرت. چەند هەفتەیــەك دواتــر سوپای کۆماری راپەڕی و دوابەدوای ئەمەش هێزەکانی بەلچیکا دەســتیان تــێ وەردا. کەچــی هەرێمی کاتانگاش جیابۆوەو دوابەدوای داڕوخانی راستەقینەی حکوومــەتیش دان بــەکۆنگۆدا نرا وەك دەوڵەتی سەربەخۆ لە لایەن ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەتەکانەوە و بەبێ بەرهەڵستیکردن ئەندامێتی لە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا پەسەندکرا[٨٩].

لە گینیا – بێساویش، کە کۆلۆنێکی"موســتەعمەرە" پورتوگــالی بــوو رووداوەکــان بــە پێچەوانەوە بوون. شاندی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکان، کــە بــەرەو ناوچــە رزگارکراوەکــانی

٨٩- کاتێك نەتەوە یەکگرتووەکان دەستیکرد بە لێکۆڵینەوە دەربارەی بڕیاری سەربەخۆیی کۆنگۆ لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٦٠ دوو لایەنی حکوومی کێبڕکێیان دەکرد لە سەر نوێنەرایەتیکردنی شەرعییانەی کۆنگۆ لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا. یەکەمیان شاندێك بوو بەسەرۆکایەتی سەرۆك وەزیران و دووەمیشیان شاندێك بوو بە سەرۆکایەتی سەرەك کۆمار. دواجار شاندی سەرۆکی حکوومەت بۆی رەخسا پێزانینی نەتەوە یەکگرتووەکان وەدەست بێنێ. دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

Keesings Contemporary Archives p 4-5 and Hoskins, Kongo pp 96-99

هەرێمەکە لە ساڵی ١٩٧٢ نێردرا بۆی دەرکەوت دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزمی حوکمڕانی تەواوی ناوچەیەکی بەربڵاوی ئەو هەرێمەی لەدەستداوە و دانی بەوەدا نا، کە بزووتنەوەی رزگاریخوازی3\2 PAIGC تا ٣\٤ ی ناوچەکە بەڕێوەدەبات و لە لایەن خەڵکی ناوچەکەوە پشتگیری لێ دەکرێ. ئەمەش یانی هێزەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی پیادەی بەڕێوەبردنی کارایی " اداره فعلیه " De Facto دەکەن لەوێدا. کاتێکیش هێزەکانی رزگاریخواز سەربەخۆیی گینیا – بێساوی لە ١٩٧٣\٩\٢٤ ڕاگەیاند، دەسەڵاتی پورتوگال بەرهەڵستی لێکرد و مەسەلەکەی خستە پێش کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان، بەو پێیە داگیرکردنێکی ناشەرعییە بۆ چەند بەشێك لە هەرێمی گینیا ـ بێساو. دەوڵەتە رۆژئاواییەکان پشتگیرییان لە هەڵوێستی دەسەڵاتدارانی پورتوگال کرد و رەتیان کردەوە، کە ئەو هەرێمە پێوەری تەواوی پێکهێنانی دەوڵەتی تیا بێ، بەڵام نەتەوە یەکگرتووەکان سەربەخۆییەکەیان بە ڕەوا پەسندکرد بە زیاتر لە ٩٣ دەنگ و گینیا – بێساو بووە دەوڵەتێکی سەربەخۆی سەروەر[٩٠]. ئەم پێزانینە نێودەوڵەتییە لە کاتێکدا هات چەند ناوچەیەکی بەربڵاو و شارگەلێکی گەورە و زۆرینەی دانیشتووانیش بە پراکتیك لەژێر دەسەڵاتی هێزەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازیدا نەبوون.

سەرەڕای نوێکاری پرەنسیپی تەقلیدیی تایبەت بە بەڕێوەبردنی کردەیی حکوومەت، لە هەندێ باردا بەهەمان شێوە، دەکرێ مافی بڕیاردانی چارەنووسیش بە پێوەرێکی تر دابنرێ بۆپێکهاتنی دەوڵەت. دەبینین دوای ئەوەی رۆدیسیا یەکلایەنە لە ١٩٦٥\١١\١١ دا سەربەخۆیی راگەیاندرا هیچ دەوڵەتێك دانی پێدا نەنا بە گوێرەی ئەو بڕیارانەی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە وای دانا سەربەخۆییەکە کارێکی نامەشرووعە[٩١]. وێڕای ئەوەش شەڕی نێوەخۆیی، کە لەوێ روویدا وایکرد رۆدیسیا ببێتە دەوڵەتی سەربەخۆی زیمبابۆی و بەو شێوەیە دانی پێدانرا. دەکرا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ دان بە رۆدیسیادا بنرابایە لەبەرئەوەی، کە لە پراکتیکدا مەرجی پێکهێنانی دەوڵەتی تێدایە.

رەنگە هەندێ کەس بڵێن ناکرێ هیچ قەوارەیەك بکرێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ بەبێ ئەوەی پێزانین وەدەست بهێنێ، بەڵام ئەم رایە پەسەندناکرێ، چونکە پێزانین دەوڵەت ناخولقێنێ، بگرە

90- General Assembly Resolution 3061(XXVIII)
91- General Assembly Resolution 2024 (XX) and 2151 (XXI) and Security Council Rest. 216 (1965) and 217 (1966)

تەنیا پەسەندی دەکات. ئەو رایەی ماقوولانەترە، کە دان بنرێ بە گۆڕینی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس بە شێوەیەك کە ببێتە پێوەرێکی تری پێکهێنانی دەوڵەت. لە حاڵێکدا ئەگەر قەوارەیەك ویستی ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دانی بە رەوایی مومارەسەکردنی مافیدا نا لە بڕیاردانی چارەنووس، ئەوە زۆر زەروورە قەوارەکە بیسەلمێنێ، کە مەرجە نێوەخۆییەکانی پێشێل نەکردووە بۆ وەدەستهێنانی مافی چارەنووس. لێرەشدا زۆر زەحمەتە بە وردی پێناسەی ئەم مەرجە بکرێ لەبەر رۆشنایی پیادەکردنی دەوڵەتەکان تا ئەم رۆژگارەمان، بەڵام دەکرێ بۆ نموونە بگوترێ پیادەکردنی بەردەوامی سیاسەتی جیاوازی رەگەزی و پێشێلکردنی بەربادی مافی مرۆڤ لەو وڵاتەدا کە داوای دامەزراندنی دەوڵەت دەکات داخوازییەکانی پێکهاتنی دەوڵەت پووچەڵدەکەنەوە.

لەم رووەوە دەکرێ ئاماژە بدرێ بە پراکتیکی نێودەوڵەتی لەبارەی جیابوونەوەی هەندێ لە قەوارە فیدراڵییەکان لە یۆگۆسلاڤیای پێشوو و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆیان. دەبینین ئەنجومەنی ئەورووپایی لە روانگەی پرەنسیپی مافی بڕیاردانی چارەنووس لە ١٩٩١\١٢\١٦ هەڵوێستێکی هاوبەشیان بەرامبەر ئەو دەوڵەتانە وەرگرت، کە لەسەر هەرێمەکانی یۆگۆسلاڤیا و یەکەتیی سۆڤێتی پێشوو دامەزران[٩٢]. ئەم دۆکومێنتە هەندێ مەرجی داناوە بۆ پێزانین بەو دەوڵەتانە، وەك رێزگرتن لە سەروەریی یاسا و دیموکراتی و مافی مرۆڤ و بە تایبەتی جەختی کردۆتە سەر داخوازیی زامنکردنی مافی کەمایەتییەکان. هەرچەند ئەو دۆکومێنتە زیاتر باس لە مەسەلەی پێزانین دەکات لەوەی پێوەرەکانی پێکهاتنی دەوڵەت، بەڵام هەردوو مەسەلەکە تێکئالاوو پێکەوە بەستراون و مەرجەکانی پێزانین لەو حاڵەتانەی، کە بە شێوەی گشتی گوزارشتیان لێ دەکرێ، نەوەك بە دەستەواژەی راشکاو، ئەوە بە زۆری لە پراکتیکی نێودەوڵەتیدا بە مەرج دادەنرێن بۆ پێکهاتنی دەوڵەت.

ناوەڕۆکی ئەهلییەت برێتییە لە سەربەخۆیی، کە گرینگە بۆ پێکهاتنی دەوڵەت و بەرئەنجامێکی یاسایەتی لە هەلومەرجی تایبەتدا. سەربەخۆیی" الاستقلال" راگەیاندنێکی رەسمییە، کە دەوڵەتەکە ملکەچی سەروەریی دەوڵەتێکی تر نییە، یانی ئەرکەکانی مانیعن و گشتین لەژێر کاریگەریی کلکایەتی کردەیی دەوڵەتی تر نییە، واتا ئەرکەکانی بە ئازادی پیادەدەکات و تەنیا ملکەچە بەرامبەر نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی.[٩٣] مەسەلەی زەرووەرەتی

92- 31 ILM, 1992 , p 1486

93- Customs Regime between Germany and Austria Case ,PCIJ Ser A/B (1931)

فەراهەمبوونی ڕادەیەك لە سەربەخۆیی بە پراکتیـك، هـەروا سـەربەخۆیی رواڵـەتی، بابـەتی مشتومڕن و رەنگە لە هەندێ حاڵەتدا گاریگەر بن. بـۆ نموونـە کۆمـاری باشـووری ئـەفریقیا سیستەمی (Bantustan)ی داهێنا و بەپێی ئەو سیستەمە وڵاتەکەی، بە گوێرەی رەچەڵەکی نەتەوە رەش پێستەکانیان، دابەشکرد بۆ چەند هـەرێمێك "بانتوسـتانێك" و سـەربەخۆیی بـە هەندێکیان دا، بەڵام لەسەر ئاستی ناوەخۆ و نێودەوڵەتیشـدا ئـەم سیسـتەمە قبـووڵ نـەکرا، چونکە بە سیستەمێکی رواڵەتی زانرا بە مەبەسـتی شـاردنەوەی سیاسـەتی رەگەزپەرسـتی و ئەپارتایدی پێڕەوکراو لە لایەن کۆماری باشووری ئەفریقیاوە. بۆ نموونـە Transkei، کـە لـە ١٩٧٦ سەربەخۆییەکەی راگەیەندرا لە لایەن کۆماری باشـووری ئـەفریقیاوە، نێزیکـەی ٩٠٪ بودجەکەی لـە لایـەن ئـەو کۆمـارەوە دەبەخشـرا. هـەرێمی Bophuthatswana، کـە لـە ١٩٧٧/١٢/٦ سەربەخۆیی راگەیەندرا دابەش ببووە سەر چـەند بەشـێك و هـەرێمی کۆمـاری ئەفریقیای باشوور کـەوتبووە نێوانیـان و لێکـی جیادەکردنـەوە[٩٤]. لـە بـەر ئەمانـە هـەردوو رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان **و رێکخراوی** یەکەتیی ئەفریقایی رایانگەیاند، کە ئەم جـۆرە سەربەخۆییە شەرعی نییە و داوایان لە هەموو دەوڵەتەکان کرد داننەنێن بەم قەوارە نوێیانەدا، چونکە بەکردەنیی بەشێکن لە باشووری ئەفریقیا. تەنانەت ئەو پێشکەوتنە ئابوورییـەی، کـە هەندێ لـە قـەوارەکان بەیارمـەتی دەرەکیـی دەوڵەتـەکانی تـر وەدەسـتی دێـنن هەڵوێسـتی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ناگۆڕێ.

دەبینین وێڕای ئەوەی، کە باشـووری ئـەفریقیا وەك دەوڵـەتێکی سـەربەخۆ، بەشـێکی لـە هەرێمەکەی خستە ژێر چاودێری یاسای نێودەوڵەتی، بەڵام پێـوەرە رواڵەتییـەکانی پێکهـاتنی دەوڵەت نەیانتوانی شەرعیەتی نێودەوڵەتی بدەنە ئەو قەوارانە. بۆیە وەك قەوارەی بە رواڵـەت سەربەخۆ مانەوە. جا ئەگەر بمانەوێ پێگەی یاسایی ئـەوجۆرە قەوارانـە دیـاری بکـەین ئـەوە پێویستە بگەڕێین بۆ پێوەرگەلێکی تر، نەك پێوەری پێکهاتنی دەوڵەت، چونکە ئەمەی تریـان لەسەر ئەم حاڵەتە پراکتیزەنابێ لەبەرئەوەی ناکرێ بۆخزمەتکردنی سیاسـەتێکی نـاڕەوای وەك جیاوازی رەگەزی پاساو بۆ ئەو رێ و شوێنە پیادەکراوانە بهێنرێتەوە.[٩٥]

لەم لایەنەوە دەکرێ ئاماژە بدەین بەو ئاڵۆزییانەی، کە ئالأبوون بە سەربەخۆیی یەکلایەنەی

No.41 Permanent Court of International Justice

94- UKMIL, 57 BYIL.1986 pp.507-508

95- General Assembly Res.31/61A 80 – R Mulerson, Internaional Law,Rights and Politics, London.1994, p.119

(لیتوانیا)وە لە ١١ی ئاداری ساڵی ١٩٩٠. ئەوە بوو یەکیەتیی سۆڤیێت لە ساڵی ١٩٤٠ لیتوانیای لکاندە کۆمارەکانی خۆیەوە و دەوڵەتە رۆژئاواییەکانیش دانیان نەنا بەم لکاندنە بە شێوەی یاسایی، بەڵام لە رێگەی پێوەندییەکانیانەوە لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیێتدا ئەم لکاندنەیان بە واقیعی قبووڵ کرد. دەبینین لە سەروبەندی تەنگژەی دەستووری لە یەکیەتیی سۆڤیێتی پێشوو و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی یەکیەتییەکی کۆنفیدراڵی لەنێوان (١٥) دەوڵەت، کە لە پاش لێکترازانی یە کێتی سۆڤیێت پێکهاتبوون سەربەخۆیی لیتوانیا پێشوەخت بوو، چونکە لە قۆناخێکی زۆر ناسکدا روویدا. لەبەر ئەمە لە لایەن دەوڵەتەکانی ترەوە بەهیچ شێوەیەك دانی پێدا نەنرا، بەڵام کاتێك یەکیەتیی فیدراڵی لەو دەوڵەتە سەربەخۆیانە پێکهات، کە پێشتر سەر بە یەکیەتیی سۆڤیێتی پێشوو بوون، شان بە شانی پێزانین بە دەوڵەتەکانی تری بەڵتیق، لە ساڵی ١٩٩١ دان بە لیتوانیاشدا نرا.[96] ئەم رێگەیانە کە لە میانەی کارکردندا دروستبوون. دەبینین ئەو هۆکارانەی یارمەتی دروستبوونی دەوڵەتی کۆنگۆیاندا جێبەجێ دەبنە سەر رواندا و بروندی و چەند حاڵەتێکی تری "سەربەخۆیی پێشوەخت"دا. لە لایەکی ترەوە کاتێك قەوارەکان هەوڵی جیابوونەوە دەدەن لە دەوڵەتێك پێوەری هەبوونی دەسەڵاتی فیعلی بە شێوەیەکی توند بە سەریدا دەسەپێنرێت. ئەمە سەبارەت بە بیافرا و هەندێ هەوڵی سەرنەگرتووی تریش روویدا.

دەبێ لێرە ئاماژە بە "دەوڵەتە لەتبووەکانیش" بکەین. کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بە بڕیاری ژمارە (١١١) ١٩٥ دامەزراندنی دەوڵەتی کۆریای پەسەندکرد. سەربەخۆیی کۆریا بە رەزامەندی دەوڵەتی یەکگرتووی کۆریای پێشو بوو، بە مەرجێك پێڕەوی هەندێ نۆرمی یاسایی وەك هەڵبژاردنی حکوومەتێك بە ئازادی بۆ تێکڕای کۆریا بکرێت، بەڵام بوونی دەسەڵاتێك بەکردەنیی لە باکور و مانەوەی، بووە هۆی راگەیاندنی دەوڵەتێکی جیاواز لە باشووریش. بەم جۆرە دوو دەوڵەت پێکهاتن، یەك لە باشوور و یەك لە باکور، دواتریش هەردوو دەوڵەتی کۆریای باکوور و کۆریای باشوور بە ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان وەرگیران.

هەرچەندە تایوان حکوومەتێکی فیعلی هەبوو، بەڵام دانی پێدا نەنرا وەك دەوڵەتێکی جیا، چونکە حکوومەتەکەی گواستەوە بۆ دەرەوەی چین "منفی" و بەدرێژایی ماوەیەکی زۆر داوای جیابوونەوەی نەدەکرد، بگرە بەردەوامبوو بەو پێیەی گوایە حکوومەتی چینە.

96- R Mulerson, Internaional Law,Rights and Politics, London.1994, p.119

بەم جۆرە مەرجی بوونی حکوومەت هەندێ ئاسەواری یاسایی لێ دەکەوێتەوە. لـە لایەنـە پۆزەتیڤەکەیەوە بوونی حکوومەت، واتا دەسـەڵاتی حـوکمڕانی لـە هـەرێمێکی دیـاریکراودا بەڵگەیە، کە لەوێ پێگەیەکی یاسایی دیاریکراو هەیە، لە هەمان کاتدا بە گشتی، برێتییە لە مەرجێکی پـێش پێکهێنـانی دەوڵـەت. بـەردەوامی حکوومــەت لـە هـەرێمی پێوەندیـداردا هۆکارێکی گرینگە لەو هۆکارانەی، کە کەسی یاسایی بەرجەستەدەکەن. سەرەڕای ئـەوەی کـە یاسا دەوڵەت جیادەکاتەوە لە حکوومەتەکەی، تەنیا حکوومەت دەوڵەتەکەی ئیلـزام دەکـات. بۆ نموونە لە ڕێگەی پەیماننامەوە. بەم جۆرە بـوونی حکوومــەت لـە هـەرێمێکی دیـاریکراودا مەرجێکی پێشـەکییە بـۆ دامەزرانـدنی پێوەنـدیی نێودەوڵـەتی ئاسـایی، بـەڵام لـە لایەنـە نەگەتیڤەکەیەوە ئەگەر قەوارەیەك شێوازێکی پتەوی نەبێت لـە شـێوازەکانی حکوومــەت لـە هەرێمێکی دیاریکراودا ئەوە ئاستەنگ دەکەوێتە پێش پرۆسەی گواستنەوەی ئەو هەرێمـە بـۆ دەوڵەت، سەرەڕای نەبوونی هۆکاری دیکەش وەك دانی سەربەخۆیی بە هەرێمی پێوەندیدار لــە لایەن دەسەڵاتی بەرپرسی پێشووەوە.

بە کورتی پێکهێنانی دەوڵەت تەنیا حاڵەتێکی واقیعی نییـە، بگـرە لـە ڕووی یاسـاییەوە برێتییە لە دڵنیابوون لە سنووری داواکردنی ماف، بە تایبەتی مافی شایسـتەیی بـەڕێوەبردنی هەرێمێکی دیاریکراو. ڕەوایـەتی ئـەو داواکردنـەی مـاف دەوەسـتێتە سـەر هەنـدێ ڕاسـتی پێوەندیـدار بــە کارەکــەوە و ئــەو بەرهەڵسـتییەی بەرامبــەری دەکرێـت. هــەروەکو مافـە هەرێمییەکانی دیکەش، حکوومەتیش وەك مــەرجێکی پێشـەکی بـۆ دامەزرانـدنی دەوڵـەت مەرجێکی ڕێژەییە لە هەندێ جاردا نەبێ، بەڵام کارەکـە جیـاوازە لـە هەنـدێ حاڵەتـدا. وەك دەزانینن هەر دەوڵەتێك برێتییە لە دەزگەیەکی ڕەسـەن کـە لەسـەر سـەربەخۆییەکی سیاسـی دیاریکراو بونیادنراوە. ئەمەش لە ڕێککەوتننامەکەی مۆنتیڤیدیۆدا هـاتووە، وەك " توانـای چوونە ناو پێوەندیی نێودەوڵەتییەوە لەگەڵ دەوڵەتانی تردا".

پێویستە زەرورەتی بوونی حکوومەتێکی فیعلـی وەك دیادەیـەکی سـەرەکی بێـت تـاوەکو بەکاربهێنرێت بۆ بەهێزکردنی داواکاری پێکهێنانی دەوڵەت لە لایەن قەوارەی پێوەندیـدارەوە. چونکە حکوومەت یـان حکوومــەتی فیعلـی برێتییــە لـە بناخەیـەکی پێویسـت بـۆ پێـوەرە سەرەکییەکانی تری سەربەخۆیی.

سەرباری ئەمانە، یاسای نێودەوڵەتی کاتێك "هەرێم" پێناسە دەکات بەو ڕێگەیەدا نـاڕوات، کە یاسای نێوەخۆیی دەیگرێتەبەر سەبارەت بە خاوەندارێتیی عەقار، بگرە دەڕوانێتە هەرێم لـەو

روانگەوە ئایا حکوومەتەکە پیادەی دەسەڵات دەکات یان دەتوانێت پیادەی بکات بە سەر هەرێم و دانیشتووانی پێوەندیداردا. چونکە سەروەری هەرێم خاوەندارێتیی هەرێم نییە، بگرە برێتییە لە پیادەکردنی دەسەڵاتی حکومی بە سەر هەرێمەوە. کەواتە هۆکاری باش هەن، کە حکوومەت بە گرینگترین پێوەر دابنرێت بۆ پێکهێنانی دەوڵەت بە رادەیەك ئەو پێوەرەکانی دیکە پێوەستن پێیەوە. لە روانگەی کاروباری هەردوو، ناوەخۆ و دەرەوە، ئەمە دروستە. دەسەڵاتی حکوومەتی برێتییە لەو بناخەیەی کە پێوەندییە نێودەوڵەتییە ئاساییەکانی نێوان دەوڵەتانی لەسەر بونیاددەنرێ. هەر کارێکی قەوارەکە بە شێوەیەکی سەرەکی لە رێگەی گەڕانەوە بۆ دەزگە سەرەکییەکانی حکوومەت واتا دەزگەی یاسادانان و دەزگەی جێبەجێکاری و دەزگەی دادوەری دیاریدەکرێت.

وەك بەرئەنجام دەتوانین بڵێین:

١- پێویستە لەسەر ئەو قەوارەیەی دەیەوێ ببێتە دەوڵەت حکوومەتێك یان رێکخراوێکی شێوە حکوومەتی هەبێت، کە بە شێوەیەکی گشتی کۆنترۆڵی هەرێمەکەی بکات و لە توانایدا بێت ئەو قەوارانەی تر، کە داواکارییان بە سەرییەوە هەیە دووربخاتەوە.

٢- یاسای نێودەوڵەتی مەرجی تایبەتی دانەناوە بۆ سرووشت و رادەی ئەم کۆنترۆڵە، جگە لە بەرقەراری یاسا و ئاسایش و بونیادنانی دەزگە سەرەکییەکان.

٣- لە کاتی پراکتیزەکردنی پرەنسیپە گشتییەکەدا بەسەر حاڵەتە تایبەتەکاندا، دەبێت ئەم خاڵانە لەبەر چاو بگیرێت:

١- پێویستە مەرجی دەسەڵاتی بەکردەنیی بەوردی جێبەجێ بکرێ کاتێك داواکاری پێکهێنانی دەوڵەت تووشی بەرەنگاری دەبێتەوە بەناوی یاسای نێونەتەوەییەوە.

٢- پێویستە بزانرێت ئایا ئەو حکوومەتەی داوای دانپێدانان دەکات و کۆنترۆڵی تەواوی هەرێمە پێوەندیدارەکە ناکات دەسەڵاتی وەدەسهێناوە لە رێگەی رەزامەندی دەوڵەتی پێشووەوە و پیادەی جۆرە دەسەڵاتێك دەکات بە سەر هەرێمەکەدا یا نا.

٣- جیاوازی هەیە لەنێوان پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لە لایەکەوە و بەردەوامبوونی دەوڵەتێکی پێکهاتووەوە لە لایەکی دیکەوە. لە حاڵەتی یەکەمدا دەبێت پێوەری

کۆنترۆڵی بەکردەنیی بە وردی جێبەجێ بکرێت.[97]

توانای دەوڵەت لە بەستنی پێوەندیی لەگەڵ دەوڵەتەکانی تـر لایـەنێك لـە بـوونی قـەوارە پێکدێنێ و هەروا بەڵگەیەکیشە بۆ پێزانین لە لایەن دەوڵەتەکانی ترەوە. ئەم پێوەندییـە تـەنیا مافی دەوڵەتـە خـاوەن سـەروەرییەکان نییـە، بگـرە رێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکان و دەوڵـەتی ناسەربەخۆیش بۆیان هەیە پێوەندیی یاسایی پێکبێنن لەگەڵ قەوارەی تر بەپێی نۆرمی یاسـای نێودەوڵەتی، بەڵام پێویستە دەوڵەتی خاوەن سەروەری توانای تەواوی هەبێت پێوەندی یاسـایی لەگەڵ قەوارەکانی تر ببەستێت بەو شێوەیەی پێی وایە گونجاوە بۆ خۆی. ئەگەر ئەم توانایە بەو شێوەیە فراهەم نەبێ قەوارەکە بەوە دانانرێ، کە دەوڵـەتێکی سـەربەخۆیە. بـاس باسـی ئـەو فشارە سیاسییە نییە، کە وڵاتێك لەسەر وڵاتێکی دی پیادەی دەکات بۆ ئەوەی پـاڵی پێـوەنێ کارێ بکـات یـان کارێـك رەت بکاتـەوە. ئەمـەش زۆر جـار لـە کۆمەڵگـەی نێودەوڵەتیـدا روودەدات، بگرە باسەکە لەسـەر نـەبوونی دەسـەڵاتی چـوونە نێـو پێوەنـدیی نێودەوڵەتییـە، جیاوازییەکە ئەوەیە، کە بوون یان نەبوونی ئەهلییەتی یاسایی خۆی کاریگەریی دەبـێ بەسـەر بڕیارەکاندا، نەوەك ڕادەی دەسەڵات و فشار.

٩٧- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

2006 pp 55.J.Crawford, The Creation of States in International Law 2 ed, Oxford

٦- جۆرەکانی دەوڵەت:

١ - دەوڵەتی سادە

تایبەتمەندیی دەوڵەتی سادە ئەوەیە، کە دەسەڵات تێدا ناوەندییە و یەکە کارگێڕییەکانی بەبێ ئۆتۆنۆمین و کەسایەتی یاسای نێودەوڵەتییان نییە. واتا کاروباری دەرەوە و ناوەخۆی دەوڵەت بە یەك دەزگە سپێردراوە. دەوڵەتی سادە یەك دەستوور و یەك پەرلەمان و یەك حکوومەتی هەیە. ئێستە زۆرینەی دەوڵەتەکانی جیهان سادەن وەکو: فەرەنسا، بولگاریا، ژاپۆن، ئێران، تونس، ئەرگوای، چیلی و سعوودیە.

٢- دەوڵەتی پێکهاتەیی:

دولەتی پێکهاتەیی لە یەکگرتنی زیاتر لە دەوڵەتێك، یان لە ویلایەتێك پێکدێ و دەزگەیەکی هاوبەش یان سەرۆکێکی بالاّ، تیادا دەسەلاّت دەگرێتە ئەستۆ. ئەم دەوڵەتانە دابەش دەبن بۆ یەکیەتیی کەسیی و یەکیەتیی کردەیی و یەکیەتیی کۆنفیدراڵی و یەکیەتیی فیدراڵی.

١- یەکیەتیی کردەیی (پراکتیکی)

ئەم یەکیەتییە لە زیاتر لە دەوڵەتێك پێکهاتووە، کە لەنێوەخۆیاندا لەیەك دەوڵەتدا یەکدەگرن. ئەو دەوڵەتەی دەچێتە پاڵ ئەم جۆرە یەکیەتییە سەروەریی دەرەکی و کەسایەتییە یاساییە دەرەکییەکەی لە دەست دەدات و بوونی کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی نوێ سەرهەڵدەدات. دەکرێ ئاماژە بەم یەکیەتییە پراکتیکییانە لە مێژوودا بدرێ: یەکیەتیی سویدی-نەرویژی ١٨١٤-١٩٠٥، یەکیەتیی هەنگاری- نەمساوی ١٨٦٧-١٩١٨ و یەکیەتیی دانیمارکی- ئیسپانی ١٩١٤-١٩١٨.

٢- یەکیەتیی کەسیی:

ئەو یەکیەتییە لەژێر دەسەڵاتی تاکە سەرۆك دەوڵەتێکدا بونیاددەنرێ، بەتایبەتی لە دەوڵەتە شانشینەکاندا. دەبینین شایەك لە هەمان کاتدا دەبێتە سەرۆکی دوو دەوڵەت یان زیاتر و هەر دەوڵەتێك کەسایەتیی یاسایی نێودەوڵەتی خۆی دەپارێزێ، وەك یەکیەتیی پۆلۆنیایی- لیتڤی ١٣٨٦-١٦٦٩، یەکیەتیی ئینگلیزی- هانۆڤەری ١٧١٤-١٨٣٨ و یەکیەتیی هۆڵەندی- لوکسومبۆرگی ١٨١٥-١٨٩٠.

٣- یەکیەتیی کۆنفیدراڵی:

بە زۆری، ئەم جۆرە یەکیەتییە بەپێی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی پێکدێت کە لایەنەکانی کۆك دەبن لەسەر پێکهێنانی هەندێ دامودەزگەی ناوەندی لە بوارەکانی سیاسەتی دەرەوە و بەرگری و ئابووری. ئەو دەوڵەتانەی یەکیەتیی فیدراڵی پێکدێنن سەربەخۆیی و کەسایەتییە یاساییە نێودەوڵەتییەکەیان دەپارێزن. وەرگرتنی بڕیار لە چوارچێوەی یەکیەتییەکەدا بە زۆرینەی زۆری دەنگ دەبێ، یان بە گشتی دەبێ. ئەم شێوە یەکیەتییە سیفەتێکی کاتی هەیە. زۆر جار یەکیەتییەکە هەڵدەوەشێتەوە بە بێ ئەوەی کاریگەری هەبێت بە سەر پێگەی یاسایی دەوڵەتە لایەنەکان یان دەبێتە یەك دەوڵەتی فیدراڵی. چەندین نموونە لە مێژوودا هەن لەبارەی ئەم شێوازە دواینەی کۆتایی پێهاتنی یەکیەتیی کۆنفیدراڵی، بۆ نموونە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە سەرەتای پێکهاتنی لە ساڵی ١٧٧٦ دەوڵەتێکی کۆنفیدراڵی بوو، بەلاَم لە ساڵی ١٧٨٦ بووە دەوڵەتێکی فیدراڵی. هەروەها ولاَتی سویسراش، کە لە ساڵی ١٧٩١ لە دەوڵەتێکی کۆنفیدراڵی پێکهات، ساڵی ١٨١٨ بووە دەوڵەتێکی فیدراڵی و پەسەندی دەستووری دەوڵەتێکی فیدراڵی کرد و بەپێی ولاَتەکە کرایە ٢٣ ویلایەت هەر ویلایەتێکی دەستوور و پەرلەمان و حکوومەتێکی تایبەت بە خۆی هەبوو. بۆیە کۆنفیدراڵی پتەوترین شێوەیە لە شێوەکانی هاوکاری نێوان ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییانەی پێکەوە کاردەکەن بە گوێرەی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی و بەپێی هەندێ دەزگەی ناوەندی خاوەن ئەرکی دیاریکراو پێکدەهێنرێن. بۆ نموونە پەیمانی بەرایی سەبارەت بە پێکهێنانی یەکیەتیی کۆنفیدراڵی نێوان یەکیەتیی کۆنفیدراڵی بۆسنە- هێرسوگوڤینیا و کۆماری کەرواتیا لە ساڵی ١٩٩٤ لە دەقەکەیدا دەڵێ: دامەزراندنی یەکیەتیی کۆنفیدراڵی ((پێناسەی نێودەوڵەتی یان کەسایەتی یاسایی کەرواتیا یان یەکیەتییە فیدراڵییەکە ناگۆڕێ)).[٩٨] لە پاش داڕوخانی یەکیەتیی سۆڤێت و جیابوونەوەی کۆمارە فیدراڵییەکان و پێکهاتنی دەوڵەتانێکی سەربەخۆ سەر لە نوێ بڕیاریاندا فیدراسیۆنی دەوڵەتە سەربەخۆکان بونیاد بنێن. سەرەتا یەکیەتییەکە لە هەر یەك لە رووسیا و بیلۆرووسیا و ئۆکرانیا لە ١٩٩١/١٢/٨ پێکهات. دوای ئەوەش فرەوان بۆوەوە بە هاتنەڕیزی ١٢ دەوڵەتی تر، پێشتر هەر یەکە و کۆمارێك بوون لە چوارچێوەی یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو. دۆکومێنتی پێکهاتنی یەکیەتییەکە، کە بریتییە لە پەیماننامەیەکی

98- 33. ILM, 1994, P. 605

نێودەوڵـەتی لایەنـەکان لـەنێوان خۆیانـدا لــە ١٩٩٣/٦/٢٢ مۆریـانکرد، هەنـدێ پرەنسـیپی لەخۆگرتووە، وەك: ڕێزگرتن لە سەروەری و یەکیـەتیی هـەرێمێ دەوڵەتـەکان و مـافی بڕیـاردانی چارەنووسی گەلان و قەدەخەکردنی بەکارهێنانی هێـز یـان هەڕەشـەکردن پێـی، یەکلاکردنـەوەی کێشەکان بە ئاشتی. هەروا دۆکومێنتەکـە جـەختی کـردووە، کـە ((کۆنفیدراسـیۆنی دەوڵەتـە سەربەخۆکان نە دەوڵەتە و نە قەوارەیەکیشە بە سەرووی دەوڵەتەکانەوە))[99]

یەکیەتیی کۆنفیدراڵی پێکدێ لە ئەنجومەنی سەرۆکانی دەوڵەتەکان، کە باڵاترین دەزگەیـە لە یەکیەتییەکە و چەند دەسەڵاتێکی هەیە پێوەستن بە کێشە پرەنسیپیەکانەوە، هەروەها پێك هاتووە لە ئەنجومەنی سەرۆکەکانی حکوومەتەکان و ئەرکی هەماهەنگی و هاوکارییە لەنێوان دەزگە جێبەجێکارییەکان لە دەوڵەتـە ئەندامەکانـدا. پێویسـتە تاکیـد بکـرێ، کـە ئـەم دوو ئەنجومەنە بڕیارەکانیان بە گشتی دەنگ وەردەگرن. شان بەشانی ئەم دوو دەزگەیە ئەنجومەنێك هەیـە بـۆ وەزیرانـی دەرەوە و لیژنـەی هەماهـەنگی و لیژنـەی ڕاوێـژکاری، کـە لیژنەیـەکی جێبەجێکاری و هەماهەنگی هەمیشەییە بۆ یەکیەتییەکە. هەروا کۆمەڵێکی تر لـە لیژنـەی لاوەکی تایبەت بە بواری ئابووری و سەربازی و کولتووری پێکهاتووە.[100]

٤ - یەکیەتیی فیدراڵی:

ئەم یەکیەتییە لە چەند کۆمارێك یان چەند ویلایەتیك یان چەند هەرێمێك پێکدێت. هەر یەکەیان سەربەخۆیی خۆیان هەیـە لـە هەنـدێ کاروبـاری نێوەخـۆدا بـەپێی پەیماننامەیـەکی نێودەوڵەتی یان دەستوورێك، کە سیستەمە فیدراڵییەکە بـە گـوێرەی پێکـدێت. سـەربەخۆیی ویلایەتەکان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا جیاوازە بەپێی جیاوازی ئەو دۆکومێنتەی هەر یەك لە ویلایەتەکانی پێکهێناوە. هەر ویلایەتێك بەشداری لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا دەکەن وەك کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی بە قەد ئەو دەسـەڵاتانەی دەسـتوور پێـی دەدات، وەك: بەسـتنی پەیماننامەی نێودەوڵـەتی و ئەنجامـدانی دانووسـتانی نێودەوڵـەتی. وەك نـۆرمێکی گشـتیش یەکیەتیی فیدراڵ کەسی یاسایی سەرەکی پێکدێنێ لە یەکیەتییەکە و گوزارشت لـە هـەموو ویلایەتەکان دەکات لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا.

99- 34. ILM. 1995. P. 1298

١٠٠- هەمان سەرچاوە

دەستوور، لە دەوڵەتی فیدراڵیدا، سەرچاوەی دابەشکردنی دەسەڵاتە. دەستوور خۆی بۆ خۆی لە ڕێککەوتن پێکدێت لەنێوان ئەو قەوارە Entites سیاسیانەی، کە هەر یەکەو سەرکردایەتی هەرێمێك یان نەتەوەیەك یان کۆمەڵە کەسانێك دەکات، کە بەرژەوەندی و مێژوو و خاکی هاوبەشیان هەیە و دەیانەوێت لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی یەکگرتووی فیدراڵیدا ئەمانجەکانی خۆیان جێبەجێ بکەن. ئەوان لە لایەکەوە دەیانەوێت سەربەخۆ بن لە چوارچێوەی هەرێمەکانی خۆیاندا، لەولاشەوە دەیانەوێت هێزەکانیان یەك بخەن بەئامانجی دروستکردنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی بەهێزتر لە ڕووی سیاسی و ئابووری و سەربازییەوە. سەرەڕای ئەمانە ڕەنگە ریشەی ئەم یەکگرتنەش بگەڕێتەوە بۆ چەند ڕووداو و ڕاستییەکی مێژوویی وا بە جۆرێك وایان لێ بکات، کە لە چوارچێوەی یەك دەوڵەتدا بەرژەوەندیی گشتی خۆیان بتوانن باشتر بپارێزن.

بە چەند شێوەیەك دەستوور دەسەڵات بەسەر حکوومەتی ناوەندی و حکوومەتە هەرێمییەکاندا دابەشدەکات. هەندێ دەستوور دەسەڵاتەکانی حکوومەتی ناوەندی دیاریدەکەن و ئەوانەی دەمێننەوە دەدرێن بە حکوومەتی هەرێمەکان. هەندێ دەستووری دیکەش دەسەڵاتی حکوومەتی هەرێمەکان دیاری دەکات و ئەوانی دیکەش بۆ حکوومەتی ناوەندی دەهێڵێتەوە. دەستووریش هەیە دەسەڵاتی هەر یەکە لە حکوومەتی ناوەندی و حکوومەتەکانی ئەندام دیاری دەکات و سنوورداریان دەکات.

دەستووری عێراق ساڵی ٢٠٠٥ لە مادەی (١١٠)دا دەسەڵاتە حەسرییەکانی دەسەڵاتە فیدراڵییەکانی دیاریکردووە و لە مادەی (١١٤)دا دەسەڵاتە هاوبەشەکانی نێوان دەسەڵاتی فیدراڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکانی دیاریکردووە. لە مادەی (١١٥)دا ئاماژەدەکات، کە هەر شتێك کە لە دەسەڵاتە حەسرییەکانی دەسەڵاتە فیدراڵییەکاندا نەهاتبێت ئەوە لە دەسەڵاتی هەرێمەکاندایە و لە حاڵەتی ناکۆکیدا،سەبارەت بە دەسەڵاتە هاوبەشەکان، پێشەکی بۆ یاسای هەرێمەکان دەبێت.

شانبەشانی پیادەکردنی ڕۆژانە ڕێسایەکی یاسایی هەیە بەپێی هەندێ دەسەڵاتی سەروەری دەدرێن بە حکوومەتی مەرکەزی. لەوانە دارشتنی سیاسەتی دەرەوە و بەستنی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی و پەیمانی ئاشتبوونەوە و جاڕدانی جەنگ و پەیمانی سەربازی و کردنەوە و داخستنی پێوەندیی دیبلۆماسی و بە ئەندامبوون لە ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دەگرێتەوە. لە ڕووی ناوەخۆوە کاروباری دارایی و داڕشتنی بوجەی گشتی وڵات و سەرپەرشتی

کردنی کاروباری پێوەر و کێشـەر و دامەزرانـدنی سـوپا و بـەرگریکردن لـە گشـت وڵات لـە مەترسی دەرەوە و چاپکردنی دراو و لێدانی سکە و هەنـدێ دەسـەڵاتی گشـی تـریش دەچـنە خانەی دەسەڵاتەکانی حکوومەتی ناوەنـدەوە. ئـەو دەسـەڵاتەکانی دیکـەش، کـە دەمێننـەوە دەکەونە چوارچێوەی دەسەڵاتی حکوومەتی هەرێمە ئەندامەکان.

دابەشکردنی دەسەڵات لە دەوڵەتی فیدراڵیدا وا دەکات مەسەلەی گرینگ سەرهەڵبدەن لە یاسای نێودەوڵەتیدا، بە تایبەتی لـە ڕووی کەسـایەتیی یاسـایی نێودەوڵـەتی و یاسـابەندی و بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتییەوە.

بێگومان دەوڵەتی فیدراڵی کەسایەتیی یاسایی نێودەوڵەتی تەواوی هەیە، بەڵام دەستووری ویلایــەت یــان دەســتووری یەکیەتییــە ناوەندییەکــە و مومارەســەی بــاو لەســەر ئاســتی پێوەندییەکانی ویلایەتەکە لەگەڵ دەوڵەتەکانی تردا ئەهلییەتی یاسایی ویلایەتەکـە و توانـای یاسایی دیاریدەکەن بۆ چوونە نێو پێوەندیی نێودەوڵەتی یاساییەوە. ویلایەتی فیدراڵی دەتوانێ کەسایەتی یاسایی نێودەوڵـەتی جیـا لـە دەوڵـەتی فیـدراڵی وەدەسـت بـێنێ لەسـەر ئاسـتی نێودەوڵەتی لە ڕێگەی ڕێککەوتن یان پێزانین وەك ئەو حاڵەتەی لە کاتی سەرهەڵدانی دەوڵەتی نوێ ڕوودەدات[101]. دەبینین وەرگرتنی هەردوو کۆماری بیلارووسیا و ئۆکرانیای سۆڤێتی بە دوو ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا لە ساڵی ١٩٤٥ وەك پێزانینێك بوو بـە کەسـایەتی یاسـایی نێودەوڵەتییان، کە هیچ گومانێکیان لەسەر نییە.

لە مادەی (٥)ی بڕگە (٢)ی ڕەشنووسی یاسای پەیماننامەکان، کە لیژنەی یاسـایی نێودەوڵـەتی ئامادەی کردبوو هاتووە: ((ویلایەتە فیدراڵییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا لە توانایانـدا هەیـە پـەیمان ببەستن ئەگەر دەستووری فیدراڵی دانی پێدانا و بەستنی پەیمانەکە لە چوارچـێوەی ئـەم دەسـەڵاتانە بوو))، بەڵام ئەم مادەییە لە کۆنفرانسی ڤیەننا لەبارەی یاسای پەیماننامەکان ڕەتکرایەوە بە بیانووی ئەوەی، کە ئەم حوکمە لە دەرەوەی ئەرکی کۆنفرانسەکەیە. بیانووی سـەرەکی ڕەتکـەرەوەکان ئـەوە بوو گوایە ئەم مادەیە ماف بە لایەنی سێیەم دەدات دەست وەرداتـە کاروبـاری نـاوەخۆی دەوڵەتـە فیدراڵییەکان لە ڕێگەی داواکردن بۆ شرۆڤەکردنی ئەحکامی دەستوورەکانیان. هەروا پێیانوایە ئـەم مادەییە پرسیی یەکلاکردنـەوەی کێشـەی کەسـایەتیی یاسـایی لـە ئـەرکی یاسـای نێوەخۆییـەوە دەگوازێتەوە بۆ ئەرکی یاسای نێودەوڵەتی[102].

101- I. Brownlie, Principles. P.75
102- A/ conf, 39/SR.8, 28 April. 1969

ئەگەرچی دەستووری ناوەندی لە کاتی دابەشکردنی دەسەڵاتدا هەندێ جار جەخت دەکاتە سەر کۆتبەندکردنی دەسەڵاتی ویلایەتەکان سەبارەت بە بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی، بەڵام پراکتیکی نێودەوڵەتی مافی هەر ویلایەتێکی چەسپاندووە، کە دەبێ ئەوەندە کەسایەتیی یاسایی نێودەوڵەتی هەبێت، بە شێوەیەك زەمانەتی ئەوە بکات، کە بتوانێ هەندێ لەو پەیماننامانە ببەستێ، کە بە شێوەیەکی توندوتۆڵ بەستراون بە بەرژەوەندی ویلایەتەکەوە و زەروورەتی ئاسایشی نێودەوڵەتییەوە. لۆترپاخت (Lauterpacht) لە ڕاپۆرتێکیدا لەبارەی یاسای پەیمان، دەڵێت: ((ئەو پەیواتانەی ئەندامەکانی یەکیەتییەکە لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دەیبەستن، بەپێی یاسای نێودەوڵەتی بە پەیمان دادەنرێن)).[103] وێڕای ئەوەش بە ئەزموون دەرکەوتووە دەوڵەتە بیانییەکان جگە لە هەندێك حاڵەت نەبێ، ئامادە نین دانبنێن بە پێگەی کەسی یاسایی و نێودەوڵەتی تەواوی ئەندامەکانی یەکیەتیی فیدراڵیدا، دەبینین بەشداریکردنی ڕاستەوخۆی ئەندامەکانی یەکیەتیی فیدراڵ لە پێوەندییە یاساییە نێودەوڵەتییەکاندا مەسەلەیەکی ئاڵۆزە، چونکە دەوڵەتە بیانییەکان وای بە باشتر دەزانن مامەڵە لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندیدا بکەن.[104]

یاساناسانی تر هەن دان نانێن بە کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی ئەندامانی یەکیەتیی فیدراڵدا، بۆ نموونە فیتسمۆریس (Fitzmourice) ئاماژەی داوە، کە ئەندام لە یەکیەتیی فیدراڵیدا وەك بریکارێك بۆ ئەو دەوڵەتە فیدراڵییە ناوەندییە مامەڵەدەکات، کە تەنیا خۆی کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی هەیە تەنیا ئەویش ئەو قەوارەیەیە، کە پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان ئیلزامی دەکەن و بەرپرس دەبێ لە جێبەجێکردنیان.[105]

ناکرێ ئەم بۆچوونە پەسەندبکرێ تەنیا لە حاڵەتێکدا نەبێ، ئەویش کاتێك یەکیەتییە فیدراڵییەکە لە چەند هەرێمێك پیکدێت، کە پێشتر دەوڵەت بوون. ئەو کات پێوەندیی نێوانیان توخمی نێودەوڵەتی وەردەگرێ و دوایەش یەکیەتیی فیدراڵی وەك وەکیلێك بۆ دەوڵەتە یەکگرتووە فیدراڵییەکان ڕەفتار دەکات، وەك ئەو حاڵەتەی لە سویسرا هەیە.

لە چەند بارێکی دیکەدا هەندێ لە ویلایەتەکان بەرەو فرەوانبوونی دەسەڵاتەکانیان هەنگاودەنێن بە شێوەیەك بە تەواوی لە دەوڵەتی سەربەخۆ نێزیك دەبنەوە. دەبینین دەستووری

103- Yearbook of the ILC,1953, VOL.11, P.139

١٠٤- ا. ا. لوکاشوك: یاسای نێودەوڵەتیی گشتی، بەشی گشتی، مۆسکۆ ل ٣١٠

105- Yearbook Of the ILC, 1958. VOI.11, P.24.

تەتەرستان، کە کۆمارێکە لە چوارچێوەی یەکیەتیی فیدراڵی رووسیدا، لـە سـاڵی ١٩٩٢بـەم شێوەیە پێناسەی پێگەی یاسایی کۆماری تەتەرستانی کردووە: ((تەتەرستان دەوڵەتێکە خاوەن سەروەرییە و کەسـێکە لـە کەسـەکانی یاسـای نێودەوڵـەتی)) و ((خـۆی سیاسـەتی دەرەوەی دادەرێژێت)). ڕوونـە ئـەم پێگـە یاسـاییە بـە لای رووسـیاوە سـنووری یەکیـەتیی فیـدراڵی دەبەزێنێ. لە بەر ئەمەش دادگەی دەستووری لە یەکیەتیی فیـدراڵی رووسـیدا سـاڵی ١٩٩٢ ئاماژەی داوە، کە ئەو ئەحکامانەی سەبارەت بە سـەروەری نێودەوڵـەتی تەتەرسـتان هـاتوون لارییان هەیە لەگەڵ ئەو پێگە دەستوورییەی کە یەکیەتییـە فیدراڵییەکـە هەیـەتی.[١٠٦] لـە رووی دەسەڵاتی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتییەوە دەوڵەتە فیدراڵییە جیاجیاکان سیستەمی جیاجیایان داناوە بەپێی پەیمان یان ئـەو دەسـتوورەی، کـە دەسـەڵات لـەنێوان ویلایەتـەکان و یەکیەتیی ناوەندی دابەش دەکات. دەبینین لە هەندێ باردا هەندێ لە ئەندامەکان پێش ئـەوەی بێنە یەکیەتییەکەوە هەندێ مەرج بۆ ئەوە دادەنـێن. بـۆ نموونـە دەسـتووری سویسـرا مـافی بەستنی پەیمان لەگەڵ دەوڵەتە بیانییەکان سـەبارەت بـە کێشـەکانی تایبـەت بـە ئـابووری و پێوەندی سنوور و کاروباری پۆلیس دەداتە کانتۆنـەکان. دەسـتووری ئەمـەریکاش دەسـەڵاتی بەستنی پێوەندی دەرەوەی داوەتە تەنیا حکوومەتی فیدراڵی. وێڕای ئەوەش هەندێ لە ویلایەتە ئەمریکییەکان رێککەوتننامە دەبەستن لەگەڵ دەوڵەتی بیانی یان ویلایەتەکانی دیکە لـەبارەی دامەزراندن و نوێکردنەوەی ڕێ و بانی خێرا و پردی نێودەوڵەتی، ئەویش لـە پـاش ڕاوێـژکردن لەگەڵ دەسەڵاتە فیدراڵییەکاندا.

دەستووری بۆسنا - هیرسۆگۆڤینیا لە مادەی (٣)یدا دەڵێت: ویلایەتـەکان مافیـان هەیـە پێوەندیی تایبەت دامەزرێنن لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێیەکان لە چوارچێوەی سـەروەری بۆسـنە و هیرسـۆگۆڤینیا و یەکیەتییـە هەرێمێیەکانـدا، هـەر ویلایـەتێکیش بـۆی هەیـە بچـێتە رێککەوتننامەوە لەگەڵ دەوڵەت و رێکخراوی نێودەوڵەتی بە ڕەزامەندیی کۆمەڵەی پەرلەمانی Parliamentary Assembly و کۆمەڵەی پەرلەمانیش بۆی هەیە بە یاسایەك بڕیاربـدات، کە هەندێ لە جۆرەکانی پەیمان ئەم جۆرە ڕەزامەندییە ناخوازێ.[١٠٧]

١٠٦- ا. ا. لوکاشوك هەمان سەرچاوە ل ٣١٢

١٠٧- یەکەتیی فیدراڵی بۆسنا و هیرسۆگۆڤینا لە دوو ویلایەت پێکهاتووە: ١ — یەکەتیی بۆسنا و هیرسۆگۆڤینا ٢ —کۆماری سربسکە. ئەم یەکیەتییە لە ساڵی ١٩٩٥ بەپێی رێککەوتننامەی دایتون پێکهات.

دەستووری عێراق باسی مافی هەرێمی کوردستانی نەکردووە بۆ بەستی پەیمانی نێودەوڵەتی، بەڵام بە کردەوەی ڕۆژانەی هەرێمی کوردستان و دەوڵەتانی بیانی دانراوە بەو مافەدا بە شێوەیەکی بێ دەنگی. بەڵگەش ئەوەیە کە ئێستە زیاتر لە بیست کونسولگەری بیانی لە هەولێردا هەن و زۆرینەی زۆریان لەپاڵ ئەرکی کونسولگەریدا ئەرکی دیبلۆماسیش جێبەجێدەکەن، ئەمەش تەنیا لەگەڵ کەسی یاسای نێودەوڵەتیدا ئەنجامدەدرێت.

ئەو ڕاستییانەی سەرەوە ئەوە دەگەیەنن، کە ئەو بنەما گشتییانەی دەستووری یەکیەتیی فیدراڵی و دەستووری هەر هەرێمێکیان لەسەر دروستکراوە لەگەڵ مومارەسەی بەکردەنیی هەرێمە فیدراڵییەکان سنووری کەسایەتیی نێودەوڵەتی هەرێمەکان دیاری دەکەن. واتە دەستوور هەرچەندە رادیکاڵ و نەرم بێت و سەردەمانە و دوور لە توندڕۆیی بێت، ئەوەندە دەسەڵاتی هەرێمەکان فرەوانتر دەبن و پێوەندیی نێوان ئەندامەکانی یەکیەتییەکە پتەوتر دەبن. پێچەوانەی ئەمەش ڕاستە. پێڕەوکردنی سیاسەتی گوماندار و جیاوازی و رەگەزپەرستانە و تایفەگەری و کۆنەپەرستانە و ناشارستانییانە لە لایەن حکوومەتی ناوەندەوە بەرامبەر هەرێمەکان دەبنە هۆکاری دوورکەوتنەوەی هەرێمەکان لەیەکدیی و دروستبوونی کێشە و گەڕان بە دوایی شێوەیەکی ی جێبەجێکردنی مافی چارەنووسدا.

لە بەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە، دەکرێ بگەینە بەرئەنجامی ئەوەی، کە ناوەڕۆکی دەستووری نێوەخۆیی یەکیەتیی فیدراڵی ویلایەتەکان و مومارەسەی بەکردەنیی ویلایەتەکان بازنەی کەسایەتیی یاسایی ویلایەتەکان یەکلادەکەنەوە. پێزانینیش بەو کەسایەتییە، هەرێمەکە دەگوازێتەوە بەرەو کەسایەتییەکی یاسایی نێودەوڵەتی کاملتر.

٣- دەوڵەتی سەروەریی ناتەواو:

دەوڵەتی بێ سەروەری کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی هەیە، بەڵام لە هەندێ کاروباری نێودەوڵەتیدا کۆتبەندکراوە و ناتوانێ پیادەی بکات، چونکە بەستراوە بە دەوڵەتێکی ترەوە بەپێی ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی.

لە هەمان کات ئەم دەوڵەتانە قەوارەی سەربەخۆیی یاسایی خۆیان و خاوەنداریێتیی هەرێمییان و تەبەعییەتی هاووڵاتیانیان بۆ ئەو هەرێمە بە لای خۆیانەوە دەپارێزن.

یاسای نێودەوڵەتی چەند جۆرێك لە دەوڵەتی بێ سەروەریی بەخۆوەی دیوە. ئەوانیش دەوڵەتە تابیعەکان و دەوڵەتی پارێزراو (محمیة) و ئەو هەرێمانەن کە خراونەتە ژێر سیستەمی مەندات و هەروا سیستەمی ویسایەتەوە.

١- سیستەمی پاشکۆیی تەبەعییەت (Protectorate) و پاراستنی نێودەوڵەتی بەپێی سیستەمی تەبەعییەت دەوڵەتە تابیعەکە لەگەڵ دەوڵەتێکی تر بە پێوەندییەکی یاساییەوە دە بەسترێ و سەربەخۆیی دەرەکی و هەندێ لە دەسەڵاتە نێوەخۆییەکانی لە دەست دەدا بۆ ئەوەی دەوڵەتە (مەتبووعە)ـەکە بیانگرێتە ئەستۆ.[١٠٨]

لە حاڵەتی دەوڵەتی پارێزراویشدا (Protected State) قەوارە پارێزراوەکە پێگە یاساییەکەی وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەپارێزێ، بەڵام دەچێتە پێوەندییەکی بەڵێنی لەگەڵ دەوڵەتێکی تر و دەسەڵاتی نێوەخۆیی و دەرەکی گرینگ دەداتە ئەمەی دوایی.[١٠٩]

جۆری پێوەندیی نێوان هەردوو لا و سرووشتی پێگەی یاسایی و ماف و ئەرکی قەوارەی (تابیع)یان پارێزراو دەگەڕێتەوە بۆ ڕێککەوتننامەی نێوان هەردوو لا و هەڵوێستی لایەنەکانی سێیەم بەرامبەر ئەو پێوەندییە. بۆ نموونە پەیماننامەی (فاس) ساڵی ١٩١٢، کە لەنێوان فەرەنسا و مەغریب بەسترا، مافی پیادەکردنی هەندێ ئەرکی سەروەری دایە فەرەنسا لە جیاتی مەغریب بە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانیشەوە. وێڕای ئەوەش دادگەی دادی نێودەوڵەتی تاکیدی کرد، کە مەغریب بە دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری دەمێنێتەوە پێوەندیی هەر چۆنێك بێت بە فەرەنساوە، ئەویش بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیەی باسکرا.[١١٠] ئەمە واتە قەوارە پارێزراوەکە وەك دەوڵەت سەروەرییە فەرمییەکەی و پێگە یاساییەکەی خۆی دەپارێزێ و بەم سیفەتە لە هەموو ئاستێکی نێودەوڵەتیدا مامەڵەدەکات بەپێی ئەحکامەکانی ئەو ڕێککەوتنەی نێوان خۆی و دەوڵەتە پارێزەرەکە، کە مۆری کردووە، بەڵام ڕادەی ئەو دەسەڵاتانەی دراونەتە دەوڵەتی پارێزەر و شێوازی کۆتایی هێنانی ڕێککەوتننامە مۆرکراوەکە لە هەر حاڵەتێکدا جیاوازییان هەیە. لە هەندێك حاڵدا دەقی ڕێککەوتننامە تاکیددەکاتە سەر ئیلتیزامکردنی دەوڵەتی پارێزراو بە ڕاوێژکاری دەوڵەتە پارێزەرەکەوە یان پێڕەوکردنی ڕێنماییەکانی لە رووی کاروباری دیپلۆماتی و پێوەندییەکانی دەرەوە. بۆ نموونە کۆمەڵەی گەلان کاتی خۆی قایل نەبوو (Liechtenstein) بێتە ریزییەوە بە بیانووی ئەوەی ئەم قەوارەیە لە توانایدا نییە ئەو ئیلتیزاماتانە جێبەجێ بکات، کە پەیمانی کۆمەڵە خستییە ئەستۆی دەوڵەتە ئەندامەکانی بەو پێیە دەوڵەتی خاوەن سەروەرین، وەك: نوێنەرایەتی

108- Oppenheims International Law, P.266
109- Crawford, Creation of statehood PP.187-208
110- ICJ, Reports, 1952, PP.176, 188

دیپلۆماتی[111]. ئەم ڕەتکردنەوەیە لە کاتێکدا هات ئەو دەوڵەتە لایەنێك بوو لە دادگەی دادی نێودەوڵەتی و لایەنێکیش بوو لە کێشەی(Nottebohm)، کە خرابووە پێش دادگەکە[112]. ئەم مافەش تەنیا دەوڵەتەکان هەیانە. هاتنەڕیزی (Liechteustein)یش بۆ ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە پایزی ساڵی ١٩٩٠ ئەنجامدرا.

٢- **سیستەمی مەندات** Mandate **"الانتداب"**:

دوای سەرکەوتنی دەوڵەتە کۆلۆنیالیزمییەکان لە شەڕی یەکەمی جیهاندا بە سەر ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی و ڕووخانی رووسیای قەیسەری، دەوڵەتە سەرکەوتووەکان پەنایان بردە بەر دانانی سیستەمێکی یاسایی نێودەوڵەتی وا کە ڕێیان بدات دەستبگرن بە سەر سامانەکانی ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیدا. لە پێناو ئەوەشدا سیستەمی مەنداتیان داهێنا، کە مادەی (٢٢) لە دەستووری کۆمەڵەی گەلان دایڕشت. ئەم دەستوورەش پەیمانی ئاشتەوایی ساڵی ١٩١٩ داینابوو.

لە مادەی ٢٢ دا هاتووە، کە ئەم هەرێمانە بەپێی ئەو پرەنسیپە هەڵدەسووڕێنرێن، کە دەڵێت: ((خۆشگوزەرانی و پەرەسەندنی ئەم جۆرە گەلانە ئەمانەتێکی پیرۆزە لە ئەستۆی گەلانی پێشکەوتوو دایە...)) بۆ پیادەکردنی ئەم پرەنسیپە ئەرکی ڕابەرایەتی کردنی ئەم گەلانە درایە ((ئەو گەلە پێشکەوتووانەی کە بە هۆی سەرچاوە و ئەزموون و پێگەی جوگرافییان دەتوانن بەرپرسیارێتی بگرنە ئەستۆ...)).

ئەو هەرێمانەی کە سیستەمی مەندات ئەو کاتە دەیگرتنەوە بەپێی مادەی (٢٢) کرابوون بە (٣) پلەوە. بەپێی مەنداتی پلە (A) هەر یەك لە عێراق و ڕۆژهەڵاتی ئەردەن و فەڵەستین خرانە ژێر مەنداتی بەریتانیاوە و سوریا و لوبنانیش خرانە ژێر مەنداتی فەرەنساوە. مادەی(٢٢) وای دانا ئەم وڵاتانەی، کە سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون ((بە پلەیەکی پێشکەوتن گەیشتوون، کە بواربدات بە شێوەی کاتی دان بە بوونیاندا بنرێ وەك دەوڵەتی سەربەخۆ، بەڵام بە مەرجێ لە هەڵسوڕانی کاروباریاندا پەنا ببەنە بەر ڕێنمایی دەوڵەتی مەنداتۆر تا ئەو ڕۆژەی دەتوانن خۆیان هەڵسوڕانی هەموو کاروباریان دەگرنە ئەستۆ...)).

گەلانی ئەفریقیای ناوەڕاستیش، کە برێتی بوون لە کامیرۆن و تۆگۆ و تەنجانیقا و رواندا و

111- Report of the 5th Committee of the League 6.12.1920
112- 22. ILR .P.349

بووروندی لە بازنەی مەنداتی پلە (B) دانران و لە بەرئەوەی ئەم گەلانە لە ڕووی پێشکەوتنەوە لە دواوەی کۆمەڵەی یەکەم دەهاتن، ئەوە ئەرکی بەڕێوەبردنی هەرێم بە دەوڵەتی خاوەن مەندات سپێردرا، بەو مەرجەش ڕەچاوی بەرژەوەندی مادی و مانەوی دانیشتووانی بکات لەسەر بناخەی ئازادی ئەم گەلانە و یەکسانی لەگەڵ گەلانی تردا.

مەنداتی پلە (C) یش کەناری باشووری ڕۆژئاوای ئەفریقیا/ نامیبیا/ و گینیای نوێ و دوورگەی ساموا و کۆلۆنە ئەڵمانییەکانی باکووری هێڵی یەکسان و دوورگەکانی (کارۆلین)ی دەگرتەوە. ڕێدرا بە دەوڵەتی خاوەن مەندات ئەم هەرێمانە وەك بەشێك لە هەرێمەکانی خۆی بەڕێوەببات لەگەڵ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییە مادی و مانەوییەکانی دانیشتووانی و ئازادییان.

ئەرکی لیژنەی مەنداتی نێودەوڵەتی هەمیشەیی چاوەدێری بەڕێوەبردنی دەوڵەتە مونتەدەبەکان بوو بۆ ئەو هەرێمانەی لەژێر مەنداتیانن، ئەویش بە نۆڕینی ئەو ڕاپۆرتانەی، کە پێوستە دەوڵەتە پێوەندیدارەکان بەرزبکرێنەوە بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان بە شێوەی خولی.

بەپێی سیستەمی مەندات هەر هەرێمێك، کە ئەم سیستەمە دەیگرتەوە خاوەن قەوارە یاسایییە تایبەتەکەی خۆی بوو. ئەمەش ڕادە و فرەوانییەکەی دەوەستایە سەر جۆری مەندات و پلەکەی. پیادەکردنی سەروەریش لەنێوان دەوڵەتە خاوەن مەنداتەکان و کۆمەڵەی گەلان و هەرێمەکە دابەش ببوو بە شێوەیەك ڕێژەکەی بە گوێرەی جۆری مەنداتەکە جیاوازبوو.[113]

ئەو دەوڵەتانەی خرابوونە ژێر سیستەمی مەنداتەوە زۆرینەیان ڕزگاریان بوو و سەربەخۆییان وەرگرت و بوونە ئەندام لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، بەڵام ئەو هەرێمانەی ئازاد نەکرابوون تاوەکو دووەمین شەڕی جیهان خرانە ژێر سیستەمی چاوەدێرییەوە (ویسایە)، کە دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان دایهێنا.

سیستەمی مەندات و کوردستان:

ساڵێك دوای شەڕی یەکەمی جیهانی نوێنەرانی هەر سێ دەوڵەتی زلهێز بەریتانیا و فەرەنسا و رووسیا دەستیان کردە وتووێژی نهێنی بۆ دابەشکردنی میراتەکانی بەرەی ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیدوای دۆڕاندنیان. بەم جۆرە لە ١٩١٦/٥/١٦ پەیمانی سایکس - پیکۆیان ئیمزاکرد. بەپێی ئەم پەیمانە رۆژئاوای سوریا و لبنان ویلایەتی ئەدەنە درانە فەرەنسا و عێراقی

١١٣- علی صادق أبو هیف :یاسای نێودەوڵەتیی گشتی. الاسکندریە، ل ١٠٠

عەرەبی و بەندەرەکانی عەکا و حەیفا درانە بەریتانیا و ئەرمەنستانی تورکیا و باکووری کوردستان درانە رووسیا[114]، بەڵام دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بەلشەفی لە رووسیا لە ساڵی ١٩١٧ رووسیا پەیمانەکەی ئاشکراکرد و لێی کشایەوە .

دوای سەرکەوتنی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە شەڕدا کۆنگرەی سان ریمۆ لە شاری سان ریمۆ لە ئیتاڵیا لە ١٩-١٩٢٠/٤/٢٦ بە ئامادەبوونی سەرۆکوەزیرانی بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و باڵیۆزی ژاپۆن بەسترا. لەم کۆنگرەیەدا باسی چارەنووسی ناوچەکە و گەلانی رۆژهەڵات کرا و لە ئەنجامدا بەپێی پەیمانی سان ریمۆ، کە لە ١٩٢٠/٤/٢٥ ئیمزاکرا، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دابەشکراو و سیستەمی مەنداتی بۆ داڕێژرا. سوریا و لوبنان خرانە ژێر مەنداتی فەرەنساوە و عێراقی عەرەبی، واتا ویلایەتی بەغداد و بەسرە و فەڵەستین و رۆژهەڵاتی ئوردن خرانە ژێر مەنداتی ئینگلیزەوە و پەیمانیش درا بە جوولەکەکان وڵاتێکی سەربەخۆیان بۆ پێکبهێنرێت. لەبارەی کوردستان بڕیاردرا بە پەیمانی سیڤەر سەربەخۆیی کوردستان دابینبکرێت، واتا باکووری کوردستان ویلایەتی موسل، کە کوردستانی باشوور دەگرێتەوە بکرێ بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ.[115]

لە ١٩٢٠/٨/١٠ پەیمانی سیڤەر لەنێوان تورکیا و دەوڵەتە هاوپەیمانەکانبەسترا. بەپێی مادەکانی ٦٢ و ٦٣ و ٦٤ی ئەم پەیمانە، دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری کوردستان پێکبهێنرێت و مافیش درایە باشووری کوردستان بچێتە پاڵی[116]. ئەم داننانە بە مافی چارەنووسی گەلی کورددا لەسەر بنەماکانی مادەی ٢٢ی دەستووری رێکخراوی کۆمەڵەی نەتەوەکان League of Nations داڕێژرابوو. بەپێی ئەم مادەیە مەندات ئەو پێکهاتانە دەگرێتەوە ((کە جاران سەر بە ئیمپراتورییەتی تورکی بوون و گەیشتوونەتە رادەیەکی پێشکەوتن، کە دەکرێ دانبنرێت بە بوونیاندا وەك دەوڵەتی سەربەخۆ بە شێوەیەکی کاتی، لەژێر ئامۆژگاری و یارمەتی ئیدارەی دەوڵەتی مەنداتۆر تا ئەو کاتەی دەتوانن خۆیان لەسەر پێی خۆیان راگرن. ویستی ئەم پێکهاتانە دەبێت بە شێوەیەکی بنەڕەتی بەهەند وەربگیرێت لە هەڵبژاردنی دەوڵەتی مەنداتۆردا)).[117]

114- http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Sykes-Picot_Agreement
115- http://en.wikipedia.org/wiki/San_Remo_conference#Text_of_the_Resolution
116- The Treaty Of Peace Between The Allied And Associated Powers And Turkey Signed At Sevres August 10'1920
117- http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp#art22

سەرهەڵدانی دەوڵەتی تازەی تورکیا بەسەرکردایەتی مستەفا کەمال و ناتەبایی کورد و هەڵخەڵەتانی بە بەڵێنەکانی ئەو سەرکردە تورکە و بەریتانیا هەموو هەوڵەکانی دیپلۆماتی کوردی بەناوبانگ شەریف پاشای پووچەڵکردەوە و پرۆژەی دروستکردنی دەوڵەتی کوردی لەباربرد، دوای هەولێکی زۆر لە رێگەی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەریتانیا توانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی دەوڵەمەند بە نەوت و ئاو بخاتە پاڵ عێراق.

لە کۆنگرەی سان رێمو عێراق خرابووە ژێر مەنداتی بەریتانیاوە. لە لائیحەی مەنداتدا هاتووە، کە هیچ حوکمێك لەم لائیحەیەدا رێگە لە مەنداتۆر ناگرێت، کە ئیدارەیەکی سەربەخۆ لە ناوچە کوردییەکان پێکبهێنێت.[١١٨]

لە کاتی ئامادەکاریدا بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزرێنەر (المجلس التأسیسی) حکوومەتی عێراق لە ١٩٢١/٧/١١ بەیاننامەیەکی دەرکرد و تێیدا دەڵێت: ((ئەنجومەنی وەزیران پێیوایە، کە ناوچە کوردییەکان مافی تەواویان هەیە بەشداری بکەن یان نەکەن لە هەڵبژاردنەکە.. ئەم هەڵوێستە ناکرێتە بەهانە بۆ وەرگرتنی کردەکاری دژی کوردەکان لە داهاتوودا، بەڵام حکوومەتی عێراق ئارەزوودەکات دانیشتووانی ناوچە کوردییەکان لەگەڵیدا بەشداربن و لە دەوڵەتی عێراق جیانەبنەوە))[١١٩] .

دوای ئەو گۆڕانکارییانەی ئاماژەمان پێکرد، پەیمانی لۆزان بۆ رێکخستنەوەی بەرژەوەندییەکان لە باری تازەدا ئامادەکرا. هەڵوەشانەوەی پەیمانی سیڤەر، بە هەموو ئەو مافانەوە کە تێیدا بوون، یەکێك بوو لە ئەرکە گەورەکانی ئەم پەیمانە.

بەشی سێیەمی پەیمانەکە لەژێر ناونیشانی پاراستنی کەمایەتییەکان لە مادەی ٣٧-٤٤ باسی دابینکردنی مافی کەمایەتییەکان دەکات. لە کاتێکدا بە هیچ جۆرێك ناوی کورد نەهاتووە، تەنیا ئەوە نەبێ، کە لە مادەی ٣٨دا دەڵێت: ((حکوومەتی تورکی پابەند دەبێ، کە پاراستنی تەواوەتی و پڕ دابین بکات بۆ ژیان و ئازادیی گشت دانیشتووانی لە تورکیا بەبێ جیاوازی نەتەوە و زمان و رەگەز و ئاین.

١١٨- عبد الرزاق الحسني: تاريخ العراق السياسي الحديث، بغداد، ١٩٥٧، ص ١٧٢.

١١٩- هەمان سەرچاوەی پێشوو.

گشت دانیشتووانی تورکیا بۆیان هەیە بە ئاشکرا و بە تایبەت و بە ئازادیی پیڕەوی ئاین و باوەڕی خۆیان بکەن...))[120]، بەڵام مادەکانی ٣٩-٤٤ تەنیا بۆ مافی کەمایەتییە غەیرە ئیسلامەکان تەرخانکراون، ئەگەرچی کورد بە تەنیا چەندەها جار بەقەد ئەوان دەبوو. ئەمەش باشترین بەڵگەیە بۆ هەڵوێستی نایەکسانی و دووڕوویی و درۆزنانەی وڵاتانی ئیمپریالیزم و پێشێلکردنی مافی نەتەوە چەوساوەکان و لەتلەتکردنیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان.

لە پێناو پاراستنی کەمە ئاینییەکان و نەتەوەکانی ناو دەوڵەتی تورکیا لە مادەی (**٣٧**)دا ئاماژەدەکەن، کە ((تورکیا پابەندە کە ئەو بنەمایانەی لە مادەکانی **٣٨-٤٤**دا هاتوون بە یاسای بنەڕەتی دادەنرێن و ناکرێ هیچ یاسایەك و هیچ رێنماییەك و نە کاری فەرمی ناکۆکبن یان یەکنەگرنەوە لەگەڵ ئەم بنەمایانە، هەروەها هیچ یاسایەك و رێنماییەك و کارێکی فەرمی لە سەروویانەوە نابێت))[121].

نە دەوڵەتە ئیمپریالییەکان و نە دەوڵەتی تورکیا ئیلتیزامەکانیان بەرامبەر بە گەلی کوردستان جێبەجێ نەکرد. نەوەك هەر رێگەی جێبەجێکردنی مافی بڕیاردانی چارەنووسیان لێگرت، بگرە لە سادەترین مافی کولتووری و زمانەوانی بێبەشیان کرد و دەیان ساڵ نکۆڵیان لە بوونی دەکرد وەك گەلێکی خاوەن رەگەز، زمان، خاك، مێژوو، کولتوور، هەست و نەست و نەریتی هاوبەش.

کوردستانی باشوور لەجیاتی ئەوەی بخرێتە ژێر مەنداتەوە بەسترا بە عێراقەوە، بەڵام گەلی کورد بەردەوام بوو لەخەبات تاوەکو لە ١٩٢٢/١٢/٢٤ حکوومەتی بەریتانیا و حکوومەتی عێراق بەیاننامەیەکی هاوبەشیان دەرکرد لەبارەی داننان بە حکوومەتەکەی شێخ مەحمودی نەمردا، کە لە سلێمانی لە ١٩٢٢/١٢/١٠ دامەزرا. لە بەیاننامەکەدا هاتبوو: ((حکوومەتی بەریتانیا و حکوومەتی عێراق داندەنێن بە مافی دانیشتووانی کوردی ناو دەوڵەتی عێراقدا، کە دەوڵەتێکی کوردی پێکبهێنن لە چوارچێوەی ئەم سنوورەدا. هەردوولا هیوادارن کە گشت لایەنە کوردەکان لە زووترین کاتدا بگەنە رێککەوتن لەنێوان خۆیاندا سەبارەت بە شێوازی ئەو حکوومەتەی دەیانەوێ و سنوورەکانی و دەسەڵاتەکانی و هەروەها هیوادرین بەرپرسانی خۆیان

١٢٠- بۆ دەقی پەیمانەکە بڕوانە:

http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

١٢١- هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بنێرن بۆ بەغدا بۆ باسکردنی پێوەندی ئابووریان لەگەڵ حکوومەتی بەریتانیا و عێراقدا...))[122].

بەڵام لەجیاتی جێبەجێکردنی ئەم بەڵێنە هەردوولا هێرشیان بردە سەر حکوومەتی کوردستان و دوای شەڕێکی سەختی ناهاوتا لەناویان برد بەیارمەتی سەرەکی دوژمنە مێژووییە سەرەکییەکەی کورد، کە ئەویش ناتەبایی و ناکۆکی ناوەخۆی خۆیەتی.

لە ١٩٢٥/١٢/١٦ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری دا بەتەواوی ویلایەتی موسل، بە کوردستانی باشوورەوە، بخاتە پاڵ عێراق. بەم جۆرە باشووری کوردستان بووە بەشێك لەم دەوڵەتەی عێراقە، کە لە سەرەتای دامەزراندنییەوە تاوەکو ئێستە دووچار و گیرۆدەی ئەم پرسەیە. بەمەش بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد چووە قوناغێکی نوێوە.

عێراق لە ١٩٣٢/١٠/٣ بووە ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان[123]، بەمەش مەندات کۆتایی هات و عێراق بووە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سەبارەت بە پرسی کورد، عێراق لە داوای ئەندامێتییەکەیدا خۆی پابەندکردووە، کە زمانی کوردی شانبەشانی زمانی عەرەبی بکاتە زمانی فەرمی لەو دەڤەرانەی کورد زۆرینەیە و بەڵێن دەدات، کە ئەو ئیلتیزامانەی پێوەندییان هەیە بە کەمە ئەتەنی و ئاینی و زمانەوانییەکانەوە ئیلتیزامی نێودەوڵەتین و ناکرێ بگوڕدرێن بەبێ رەزامەندی کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەر ئەندامێکی ئەم رێکخراوە مافی هەیە سەرنجی کۆمەڵە رابکێشێ بۆ پێشێلکردنی ئەو ئیلتیزامانە یان تووشی هەڕەشەبوونیان. لەم حاڵەتانەدا ئەنجومەنی کۆمەڵە بۆی هەیە پەنابەرێ بۆ کردەکاری گونجاو. ئەم ئیلتیزامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەپێی رێککەوتنێك گواستراوەتەوە بۆ رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی ئێستە.

٣- سیستەمی چاوەدێری "وصاية" :

پاش ئەوەی دووەمین شەڕی جیهان کۆتایی پێهات و کۆمەڵەی گەلانیش نەما، سیستەمی مەندات گۆڕایە سیستەمی چاوەدێری بەپێی فەسڵی ١٢ و ١٣ ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان. مادەی (٧٦) لە دەستوورەکە ئاماژەی دا، کە ئامانجە سیاسییەکانی سیستەمی چاوەدێری برێتییە لە چەسپاندنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و هەوڵدان بەرەو

١٢٢- **عبد الرزاق الحسني:** هەمان سەرچاوەی پێشوو.

١٢٣- **عبد الرزاق الحسني:** هەمان سەرچاوەی پێشوو.

پێشکەوتنی دانیشتووانی هەرێمی ژێر چاوەدێری لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئـابووری و فێرکردنەوە و پێشکەوتنی بەردەوام بەرەو ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆیی بەپێی هەلومەرجی هـەر هەرێمێك و گەلێك بە گوێرەی ئارەزووی ئەم گەلانە کە بەوپـەڕی ئازادییـەوە گوزارشـتی لـێ دەکەن و بەپێی ئەو مەرجانەی لە ڕێککەوتننامەکانی چاوەدێری دێن.

مادەی ٧٧ی دەستووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان ئـەو هەرێمانـەی سیسـتەمی چـاوەدێری دەیانگرێتەوە بەم جۆرە دیاریکردووە:

١- ئەو هەرێمانەی پێشتر سیستەمی مەندات دەیانگرتنەوە.

٢- ئەو هەرێمانەی لە دەوڵەتە دوژمنکارەکان دابڕاون لە ئاکامی دووەمین شەڕی جیهانی.

٣-ئەو هەرێمانەی کە دەوڵەتانی بەرپرس لە کاروباریان بە ئارەزووی خۆیان دەیانخەنـە نـاو سیستەمی چاوەدێرییەوە.

دەستوورەکە پرسیی دیاریکردنی کام لەو هەرێمانەی لـە سـەرەوە باسـکران دەخرێنـە نـاو سیستەمی چاوەدێرییەوە و بە چ مەرجێك بەجێهێشت بۆ ئەو ڕێککەوتننامانـەی، کـە دواتـر لەنێوان دەوڵەتە پێوەندیدارەکان و بە سەرپەرشتی ئەنجومەنی چاوەدێری دەبەسترێن.

ئەو دەوڵەتانەی هەرێمەکانی ژێر مەنداتیان وەرپێـوەدەبرد بـە دەنگـی دەسـتووری نەتـەوە یەکگرتووەکانەوە هاتن و دەستیان لە هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتیان بەردا بۆ ئەوەی بخرێنە ژێـر سیستەمی چاوەدێرییەوە تەنیا کۆماری باشووری ئەفریقیا نەبێ، کە ئەوەی ڕەتکردەوە و ڕازی نەبوو هەرێمی باشووری ڕۆژئاوای ئەفریقیا" نامیبیا " بخرێتە ژێر سیسـتەمی چـاوەدێرییەوە. دەبینین بە درێژی (٤٥) ساڵ سەرپێچـی لـە بڕیارەکـانی کۆمەڵـەی گشـتی[١٢٤] و ئەنجومـەنی ئاسایشی[١٢٥] نەتەوە یەکگرتووەکان و دادگەی دادی نێودەوڵەتی[١٢٦] کرد، بەڵام دواجار کۆماری باشووری ئەفریقیا ملکەچ بوو بـۆ بڕیارەکـانی کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی و لـە ١٩٩٠/٤/٢٣ نامیبیا سەربەخۆیی وەرگرت.

کۆلۆنەکانی پێشووی ئیتاڵیاش، کە لەژێر سیسـتەمی چـاوەدێری دانـران بـە بڕیارەکـانی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، هەموویان سەربەخۆیی تەواویان وەدەست هێنا. ئـەوە بوو لیبیا لە ساڵی ١٩٥٢ سەربەخۆیی وەرگرت و سۆمالیش لـە سـاڵی ١٩٦٠، ئـەریتیریاش

124- General Assembly Res. 2145 (xx1) and 2248 (xx11)
125- Security Council Res. 263 (1969), 269 (1969) and 276 (1970
126- ICJ Reports, 1974. P.16; 49 ILR, P.3
127- Security Council Res. 683(1990)

ڕێیەکی تری گرتەبەر، ئەوە بوو نەتەوە یەکگرتووەکان لەساڵی ١٩٥٠ لکاندی بە ئەسیوپیاوە، بەڵام دوای شۆڕشێکی خوێناوی، کە نیزیکەی ٣١ ساڵ درێژەی کێشا لە ١٩٦٢تاوەکو١٩٩٣ گەلی ئەریتیریا توانی سەربەخۆیی وەربگرێ.

هەرێمەکانی باسیفیکیش، کە ژاپۆن وەك دەوڵەتی خاوەن مەندات بەپێی سیستەمی ئینتدابی جاران بە ڕێوەی دەبردن، لە ژاپۆن دابڕان لەبەر چەند هۆیەکی ئەمنی و خرانە ژێر سەرپەرشتی ئەنجومەنی ئاسایشەوە.

سەبارەت بە هەرێمەکانی باسیفیك، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پەیماننامەیەکی لەگەڵ کۆمەڵەی دوورگەکانی ماریانی باکوور و ڕێککەوتننامەی یەکیەتیی ئازادی لەگەڵ دەوڵەتەکانی مایکرۆنیزیای فیدراڵی و هەروا لەگەڵ کۆماری دوورگەکانی مارشاڵدا، بەست. کاتێك ئەم ڕێککەوتننامانە لە پایزی ساڵی ١٩٨٦چوونە واری جێبەجێکردنەوە، کۆتایی هێنان بە سیستەمی چاوەدێری بە سەر ئەم هەرێمانەدا ڕاگەیاندرا[١٢٧]. ئەوە بوو ئەنجومەنی چاوەدێری سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان یەکیەتییە سیاسییەکانی نێوان وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ئەو دەوڵەتانەی بە پراکتیکێکی بە ڕەوا دانا بۆ مافی بڕیاردانی چارەنووس و دوای ئەوەی ئەو کێشانەی، کە سەریان هەڵدا لەنێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و کۆماری پالاو لەبارەی هاتوچۆی کەشتییە جەنگی و ئۆتۆمبییەکانی ئەمەریکا لە ئاوی هەرێمی پالاودا Palau چارەسەرکران، لە ساڵی ١٩٩٤ پالاو بووە دواین هەرێم لە چوارچێوەی سیستەمی چاوەدێریدا، کە سەربەخۆیی وەربگرێ، بەمەش ئەرکی سیستەمی چاوەدێری کۆتایی هات.[١٢٨]

127- Security Council Res. 683(1990).
128- Security Council Res. 956 (1994).

بەشی شەشەم

پێزانینی نێودەوڵەیی

International Recognition

باسی یەکەم

چەمك و سرووشتی پێزانین

١- چەمكی پێزانین:

رەوتی رووداوەکان لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتیدا سەلماندوویانە، کە ژیانی دەوڵەتەکان چەقبەستوو و نەگۆڕ نییە، بگرە لە گۆڕانێکی هەمیشەییدایە. دەبینین دەوڵەتی نوێ لەدایك دەبێ و هی تریش ئاوادەبێت و هەندێ جاریش چەند کۆمەڵێك بە شێوازی نایاسایی و دژ بە دەستوور دەسەڵات لە وڵاتێکدا دەگرنەدەست، یاخیبوون بەرپادەبێت و دەسەڵاتی تازە سەرهەڵدەدا و کۆنترۆڵی چەند شوێن و ناوچەیەك دەکەن، کە ملکەچی دەسەڵاتی دەوڵەت نین. هەر رووداوێکیش لەم رووداوانە پرسێك دەورووژێنن. ئایا ئەم جۆرە رووداوانە چ بەرئەنجامگەلێکیان لێ دەکەونەوە. دەبێ هەر دەوڵەتێکیش بڕیار بدات ئایا دان بەم قەوارە یاساییە نوێیە دەنێ یان نا؟، ئایا ئەم پێزانینە دەبێ چ شێوازێك لەخۆبگرێ؟.

پێزانین ئاسەواری یاسایی گرینگی لێ دەکەوێتەوە چ لەسەر ئاستی یاسای نێودەوڵەتی یان لەسەر ئاستی یاسای نێوەخۆیی وەك یەك، جا ئەگەر پێزانین بە قەوارەیەك ئەنجامدرا، ئەوکات ئەو قەوارەیە دەبێتە بابەتێك بۆ ماف و ئیلتیزام. واتا ئەویش ئەو ئیلتیزامانە وەردەگرێت، کە دەدرێنە دەوڵەتی بیانی لە پێش دادگەی نێوەخۆییدا، کە دەزگە و کەسانی تر نییانە.

لە گەلێك باردا بڕیاری تایبەت بە پێزانین زیاتر دەوەستێتە سەر هەڵوێستی سیاسی تا وەك هۆکاری یاسایی. هەندێ لە دەوڵەتەکان قایل نابن دان بە دەوڵەتێکی تازەدا بنێن، نەوەك ئەو کارە کاریگەریی هەبێ بەسەر ئەو بارودۆخەی لە ئارادایە و نایانەوێ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و نێوەخۆییدا گۆڕانی بەسەردابێت. بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆ چەندین ساڵ قایل نەبوو دان بە چینی میللی و کۆریای باکووردا بنێت، نەك لەبەر قەناعەت نەکردنی، کە دەسەڵات لەم دوو دەوڵەتەدا بە پراکتیك سەروەریی خۆیان پیادەدەکەن لە خاکیاندا، بگرە لەبەرئەوەی ئارەزووی نەدەکرد قبووڵی بەرئەنجامی ئەم جۆرە پێزانینە بکات. ئەوەش هەڵوێستێکی سیاسی شاراوە بوو لە تۆی دەستەواژەگەلێکی یاساییدا. جگە لەوەش پێزانین،

به قەوارەیەك، بوار بە زۆر ئیحتیمال دەدات سەبارەت بەو جۆرەی ئایا وەك دەوڵەتێكی خاوەن سەروەریی تەواو دانی پێدا دەنێت یان وەك دەسەڵاتێكی كردەیی لە هەرێمێكی دیاریكراوی سەر بە دەوڵەتێكی تر. بۆیە پێزانین **بریتییە لە راگەیاندنێك لە كەسێكی یاسایی نێودەوڵەتییەوە دەردەچێت بە مەبەستی قایلبوون بە پێگەی یاسایی نێودەوڵەتی كەسێكی یاسایی نێودەوڵەتی كردەیی یان ئەگەری دیكە.** هەروەها پێزانین خۆی لە خۆیدا یارمەتی بەشداربوون دەدات لە پرۆسێسی یاسایی نێودەوڵەتیدا و بایەخێكی گرینگی هەیە لە پێوەندییە دووقۆڵییەكاندا. ئامانجی پێزانین تەنیا ئەوە نییە بە راشكاوی بۆ كۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بڵاوی بكاتەوە، كە بە رواڵەتی داننراوە بە كەسێكی یاسایی نێودەوڵەتیدا كە هەیە. بگرە كارێكە گرینگییەكی سیاسی و بەرئەنجامی یاسایی نێودەوڵەتی پڕ بایەخی هەیە. بوونی پێزانین تەنیا ئەوە نییە رابگەیەندرێ، كە دەوڵەتێك پێكهاتووە، بگرە یارمەتی دەدات بۆ پیادەكردنی كەسێتیی یاسایی نێودەوڵەتی و ئەو ماف و ئیلتیزاماتەی بەرامبەر كەسانی تری یاسای نێودەوڵەتی لێدەكەونەوە[1].

پێزانین ئیلتیزامێكی نێودەوڵەتی نییە لەسەر دەوڵەتەكان، كە لە نۆرمەكانی یاسای نێودەوڵەتییەوە هەڵقوڵابێت، بگرە كارێكی خۆبەخشانەیە بۆ بونیادنانی پێوەندیی نێودەوڵەتی تەقلیدییانە لەنێوان كەسەكانی یاسای نێودەوڵەتیدا[2]. لە دۆكومێنتێكی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریكادا ساڵی ١٩٧٦ هاتووە: (ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا پێیوایە یاسای نێودەوڵەتی داوا لە دەوڵەت ناكات بۆئەوە وەك دەوڵەت دان بە قەوارەیەكی تردا بنێت. مەسەلەی پێزانین بە قەوارەیەك وەك دەوڵەت، مەسەلەیەكە دەگەڕێتەوە، بۆ بڕیاری هەر دەوڵەتێك. لە پێناو گەیشتن بەم بڕیارەش ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا بەشێوەیەكی تەقلیدی بە دوای كومەڵێك راستیدا گەڕاوە، كە ئەوانیش كۆنترۆڵكردنی كردەیی هەرێمێك و هەبوونی دانیشتوانێكی دیاریكراو و ئیدارەیەكی حكومییانەی رێك و پێك لە هەرێمەكە و توانای كردەیی بۆ بونیادنانی پێوەندیی دەرەكی و بە دەنگەوەچوونی ئیلتیزاماتە نێودەوڵەتییەكان. هەروا ویلایەتە یەكگرتووەكان ئەوە لەبەرچاودەگرێ ئایا قەوارەی ناوبراو پێزانینی وەدەست هێناوە لەلایەن كۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە)[3].

1- Орлин Борисов. Международно публично право, София. 2003, стр 6.

2- Орлин Борисов. Международно публично право, София. 2003, стр 19.

3- DUPIL, 1976 PP. 19-20

٢- سرووشتی پێزانین:

یاساناسەکان لە بۆچوونەکانیاندا سەبارەت بە سرووشتی پێزانین، دەبنە دوو بەشەوە: هەندێکیان پێیانوایە پێزانین برێتییە لە پرۆسێسی دروستکردنی دەوڵەت. هەندێکیشیان لەو بڕوایەدان، کە پرۆسێسێکە دان بەبوونی دەوڵەتدا دەنێ یان بەدیاریدەخات.

تیۆریی پێزانینی دروستکەر "المنشيء"

بەپێی ئەم تیۆرییە دەوڵەت نابێتە کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی تەنیا دوای پێزانین نەبێت، واتە پێزانین خۆی دەوڵەت پێکدێنێ و بەبێ بوونی دەوڵەتیش بوونی نابێ. دەوڵەت بەبێ پێزانین پێی ناکرێ لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا خۆی ڕێك بخات و ناشتوانێ بەو مافانە شادبێت، کە یاسای نێودەوڵەتی پەسەندیان دەکات.

هەندێك دەڵێن دەوڵەت لە ڕووی نێوەخۆییەوە لە هەرێمەکەیدا و بە پیادەکردنی لە چوارچێوەی سنوورەکەیدا، کەسایەتی یاسایی هەیە، تەنانەت ئەگەر لە لایەن دەوڵەتەکانیشەوە پێنەزانرابێت، بەڵام نابێتە کەسێکی نێودەوڵەتی ئەگەر پێزانینی نێودەوڵەتی لەبەرامبەری نەکرێ، چونکە خودی ئیرادەی دەوڵەتەکان دەوڵەتی تازە پێکدێنێ بۆ ئەوەی کەسێتی نێودەوڵەتی کامڵ بێت و پاشان شایستەی ماف و ئیلتیزام بێت. ئەم تیۆرییە ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتی و مێژوویی و سیاسییانە لەبەرچاوناگرێ، کە دەوڵەتەکە لە چوارچێوەیاندا پێکهاتووە، کە پێوەست نین بە ئیرادەی دەوڵەتەکانەوە.

ئەگەر ئەم تیۆرییە قەبوول بکەین واتای وایە ئەو دەوڵەتەی پێزانینی وەدەست نەهێناوە، ئەو ئیلتیزاماتانەی یاسای نێودەوڵەتی دەیانسەپێنێ ئەو ناگرنەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە دەتوانێت ئیلتیزام نەکات بە دەستدرێژی نەکردن بۆ سەر کەسانی تری یاسای نێودەوڵەتی و ملکەچ نابێت، کە دەست لە کاروباری نێوەخۆیی دەوڵەتەکانی تر وەرنەدات. کێشەیەکی تریش هەیە ئەویش ئەوەیە ئەگەر هەندێك دەوڵەت دانی پێدا بنێن و هەندێکی دیکە قایل نەبن دانی پێدابنێن، ئایا ئەو کاتە تا چ ڕادەیەك دەبێتە کەسێکی یاسایی؟

تیۆریی پێزانینی دەرخەر " declaratory theory "

پرۆسێسی پێزانین بەپێی ئەم تیۆرییە تەنیا قایلبوونە، کە کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی نوێ بوونی هەیە لەسەر گۆڕەپانی جیهانی و پێوەرەکانی پێکهاتنی، کە پێوەستن بە ڕەوتی

خۆی و بارودۆخی ناوچەکەوە تەواون، ئەمانەش رێگەی بۆ خۆشدەکەن بەشداری لــە پێوەندییــە نێودەوڵەتییەکان بکات. دانپێدانەنان دەوڵەت هەڵناوەشێنێتەوە، بگرە پێوەندییــەکانی لەگــەڵ ئەو دەوڵەتەی دانی پێدانەناوە پەکدەخات.

پراکتیکی نێودەوڵەتی مەیلی بۆ قبوولکردنی ئەم تیۆرییە هەیە بــۆ ئەمــەش زۆر نموونــە هەن. دەبینین دادگەی نێوبژیوانی لەنێوان پۆلۆنیا و ئەڵمانیا ساڵی ١٩٢٩ لەبارەی پێــزانین بــە پۆلۆنیا ساڵی ١٩١٩ جەختدەکاتە سەر ئەوەی، کە پێزانین وەك بۆچوونی زۆرینــەی یاساناســە نێودەوڵەتییەکان کارێکی پێکهێنەر نییــە، بگــرە تــەنیا رێ و شــوێنێکی دەرخــەرە، چــونکە دەوڵــەت بــوونی هەیــە و پێــزانینیش تــەنیا راگەیاندنێکــە بــۆ ئــەم بوونــە، کــە لــە لایــەن دەوڵەتەکانەوە دەردەچێ.

هەندێ لە یاساناسان لەو بڕوایەدان پێزانین بە دەوڵەت وەك گەواهیدانێکە بۆ لــەدایکبوونی دەوڵەت، بۆیە هەرکاتێ پێوەرەکانی تەواو بن مافی هەیە دانی پێدابنرێ. لە رووی پراکتیکەوە ئەگەر توخمەکانی پێکهاتنی دەوڵەت تەواونەبن پێزانین ناتوانێ بیکاتە کەسێکی یاسایی. بۆیە پێزانین لێرەدا بە واتای پێزانین دێ بە تەواوبوونی ئەو توخمانەی دەوڵەت، کە پێش ئەم پێزانینە دێن. واتاشی وایە رەتکردنەوەی پێزانین لە لایــەن دەوڵەتەکانــەوە بــە دەوڵــەتێکی نــوێ، ئــەم دەوڵەتە نوێیە لە کەسایەتییە نێودەوڵەتییەکەی و لەو ماف و ئیلتیزامانــەی لێــی دەکەونــەوە بێبەش ناکات. بگرە کۆتبەندی دەکات لەوەی بچــێتە نێــو پێوەنــدیی سیاســییەوە و پیــادەی سەروەریی لە دەرەوەدا بکات.

لە مادەی "٣" ی رێککەوتننامەی مونتیفیدیۆ لە ١٩٣٣\١٢\٢١، کە لەنێوان دەوڵەتــە ئەمەریکاییەکاندا بەسترا لەبارەی ماف و ئەرکی دەوڵەتەکان هاتووە: "بوونی سیاسی دەوڵەت جیایە لە پێزانینی دەوڵەتەکانی تر پێی. دەوڵەت تەنانەت پێش ئەوەیش دانیپێدابنرێ، مــافی هەیە بەرگری لە قەوارە و سەربەخۆیی خۆی بکات و کــار بــۆ مانــەوەی خــۆی و بــەدیهێنانی خۆشگوزەرانی بۆ دانیشتووانی بکات و ئەو سیستەمانەش بۆ خۆی دابنێ، کە بگونجێ بــۆی و یاســا و رێســای پێویســت دابــنێ بــۆ پاراســتنی بەرژەوەندییــەکانی و دەزگــە جیاجیاکــانی بەڕێوەببات و دەسەڵات و ئەرکی دادگەکانیشی دیاری بکات".

بەرئــەنجامی سرووشــتی پێزانینــی دەرخــەر ئەوەیــە، کــە کاریگەرییەکــەی بــەرەودواش دەگەڕێتەوە، واتا: هــەر لــەو کاتــەوەی دەوڵــەتی نــوێ بــە پراکتیــك وەك کەســێکی یاســایی نێودەوڵەتی سەربەخۆ لەدایکدەبێ.

هەندێ لە دەوڵەتەکان لە هەندێ باردا، چارەسەرییەکی مامناوەندی لەنێوان هەردوو تیۆرییەکە قبووڵدەکەن، چونکە پرۆسێسی پێزانینی دەوڵەتێك بە دەوڵەتێکی تر، ئاماژەدەدا، کە دەوڵەتی یەکەم وای داناوە، کە بەلای دەوڵەتی دووەمەوە پێوەرە سەرەکییەکانی یاسایی نێودەوڵەتی تەواون بۆ پێکهاتنی دەوڵەت. بێگومان پێزانین هەڵوێستێکی سیاسییە و لە گەلێ باردا تەنیا لەبەر چەند هۆیەکی سیاسی دەدرێ.

هەندێ کەس پێزانین لەسەر ئاستی سیاسی بە دروستکەر دادەنێن، چونکە ئاماژەدەدات، کە قەوارە تازەکە دەوڵەتێك پێکدێنێ لە چوارچێوەی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و بەڵگەیە لەسەر قبووڵکردنی پێگە سیاسییە نوێیەکەی لە لایەنی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە. ئەمەش واتای وا نییە، کە رەفتاری پێزانین دروستکەرێکی یاساییە، چونکە ماف و ئیلتیزاماتەکان وەك بەرئەنجامێك بۆ پێزانین نایە. ئێستە پراکتیکی باو لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، لە هەندێ هەلومەرجی تایبەتدا، هۆکاری دی دەخوازێ بۆ پێزانین، وەك مافی مرۆڤ.

ئەنجومەنی ئەورووپی لە ١٩٩١\١٢\١٦ راگەیاندنی تایبەت بە رێنماییە گشتییەکان سەبارەت بە پێزانین بە دەوڵەتە تازەکان لە ئەورووپای رۆژهەلات و یەکەتیی سۆڤێتی پێشوو دەرکرد. ئەم راگەیاندنە هەڵوێستێکی هاوبەشی دەوڵەتانی ئەنجومەنی ئەورووپایی دارشت لەبارەی پێزانین بە دەوڵەتە تازەکان. تێیدا هاتووە، بە تایبەت پێزانین ئەمانەی لای خوارەوەی گەرەکە:

١- رێزگرتن لە دەستووری رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەحکامەکانی بەڵگەنامەی کۆتایی تایبەت بە هلسنکی و بەڵگەنامەی پاریس[٤]. بەتایبەتی ئەوی پێوەندی هەیە بە حوکمی یاسا و دیموکراتی و مافی مرۆڤەوە.

٢- زامنکردنی مافی کەمایەتییە نەتەوەیی و ئەتنییەکان بەپێی ئەو بەڵێنانەی لە کۆنگرەی ئاسایش و هاوکاری لە ئەورووپادا هاتوون.

٣- رێزگرتن لە سنووری بونیادنراو و بە رێگەی ئاشتی و بە رێککەوتننامەی هاوبەش نەبێ نابێ بگۆڕدرێ.

٤- رێزگرتن لە هەموو بەڵێننامەکانی تایبەت بە داماڵینی چەك و بڵاونەبوونەوەی چەکی ئۆتۆمی و هەروا ئەوی پێوەستە بە ئاسایش و سەقامگیریی هەرێمی.

٥- بەڵێندان بە چارەسەرکردنی کێشەکانی تایبەت بە مافی دەوڵەت و کێشە ناکۆکەکانی هەرێمی

---

٤ کۆبوونەوەی لووتکەی سەرۆك دەوڵەتان و حکوومەتانی ئەنجومەنی ئەورووپایی لە ١٩٩٠ دەریکردووە.

بەرێگەی رێککەوتن و نێوبژیوان.

ئەنجومــەنی ئــەورووپی لــە هــەمان رۆژدا لــە بەیاننامەیــەك لــەبارەی یۆگۆســلاڤیا رەزامەنــدی ئەندامەکانی تێیدا دەرخست، کە داندەنێن بە دەوڵەتەکانی یۆگۆسلاڤیادا بەو پێیەی ئــەم مەرجانــەیان جێبەجێکردووە. مەرجەکانیش ئەمانە بوون:

١- هەبوونی ئارەزووی سەربەخۆیی و پابەندبوون بەو بەڵێنانەی لە رێنماییە گشتییەکاندا هاتوون.
٢- پابەندبوون بــەو مەرجانــەی لــە پــرۆژەی رێککەوتننامــەی تایبــەت بــە یۆگۆســلاڤیا هــاتوون، بەتایبەتی ئەو مەرجانەی پێوەستن بە مافی مرۆڤ و کەمایەتییەکانەوە.
٣- هاوکاریکردنی هەوڵەکانی ســکرتێری گشــتی نەتــەوە یــەکگرتووەکان و ئەنجومــەنی ئاســایش و کۆنگرەی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا.

ئەنجومەن و ئەندامەکانی جەختیان لەسەر ئەوەشکرد، کە دەبێ کۆماری یۆگۆسلاڤیا پێش ئــەوەی دانی پێدابنرێ، زەمانەتی دەستووری و سیاسی بدات و جەخت بکات، کــە ئیــددیعای هــەرێمی نییــە بەرامبەر بە دەوڵەتە دراوسێیەکان.[5]

لەبەرئەوەی پێویستە دەوڵەتی نوێ ئەومەرجــە یاســاییە نێودەوڵەتییــە ســەرەکییانەی پێکهــاتنی دەوڵەتی تیابێ، بۆیە دەبێ پێزانین ئەم دووخاڵەی تێدا هەبێت:

١. ئاماژەدان بە راستییە زەرووره فەراهەمبووەکان
٢. ئاماژەدان بەوەی دەوڵەتی نوێ دەیەوێ ئەو ئاســەوارانەی لەســەر پیــادەبن، کــە لــە بەرئــەنجامی پرۆسێسی پێزانین دەبنەوە. بۆ نموونە پراکتیزەکردنــی ئەحکامــەکانی یاســابەندی "حەســانەتی" دیپلۆماتی لەسەر نوێنەرانی دەوڵەتە نوێیەکان کە داوای پێزانین دەکــەن. ئــەوە بــەس نییــە ئــەو دەوڵەتەی داوای پێزانینی لێ دەکرێ بە هەقیقەتەکان بزانێ، بگرە پێویستە ئارەزووی هــەبێ لــەو بەرئەنجامە یاسایی و سیاسییانەی لە پێزانینەکــەی دەکەونــەوە و بچــنە واری جێبەجێکردنــەوە. ئەمەش پرسێکی حەتمییــە بــەپێی سرووشــتی دروســتکەری پرۆسێســی پێــزانین و ســەرهەڵدانی هەقیقەتی نوێ لە واقیعی پراکتیکدا لــە مــاوەی نێــوان ئــەو رووداوانــەی وایکــردووە دەوڵەتــە نوێیەکە پێکبێ و نێوان پێزانینی واقیعی پێی لە لایەن دەوڵەتەکانی تر. بۆیــە یاساناســان پێیــان وایە پێزانین ئەسەرێکی رەجعی هەیە دەگەرێتەوە بۆ مێژووی ســەرهەڵدانی دەوڵــەت، نــەوەك بــۆ مێژووی پێزانین پێی.

5- U K materials on International Law, 62 By IL, 1991, pp.559-60

باسی دووەم

شێوە و جۆرەکانی پێزانین

١- شێوەکانی پێزانین:

لەبەرئەوەی چەندین جۆر قەوارە هەن کە پێویستیان بەپێزانین هەیە، بۆیە پێزانین چەند شێوەیەکی جیاجیای لەخۆگرتووە، دەکرێ دابەشیان بکەین بەسەر دوو شێوەی فەرمیدا:

أ- پێزانینی کەتواری یاخۆ واقیعی "de facto "

ئەمە برێتییە لە شێوەیەکی تەقلیدی بۆ پێزانینی فەرمی، بەڵام لە رووی قەبارەوە سنووردارە، واتا بەشی و کاتییە بە بەراوردکردن لەگەڵ پێزانینی یاسایی "du jure” . پێوەری پەسندکراو نییە لەبارەی قەبارەی ئەم پێزانینە و ئەو ئاسەوارانەی لێی دەکەونەوە، بەڵام بە گشتی هەندێ رەفتار وەك پێوەندیی کونسوڵی یان بەستنی رێککەوتننامەی بازرگانی بە هەنگاوی گواستنەوە دادەنرێ پێش پێزانینی راشکاوی بنبڕ. لای ئەم جۆرە پێزانینە لێناپێچرێتەوە لە بوونی یاسایی دەوڵەت بە سیفەتێکی فەرمییانەی راشکاو، چونکە دیپلۆماتکارەکان بە وریان لەوەی نەوەك رەخنەیان لێ بگیرێ لەسەر پەلەکردنیان لەپێزانینی بنبڕی راشکاو بە دەوڵەتێکی تازە پێکهاتوو، کە رەنگە هەلومەرجی سەرهەڵدانی وریایی بخوازێ سەبارەت بە پێزانینی. لە لایەکی دیکەشەوە بەنیازن پەلەبکەن لە بەستنی پێوەندیی ئابووری هاوبەش بۆخزمەتکردنی بەرژەوەندییەکانیان. لە رووی ئاسەواری یاساییشەوە جیاوازی نییە لەنێوان هەردوو جۆرە پێزانینەکە de facto ,de jure ئەو دەوڵەتەی دەیەوێ دان بەوەی تر بنێت بەپێی رووداوی سیاسی و بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی رەفتاردەکات. پێش ئەوەش ئەم هەنگاوە بنێت گوڕانکارییە هەمیشەییەکان و وەدیهێنانیان و شەرعییەتیان لەبەرچاودەگرێ بە ئامانجی پاراستنی بەرژەوەندی و مافی دانیشتووانەکەی. چونکە پێزانین بەرئەنجامگەلێکی یاسایی دەنێتەوە، رەنگە کار بکەنە سەر بەرژەوەندییەکانیان لە یاسای نێوەخۆییدا.

ب- پێزانینی یاسایی jure de

ئەمەش برێتییە لە دووەمین جۆری فەرمی پێزانین زۆر جار بە شێوەیەکی راشکاو و کۆتایی دەردەچێ. بەرئەنجامیشی بەستنی پێوەندیی دیپلۆماتی و هاوکاریی لێدەکەوێتەوە لە بواری ئابووری و بازرگانی و کولتووری و زۆر بواری تر.

٢ - جۆرەکانی پێزانین:

١- پێزانینی ئاشکرا Explicit recognition

ئاسان نییە جیاوازی بکرێت لەنێوان پێزانینی قبوولکراو بە دەوڵەتی نوێ، بەتایبەتی ئەو دەوڵەتەی تێکەڵ بووە لەگەڵ دەوڵەتێکی تر یان لێی جیابۆتەوە لەنێوان دەستێوەردان لە کاروباری نێوەخۆیی لەرێگەی پێزانینی پێشوەخت یان پەلەکراو وەك ئەوەی روویدا لەسەر هەڵوێستی حکوومەتی نایجیریای فیدراڵ سەبارەت بە پێزانین بە بیافرا لە لایەن پێنج دەوڵەتەوە[٦]. لە هەر بارێکیشدا پێویستە لەسەر دەوڵەتەکان بەر لەوەی بڕیاری پێزانین بدەن، لە رەوشی راستەقینە و مەرجی کامڵبوونی سەرهەڵدانی دەوڵەت یان قەوارەکانی تر بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی تۆمەتبار نەکرێن بە پەلەکردن. هەندێك پێیان وایە ئەو پێزانینەی لە ١٩٩٢\١\١٥ بە کەرواتیا کرا لە لایەن ئەنجومەنی ئەورووپایی و دەوڵەتە ئەندامەکانی لەگەڵ نەمسا و سویسرا پێکەوە پێزانینێکی پێشوەخت بوو. چونکە کەرواتیا لەو دەمەدا و چەندساڵێکیش دواتر بە پراکتیك کۆنترۆلی ٣/١ ی هەرێمەکەی نەدەکرد. سەرەڕای ئەوەش لیژنەی نێوبژیوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا لە پێنجەمین راپۆرتیدا لە ١٩٩٢\١\١١ ئاماژەی داوە، کە ئەو مەرجانەی لە رێنماییە گشتییەکانی ئەنجومەنی ئەورووپیدا هاتوون، کە لە ١٩٩١\١٢\١٦ دەریکردووە بەسەر کەرواتیادا پراکتیزەنابن، چونکە ئەو دەستوورەی کەرواتیا پەسندیکرد بە گشتیی ناگونجێ لەگەڵ داخوازییەکانی مافی مرۆڤ و کەمایەتییەکان[٧]. هەروا ئەو پێزانینەش کە ئەنجومەنی ئەورووپی و ئەندامەکانی لە ١٩٩٢\٤\٦ دەریانکرد لەبارەی پێزانین بە بۆسنە و هیرسۆگۆڤینا دیسان پێشوەخت هات و لە کاتێکدا بوو، کە ئەو وڵاتە تەنیا نیوەی هەرێمەکەی بە دەستەوە بوو تاوەکو کاتی بەستنی رێککەوتننامەی دایتۆن لە ساڵی ١٩٩٥. هەندێك وا

6- Lauterpacht, Recognition. PP-7-8

7- M. Weller. The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, 86 AJIL, 1992. p. 569

شرۆڤەی ئەم کارە دەکەن، کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بەتایبەتی لە ڕێگەی ئەندامێتی لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە تەنیا مافی دەوڵەتەکانە دەستی کردووە بە قبوولکردنی پێوەری تەقلیدی نەرم بۆ بە دەوڵەتبوون لەباری تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا.

لە١٧/٢/٢٠٠٨ پەرلەمانی کۆسۆڤۆ سەربەخۆیی خۆی لە سربیا ڕاگەیاند و دەوری ٤٠ دەوڵەت بە ئاشکرا دانیپێدا نا، لەنێویاندا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، فەرەنسا، ئوسترالیا، بەریتانیا، تورکیا، ئیتالیا، ژاپۆن و کۆمەڵە دەوڵەتانێکیش دژی سەربەخۆیی بوون وەك رووسیا، بیلاڕووسیا، جۆرجیا، سربیا، ڕۆمانیا و ئیسپانیا●. ئەم دەوڵەتە تاوەکو ئێستە نەبووەتە ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان● هەرچەندە وەك دەوڵەتێکی نوێ چەسپاوە لەنێوەندە نێودەوڵەتییەکاندا.

٢- پێزانینی بێدەنگ "Implied Recognition"

لە بەر ئەوەی دەرکردنی پێزانین پێوەستە بە ئیرادەی دەوڵەت و ئارەزوویەوە پێویست نییە پێزانین راشکاو و ئاشکرا و کراوە و ورد بێت، بگرە دەکرێ لە چوارچێوەی چەند بارێکی تایبەتدا لێی تێبگەین. هەندێ هەلومەرج هەن لە میانەیاندا مرۆڤ تێ دەگات، کە دەوڵەتێك ڕێگەیەکی ناڕاستەوخۆ یان نائاشکرای تری بەکارهێناوە بۆ دانان بە دەوڵەتێکی تردا. بۆ ئەوەی ڕێگە بە لێکدانەوەی هەڵە نەدرێت، هەندێك لە دەوڵەتەکان جاری وا هەیە بە راشکاوی بلاوی دەکەنەوە، کە هەندێ ڕەفتار و هەڵویستیان سەبارەت بە وڵاتانی تر ناکرێ، وەك پێزانینێکی بێ دەنگی لێکبدرێنەوە. ئەمەشیان دەوڵەتە عەرەبییەکان لە بەرامبەر ئیسرائیلدا پیادەیان کردووە. لە چەند حاڵەتێکی تردا ئەگەر شتێك نەبێ پێزانینی بێدەنگی ڕەدبکاتەوە، ئەوە هەندێك ڕەفتار لە هەلومەرجی تایبەتدا دەکرێ وا دابنرێ، کە پێزانینە بە قەوارەیەکی دیاریکراو. دەکرێ ئەم مەسەلەیە لێکبدرێتەوە ئەگەر لەو هەلومەرجانە بکۆڵینەوە، کە پێزانینی سەپاندووە بەبێ دەرکردنی لێدوانێکی فەرمی. بۆ نموونە برووسکەی پیرۆزبایی بە بۆنەی گێڕانەوەی سەروەری بە پێزانینێکی بێدەنگی دادەنرێ بە دەوڵەتی نوێ. هەروا

●بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی کۆسۆڤۆ بڕوانە:

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE

http://www.un.org/ar/members/growth.shtml

دامەزراندنی پێوەنـدی دیپلۆمـاتی فـەرمی لەگەڵیـدا، بـەڵام پێوەندییـە نافەرمییـەکان وەك پێوەندیی نێوان ویلایەتـە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکا و چـینی کۆمۆنیسـت لەشەسـتەکان و حەفتاکاندا لە وارشۆ بە پێزانین دانانرێ. قبوولکردنی کونسولی راسپێردراوی دەوڵـەتێك، کـە دانی پێدانەنراوە و دەسەڵاتی بدرێتێ ئەرکەکانی پیادەبکات زۆر جار وەك پێزانین دادەنرێ بـەو دەوڵەتە، بەڵام نەك لە هەموو حاڵێکدا[8]. بۆنموونە لە تـایوان کۆنسـولگەری بـەریتانیا هەیـە، کەچی بەریتانیا دانی بە تایواندا نەناوە. رەنگە گرێـدانی پەیماننامەیـەکی دووقـۆلی لـەنێوان دەوڵەتێك و دەوڵەتێکی دیکەدا بە پێزانینی بێدەنگی بزانرێ ئەگەر پەیماننامەکە کاتی نـەبێ، بەڵام لە هەمان کاتدا پەیماننامەی هاوشێوە هەن لەنێوان دەوڵەتی هاوشێوەدا و ئەمیان بەوەی دیکەیان دان نانێت. بۆیە دەبێ مرۆڤ لە هەر حاڵەتیك بکۆڵێتەوە بۆ ئـەوەی مەسـەلەکە روون بێت. هەروا تۆمارکردنی سکالانامە لە لایەن دەوڵەتێکەوە دژی دەوڵەتێکی دیکە بـە پێـزانین دانانرێ.

بەشداربوونی دوو دەوڵەت یان زیـاتر لـە دانووسـتاندا و مـۆرکردنی پەیماننامەیـەکی بـە کۆمـەڵیی، وەك دەستووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان بـە پێـزانین بـە یـەکتر دانـانرێ. دەبیـنین ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەتە ئەندامەکان لـە نەتـەوە یەکگرتووەکانـدا دان بـە یـەکتر یـان بـە حکوومەتەکانیاندا نانێن. بۆ نموونە هەم ئیسرائیل و هـەم وڵاتـە عەرەبییـەکان ئەنـدامن لـە نەتەوە یەکگرتووەکانـدا بـەبێ ئـەوەی دان بـە یـەکتردا بنـێن، بـەڵام ئەگـەر دەوڵـەتێك لـە بەرژەوەندیی ئەندامێتی دەوڵەتێکی دیکە دەنگی دا، ئەوە نیشانەی پێزانینە پێی. بـۆ نموونـە بەریتانیا دەنگدانی لـە بەرژەوەنـدیی ئەنـدامێتی مەکـدۆنیا لـە نەتـەوە یـەکگرتووەکان بـە پێزانینێك بە مەکەدۆنیا دانا وەك دەوڵەت. بێگومان ئەندامێتی لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا بە بەڵگەیەکی بەهێز دادەنرێ بۆ پێکهاتنی دەوڵەت. ئەویش لەو روانگەیەوە کە ئەندامێتی لـەو رێکخراوە نێودەوڵەتییەدا بەپێی ماددەی "٤"ی دەستوورەکەی تەنیا بۆ دەوڵەت دەبێ.

گەلێك جار دەوڵەتەکان لە کۆنگرە نێودەوڵەتییەکاندا بلاوی دەکەنەوە، کە بەشـداربوونیان لە کۆنگرەکە و مۆرکردنیان لەسەر دۆکومێنتە کۆتاییەکانی بە پێزانین دانانرێ بەرامبـەر بـەو دەوڵەتە بەشداربووانە، کە ئـەو دانیپێـدا نـەناون، وەك دەوڵەتـە عەرەبییـەکان و ئیسـرائیل. پراکتیکـی نێودەوڵـەتی وای بۆچـووە کـە پێزانینـی بێـدەنگی دەبـێ تـەنیا لـە حاڵەتێکـدا

8- Oppenhiem. International Law. P. 171, note 9

پیادەبکرێ. بۆیە مەسەلەکە وا دەخوازێ بە وردی لێکۆڵینەوە سەبارەت بە حاڵەتەکانی تر بکرێ بەر لە حوکمدان لەبارەی فرەوانبوونی رەفتارەکە تاوەکو ببێتە دانپێدانان. مەیلی دەوڵەتەکان وایە ئەم شێوازە سیاسییە گرینگەی پێزانین لەژێر چاوەدێری بمێنێتەوە و رێ نەدرێ بە لێکدانەوەی هەندێ لە رەفتارەکانیان، کە گوایە پێزانینی بێدەنگییە.

٣- پێزانینی مەرجدار:

هەندێ جار سرووشتی رامیارییانەی پێزانین جۆرە پێزانینێك دەسەپێنێ، کە پێزانینی مەرجداری پێدەوترێت. جار هەیە بۆ ئەوەی پێزانین بە دەوڵەتێك بکرێت مەرج دادەنرێت، کە دەبێت ئەو دەوڵەتە کارێکی دیاریکراو ئەنجام بدات یان ئیلتیزام بکات بە ئەنجامدانی یان نەدانی کارێك. وەك مامەڵەکردنی باش لەگەڵ کەمایەتییە ئاینییەکان. لەسەدەی نۆزدەهەم ئەمە روویدا لە مەسەلەی پێزانین بە هەندێك لە دەوڵەتەکانی بەلقان. جاری وەهاش هەیە پێگەی دۆستایەتی باشتر دەدرێت بەو دەوڵەتەی پێزانین دەردەکات. بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٣٣ دانی بە یەکەتیی سۆڤێتدا نا بەو مەرجەی، کردەوەی وەها ئەنجام نەدات زیان بە ئاسایشی نێوەخۆیی ئەمەریکا بگەیەنێ و هەروا هەندێ لە داواکارییە داراییە کەڵەکەبووەکان لەسەری یەکلابکاتەوە.

مەرجەکان هەرچۆنێك بن، پێشێلکردنیان واناکات پێزانین هەڵوەشێنرێتەوە، بگرە ئەوە بەپێشێلکردنێك دادەنرێ بۆ نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی و پرەنسیپە سیاسییەکان. سرووشتی مەرجەکان بەستراوە بە رێککەوتن لەنێوان دوو لایەنی پێوەندیدار، بەڵام لێرەدا گرینگە جیاوازی بکرێ لەنێوان پێزانینی مەرجدار و پرۆسێسی پەرەسەندنی پێوەرەکانی پێزانین بە گشتی ئەگەرچی هەردوو چەمکەکە لە هەندێ لایەنەکانیاندا رێك وەکو یەکن.

٤- پێزانینی بە تاك و پێزانینی بە کۆمەڵ:

زۆرینەی جۆرەکانی پێزانینی یاسایی، ئەو دانپێدانانە تاکییانەیە، کە لە لایەن هەر دەوڵەتێك بە تەنیا و لە خۆیەوە دەردەچێ یان وەك وەڵامدانەوەیەك بۆ داواکاری دەوڵەتە تازەکە. وەك پێزانین بەو دەوڵەتانەی دوای لێکترازانی یەکەتیی سۆڤێتی پێشوو و یۆگۆسلاڤیای پێشوو پێکهاتن. پێزانینی بە کۆمەڵیش لە لایەن چەند دەوڵەتێکەوە بە کۆمەڵی دەردەچێ لە پەیماننامەیەکدا یان لە بەڵگەنامەیەکی هاوبەشدا یاخود لە کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتیدا. وەك

پێزانین بــه بەلجـیکا لــه کـۆنگرەی لەنـدەن سـاڵی ١٨٣١ و پێـزانین بـه سـربیا، رۆمانیـا و مۆنتینیگرۆ له کۆنگرەی بەرلین ساڵی ١٨٧٨ و بـه پۆڵۆنیـا و چیکوسـلۆڤاکیا لــه کـۆنگرەی پاریس ساڵی ١٩١٩.

ئەگەر دەوڵەت وەك ئەندامێك وەربگیرێ له رێکخراوێکدا یان دەزگەیەکی نێودەوڵەتی کـه تەنیا دەوڵەت تیایاندا بەشداربن وەك رێکخراوی نەتەوه یەکگرتووەکان و رێکخراوی لەو بابەته ئەوه ئەو وەرگرتنه به شێوەیەك له پێزانینــی بەکۆمــەل بــه دەولــەتی نــوێ دەزانــرێ. ئەگـەر قبوولکردن به گشتی تەواوبوو، ئەوا وەك پێزانینێکه بۆی لەلایــەن هــەر یەکێکیانــەوه، بــەلام ئەگەر هەندێك لاری هەبێت پێزانینەکه گشتیی نییه و دەوڵەته بەرهەڵستکارەکان ئیلتیزام بـه بڕیاری زۆرینەوه ناکەن، ئەمەش واتا بەشداری ناکەن له بەرهەڵســتی لــه دەوڵەتــه نوێیەکـه، چونکه پێزانین وەك زانراوه لەو رەفتارانەیه، که پێوەسته به ویستی هەر دەولــەتێك و بڕیــاری تایبەتی و به تەواوی ئازادییەوەی.

بەلام ئەم مەسەلەیه پێش دووەمین شەڕی جیهانی، واته له ســەردەمی کۆمەلــەی گەلانــدا جیاواز بوو. قبوولکردنی ئەندامێتی دەوڵەتێك تێیــدا وەك ئــەوه بــوو، کــه بەکۆمــەڵی دانــی پێدانرابێ لەلایەن هــەموو دەوڵەتــه ئەندامەکانــەوه. وەك هاتنــەریزی یەکـەتیی سـۆڤێت بـۆ ئەندامێتی رێکخراوەکه له ساڵی ١٩٣٤ به رازیبوونی ٣٩ دەنگ و بەرهەڵســتی ٣ دەنـگ و دەنگ نەدانی ٧ ئەندام. ئەوەش به پێزانین دانـرا بــه یەکیــەتیی سـۆڤێت لــه لایــەن هــەموو ئەندامەکانەوه.

باسی سێیەم

پێزانین بە حکوومەت

پێزانین بە حکوومەتی نویێ زۆر جیاوازی هەیە لەگەڵ پێزانین بە دەوڵەتی نویێ. دەبینین هەرچی پێوەستە بە سەرهەڵدانی دەوڵەت بارودۆخی واقیعی لەبەرچاودەگیرێ بۆ دیاریکردنی پێوەری پێزانین، بەڵام کێشەکە بەش بەحاڵی حکوومەت جیاوازە کاتێك دەگۆڕێت. زۆر جار پێزانین بە حکوومەت دەکرێ کاتێك ئەگەر گۆڕانەکە بنەما دەستوورییەکانی دەوڵەت نەگرێتەوە، پاشانیش لە پێزانین بە حکوومەتەکان پێوەری توانا و پێگە یاساییەکەی قەوارەکە بە هەند وەرناگیرێ. دەبینین کاتێك دەوڵەتێك دان بە بوونی چەند پێوەرێکی واقیعییانە و بەرئەنجامەکانی دەنێ بۆ قبووڵکردنی حاڵەتیکی دیاریکراو، واتا بوونی حکوومەتێکی تازە، ئەم رەفتارەی وەك پێزانین دادەنرێ. بۆ نموونە لە حاڵەتی پێزانین بە حکوومەتێك نەك هەر دان دەنرێ بەفراهەمبوونی پێداویستییە زەروورەکانی، بگرە ئەو دەوڵەتەی پێزانینی کردووە بە شێوازێك رەفتاردەکات تاوەکو روونی بکاتەوە، کە ئەو قبووڵی دەسەڵاتی حوکمڕان دەکات لەو دەوڵەتە هەروا قەبوولێ بەرئەنجامە یاساییە تەقلیدییەکانیش، کە لەم پێگەیە دەکەونەوە دەکات، وەك ئەو ئیمتیاز و حەسانەتانەی کە پێوەستن بە یاسای نێوەخۆییەوە. بەرژەوەندی سیاسی رۆڵێکی گەورە دەگێڕێ بۆ وەدەستهێنانی پێزانین یان ڕەتکردنەوەی و پێویستە دەوڵەتەکان پەنا ببەنە بەر هەندێ پێوەر تاوەکو بتوانن جیاوازی بکەن لەنێوان گۆڕانکارییە شەرعی و گۆڕانکارییە ناشەرعییەکان لە حکوومەتدا. ئەگەر ئێمە بەریتانیا وەك نموونەیەك وەربگرین دەبینین لە گەلێك باردا لەسەر ئەم ڕێبازە ڕەفتاری کردووە. جێگری وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٧٠ ئاماژەیداوە، کە پێویستە تاکید لەوە بکرێ کە حکوومەت ئاسۆی ماقووڵانەی هەیە بۆ هەمیشە بەردەوامبوون و پشتگیری جەماوەری وەدەستهێناوە و بە پراکتیك زۆرینەی بەشەکانی هەرێمی دەوڵەتی پێوەندیدار بەڕێوە دەبات.[9]

بەریتانیا ئەم سیاسەتەی پیادەکرد لە سەروبەندی پێزانین بە هەردوو حکوومەتی چینی

9- 799 HC Deb, col.23, 6/4/1970

شیوعی و دوایش هەنگاریا، کە سۆڤێتییەکان لە ساڵی ١٩٥٦ دایاننایەوە پاش سەرنەکەوتنی کوودەتا لەوێ. ئەم سیاسەتە ناکرێ بە سیاسـەتێکی گشـتیی دابنـرێ، لـە هـەموو بارێکـدا پراکتیزەبکرێ. دەبینین بەریتانیا بە درێژی چەندین ساڵ قایل نەبوو دان بە کۆماری ئـەڵمانیای دیموکراتی و ڤێتنامی باکور و کۆریای باکور بنێ، بەڵام ئەم هەڵوێستە لـە بەرئـەنجامی چـەند بەرژەوەندییەکی سیاسییەوە هات و لە هەلومەرجێکی تایبەتدا بوو. جا ئەگـەر ڕەتکردنـەوەی پێزانین بە بیانووی ناشەرعی حکوومەت و هاتنی بە شێوەی نایاسـایی بێـت لـە جیـاتی ئـەو راسـتییەی، کـە توانـای نییـە کـۆنترۆڵی راسـتەقینەی خاکەکـەی خـۆی بکـات، ئـەوا ئـەم ڕەتکردنەوەیە سەنگی خۆی وەك بەڵگەیەکی متمانەپێکەر لە دەست دەدات. بە واتایـەکی تـر ئەگەر ڕادەی ئەو دەسەڵاتەی حکوومەتە نوێییەکە بە سەر هەرێمەکەوەی پیادەی دەکات، ڕوون نەبێ، ئەوە دانپێدانانی دەوڵەتـەکانی تـر پێـی بـە فاکتـەرێکی گـرینگ دادەنـرێ و لەسـەر حکوومەتی پێوەندیدار کاریگەری دەبێ. ئەگەر حکوومەتی نوێ سـەقامگیربوو و چەسـپا دان پێدانەنانی کار ناکاتە سەر سیفەتە شەرعییەکەی.

گۆڕینی حکوومەت بە هەر شێوازێك بێت کارناکاتە سەر خودی قەوارەی دەوڵەتەکـە. چـونکە دەوڵەت کەسایەتییە یاساییە نێودەوڵەتییەکەی بە لابردنی حکوومەتەکەی لە دەست نادات.

دوو جۆرە پێزانین هەن، نابێ تێکەڵاوی لەنێوانیاندا بکرێ. پێزانین بە دەوڵـەت کاردەکاتـە سەر کەسایەتیی یاسایی دەوڵەت، بەڵام پێزانین بـە حکوومـەت کاریگـەریی دەبـێ بـە سـەر سرووشتی دەسەڵاتی حکوومەت نەوەك دەوڵەت. دەکـرێ هـەردوو پێـزانین بـە دەوڵـەت و بـە حکوومەتیش لە یەك کاتدا ڕوو‌بدات لەو حاڵەتەی دەوڵەتە تازەکە پێکدێ. بۆ نموونە بەریتانیا و ئەمەریکا لە یەك کاتدا دانیاننا بە حکوومەت و دەوڵەتی ئیسرائیلدا. پێزانین بە حکوومەت بە دانپێدانانێکی بێدەنگی بـە دەوڵـەتیش دادەنـرێ، بـەڵام نـاکرێ پێـزانین بـە دەوڵـەت بـە پێزانینێکی بێـدەنگی بـە حکوومـەت بـژمێردرێ. پێـزانین بـە حکوومـەت کەسـێکی نـوێ دروسـتناکات لــە یاســای نێودەوڵەتیــدا، بگــرە ڕۆڵێکــی گــرینگ دەگێــڕێ لــە پێوەندییــە دیپلۆماتییەکاندا. لە بەرئەوە ناکرێ لەگەڵ ئەو حکوومەتانەی دانیان پێدا نەنراوە، پێوەنـدیی دیپلۆماتی ببەستێ و نوێنەرانی دیپلۆماتی ئاڵوگۆڕ بکرێن.

وێڕای ئەوە زۆرینەی یاساناسان تیۆریی بەڕێوەبردن بە پراکتیك پەسەنددەکەن سەبارەت بـە پێـزانین بە حکوومەت، بەڵام تیۆریی دیکەش هەن لەبارەی پێـزانین، گرینگترینیـان تیۆرییەکـەی (Tobar)ە، کە تیۆریی شەرعیشی پێدەگوترێ. ئەم تیۆرییە پێیوایە دەبێت دان نەنرێ بەو حکوومەتانەی، کـە بـە

ڕێگەی نادەستووری و ناشەرعییەوە دەسەڵات وەردەگرن و دانیشتووانیش پشتگیرییان لێ ناکەن بە لایەنی کەمەوە. ولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە تایبەتی ئەم سیاسەتەی لە ئەمەریکای لاتیندا پیادەکرد. یەکێك لە هۆکارە گرینگەکان بۆ دانانی ئەم تیۆرییە پاراستنی سەقامگیری بوو لەناوچەی گرینگی کەناڵی پەنەما. بە لۆژیك ئەم بیرۆکەیە لەسەر دانپێدانەنان بە هەموو ئەو گۆڕانکارییەی دێنە پێش لە بەرئەنجامی کاری شۆڕشگێڕی، بونیاد نرابوو.

لە گۆشەنیگای ئەمەریکاییەکانەوە ئەم تیۆرییە گۆڕا بۆ ئەو سیاسەتەی ویلسن پیادەی دەکرد و برێتیبوو لە رەوایی دیموکراتی، واتا ئەگەر شۆڕش پشتگیریی گەل وەدەست نەهێنێ پێزانین وەدەست ناهێنێ. ئەوە بوو ئەم تیۆرییە بە تایبەت بۆ بەرەنگاربوونەوە لە یەکیەتیی سۆڤێت تاوەکو ساڵی ١٩٣٣ بەکارهێنرا، بەڵام دوا جار پاشەکشەی پێکرا تاوەکو گەیشتنە قبووڵکردنی لەم سەردەمەدا تەنیا وەك وەسفێکی سیاسی، کە ئەو دەوڵەتەی پێزانین دەکات لەبەرچاوی دەگرێ.

ئەم تیۆرییە، تیۆرییەکی تەواو پێچەوانەی وروژاند، کە ئەویش تیۆریی (ئیسترادا = Estrada)ی وەزیری دەرەوەی مەکسیك بوو. ئەم تیۆرییە بانگەشەدەکات بۆ پێزانینی ئۆتۆماتیکییانە لە هەر هەلومەرجێکدا بێت بەبێ ڕەچاوکردنی ڕەهەندی سیاسی و باروودۆخی دامەزراندنی دەوڵەت. ئەم تیۆرییە ڕەخنەی لێگیراوە بەوەی کە نالۆجیکە، بەتایبەتی کاتێك حکوومەتێکی دیکەی رقەبەر هەبێ لە بەرامبەریدا و جیاوازی نێوان پێزانین و درێژەدان بە پێوەندیی دیپلۆماتی کەمدەکاتەوە بۆ نزمترین ئاست. کێشەکەش لەوەدایە کە پێزانین دەبێتە دەستخۆشی لەو حکوومەتەی بە نارەوا دەسەڵات وەردەگرێ. ئەگەر ئەو فاکتەرەکانی تر، کە شان بە شانی هەلومەرجی دانپێدانان دێن، بە هەند وەربگیرێن، بێگومان پرۆسێسێکی ئالۆزی نازەرووری لێ دەکەونەوە. بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٧٧ بلاّوی کردەوە، کە ((پراکتیکی دەرەوەی ولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دانپێدانانی دوورخستۆتەوە لە حاڵەتی گۆڕینی حکوومەتەکان و لەم حاڵەتە ئارەزووی ئەمەریکا لەبەرچاودەگرێ لەوەی، ئایا دەیەوێ پێوەندیی دیپلۆماتی لەگەڵ حکوومەتە تازەکەکان ببەستێ یان نا.. سیاسەتی ئیدارەی ئەمەریکا ئەوەیە، کە بەستنی پێوەندییەکان ڕازیبوون یان نارازیبوون نییە بەو پێوەندییانە، بگرە تەنیا گوزارشتە لە ئارەزوومان بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارمان لەگەڵ حکوومەتەکانی تر ڕاستەوخۆ بەپێی ویستمان)).[١٠]

10- DUPIL, 1981- 1988, vol. 1, 1993, po 295

له ساڵی ١٩٨٨ حکوومەتی بەریتانیا بڵاویکردەوە، کە ئەو لێرە بەدوا بۆ دەوڵەت نەبێت، پێزانین دەرناکات[١١]. ئەمە لەو تێگەیشتنەوە هات، کە پێزانین برێتییە لە دەسخۆشیکردن لە کردەوەکەی حکوومەتەکە. ئەمەش زۆر جار نیگەرانی دەورووژێنێ، بە تایبەتی بەوەی پێوەستە بەو حکوومەتانەی مافی مرۆڤ پێشێل دەکەن. ئەو دەوڵەتانەی کۆمەڵگەی مەدەنییان لەنێوەخۆیاندا بونیادناوە وەك: بەلجیکا و فەرەنسا و ئوسترالیا و کەنەدا و هۆڵەندا لەسەر ئەم ڕێبازە دەڕۆن، واتا دانپێدانەنان بەو حکوومەتانەی کە لەگەڵ دەسەلآت گرتنەدەست، مافی مرۆڤیش پێشێلدەکەن.

ئەم گۆڕانکارییە لە پێزانیندا هەموو کێشەکانی چارەسەرنەکرد، بگرە لە جیاتی پێزانینی فەرمی تێڕوانینی ئاراستەی چارەسەری نافەرمی کرد. ئەوە بوو بەریتانیا بڵاویکردەوە، کە درێژە دەدات بە چارەسەرکردنی ڕژێمە ناشەرعییەکان بە شێوەیەکی سرووشتی لەبەر ڕۆشنایی خەملاندنی ئەوەی ئایا دەتوانن خۆیان پیادەی دەسەلآتی فیعلی بکەن لەسەر هەرێمی دەوڵەتی پێوەندیدار یان نە، هەروا ئەگەری بەردەوامبوون یان بەردەوام نەبوونیان هەیە.[١٢] دەکرێ بڵێین هەموو ئەوەی لە پێزانین گۆڕاوە هەڵوەشانەوەی پێزانینە بە حکوومەت.

11- C. Simmons, UK Abolition of the Doctrine of Government: A Rose by another Nam? Public Law 1981, P, 249

12- 408 HL, Deb, cols, 1121-1122, 28/04/ 1980

باسی چوارەم

پێزانین بە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی

یاسای نێودەوڵـەتی تەقلیـدی جیـاوازی لـەنێوان پێـزانین بـە جـەنگاوەران و پێـزانین بـە بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازی نیشتمانی و پێزانین بە نەتەوە کردووە، بـەڵام یاسـای نێودەوڵـەتی هاوچەرخ بە تێڕوانینێکی گشتگیرییانەی بابەتیانە دەڕوانێتە مەسەلەکە، بەو پێیە کە شـۆڕش و جەنگ چەند قۆناخێکن بزووتنەوە ڕزگاریخوازییەکانی نەتەوە چەوساوەکان یان ژێردەسـتەکان پێیدا دەڕۆن لە پێناو گەیشتن بە مافی بڕیاردانی چارەنووس و سەربەخۆیی. بۆیە لێـرەدا لـەژێر ناونیشانی پێزانین بە بزووتنەوە ڕزگاریخوازییەکانی گەلان، لەم مەسەلەیە دەکۆڵینەوە و تیشـك دەخەینە سەر قۆناخە جیاجیاکانی پەرەسەندنیان تاوەکو سەربەخۆییبوونی تەواو.

گوزارشتکردن لە ئـیرادەی وەدەسـتهێنانی مـافی بڕیـاردانی چـارەنووس هەمیشـە پـێش پرۆسێسی پێزانین دێ. لەم قۆناخەی هاوچەرخدا دەربڕین لەو ئیرادەیـە لـە ڕێگـەی پێکهـاتنی حکوومەتی کاتی یان هەمیشەیی یان جاڕدانی دەوڵەتی سەربەخۆوە دەبێت، بەڵام لە هـەوەڵین قۆناخی خەبات لە پێناو وەدیهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووس بە ڕێگەی پێکەوەنانی بـەرەی ڕزگاریخوازی و ڕێکخراوی بەرخودان، وەدی دێت.

کامڵبوونی ئەهلییەتی نەتەوە وەك کەسێك لە کەسەکانی یاسـایی نێودەوڵـەتی بـە تونـدی بەندە بە پێزانینییەوە. ئـەم ئەهلییەتـەش لـەوە بەرجەسـتەدەبێت، کـە کاتێـك نەتـەوە بتـوانێ کۆمیتەی شۆڕشگێڕی و بەرەی نیشتیمانی و ئەو حیزب و ڕێکخراوانە دابمـەزرێنێ، کـە توانایـان هەبێت لە ئاستی نێودەوڵەتیدا نوێنەرایەتی بکەن و لە ئاستی نێوەخۆییشدا پێشڕەویی بکەن.

لە قۆناخی یەکەمی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانیدا واتا **قۆناخی شۆڕش**، هەندێ جار دان بە شۆڕشدا دەنرێ لە لایەن دەوڵەتەکانەوە بە دەوڵەتە ئەسڵەکەشـەوە. ئەگـەر پێـزانین لـە لایەن دەوڵەتە ئەسڵەکەوە کرا، ئەوا ئەم دەوڵەتە بەرپرسیارێتی کردەوەی شۆڕشـگێڕان ناخاتـە ئەستۆی خۆی، چـونکە ئـەوان وەك کەسـێکی نێودەوڵـەتی دانیـان پێـدانراوە، پاشـان ئـەوان بەرپرسیارێتی یاسایی کردەوەکانیان لە ئەسـتۆی خۆیاندایـە. پێـزانینیش لـە لایـەن دەوڵەتـە بیانییەکانەوە مافی ئەوە بە شۆڕشگێڕان نادات کەشـتییە بیانییـەکان بپشـکنن و ئابلووقـەی

دەریایی دابنێن. ئەم جۆرە پێزانینە بە بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازیدا، کۆنترین جۆرە لە مێژوودا و لە کاتێکدا سەریهەڵدا، کە گەلانی ئەمەریکای ناوەڕاست و باشوور لـە دژی کۆلۆنیـالیزمی ئیسپانی و ڕژێمە سەرکوتکارەکاندا خەباتیان دەکرد، وەك شۆڕشەکانی نێـوان هـەردوو سـاڵی ١٨٩١ ـ ١٨٩٥ لە هەر یەك لە وڵاتەکانی چیلی و فەنزەویلا و بەرازیل و کوبا.

کاتێك شۆڕش پەرەدەسێنێ و دەستی دەڕوا، کـە دەسـەڵاتی زاڵبێـت بـە سـەر بەشـێکی هەرێمەکەیدا بە ڕێگەی لەشکرێکی پوخت و ڕێك و پێك و پابەنددەبێت بە ڕێسـا و یاسـاکانی جەنگ و بێلایەنی لە پرۆسەی سەربازیدا، ئەوکاتە نۆرەی پێزانینێکی تر دێت، ئەویش **پێزانینە بە جەنگاوەران**. ئەم جۆرە پێزانینە لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەم سەریهەڵدا وەختێك گـەلانی ئەمەریکای باشوور لە دژی کۆلۆنیالیزمی ئیسپانی شۆڕشیان کرد و ویلایەتە یـەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ١٨١٧ دانیپێدانان و بەریتانیاش لە ساڵی ١٨٢٢ هەروا فەرەنسا و بـەریتانیاش لە ساڵی ١٨٦١ بە سیفەتی جەنگاوەریی دانیان نا بەو ویلایەتە باشوورییانە، کە چوونە کۆڕی جەنگ لە پێناو جیابوونەوە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

ئەو بەرئەنجامانەی لەم جۆرە دانپێدانانە دەکەونەوە ئەمانەن:

١- مامـەڵەکردن لەگەڵ جەنگاوەران بە سیفەتی دیلـی جـەنگ لـە کـاتی دیلکردنیانـدا، چونکە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵـەتی گشـتی جێـی نۆرمـەکانی یاسـایی تـاوانی نـاوەخۆی دەوڵەتی ئەسڵ دەگرنەوە لە کاتی پێوەندیی نێوان هەردوولا.

٢- جەنگاوەران مافیـان هەیـە ئابڵووقـەی دەریـایی بسـەپێنن و کەشـتییە بێلایەنـەکان بپشکنن و قاچاغچییان بگرن.

٣- دەوڵەتەکانی تر یارمەتی دوو لایەنەکە نەدەن و بێ لایەن بن لە بەرامبەریاندا.

بیرۆکەی پێزانین لە یاسای نێودەوڵەتی گشتیدا بە جۆرێ پێی نایـە قۆنـاخێکی نوێـوە لـە سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهـانی، کاتێـك چـیك و سـلۆڤاك و پۆڵۆنییـەکان **ڕێکخـراوی ڕزگاریخوازی نیشتمانییان** لە تاراوگە دروستکرد و شان بە شانی هاوپەیواتان چوونە جەنگ لە دژی ئەڵمانیا و ئیمپراتۆرییەتی نەمساوی ـ مەجەرستان بـە ئامـانجی پێکـەوەنانی دەوڵـەتی نەتەوەیی سەربەخۆی خۆیان.

لەو دەمەدا پێزانین بە واتای پێزانین بە مافی ئەم گەلانە نەهات لە بڕیاردانی چـارەنووس و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی نەتەوەیی بۆیان پاش ئەوەی شەڕ بە کۆتایی دێت، بگرە تـەنیا بە واتای پێزانین دەهات بە بەشداربوونی ئەم نەتەوانە لە جەنگ شان بە شانی ئەو دەوڵەتانـەی

دانیان پێیان ناوە. واتا پێزانین تەنیا بۆ ئەوە هاتووە شەرعییەت بدرێ بە بەشداربوونی هێزی چەکداری ئەم نەتەوانە لە جەنگ شانبەشانی هێزەکانی هاوپەیواتان.[١٣]

لە کاتی دووەمین شەڕی جیهاندا **پێزانین کرا بە کۆمیتەکانی بەرخودان**، کە گەلانی پۆلۆنیا و چیکۆسلۆڤاکیا و فەرەنسا و بەلجیکا و هۆڵەندا و لوکسمبورگ و نەرویژ و یوگۆسلافیا و یۆنان پێکیان هێنان لە پێناو ڕزگاربوون لە ئەلمانیای نازی. لە پاش شکستی نازییەکان لە جەنگ و دامەزراندنی بەرەی سۆشیالیستی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە دژی کۆلۆنیالیزم و چەوساندنەوەی نەتەوەیی، پەرەیسەند و لە لایەن بەرەی شیوعی و وڵاتە تازە پێگەیشتووەکانەوە ڕاستەوخۆ پێزانینیان وەدەست هێنا.

پێزانین بە **بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی** نۆرمێکی شەرعییانەی گرینگ پێکدێنێ بۆ پێشکێشکردنی جۆرەها کۆمەك و یارمەتی بۆ گەلانی خەباتگێڕ لە پێناو بەدەستهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووس و ڕۆڵێکی دیار دەگێڕێ بۆ پێشخستنیان لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە، سەرەڕای ئەوەی فاکتەرێکی گرینگە بۆ بەستنی پێوەندیی نێودەوڵەتی لەنێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی و چەسپاندنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و بەدیهێنانی دراوسێیەتی باش و هاوکاری لەنێوان گەلاندا.

ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان بۆ پەرەسەندنی پێزانین بە بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازی نیشتمانی هاوکارییان کردووە. ئەوە بوو ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕۆڵێکی کارای بینی لە پرۆسێسی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم و بەوەش ڕێگەی والاکرد بۆ پێزانین بە بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی لە ئەفریقیا و ئاسیا. لەم بوارەشدا بڕیاری کۆمەڵەی گشتیی سەبارەت بە لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم ساڵی ١٩٦١ ڕۆڵێکی گرینگی هەیە، چونکە سیفەتی شەرعییەتی ئیلزامی داوە بەو خەباتە چەکدارییەی گەلان دەیگێڕن لە پێناو وەدیهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووس پاشانیش پێزانین بە نوێنەرە شەرعییەکانیان، کە بەرجەستەن لە حیزبەکان و بەرەو ئەو کۆمیتانەی ئەو بزووتنەوانە سەرکردایەتییان دەکەن.

لێرەوە پێزانین بە نەتەوە خەباتگێڕەکان لە پێناو مافیاندا، وەك کەسێك هاتووە لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی، ئەمەش بواری پێداون نووسینگەی تایبەت بە خۆیان بکەنەوە لەو دەوڵەتانەی دانیان پێداناون و بەشداری بکەن لە کارەکانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان

١٣- مەجۆریان: ماف و ئیلتیزامە سەرەکییەکانی دەوڵەت. مۆسکۆ، ١٩٦٥، ل ١٠٢.

یاخود تەنانەت لە هەندێ باریشدا وەك ئەندامێكی چاودێر وەربگیرێن لـە هەنـدێ ڕێكخـراوی نێودەوڵەتی و یارمەتی بدرێن ئەو مافانەیان جێبەجێ بـێ، کـە یاسـای نێودەوڵـەتی گشـتیی پەسەندی دەكات بـۆ جـەنگاوەران و هـەروا وەرگـرتنی یارمـەتی لـە دەوڵەتـەكان لـە پێنـاو پیادەكردنی مافی بڕیاردانی چارەنووس.

ئـەم جـۆرە پێزانینـە پراكتیزەكردنـی بـەخۆوەبینی لـە كـۆنگرە نێودەوڵەتییەكانـدا، وەك كۆنگرەی باڵای دەوڵەتانی بێلایـەن لـە سـاڵی ١٩٦٤، کـە تاكیددەكاتـە سـەر شـەرعییەتی بزووتنەوەكانی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی لە پێنـاو وەدیهێنـانی مـافی بڕیـاردانی چـارەنووس و دانانیان وەك تاكە نوێنەری ڕەوا بۆ بەرژەوەندیی گەلەكانیان لە دانووسـتانەكان و چارەنووسـی دواڕۆژیان.

كۆمەڵێك بڕیار لە لایەن نەتەوە یەكگرتووەكانەوە دەرچووە جەختیان كردۆتە سـەر پێـزانین بە بزووتنەوە ڕزگاریخوازەكان لە كۆلۆنەكانـدا، بـۆ نموونـە بڕیـاری كۆمـەڵی گشـتیی نەتـەوە یەكگرتووەكان ژمارە (٢٩١٨) لە ١٤\١١\١٩٧٢ ئاماژەیداوە، کە حیزبـی سـەربەخۆیی لـە گینیا_ بێسا و دوورگەكانی (راس الاخضر) تاكە نوێنەری ڕەوای گەلن و هەردوو بزووتنـەوەی فریلیمۆ Frelimo و ماپاڵ Mapal نوێنـەری ڕاسـتەقینەی گـەلی مۆزانبیـق و ئـەنگۆلان، هەروا بڕیارەكە داواش لە دەوڵەتەكان و دەزگەكانی نەتەوە یـەكگرتووەكان دەكـات نوێنـەرانی بزووتنـەوە ڕزگاریخوازییـەكانی ژێـر دەسـەڵاتی كۆلۆنیـالیزمی پورتوگـال بەشـداردەبن لـە گفتوگۆكانی تایبـەت بـە بەرژەوەندییـەكانیان. دیسـان داوادەكـات جـەنگاوەرانی بزووتنـەوە ڕزگاریخوازییەكان لە مۆزانبیق و ئەنگۆلا و گینیـا و دوورگـەكانی (راس الاخضـر) لـە كـاتی دەستگیركردنیاندا لە شەڕ وەك دیلی جەنگ مامەڵەبكرێن بەپێی ئەو پرەنسـیپانەی، کـە لـە ڕێككەوتننامەی جنێڤدا هاتوون بۆ مامەڵەكردن لەگەڵ دیلەكانی جەنگ و پاراستنی كەسانی سیڤیل لە كاتی جەنگ (ساڵی ١٩٤٩). بڕیارێكی تریش، کە نەتەوە یەكگرتووەكان لە سـاڵی ١٩٧١ دەریكرد، دەڵێت: پێویستە بەشداربووەكانی بـەرخودان و ئەوانـەی لـە پێنـاو ئازادیـدا لـە باشووری ئەفریقیا و هەرێمەكانی ژێر دەسـەڵاتی كۆلۆنیـالیزم و داگیركردنـی بیـانی و ئەوانـەی لـە پێناوی ئازادی و مافی چارەنووسیان خەبات دەكەن، لـە كـاتی دەسـتگیركردنیان بـەپێی پرەنسـیپی یاســای نێودەوڵــەتی و ئــەحكامی ڕێككەوتننامــەكانی لاهــای ســاڵی ١٩٠٧ و هــەروا ڕێككەوتننامەكانی جنێڤی ساڵی ١٩٤٩ وەك دیلی جەنگ ڕەفتاریان لەگەڵدا بكرێ.

بەشی حەوتەم

میراتگریی دەوڵەتەکان

Succession of States

باسی یەکەم

چەمکی میراتگریی دەوڵەت و بەردەوامبوون

١- چەمکی میراتگریی دەوڵەت:

قەوارە سیاسییەکان هەتا هەتایە وەك خۆیان نامێننەوە، بگرە هەمیشە گۆڕانکارییان بەسەردادێ یان دەگۆڕدرێن و لەناودەچن. دەبینین دەوڵەتانێك هەڵدەوەشێنەوە یان لێکدەترازێن و دەبنە دەوڵەتی تازە و چەند یەکیەتییەکی فیدراڵی دادەمەزرێن، یاخود لێکتر جیادەبنەوە. بۆیە پێویستە یاسای نێودەوڵەتی ئەم ڕووداوانە لەخۆ بگرێت و بیانخاتە چوارچێوە گشتییەکەیەوە، بە شێوەیەك لە ئەگەری زەرەر و زیان و پشێوی و ناسەقامگیری کەم بکاتەوە تا ئەوپەڕی ڕادەی. ئەم گۆڕانکارییانە لە پاش دووەمین شەڕی جیهانیدا گەیشتنە لوتکە، کاتێك زیاتر لە ١٠٠ دەوڵەتی سەربەخۆی نوێ دامەزران.

گۆڕانی سەروەریی سیاسی لەسەر قەوارەی هەرێمێکی دیاریکراودا لە ڕوانگەی یاسای نێودەوڵەتی و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە، هەندێ کێشە دەورووژێنێ. بۆ نموونە ئەو دوڵەتە تازەیەی پێکهاتووە، چۆن ئیلتیزام دەکات بەو پەیماننامانەی دەوڵەتی پێشوو بەستبووی کاتێ سەروەریی بەسەر ئەو هەرێمەدا کێشابوو؟ ئایا هاوولاتێتی بە شێوەی ئۆتۆماتیکیانە دەگوازرێتەوە بۆ دانیشتووان تاوەکو جێی هاوولاتێتی دەوڵەتی پێشوو بگرێتەوە؟ ئایا چارەنووسی سامانە گشتییەکانی دەوڵەتی پێشوو چی بەسەردێ؟ و تا چ رادەیەك دەسەڵاتی نوێ بەرپرسیاردەبێ لە بەرامبەر قەرزە کۆنەکانی دەوڵەت؟

نابێ تێکەڵاوی بکرێ لەنێوان میراتگری لە یاسای نێودەوڵەتی و میراتگری لە یاسای نێوەخۆییدا. دەبینین لەبەرئەوەی بەرژەوەندی و بۆچوون لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، لێکئالاون، ئەوە پرەنسیپەکانی سەروەری دەوڵەت و یەکسانی نێوان دەوڵەتەکان و دەستێوەرنەدان لە کاروباری ناوەخۆ ڕێدەگرن لەوەی پرەنسیپێکی گشتی دابنرێ بۆ میراتگری نێودەوڵەتی، وەك ئەوەی لە میراتگری یاسای نێوەخۆییدا هەیە. وێڕای ئەو هەوڵانەش، کە دراون بۆ پێڕەوکردنی بیرۆکەی یاسای ڕۆمانی سەبارەت بە درێژەدان بە کەسایەتی یاسایی ئەو دەوڵەتەی لە

بەرئەنجامی یاخیبوون و شۆڕش دەڕۆخێ، ئەوە ئەم چارەسەرە خزمەتی بەرژەوەندیی دەوڵەتەکان و پراکتیکی نێودەوڵەتی ناکات. دەبینین لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەو تیۆرییە زاڵبوو، کە بانگەشەی دەکرد بۆ ڕەتکردنەوەی هەر گواستنەوەیەکی ماف و ئیلتیزام و بەرژەوەندیی دارایی لە دەوڵەتی پێشووەوە بۆ دەوڵەتی تازە. ئەم تیۆرییە جارێکی تر سەریهەڵدا لە پرۆسێسی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم لە وێنەی پرەنسیپی (تۆمارگەی خاوێنClean slate) بە واتای ئەوە دێ، کە دوڵەتە تازەکە سەروەریی وەردەگرێ بەبێ ئەو ئیلتیزاماتانە، کە پاشماوەی دەوڵەتە کۆنەکەن.

پرسیی میراتگری دەوڵەتەکان لەگەڵ حاڵەتەکانی گواستنەوەی سەروەری هەرێمدا سەرهەڵدەدات، وەك پرۆسێسی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم، کە لە هەموو یان لە بەشێك لە یەکەیەکی هەرێمیی دەگرێتەوە، یاخود پرۆسێسی لێکترازانی دەوڵەتێك و جیابوونەوە، یان خستنەپاڵ، یان تێکەڵکردن کە لە هەرێمێکدا ڕوودەدات.

لە هەر بارێك لەم بارانەدا قەوارەیەك هەمووی یان بەشێکی نامێنێ بۆ ئەوەی دەسەڵاتێکی تر جێی بگرێتەوە، ئەم کارەش وادەکات کێشەی گواستنەوەی ماف و ئیلتیزام بێتەئاراوە. بە هەرحاڵ مەسەلەی جێگرتنەوەی دەوڵەتەکان ماف و ئیلتیزامە گشتییەکانی دەوڵەتەکان، کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا هاتوون، ناگرێتەخۆ، چونکە ئەم مەسەلەیە لە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتییەوە سەرچاوەی گرتووە و ئیلزامی هەموو دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری دەکات و لە ڕێگەی گواستنەوەیەوە لە دەوڵەتی پێشووەوە نایەت. هەروەها دەبێ جیاوازی بکرێ لەنێوان میراتگری دەوڵەتەکان و میراتگری حکوومەت بەتایبەتی لە ڕێگەی شۆڕش و ئەو بەرئەنجامانەی لە پێزانین و بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی دەکەونەوە.

لە گەلێ باری وەك یەکدا ئەو کێشانەی تایبەتن بە میراتگری لە ڕێگەی پەیماننامەوە چارەسەردەکرێن، بەتایبەتی ئەو پەیماننامە هەمەلایەنانەی، بە تایبەت لە گۆڕانکارییە هەرێمییەکان دەکۆڵنەوە، وەك: پەیماننامەی (سانت جەرمان) لەساڵی ١٩١٩، کە چارەسەری هەندێ کێشەی کرد، کە پێوەندییان هەبوو بە ڕووخانی ئیمپراتۆرییەتی (نەمسا ـ مەجەر)ـەوە، هەروا ڕێککەوتننامە دووقۆڵییەکانی نێوان دەوڵەتی کۆلۆنیالیزمی و دەوڵەتی تازە ڕزگاربوو.

دەبینین هەر یەك لە بەریتانیا، فەرەنسا و هۆڵەندا سیستەمی ڕێککەوتننامەکانی گواستنەوەیان پێڕەوکرد لەگەڵ کۆلۆنەکانیان، کە بوونە دەوڵەتی سەربەخۆ. هەندێ لەم

ڕێککەوتننامانە جەختیان کردووە، کە هەموو ئەو ماف و تایبەتمەندی و ئیلتیزام و ئەرکانەی لەسەر ئەستۆی دەوڵەتە کۆلۆنیالیزمەکە بوون سەبارەت بە هەرێمێ پێوەندیدار بەپێی دۆکومێنتی نێودەوڵەتی کارپێکراو، دەگوازرێنەوە بۆ دەوڵەتی نوێ[1]. ئەم سیستەمە جێی ڕەزامەندی هەندێ لە دەوڵەتە تازەکان نەبوو، ئەوە بوو هەندێکیان یەکلایەنە بڕیاریاندا بە دیاریکردنی ماوەیەکی دیاریکراو بۆ کارکردن بە ڕێککەوتننامەی بەستراو لەگەڵ دەوڵەتی کۆلۆنیالی تاوەکو لەو ماوەیەدا چاو دەخشێنرێ بە مەسەلەی قبوولکردنی یان ڕەتکردنەوەی ڕێککەوتننامەکە. بەم جۆرە هەر یەك لە تەنجانیقا و ئۆگەندا و بوروندی ساڵی ١٩٦١ ئەم ڕێبازەیان پێڕەوکرد[2]. ئەو ڕێککەوتننامە دووقۆڵییانەش، کە بەپێی نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی عورفی (نەریتی) هەڵناوەشێنەوە، لە کۆتایی ئەو ماوەیەی بۆیان دیاریکراوە، کۆتاییان پێدێت.

بەهەرحاڵ، مەسەلەی میراتگری لە یاسای نێودەوڵەتیدا، مەسەلەیەکی ئاڵۆزە. کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی گونجاو چارەسەری هەندێ لەو نۆرمانەی نەکردووە، کە ئەو گۆڕانکارییە سیاسییە تایبەتییانە، کە سەریان هەڵدا بگرێتەوە. لەبەرئەوە ئەو لێژنە نێوبژیوانییەی لە لایەن کۆنگرەی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا پێکهات، ئاماژەی دا، کە هەندێ پرەنسیپی چەسپاو هەن لە یاسای نێودەوڵەتیدا، دەکرێ لەسەر میراتگری دەوڵەتەکان پراکتیزەبکرێن، بەڵام پێویستە ئەو مەسەلانە دیاری بکرێن، کە دەشێ لەمیانەیاندا ئەم نۆرمانە بە وردی پراکتیزەبکرێن.

ئەگەرچیش ڕێککەوتننامەکانی ڤیەننای هەردوو ساڵی ١٩٧٨ و ١٩٨٣ هەندێ نۆرمی گشتییان دارشتووە سەبارەت بە میراتگری دەوڵەتەکان، بەڵام هەندێ لە نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی نەریتی پراکتیزەدەکرێن بۆ چارەسەرکردنی ئەو مەسەلەنێودەوڵەتییانەی پێوەستن بە میراتگری دەوڵەتەکان. دەبینین ڕێککەوتننامەی ڤییەنا ساڵی ١٩٧٨ لەبارەی میراتگری دەوڵەتەکان لە پەیماننامەکاندا لە ساڵی ١٩٩٦ چووە واری جێبەجێکردن، ڕێککەوتننامەی ڤیەنناش ساڵی ١٩٨٣ لەبارەی میراتگری سامانی دەوڵەت و ئەرشیف و قەرزەکان تاوەکو هەنووکە نەچۆتە واری جێبەجێکردنەوە. وێڕای ئەوەش زۆرینەی ئەو ئەحکامانەی لەم ڕێککەوتننامەیەی دواییەدا هاتوون ڕەنگدانەوەی پرەنسیپە زاڵەکانی یاسای نێودەوڵەتین.

1- O. Connell, state Succession in municipal Law and International Law, Cambridge, 1967 vol. 2, pp.352- 73

2- Yearbook of the ILC, 1974, vol.2 p.192

دەكرێ **میراتگری وا پێناسە بكرێ، كە بەرپرسیارێتی دەوڵەتێك لە هەرێمێكی دیاریكراو، جێگەی بەرپرسیارێتی دەوڵەتێكی تر دەگرێتەوە، لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەكاندا**[٣]، بەڵام ئەم پێناسەیە لە توێیدا كۆمەڵێك لەو گیروگرفتانە دەشارێتەوە، كە لەگەڵ حاڵەتەكانی پێكهاتنی دەوڵەتی نوێدا دێن و تەنانەت لەگەڵ گواستنەوەی ئەو شتانەی دەكرێ لە دەوڵەتی پێشوو بگوازرێتەوە بۆ دەوڵەتێ یان دەوڵەتانی نوێ. چونكە میراتگری دەوڵەتەكان دەستەواژەیەكی گشتییە بە واتای گۆڕانكاری ڕاستەقینەی سەروەری دێت لە هەرێمێكی دیاریكراودا. لە گەلێك باردا ئەوە ڕوون نییە چ ماف و ئیلتیزاماتێك لەمیانەوە بۆ ئەوی تریان دەگوازرێنەوە، هەروا تا چەند ورد و بە دیقەتن. بە زۆریش مەسەلەكە بەستراوە بە هەر بارێكی تایبەتەوە، بۆ نموونە چ ڕوودەدات لە بارێكدا ئەگەر دوو دەوڵەت لە دەوڵەتێكدا تێكەڵ بكرێن یان هەرێمێ لە جەستەی دەوڵەتێكی بونیادنراو جیابێتەوە و ببەسترێ بە دەوڵەتێكی ترەوە یان بەشێك لە هەرێمی دەوڵەتێك جیابكرێتەوە و دەوڵەتێكی نوێ لەسەری بونیاد بنرێ یان دەوڵەتێك لێكبترازێ و دوو دەوڵەت یان زیاتر پێك بێت یان دەوڵەتێكی تازە لە بەرئەنجامی لەناوبردنی كۆلۆنیالیزم پێك بێت.

٢- میراتگری دەوڵەتەكان و بەردەوامبوون:

بەردەوامبوونی دەوڵەت لە حاڵەتی میراتگریدا بەو واتایە دێت، كە دەوڵەتێك نامێنێت و لە جێگەكەیدا دەوڵەتێك یان زیاتر دروستدەبێ و یەكێكیان خۆی بەو دەوڵەتە لەناوچووە دەزانێ و پێیوایە بەردەوامی ئەوە. ئەم مەسەلەیە لە یاسای نێودەوڵەتیدا یەكێكە لە مەسەلە ئاڵۆزەكانی ئەم سەردەمە. دەبینین كاتێك دەوڵەتێكی نوێ سەرهەڵدەدات دەبێ بڕیاربدات ئایا ئەم سەرهەڵدانەی درێژەپێدانە بۆ دەوڵەتی پێشوو، یان خۆی بە دەوڵەتێكی تازە دادەنێت؟ بۆ نموونە هیندستان بەو شێوەیە قبووڵكرا، كە درێژەپێدانە بۆ هیندستانی بەریتانیا، كەچی پاكستان كە لەگەڵ هیندستان پێكەوە هیندستانی بەریتانیایان پێكهێنابوو، بە دەوڵەتێكی تازە دانرا. یۆگۆسلاڤیاش پێش جەنگی یەكەمی جیهان درێژەپێدان بوو بۆ دەوڵەتی سربیا، بەڵام ئیسرائیل بە تەواوی جیاوازە، چونكە جێی فەڵەستینی گرتەوە، كە لەژێر مەنداتی

٣- بڕوانە: ماددەی دووی ڕێككەوتننامەی ڤیەننا سەبارەت بە جێگری دەوڵەتان لە پەیماننامەدا ساڵی ١٩٧٨.

بــەریتانیادا بــوو. جیابوونــەوەی هــەرێمێك لــە دەوڵــەتێكی دامــەزراو كارناكاتــە ســەر بەردەوامبوونی ئەو دەوڵەتە وێڕای كەمبوونەوەی هەرێم و دانیشتووانەكەی. پاكستان باشـترین نموونەیە دوای ئەوەی بەنگلادیش لێی جیـابووەوە. دەبیـنین لـەم حاڵەتـەدا دەوڵەتـە كۆنەكـە دەمێنێ بە هەموو سەنگێكییەوە و بە هەموو ئەو ماف و ئیلتیزامانەی، كە سەرچـاوەیان لــە بوونی ئەو هەرێمەوە دەگرت وەك بەشێك لە دەوڵەتە كۆنەكە. لە حاڵێكیشدا ئەگـەر دەوڵـەت لێكترازا بۆ دوو دەوڵەت یان زیاتر، ئەوە ئەو ماف و ئیلتیزاماتانە دابەشدەكرێن بە سـەر ئـەو دەوڵەتانەی لێی جیابوونەتەوە. بۆ ئەوەش بـزانین ئایـا كـام لـەو دەوڵەتانـە درێژەپێدانـە یـان جێگـرەوەی دەوڵەتــە هەڵوەشـاوەكەیە، دەبـێ بــۆ نێوبــژیوانی پـەنا ببەینــە بــەر پێــوەرە تەقلیدییەكانی سەرهەڵدانی دەوڵەت و راگەیاندنی سەربەخۆیی دەوڵەتە تازە پێوەندیدارەكان و ئــەو هەڵوێســتانەی دەوڵەتــەكانی تــر و رێكخــراوە نێودەوڵەتییــەكان لــەبارەی مەســەلەكە دەیانگرتەبەر.

ئەم كێشەیە لە هەڵوەشاندنەوەی یەكیەتیی سۆڤێت و یۆگۆسلاڤیا بە زەقــی خــۆی نوانــد. یەكیەتیی رووسی خۆی وا دانا درێژەپێدانە بە یەكیەتیی سۆڤێتی پێشوو و قبــوولێش كـرا لــە رووی ئەندامێتی یەكیەتیی رووسی لە نەتەوە یەكگرتووەكانەوە.

بڕیــاری ئەنجومــەنی ســەرانی دەوڵەتــەكانی كۆنفیدراســیۆنی دەوڵەتــە ســەربەخۆكان لــە ١٩٩١/١٢/٢١ لەبارەی پێزانین بە بەردەوامبوونی ئەندامێتی یەكیەتیی رووسیا لە ئەنجومەنی ئاسایش و رێكخراوە نێودەوڵەتییەكانی تر، زۆر گرینگ بوو. وێڕای ئەوەش كە هەموو ئەو ڕێ و شوێنانەی كۆنفیدراسیۆنی دەوڵەتە ســەربەخۆكان گرتیانــە بــەر لــە كۆتــایی ســاڵی ١٩٩١ بەتەواوی نەدەگونجان لەگـەڵ پرەنسـیپی بەردەوامبوونـدا، بــەڵام داخــوازی رووســیا لــەبارەی بەردەوامبوونی بۆ یەكیەتیی سۆڤێت قبووڵكرا لە لایەن كۆمارەكانی پێشــووەوە و هــەروا لــە پراكتیكی نێودەوڵەتیشدا قبووڵكرا. كەچی حاڵەتێكی تایبەت سەریهەڵدا بەوەی پێوەستە بــە دەوڵەتەكانی بەڵتیق (ئەستۆنیا- لاتڤیا- لیتوانیا) ئەمانە لە پــاش دووەمــین شــەڕی جیهــان بووبوونە دەوڵەتی سەربەخۆ، بەڵام یەكیەتیی ســۆڤێت ســاڵی ١٩٤٠ لكانــدنی بــە خۆیــەوە و بەمەش كۆمەڵگەی نێودەوڵەتی هەڵوێستی جیــا جیــای وەرگـرت بەرامبــەر ئــەم پرۆسێســە. هەندێك ڕەتیانكردەوە و دانیان پێدانەنا، هەندێكی دیكــەش بــە واقیعــی قبوولێــانكرد (de facto). دوای ئەو گۆڕانكارییانەی بە سەر یەكیەتیی سۆڤێتی جارانــدا هــات دەوڵەتــەكانی بەڵتیق لە ئابی ســاڵی ١٩٩١ ســەربەخۆیی خۆیــان راگەیانــد، بــەم بۆنەیەشــەوە ئەنجومــەنی

ئەورووپی لە ٢٧/ئاب/١٩٩١ بەیاننامەیەکی خۆشحاڵی دەرکرد لەبارەی ئەو ڕاگەیاندنە و دەستخۆشی گەڕاندنەوەی ئەو سەربەخۆییەی لێکردن، کە لە ساڵی ١٩٤٠ لە دەستیان دابوو، دوا بە دوای ئەویش ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ١٩٩١/٩/٤ دانیپێدانان. پاشان پیادەکردنی گێڕانەوەی سەربەخۆیی قبوولکرا و لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی وا ناکات ئەم دەوڵەتانە ببنە جێگری یەکیەتیی سۆڤێت، دوایەش خۆیان ئازادن لەو ماف و ئیلتیزامانەی لەم میراتگرییە دەکەونەوە.

پێچەوانەی ئەمە بارەکە لە یۆگۆسلاڤیا جیاواز و ئالۆز و کارەساتئامێز بوو، دەبینین هەرەسهێنانی یەکیەتیی یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ چەند مانگێکی خایاند. لەو ماوەیەدا چەند کۆمارێك سەربەخۆییان ڕاگەیاند. بڕیاری ژمارە (٨)ی لیژنەی ناوبژیوانی سەبارەت بە یۆگۆسلاڤیا لە ١٩٩٢/٧/٤ کۆتایی ئەو ڕاپرسییەی ڕایگەیاند، کە لە بۆسنا و هێرسۆگۆڤینا لە شوبات و ئاداری ساڵی ١٩٩٢ بەڕێوەچوو و بەرئەنجامەکەی بریتی بوو لە پشتگیریی زۆرینە بۆ سەربەخۆیی.

لیژنەکە تاکیدی کرد، کە دەزگە هاوبەشەکانی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ لە بەجێگەیاندنی ئەرکەکانی ڕاوەستاوە. هەروا دان بە سلۆڤینیا و کەرواتیا و بۆسنە و هێرسۆگۆڤینا نرا لە لایەن ئەنجومەنی ئەورووپی و دەوڵەتەکانی تر و لە پاشان ئەم دەوڵەتانە بوونە ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا. لیژنەکە گەیشتە ئەو بەرئەنجامەی کە دەوڵەتی یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ ئیدی وەك خۆی نەما، واتا بوونی نەما. وێڕای ئەوەش کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵ، کە لە ١٩٩٢/٤/٢٧ پێکهاتبوو لە سربیا و مۆنتینیگرۆ خۆی وا دانەدەنا، کە دوڵەتێکی نوێیە، بگرە وەك درێژەپێدانێك خۆی دانا بۆ دەوڵەتە کۆنەکە، واتا: بۆ کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ. لە بەرامبەردا، ئەم ڕاگەیاندنە ڕەتکرایەوە لە لایەن کۆمارەکانی پێشووی یەکیەتیی یۆگۆسلاڤیا و هەروا لە لایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیشەوە. بۆ نموونە بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایش ژمارە (٧٧٧) لە ١٩٩٢ تاکیدی کردەوە، کە ئەو دەوڵەتانەی جاران بە کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ ناسرابوون بوونی ڕاگیراوە و نییە و کۆماری یۆگۆسلاڤیا (سربیا و مۆنتینیگرۆ) بۆیان نییە درێژەبدەن بە ئەندامێتی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵی جاران بە شێوەی ئۆتۆماتیکی لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا. بۆیە دەبینین بە پێچەوانەی ئەوەی لە یەکیەتیی سۆڤێت ڕوویدا، داخوازی کۆماری یۆگۆسلاڤیای فیدراڵ وەك جێگرەوەی یۆگۆسلاڤیای کۆن، وەك پێویست پشتگیری لێ نەکرا.

تیـۆری میراتگـری لــە یاسـای نێودەوڵەتیـدا، مەسـەلەی یەکخسـتنی دەوڵەتـەکانیش دەگرێتەخۆ، یەکێك لە شێوازەکانی یەکخستن یان (یەکگرتن)، دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێیـە بە گشتی وەك ئەوەی لە تێکەڵبوونی نێوان کۆمـاری یەمـەنی عـەرەبی و کۆمـاری یەمـەنی دیموکراتیی میللی، ڕوویدا. ئەوە بـوو بـەپێی ڕێککەوتننامـەی نێـوان هـەردوو دەوڵـەت لـە ۱۹۹۰/٤/۲۲ لە دەوڵەتێکدا یەکخران بە ناوی (کۆمـاری یەمەنـەوە) هـەروا ڕێکخسـتن بـە ڕێگەی تێکەڵکردنی دەوڵەتێك لەگەڵ دەوڵەتێکی تریشدا دەبێ، ئەو کات یـەکیان نـامێنێ و دووەمیان بە چڕیی زیاتری دانیشتووانی و ڕووبەرە هەرێمییە فرەوانترەکـەی بـەردەوام دەبێـت، وەك ئەوەی لە ئەڵمانیا ڕوویدا.

لە بەرئەنجامەکانی دووەمین جەنگی جیهانی، ئەڵمانیا دابەشکرایە چەند ناوچـەیەك لـەژێر دەسەڵاتی داگیرکاری هەر یەك لە ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤێت و بەریتانیا و فەرەنسا، بەڵام (بەرلین) نەخرایە سەر هیچ کامێك لەو ناوچە داگیرکراوانە. پیـادەکردنی دەسـەڵاتی بـاڵا لـەو ناوچانە بە شێوەی کاتی درایە سەرکردەکانی هێزی چەکدار لەو چوار دەوڵەتە هاوپەیواتانـە. لـە پاش ئەو گۆڕانکارییانەی، کە لەو ناوچانەی بە دەسـتی یەکیـەتیی سـۆڤێتەوە بـوون ڕوویانـدا، دەسـەڵاتی بـاڵا گواسـترایەوە بـۆ کۆمیتەیـەکی بـاڵای هاوپـەیواتان لـە (بـۆن). بـەپێی ئـەو ڕێککەوتننامەیەی، کە لەنێوان هەرسێ لایەنەکە و کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ بەسترا و لەساڵی ۱۹٥٥ چـووە واری جێبەجێکردنـەوە، کۆتـایی بـە داگیرکـردن هێنـراو سـەرکردایەتی بـاڵای هاوپەیواتانیش هەڵوەشایەوە، بەڵام دەوڵەتە هاوپەیمانـەکان مـاف و ئیلتیزاماتـەکانی خۆیانیـان هێشتەوە سەبارەت بە (بەرلین) و سەبارەت بە ئەڵمانیاش بە گشتی و بە یەکیەتیی ئەڵمانیاشەوە و چارەسەری ئاشتییانەی کێشەکانی تایبەت بە مەسەلەکەشەوە. پێزانین بە (کۆماری ئـەڵمانیای دیموکراتی)یش لەسەر هەمان بنەما هات، واتا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەری، کە دەسەڵاتی تەواوی هەیە بەسەر کاروباری نێوەخۆیی و دەرەوەدا. ئەمە ئەو هەسـتەی دروسـتکرد، کە ئەڵمانیا هێشتا وەك دەوڵەتێك لە ڕوانگەی یاسای نێودەوڵەتییەوە، بوونی هەیـە و پێوەنـدیی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئەلمان و هاوبەندییان لەگـەڵ دەوڵـەتی ئـەڵمانیای پێشـوو سـاڵی ۱۹٤٥ بایەخی زۆر و ئاڵۆزکارییەکی گەورەیان وروژاند، چونکە ئەڵمانیای فیـدراڵ هەمیشـە خـۆی بـە واریسی دەوڵەتی ئەڵمانیای پێش ۱۹٤٥ دادەنا.[٤]

4- F.A. Mann, Germanys present Legal state Revisited 16 1 CLQ, 1967, p. 760

دوای ئەو گۆڕانکارییانەی یەکیەتیی سۆڤێت و وڵاتە سۆشیالیستەکانی سەر بەوی گرتەوە، کۆمەڵە ڕێککەوتننامەیەك لە مانگی مایسی (١٩٩١)وە، مۆرکران لەنێوان هەردوو دەوڵەتی ئەڵمانیدا لە پێناوی یەکیەتییدا، وەك ڕێککەوتننامەی یەکیەتیی دراو و ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ١٨/٥/ ١٩٩٠ و دواتر لە (١٢/٩/١٩٩٠) یش ڕێککەوتننامەی چارەسەری کۆتایی کێشە هەڵپەسێراوەکانی نێوان هەردوو ئەڵمانیا و چوار دەوڵەتەکە، مۆرکرا. بەمەش چارەسەری هەموو ئەو کێشانە کران، کە لە ئاکامی دووەمین شەڕی جیهان سەبارەت بە ئەڵمانیا هاتبوونەئارا. دووەمین ڕێککەوتننامە، کە لەنێوان هەردوو ئەڵمانیا گرێدرا لە ٣١/ ئابی /١٩٩٠ سەبارەت بە یەکگرتنی هەردوو ئەڵمانیا لە ٣٠/١٠/١٩٩٠ تاکیدی کردووە، دەبێ یەکگرتن لە ڕێگەی ئەوەوە بێت، کە کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی بخرێتە پاڵ ئەڵمانیای فیدراڵ بەپێی مادەی (٢٣) لە یاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ. ئەمە واتا یەکگرتنی ئەڵمانیا بە پرۆسێسی تێکەڵبوونی ناوچەکانی کۆماری ئەڵمانیای دیموکرات لەگەڵ ئەڵمانیای فیدراڵ ئەنجامدراوە لە ڕێگەی فرەوانکردنی بازنەی جێبەجێکردنی دەستووری ئەڵمانیای فیدراڵ بۆ ئەوەی هەرێمێ ئەڵمانیای دیموکراتیش بگرێتەوە. بۆ نموونە مادەی (٧) تاکیددەکاتە سەر فرەوانبوونی سیستەمی دارایی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ بۆ ئەوەی هەرێمێ کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی جارانیش بگرێتەوە. مادەی (٨)یش دەڵێت: هەر کە یەکیەتییەکە دەستی پێکرد، یاسا فیدراڵییەکان لەو ناوچانەشدا پیادەدەکرێن، کە پێشتر سەر بە کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی بوون.

دیارە ئەم جۆرە ڕێگەچارەیە لە پراکتیکی نێودەوڵەتیدا پێشوازییەکی باشی لێکرا و هیچ دەوڵەتێك لاری نەبوو لەسەری[5]. بە دەستەواژەیەکی تر ئەگەر بۆچوونی لایەنەکانی پێوەندیدار بە شێوەی ڕاستەوخۆ و هەروا ئەو پەسەندکردنەی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لەبارەی یەکیەتیی ئەڵمانیاوە دەربڕی، لەبەرچاوبگرین، دەکرێ ئێستە ئەڵمانیا وا دابنرێ، کە درێژەپێدانە بۆ کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ، هەروا کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتیش بەوە دابنرێ، کە لەو مێژووەی ئەڵمانیای یەکگرتوو لەدایکبوو، ئیدی ئەویش بوونی نەماو ئاوابوو.

5- Oppenheims International Law, P. 210

باسی دووەم

کاریگەریی گۆڕانکارییە هەرێمییەکان لەسەر پەیماننامە

١- خستنەپاڵ و تێکەڵکردن:

کاتێك دەوڵەتێك دێنێ دەوڵەتێکی تر دەخاتە پاڵ هەرێمەکەی خۆی، دەوڵەتێکی نوێ دروستنابێ، وەك خستنەپاڵی کۆماری ئەڵمانیای دیموکرات بۆ سەر کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ لە ساڵی ١٩٩٠، بگرە ئەو دەوڵەتەی بوونی هەیە فرەوان دەبێتەوە و دەمێنێت و بوونی بەردەوام دەبێت، بەڵام ئەو دەوڵەتەی خراوەتە پاڵ بوونی نامێنێ، نۆرمی بنەڕەتی ئەوەیە ئەو پەیماننامانەی، کە سیفەتی سیاسییان پێوەیە و دەوڵەتە لکێنراوەکە کاتی خۆی گرێی داون ئەوانیش بە نەمانی ئەمیان، نامێنن[٦]. کەچی ئەو پەیماننامە هەرێمییانەی، کە سنووری دەوڵەتە لێکدراوەکەیان داڕشتووە، دەمێننەوە و کاریان پێ دەکرێ. ئەو پەیماننامانەش دەوڵەتی ئەسڵ گرێی داون، نەك هەر دەمێنن بگرە فرەوان دەبنەوە بۆ ئەوەی سنوورەکانی ئەو خاکەش بگرنەوە، کە پێشتر سەر بە دەوڵەتە لکێنراوەکە بووە و ئێستە بوونی نەماوە. پیادەکردنی ئەم پرەنسیپە بەستراوە بە ڕێککەوتنی هەردوو لاوە، بۆ نموونە لە حاڵەتی یەکگرتنی ئەڵمانیادا، مادەی (١١) لە پاشکۆی ژمارە (١)ی پەیماننامەی یەکگرتن لە ساڵی ١٩٩٠ کۆمەڵێك لەو پەیماننامانەی، کە کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ کاتی خۆی بەستبوونی لەبارەی چەند بابەتێکی تایبەت بە پەیمانی باکووری ئەتڵەسی " ناتۆ" بەدەرکرد تاوەکو خاکی ئەڵمانیای دیموکراتی پێشوو نەگرنەوە. خاڵی یەکەم لە مادەی(٣١)ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا لەبارەی میراتگری دەوڵەتەکان لە پەیماننامەکان ئاماژەیداوە، کە لە کاتی یەکگرتنی دوو دەوڵەت یان زیاتر و پێکهاتنی یەك دەوڵەتی جێگرەوە، پەیماننامەکان بە کارپێکراوی دەمێننەوە لە حاڵێکدا ئەگەر دەرنەکەوت، کە ئەوە لەگەڵ ئامانج و بابەتی پەیماننامەکە ناگونجێ یاخود دەبێتە هۆی ئەنجامدانی گۆڕانێکی بنەڕەتی بۆ مانەوەی کارپێکردنی. خاڵی

6- Oppenheim, International Law, p. 211

دووەمیش جەختی کردۆتە سەر ئەوەی، ئـەم جـۆرە پەیماننامەیـە تـەنیا بەسـەر ئـەو بەشـەی دەوڵەتی جێگرەوەیەدا پیادەدەبێ، کە لـە کـاتی میراتگریـدا دەیگرتـەوە. ئەمـە خـۆی ئـەو نۆرمەیە ئەگەر دەوڵەتی جێگرەوە بڵاوینەکاتەوە، کە پەیماننامە بەکۆمەڵـەکان پیـادەدەبن بـۆ ئەوەی هەموو خاکەکەی بگرنەوە یاخود پەیماننامە بە کۆمەڵەکان یەکێکن لەوانەی، کە بەپێی ئەحکامەکانیان یان لەبەر سنوورداری بەشـداربووانیان و ئامـانج و بابـەتیان پێویسـتیان بـە ئیجماعی هەموو لایەنەکان هەیە، ئەو کاتە لایەنەکان رێکدەکەون لەسەر پێچـەوانەی ئـەوە. ئەم پرەنسیپە گشتییە بەسـەر پەیماننامـە دووقۆڵییـەکانیش پراکتیزەدەبـێ ئەگـەر دەوڵـەتی جێگرەوە و لایەنە پێوەندیدارەکانی تر پێچەوانەی ئەوە رێکنەکەون.

ئەم ئەحکامانە جۆرێك لە مەنتیق هەڵـدەگرن لـە حاڵـەتی یەکخسـتنی دوو دەوڵـەت بـۆ پێکهێنانی دەوڵەتی سێیەمی نوێ، وەك یەکخستنی تانجانیقا و زیمبـابۆی لـە سـاڵی ١٩٦٤، ئەوە بوو پەیماننامەکانی هەردوو لا بە کارپێکراوی مایەوە لە چوارچێوەی سنووری نوێدا.

٢- دابڕینی بەشێك لە دەوڵەتێك و لکاندنی بە دەوڵەتێکی دیکەوە:

کاتێك بەشێك لە دەوڵەتێك دادەبڕن و وەك پاشکۆ بە دەوڵەتێکی ترەوە دەبەسترێ نـۆرمی گشتی لەم حاڵەدا ئەوەیە، کارپێکردنی پەیماننامەکانی دەوڵەتی یەکەم لـەم بەشـە ڕابگـیرێ و کـارپێکردنی پەیماننامـەکانی دەوڵـەتی دووەم بیگرێتـەوە، ئەمـە ئەگـەر پیـادەکردنی ئـەو پەیماننامانە نـاکۆك نـەبێ لەگـەڵ ئامـانج و مەبەسـتەکانیدا یـان وابکـات گۆڕانکارییـەکی گەوهەری لە مەرجەکانی بەردەوامبوونی ڕووبدات بەپێی مـادەی (١٥) لـە رێککەوتنناممـەی ڤیەننا بۆ میراتگری دەوڵەتەکان. ئەمەش لەگەڵ پراکتیکی دەوڵەتەکاندا دەگونجێ. بۆ نموونـە: کاتێك ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی ١٨٩٨ دوورگەکانی هاوای خسـتە پـاڵی خـۆی بواری کارپێکردنی پەیماننامەکانی خۆی فرەوان کردەوە بۆ ئەوەی (هاوای)یش بگرێتـەوە و بـە بەلجیکاشی ڕاگەیاند، کە پەیماننامە ئەمەریکاییـە بەلجیکییـەکان لـە هـەرێمی (هاوای)شـدا پراکتیزەدەکرێن.[٧]

8- O. Connell, state Succession in municipal Law and International Law, Cambridge, 1967 vol. 2, pp.377- 378

٣- جیابوونەوە لە دەوڵەتێك و پێكهاتنی دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێكی تازە:

فاكتەرە ڕاستەقینەكانی نەمانی دەوڵەتەكان و جیابوونەوەیان جیاوازن و شێوەكانیشیان زۆرن وەك لێكترازانی یەكیەتیی و سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ دەوڵەتی پێشوو، وەك: هەرەسی كۆماری عەرەبی یەكگرتوو و جیابوونەوەی هەر یەك لە سووریا و میسر بۆ دۆخی جارانیان پێش ساڵی ١٩٥٨، یان لێكترازانی دەوڵەتێك بۆ چەند دەوڵەتێكی دی، كە پێوەندیی نییە بە یەكیەتیی هەرێمیی پێشووەوە، وەك: هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆرییەتی نەمسا و مەجەر و ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٩. كاتێك جیابوونەوە لە دەوڵەتێكی سەربەخۆ ڕوودەدات بۆ پێكهێنانی دەوڵەتێكی تازە، دەوڵەتی پێشوو دەمێنێتەوە بەڵام لە چوارچێوەی سنوورێكی تەسكتر و بەبێ هیچ گۆڕانكارییێك لە ئیلتیزام و مافە نێودەوڵەتییەكانی، بەڵام ئەوی پێوەستە بە دەوڵەتە جیابووە نوێیەكە، بۆچوونی باو ئەوەیە ئەو دەوڵەتە تازەیە دەچێتە واری ژیانی نێودەوڵەتییەوە بە ئەستۆیەكی پاك بە بێ ئەو ئیلتیزام و مافانەی بكەونە ئەستۆ، كە لەو پەیماننامانەوە هەڵقوڵاون، كە دەوڵەتی ئەسڵ بەستبوونی. نۆرمی گشتیش ئەوەیە ڕێ نەدرێ بەوەی دەوڵەتەكان ئیلزام بكرێن بە پەیماننامەگەلێك كە خۆیان نەیانبەستووە.[٨]

ئەم نۆرمە لە پراكتیكی نێودەوڵەتیدا چەسپاوە. دەبینین كاتێك بەلجیكا لە هۆڵەندا لە ساڵی ١٨٣٠ و كۆبا لە ئیسپانیا ساڵی ١٨٩٨ و پەنەما لە كۆلۆمبیا ساڵی ١٩٠٣ و فنلەنداش لە رووسیا دوای یەكەمین شەڕی جیهانی جیابوونەوە دەوڵەتە تازەكان دەستیاندایە ژیانی خۆیان بە تۆمارگەیەكی خاوێنەوە Clean slate.[9]

وێڕای ئەو هەڵوێستە سرووشتییە، كە ڕێككەوتننامەی ڤیەننا سەبارەت بە میراتگری دەوڵەتەكان وەریگرت لەبارەی هەرێمە ڕزگاركراوەكان لە كۆلۆنیالیزم (decolonized territory) مادەی (٣٤)ی پەیماننامەكە جەختی كردووە، كە ئەگەر بەشێك یان چەند بەشێك لە هەرێمی دەوڵەتێك جیابۆوە و دەوڵەتێك یان زیاتر پێكهات چ دەوڵەتی پێشوو بمێنێ یان نەمێنێ، ئەوا پەیماننامە كارپێكراوەكان تاوەكو مێژووی میراتگری (واتا جیابوونەوە)، كە پێوەستن بە هەموو هەرێمی دەوڵەت وەك خۆیان كاریان پێدەكرێ بە لایەنی هەموو دەوڵەتە جیابووەكان و هەر پەیماننامەیەك ئەگەر لە بەشێك لە خاكی دەوڵەتی ئەسڵ پیادەكرابێ، ئەوا

8- O, Connell, State Succession in Municipal Law and International Law, vol. 11, Cambridge1967, P.88

9- Yearbook of International law Commission 1974 vol .11, part 1, p.263

پەیماننامەکە تەنیا پیادەدەبێت بەسەر ئەو دەوڵەتەی تازە پێکهاتووە لەسەر ئەم بەشە. ئەم ئەحکامانە پراکتیزەدەکرێن لە حاڵێکدا ئەگەر دەوڵەتانی پێوەندیدار لەسەر پێچەوانەی ئەوە ڕێك نەکەون، یان ئەگەر لە پەیماننامەکە یان لە هەلومەرجی دانانیدا دەرنەکەوێ، کە پیادەکردنی لەسەر دەوڵەتی جێگرەوە ناکۆکە لەگەڵ ئامانج و بابەتی پەیماننامەکە، یانیش گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە مەرجەکانی کارپێکردنیدا نەکرێ[10]. ئەگەر دەوڵەتی ئەسڵ وەك دەوڵەتێك مایەوە ئەوا ئەم جۆرە پەیماننامانە بە کارپێکراوی دەمێننەوە بەلایەن ئەو خاکەی دەوڵەتە ئەسلەکە لەسەری ماوە ئەگەر لایەنەکان بە پێچەوانەی ڕێکنەکەون یان دەرکەوت، کە تەنیا پێوەستە بە بەشە جیابووەکەوە یان لە پەیماننامە و لە هەلومەرجی دانراویدا دەرکەوت، کە پیادەکردنی پەیماننامە بە لای دەوڵەتی ئەسڵەوە لاری هەیە لەگەڵ بابەت و ئامانجی پەیماننامەکە یانیش ئەگەر گۆڕانکاری بنەڕەتی بێت بەسەر مەرجەکانی کارپێکردنیدا.

ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ئەو چەمکەی پەسەندکردووە، کە لە ڕەشنووسی لیژنەی یاسای نێودەوڵەتیدا هاتووە و جەختی کردۆتە سەر داخوازی پاراستنی سیستەمی پەیماننامە بە کۆمەڵەکان، کە سەقامگیری پێوەندیی پەیمانی دەخوازێ پرەنسیپی بەردەوامبوونی یاسایی dejure continuity وەك نۆرمێکی گشتی پراکتیزبکرێ[11]. ڕەنگە ئەوە وەك هەوڵێك بێت بۆ جیاکردنەوەی سەربەخۆیی دەوڵەتە رزگاربووەکان لە کۆلۆنیالیزم لەو جۆرەکانی تری سەربەخۆیی، بەڵام ئەمە چەمکێك پێکدێنێ، کە جیاوازە لەگەڵ چەمکە کۆنباوەکە، چونکە ئەو نۆرمەی لە مادەی (٣٤) دا هاتووە، ناکرێ بە ڕەنگدانەوەیەك دابنرێ بۆ یاسای نەریتی. دەکرێ بگوترێ داخوازییەکانی سەقامگیریی نێودەوڵەتی لە هەندێك ناوچەدا پاڵ بە دەوڵەتەکانەوە دەنێت بۆ چارەسەرییەك، کەوا بکات ئەو ئیلتیزامانەی لە پەیماننامەکانی دەوڵەتی ئەسڵدا هاتوون دەوڵەتە سەربەخۆ تازە جیابووەکانیش بگرنەوە. دەبینین ڕێنماییەکانی تایبەت بە پێزانین بە دەوڵەتە تازەکان لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو، کە ئەنجومەنی ئەورووپی لە ١٩٩١/١٢/١٦ پەسەندی کردن ئاماژەی داوە، کە پێزانین بەم دەوڵەتانە وا دەخوازێ قبووڵی هەموو بەڵێننامە پەسندکراوەکان بکەن، کە پێوەستن بە چەك

١٠- بڕوانە: مادەی سی و چواری ڕێککەوتننامەی ڤیەننا سەبارەت بە جێگری دەوڵەتان لە پەیماننامەداساڵی ١٩٧٨.

11- M.N. Shaw International Law 4th Eden , Cambridge.1999 P.692

داماڵین و بڵاوەکردنەوەی چەکی ئۆتۆمی و هەروا بە ئاسایش و سەقامگیریی نێودەوڵەتییەوە [12]، بەڵام بێگومان مەرجە سیاسییەکانی پێزانین هەمان مەرج نین بۆ قبوولکردنی ئەو بەرئەنجامانە لە میراتگری دەکەونەوە. بە هەرحاڵ لەوێ ڕا چەند بەڵگەیەکی ڕوون هەن دەسەلمێنن، کە هەڵوێستی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا مومارەسەی فشار بووە لەسەر رووسیا و ئەو دەوڵەتە نابەلتیقیانەی، کە لە لێکترازانی یەکیەتیی سۆڤێتی پێشووەوە پێکهاتن تاکو وا بکەن مولزەم بن بە هەندێك لە پەیماننامەکانی یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو. وەك درێژەپێدان بە پرۆسێسی چاوەدێری ڕێککەتننامەکانی پرچەککردن و میکانیزمی. ئەوی زانراوە رووسیای فیدراڵی بووە درێژەپێدەری یەکیەتیی سۆڤێت و بێگومان یەکێك لە بەرئەنجامەکانی ئەم بەردەوامبوون و درێژەپێدانەش مانەوەی ئیلتیزاماتەکانی دەوڵەتی سۆڤێتە بە کارپێکراوی لە ئەستۆی رووسیادا، بەڵام کێشەیەکی تر هاتە بەرئەنجام ئەویش چارەنووسی چاوەدێریکردنی چەکی ئۆتۆمی و ئەو جۆرەکانی تری ئەو چەکانەن، کە لەسەر خاکەکانی ئەو دەوڵەتانەن و لە یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو جیابوونەوە. دەبینین وێڕای قایلبوونی ئەم دەوڵەتانە بە گشتی بە ملکەچبوونیان بۆ ئەو ئیلتیزامانەی لە بەرئەنجامی ڕێککەوتننامە مۆرکراوەکانەوە لە لایەن یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو کەوتوونەتەوە، ڕێککەوتننامەی جیا جیاش مۆرکران لەگەڵ هەر یەك لە دەوڵەتە ئۆتۆمییە نوێیەکان: ئۆکرانیا، بیلاڕووسیا و کازاخستان. بەم شێوەیە پابەندکران بە ڕێککەوتننامەکانی چاوەدێری، کە یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو مۆری کردبوون [13]. بۆیە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ئۆکرانیا لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕکردنی یاداشتنامەوە لە ١٠/٥/١٩٩٥ ڕێککەوتن لەسەر دانانی مادەی (٣٤) لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننای تایبەت بە میراتگری دەوڵەتەکان ساڵی ١٩٧٨ وەك خاڵی سەرەتا سەبارەت بە ڕێککەوتننامە دووقۆڵییەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت. دوای چاوخشاندن بە هەموو ڕێککەوتننامەکاندا هەردوو لا گەیشتنە ئەوەی کە هەندێکیان مەحاڵە جێبەجێ بکرێن و هەندێکی تریشیان لەسەر لیستی پاشکۆیەك ڕیزبەندکران و وەك ڕێککەوتننامەی کارپێکراو.

12- 92 International Law Reports, PP.173- 174

13- See The Agreement on Joint Measures with Respect to Nuclear Weapons, 31 International Legal Materials 1992 P.152

٤-دەوڵەتە تازە سەربەخۆکان:

لێکترازانی کۆمەڵێك لە دەوڵەتەکان، وەك یەکیەتیی سۆڤێت، یۆگۆسلاڤیا و چیکۆسلۆڤاکیا، کە بە ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی بە کۆمەڵی تایبەت بە ئاسایش و ئاشتی نێودەوڵەتییەوە بەسترابوون، هەروا سەرهەڵدانی چەندین دەوڵەتی تازە وایانکرد مەسەلەیەك بە زەقی سەرهەڵبدات، ئەویش تا چەند دەوڵەتە تازەکان ئیلتیزام دەکەن بەو پەیماننامانەی دەوڵەتە کۆنە لەناوچووەکان مۆریانکردبوون. دەبینین ئەو شێوازانەی بەکارهێنراون بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانە دەسەلمێنن، کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بەرەو ئاراستەیە دەڕوات زەمینەیەك دابڕێژێ لە پێناو بونیادنانی نۆرمێکی یاسایی نوێ لەبارەی میراتگری.

ڕێککەوتننامەی ڤیەننا سەبارەت بە میراتگری دەوڵەتەکان لە پەیماننامەکاندا ساڵی ١٩٧٨ زاراوەی دەوڵەتە تازە سەربەخۆییەکانی ((Newly Independet States)) بەکارهێناوە بۆ هەرێمە ڕزگاربووەکان لە کۆلۆنیالیزم لە بەرئەنجامی لەناوبردنی کۆلۆنیالیزم (decolonization). دەبینین لە بڕگەی یەکی مادەی (٢)دا وای پێناسەکردوون، ئەو هەرێمانەن، کە لە پێش مێژووی میراتگری، واتا ڕۆژی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی، ڕاستەوخۆ پاشکۆبوونە، واتا سەربەخۆ نەبوونە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا و دەوڵەتی ئەسڵ بەرپرسیاربووە لێیان[١٤]. مادەی(١٦) لە ڕێککەوتننامەی نێوبراو نۆرمێکی گشتی داناوە دەڵێت دەوڵەتە تازە سەربەخۆکان مولزەم نین بە بەردەوامبوونی کارپێکردنی هەر پەیماننامەیەك، یان تیایدا ببنە لایەنێك لەبەر ئەو واقیعەی، کە پەیماننامەکە کار پێکراوبووە لە مێژووی میراتگرییەوە سەبارەت بە هەرێمێ پێوەندیدار. ئەم حوکومە لەسەر پرەنسیپی تۆمارگەی خاوێن(Clean Slate) بونیادنرا، کە پراکتیزەکرا لەسەر ئەو دەوڵەتانەی لە بەرئەنجامی ڕزگاربوونیان پێکهاتن لە دەوڵەتەکانی وەك: ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و موستەعمەرە ئەمەریکاییە ئیسپانییەکان کاتێك سەربەخۆییان وەرگرت.

سکرتارییەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٧ لە کاتی گفتوگۆکردن لەسەر پێگەی پاکستان، کە تایبەت بوو بە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکەوە ئاماژەی دا، کە هەرێمی جیابووەوە واتا پاکستان برێتییە لە دەوڵەتێکی نوێ و بەرپرسیارێتی ئەو ماف و ئیلتیزاماتانە هەڵناگرێ، کە لە ئەستۆی دەوڵەتە کۆنەکەدا بوو.

14- See Vienna Convention on succession of states in respect of Treaties 1978.Articie 2(f) .

رێککەوتننامەی ڤیەننا لەبارەی میراتگری دەوڵەتەکان لە پەیماننامەکانـدا سـاڵی ١٩٧٨ جەختی کردۆتە سەر ئەو نۆرمەی چارەسەری پەیماننامە دووقۆڵییەکان دەکات. بـاڵا دەسـتیی سرووشتە تایبەتییەکەی و بەرامبەرییەکەی ئەم جۆرە پەیماننامانە بە پێچەوانەی ئەوەی باوە لە پەیماننامە بە کۆمەڵییەکاندا، وادەکات قابیلی کارپێکردن نەبن لەنێوان دەوڵـەتی جێگـرەوە و دەوڵەتی پێشوو. ئەگەرچیش پراکتیکی نێودەوڵەتی هەندێ بەردەوامبوونی بـەخۆوە دیـوە لـە هەنـدێ بـواردا، وەك رێککەوتننامـــە خزمەتگوزاریـــە ئاسمانییـــەکان و رێککەوتننامـــە بازرگانییەکان، بەڵام لێژنەی یاسایی نێودەوڵەتی پێی وابوو ئـەوەیان رەنگدانـەوەی نـۆرمێکی نەریتی نییە دوور لە ئیرادەی دەوڵەتە پێوەندیدارەکان، بگـرە نـۆرمی سـەرەکی پێوەسـت بـە پەیماننامە دووقۆڵییەکان ئەوەیە، کە بەردەوامبوونی کارپێکردنیان لە پاش سەربەخۆیی دەبێتە بابەتی رێککەوتنێکی ڕاشکاوانە یان بێدەنگی لەنێوان دەوڵەتی تازە سەربەخۆ و دەوڵەتەکـەی تر، کە لایـەنی گرێبەسـتە لەگـەڵ دەوڵـەتی پێشـوو. مـادەی(٢٤) ئامـاژەدەدات، کـە ئـەو رێککەوتننامە دووقۆڵییانەی بۆ هەرێمی پێوەندیدار کارپێکراون، بە کارپێکراو دادەنـرێن بـۆ دەوڵەتە تازە سەربەخۆکە و ئەو دەوڵەتە لایەنانەی دیکە، کە هەڵوێستی خۆیان بـە ڕاشـکاوی یان بە ڕەفتارێك دەربڕیوە، کە دەکرێ بە قایلبوون دابنرێ.

لە واقیعدا جیاوازییەك هەیە لەنێوان حاڵەتی ناچارکردنی دەوڵەتێکی نوێ بۆ ئەوەی ببێتە لایەنێکی مولزەم لە پەیماننامەیەکی دەوڵەتی پێشوو و حاڵەتی هـاتنی ئارەزوومەندانـەی بـۆ ڕیزی ئەو پەیماننامەیە. پراکتیکی نێودەوڵەتی دەسەلمێنێ، کە دەوڵەتی نوێ لەو شێوازەی پێی دەوترێت بڕینی خێرا (Fast Track) سوود وەردەگرێ لە بەشداربوون لە پەیماننامەکاندا. بـۆ نموونە دەوڵەتانی نوێ دەبەخشرێن لەو مەرجە کردەکارییە شەکلییانە، کـە پێویسـتە دەوڵەتـە کۆنەکان بیگرنەبەر بۆ چوونەریزی پەیماننامەوە.[١٥]

مادەی (١٧) لە رێککەوتننامەی ڤیەننا ئاماژەی داوە، کە دەوڵەتـە تـازە سـەربەخۆکان دەتوانن لە بەیاننامەی میراتگریدا Notification of Succession بڵاوی بکەنەوە، کە بە لایەن دابنرێن لە هەر پەیماننامەیەکی بە کۆمەڵی کارپێکراودا لە کاتی مێژووی میراتگرییەوە سـەبارەت بـەو هەرێمـەی دەوڵەتـە نوێیەکـە لەسـەری دامـەزراوە ئەگـەر لـە پەیماننامەکـە دەرنەکەوت، کە ئەو ئەحکامانەی پێوەستن بە دەوڵەتی تازە سەربەخۆکە لارییان هەیـە لەگـەڵ

15- Oppenheims International Law 9th Eden 1992, by Sir R. Jennings and Sir A. Watts, P.229

ئامانج و بابەتی پەیماننامەکە یــان وادەکــات گۆڕانکارییــەکی بنــەڕەتی بەســەر مەرجــەکانی کارکردنیاندا بێت. سەرەڕای ئەوەش کاتێك لە سرووشــتی خــودی پەیماننامــە دەرکــەوت، کــە هاتنەڕیزەوەی لە لایەن دەوڵــەتانی دیکــەوە قــایلبوونی هــەموو لایەنــەکان دەخــوازێ، ئــەوە پێویستە ئەو قایلبوونە وەدەست بێنێ.[16]

با چیکوسلۆڤاکیا وەك نموونەیەك وەربگرین بۆ پێکهاتنی دوو دەوڵەتی تازە لە بەرئەنجامی هەڵوەشانەوەی دەوڵەتە کۆنەکە. ئەوە بوو چیکوسلۆڤاکیا لــە **١٩٩٢/١١/٢٥** وەك دەوڵــەتێك لێکترازا و دوو دەوڵەتی لێ پێکهات . ئەوانیش کۆماری چیك و کۆماری سلۆفاکیان. ئەو دوو دەوڵەتە بەیاننامەیەکی هاوبەشیان بۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دەرکرد، تیایدا ڕوونیان کردەوە، کە هەردوو دەوڵەتەکە پابەندی هەموو ئەو پەیمانە نێودەوڵەتییانە دەبن، کە دەوڵەتی پێشــووی چیکوسلۆفاکیا کاتی خۆی بە ستوونی و دانووستانیش دەکــەن لەگــەڵ دەوڵــەتانی پێوەندیــدار لەبارەیانەوە. بەپێی ئەم نۆرمە بەریتانیا لە **١٩٩٣/١/١** نامەیەکی بۆ هەردوو کۆماری چــیك و ســلۆفاکیا ڕەوانــەکرد، تێیــدا هــاتبوو: بــەریتانیا هــەموو ئــەو ڕێککەوتننامــە و پەیمانــە کارپێکراوانەی لەگەڵ کۆماری پێشووی یۆگۆسلاڤیا بەستووە بە کارپێکراو دەژمێــرێ لــەنێوان بەریتانیا و کۆماری چیك لە لایەك و لەنێوان بەریتانیا و کۆماری سلۆفاکیا لە لایەکی تر.

16- See Vienna Convention 1978.Artcle 17(3) and article 272

باسی سێیەم

کاریگەریی میراتگری لەسەر ماڵ و موڵکی گشتی و تایبەت

١- ماڵ و موڵکی گشتی:

میراتگریی ماڵ و موڵکی گشتی و تایبەت دەگەڕێتەوە بۆ یاسای نەریتیی، چونکە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا لەبارەی ماڵ و موڵکی دەوڵەت و ئەرشیف و قەرزەکان ساڵی ١٩٨٣ نەچۆتە واری جێبەجێکردن و ئێستەش لە ئاسۆدا وا بەدیارناکەوێ لە کاتێکی نێزیکدا کاری پێ بکرێ.

نۆرمی بنەڕەتی بۆ دابەشکردنی ماڵ و موڵك (سامان) و ئەرشیف و قەرزەکان لە باری میراتگریدا ئەوەیە، لایەنەکان دەبێ لە ڕێگەی ڕێککەوتنەوە ئەم جۆرە کێشانە چارەسەربکەن. پاشان هەموو ئەو نۆرمانەی لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٨٣، هاتوون، جێبەجێ ناکرێن ئەگەر بە ڕێککەوتن نەبێ[١٧].

سەرەڕای ئەوەش کۆمیتەی نێوبژیوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا لە بۆچوونی ژمارە (٩)ی ئاماژەی داوە، کە پێویستە لەسەر ئەو دەوڵەتانەی کە لە ئاکامی لێکترازانی کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ پێکهاتن لەنێوان خۆیاندا ڕێکبکەون، لە ڕێگەی ڕێککەوتننامەوە، بۆ چارەسەرکردنی هەموو لایەنێکی میراتگری. دیسان لە بۆچوونی ژمارە (١٤)شدا جەختی کردۆتە سەر ئەم هەڵوێستە کاتێك دەڵێ: هەوەڵێن پرەنسیپ، کە دەبێت بە سەر میراتگری دەوڵەتەکان پراکتیزەبێ ئەوەیە، دەبێت دەوڵەتە دامەزراوەکان لەنێوان خۆیاندا ڕاوێژبکەن و ڕێکبکەون لەسەر چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانی تایبەت بە میراتگری لەنێوانیاندا[١٨].

نۆرمی کلاسیکی گریمانە دەکات ماڵ و موڵکی گشتیی دەوڵەتی پێشوو بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکییانە دەگوازرێنەوە بۆ دەوڵەتی جێگرەوە. جیاوازی لەنێوان ماڵ و موڵکی گشتی و

١٧- بڕوانە: مادەی: ١٢، ١٧، ١٨، ٢٢، ٢٣، ٢٧، ٢٨، ٣٠، ٣١، ٣٧، ٣٨، ٣٨، ٤١، ٤٠

18- 96 ILR, p.731

ماڵ و موڵکی تایبەت تاڕادەیەك پێوەستە بە جیاوازی هزریی لەنێوان یاسای گشتی و یاسای تایبەت. ئەم جیاوازییەش لەو دەوڵەتانەی پێڕەوی بیرۆکەی یەکیەتیی یاسا دەکەن تەمومژاوییە. ئەگەرچی چەندین حاڵەت هەن دەکرێ لەمیانەیاندا ڕێککەوتن بکرێ سەبارەت بە دیاریکردنی ئەوەی: ئایا لێرەدا مەبەست چییە لە ماڵ و موڵکی گشتی، بەڵام لە چەند بارێکی دیکەدا لایەنەکان ناچاردەبن بۆ زانینی ئەم مەسەلەیە پەنا ببەنە بەر یاسای نێوەخۆیی. جگە لەوەش خودی یاسای نێودەوڵەتی خۆ لادەدات لەوەی بچێتە نێو مشتومڕی پێناسەکردنی کۆمپانیا و دەزگە گشتییەکان.

لەم جۆرە حاڵەتانەدا پەنادەبرێتە بەر یاسای نێوەخۆیی دەوڵەتە ئەسڵەکە بۆ زانینی سرووشتی ماڵ و موڵکە پێوەندیدارەکان بۆ ئەوەی لە کاتی میراتگریدا بڕیار لەسەر چارەنووسیان بدرێ. مادەی (٨) لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٨٣ ئاماژەدەدات، کە ماڵ و موڵکی دەوڵەت بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتننامەیە: ((ئەو موڵك و سامان و ماف و ئیمتیازاتانەن، کە بەپێی یاسای نێوەخۆیی دەوڵەتی ئەسڵ موڵکی دەوڵەتە ئەسڵەکەن لە کاتی میراتگرییەوە))، ئەم نۆرمەش ئێستە باوە لە نەریتی نێودەوڵەتیدا. لیژنەی نێوبژیوانی تایبەت بە یوگۆسلاڤیا جەختی لەسەر ئەم هەڵوێستە کرد کاتێك ئاماژەی بەوە دا، کە بۆ مەسەلەی دیاریکردنی خاوەندارێتیی سامان و قەرز پێویستە پشت ببەسترێ بە یاسای نێوەخۆیی کۆماری یوگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ، کە لە کاتی میراتگریدا واتا لە مێژووی سەربەخۆیەوە کاری پێدەکرا. لەم حاڵەتەشدا ئەگەری ئەوە هەیە چەند ئاستەنگێك سەرهەڵدەن لە ڕووی دابەشکردنی ماڵ و موڵك و قەرز کاتێك مێژووەکانی سەربەخۆیی دەوڵەتە جیاجیاکان جیاواز دەبن، لەم بارەدا پێویستە ئەم جۆرە کێشانە بە ڕێککەوتنی لایەنە پێوەندیدارەکان چارەسەربکرێن.

پوختەی ئەو گرفتەی ڕووبەڕووی لیژنەی نێوبژیوانی یوگۆسلاڤیا ببووەوە ئەوە بوو، کە یەکەمیان دەستووری کۆماری یوگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ خاوەندارێتیی زۆرێك لە موڵك و سامانی گواستەوە بۆ کۆمارە ئەندامەکانی یەکیەتییەکە. لیژنەکە جەختی کرد، کە ئەم موڵك و سامانە ناگەڕێتەوە بۆ دەوڵەتە کۆنەکە، سەرچاوە و کۆمەکییان هەرچۆنێك بێت. دووەمین گرفتیش ئەو خاوەندارێتییە سۆشیالیستییە بوو، کە لە دەوڵەتە سۆشیالیستەکانی پێشوودا باوبوو. لەم حاڵەتەشدا لیژنەکە پەنای بردە بەر پراکتیزەکردنی هەردوو پرەنسیپی هەرێمی و کارگێڕی (وەزیفی) و ئاماژەی دا: ((خاوەندارێتیی سۆشیالیستی)) زۆرینەی

دەگەڕایەوە بۆ ئەو سەندیکا کرێکارییانـەی کەسـێکی یاسـایی بـوون لـە هـەر کۆمـارێ لـە کۆمارەکانی یەکیەتیی فیدراڵیدا، کە بـە ڕێگـەی لقەکانیانـەوە کاریـان دەکـرد و ملکەچـی دەسەڵاتیان بوون. بۆیە موڵك و سامانی ئەم لقانـە و قـەرز و ئەرشـیفەکانیان بـە مەبەسـتی میراتگری دابەش ناکرێن، بگرە دەگەڕێنەوە بۆ هەر یەك لەو دەوڵەتانەی پیـادەی سـەروەرییان دەکەن لەو هەرێمەی بەسەریەوەن، بەڵام ڕێکخـراو و ئـەو سـەندیکایانەی، کـە خاوەنـدارێتیی سۆشیالیستییان پیادەدەکرد لەسەر ئاستی فیدراڵی یان ئاستی دوو کۆمار یـان زیـاتر مـاڵ و موڵك و قەرز و ئەرشیفیان دابەشدەکرێن بە سەر ئەو دەوڵەتە نوێیە پێوەندیدارانەی، کـە وەك بریکار پیادەی کاریان دەکرد بۆ کۆماری یۆگۆسلاڤیای سۆشیالیستی فیدراڵ و لە کاتێکدا ئەم بریکارییە گشتییە نەیەتە سەلماندن، ئەوە ئەم ڕێکخراوانـە وەك کۆمپانیـای کـەرتی تایبـەت دادەنرێن، کە میراتگیری دەوڵەت پیادەناکرێ لەسەر موڵك و ماڵیان.

پرەنسیپی گشتی باو لە یاسای نێودەوڵەتی نەریتیدا ئەوەیە، سامانی گشتی، کە مـوڵکی دەوڵەتی ئەسڵە و کەوتۆتە سەر هەرێمی پێوەندیدار دەگوازرێنـەوە بـۆ ئـەو دەوڵەتـە نوێیـەی لەسەر هەرێمەکە بونیادنراوە. پاشان نۆرمی گشتی ئەوەیە: ئـەو موڵـك و سـاواتانەی یاسـای دەوڵەتی ئەسڵ بە سامانی گشتی یان حکومی ناوزەدیان دەکات، خاوەندارێتییان دەگەڕێتـەوە بۆ ئەو دەوڵەتە تازەیەی بە سەر هەرێمەکەیەوەیە.

دەبێ جیاوازی بکرێ لەنێوان ماڵ و مـوڵکی گواسـتراوە و نەگواسـتراوە، مـاڵ و مـوڵکی گواستراوە کە لە هەرێمدا هەن، دەگواسترێنەوە بۆ دەوڵەتی نوێ بەپێی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٨٣ . پراکتیکی نێودەوڵەتیش لە یۆگۆسلاڤیای پێشوو جەختی لەسەر ئەم حەقیقەتـە کردووە.

هەرچی پێوەستە بە زەوی و زار و عەقاری نەگواستراوە، کە لە دەرەوەی هەرێمی دەوڵـەتن یان دەوڵەتەکانی جێگرەوەن، کە دەوڵەتی ئەسڵ بە پراکتیك خاوەندارێتیی تەقلیدیی خـۆی بـە سەریاندا پیادەدەکات، ئەوە دەبنە موڵکی ئەم دەوڵەتە، ئەگەر دەوڵەتە پێوەندیدارەکان لەسەر پێچەوانەی ئەوە ڕێك نەکەون، بەڵام ئەگەر دەوڵەتە ئەسڵەکە کۆتایی پێهات و نەما، ئەوە ماڵ و موڵکی لە دەرەوەدا بە یەکسانی لـە پـاش خـۆی لـەنێوان دەوڵەتـە تـازە پێکهاتووەکانـدا دابەشدەکرێ.

خاڵی یەکی مادەی(١٥) لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٨٣ ئاماژەدەدات، کە ئـەو ماڵ و موڵکە نەگواستراوانەی کـە سـەر بـە هەرێمـەکانی دەوڵەتـە نوێییـەکان بـوون "تـازە

سەربەخۆکان" و لە دەرەوەیاندا بوون و بوونەتە موڵکی گشتی دەوڵەتە ئەسڵەکە لە کاتی تەبەعییەتیاندا، ئەوە دەگوازرێنەوە بۆ دەوڵەت یان دەوڵەتە نوێیەکان بەپێی ڕێژەی بەشداربوونی هەرێم تێیدا.

ئەوەی پێوەستیشە بە زەوی و زار و عەقاری گواستراوەوە، کە لەسەر هەرێمی دەوڵەتە تازەکەن، ئەوە پرەنسیپی هەرێمی دیسان بەردەوام دەبێت. ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٨٣ ئاماژەدەدات: ((.. ماڵ و موڵکی گواستراوەی دەوڵەت، کە موڵکی دەوڵەتی پێشوون و بۆ چالاکییەکانی تەرخانکرابوون لە چوارچێوەی هەرێمی پێوەنددار، دەگوازرێنەوە بۆ دەوڵەتە تازە پێکهاتووەکە لەسەر ئەم هەرێمە)) (مادەی ١٧).

بەڵام کێشەکە بە لایەنی ماڵ و موڵکی گواستراوە، کە کەوتوونەتە دەرەوەی هەرێم، ئاڵۆزە. بڕگە (٢) لە خاڵی یەکەمی مادەی (١٧)دا دەڵێت: ئەم جۆرە موڵك و سامانە لە حاڵێکدا ئەگەر بەشێك لە دەوڵەت جیابۆوە بە ڕێژەیەکی یەکسان دەگواسترێنەوە بۆ دەوڵەتە نوێیەکە.

کۆمیتەی ناوبژیوانی تایبەت بە یۆگۆسلاڤیا ئاماژەیداوە بەو پرەنسیپە گشتییەی دەڵێت، کە ماڵ و موڵك و قەرز و ئەرشیفی دەوڵەتی یۆگۆسلاڤیای پێشوو (جگە لە ماڵ و موڵکی نەگواستراوە لە چوارچێوەی هەر دەوڵەتێکی نوێدا) لەنێوان دەوڵەتە تازەکاندا دابەشدەکرێن و ئەو مەوجودات و ئیمتیازاتانەش قابیلی دابەشکردنی هاوسەنگ نین، بەرئەنجامە گشتییەکەیان بە سەر دەوڵەتەکاندا دابەش دەکرێ.

بە بۆچوونی ئێمە پرسی میراتگری لە حاڵێکدا دەوڵەت لێکترازا یان خرایە پاڵ دەوڵەتێکی تر، لە حاڵەتەکانی تر ئاسانترە، چونکە دەوڵەتە تازە پێکهاتووەکە لە ئاکامی لێکترازانی دەوڵەتی پێشوو، دەستدەگرێ بە سەر قەرز و ژێرخانەکانی دەوڵەتی لێکترازاو. ئەوەی پێوەستیشە بە خستنەپاڵ دەکرێ لەم ڕووەوە ئاماژە بە یەکگرتنی ئەڵمانیا بدرێ.

مادەی(٢١)ی ڕێککەوتننامەی ئەو یەکگرتنە ئاماژەدەدات، کە مەوجوداتی کۆماری ئەڵمانیای دیموکرات، کە بۆ مەبەستی کارگێڕیی پەتی تەرخانکرابوو هەروا ئەوانەش، کە بۆ مەبەستە گشتییەکان بەکاردەهێنران لە چوارچێوەی خاکی کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی پێشوو دەبنە مەوجوداتی فیدراڵی. بە هەقیقەت کاری نێودەوڵەتی ـ هەندێ نۆرمی بنەڕەتی لێ دەربچێ ـ دەسەلمێنێ، کە هەموو شتێك لە هەر هەلومەرجێکدا بێت، بەستراوە بە ڕێککەوتنی تایبەتەوە لەنێوان لایەنە پێوەندیدارەکاندا.

دەبینین لە حاڵەتی چیکۆسلۆفاکیای پێشوو هەردوو دەوڵەتە تازەکە ڕێککەوتن لەسەر دابەشکردنی سامان و ئیمتیزاتەکانی دەوڵەتە کۆنەکە بە ڕێژەی ۲ بە ۱، ئەمەش بریتییە لە ڕێژەی دانیشتووانی هەردوو دەوڵەتە تازەکە. لە حاڵەتی یەکیەتیی سۆڤێتی پێشووشدا رووسیا و دەوڵەتە تازە پێکهاتووەکان ڕێککەوتننامەیەکیان لە ساڵی ۱۹۹۱-۱۹۹۲ مۆرکرد بۆ دابەشکردنی سامان و ئیمتیازاتەکانی یەکیەتیی سۆڤێتی پێشوو بەپێی ڕێژە. ئەوە بوو بۆ نموونە رووسیا ٦١/٣٤ی بەرکەوت، ئۆکرانیاش ١٦/٣٧ی بەرکەوت.

۲ -ماڵ و موڵکی تایبەتی تاك :

ئەو دەوڵەتانەی تازە پێکدێن پابەنددەبن بە پاراستنی بیانییەکان و ماڵ و موڵکی تایبەتیان بەپێی ئەو بیرۆکە بنەڕەتییەی باوە لەم بوارەدا، ئەویش ڕێزگرتنە لە مافی بەدەستهێنراو (المكتسب)، کە هەندێ جار هەموو جۆرە بەرژەوەندییەکی یاسایی لەخۆدەگرێ. لە حاڵەتی میراتگریدا ئەو بیانییانە ئەو مافانەشیان دەپارێزرێت بەرامبەر دەوڵەتی نوێ. هەندێ لە یاساناسان بەم شێوەیە وەسفی ئەم بیرۆکەیە دەکەن، کە بریتییە لە پرەنسیپێکی بنەڕەتی لە پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی. کەچی هەندێکی دیکەشیان وای بۆ دەچن، کە سەرچاوەیەکە بۆ نیگەرانی. بۆیە هەندێ ناکۆکی هەیە لەسەر ڕادەی ئەو مافە. ئەم بیرۆکەیە لە لایەکەوە وا دەگەیەنێ، کە گواستنەوەی سەروەری کارناکاتە سەر ماف، لە لایەکی تریش ئاماژەدەدات بە پاراستنی بیانی بەپێی توانا لە ئاکامی ئەو گۆڕانکارییانەی لە میراتگرییەوە دێن.

دادگەی دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی لە سەروبەندی هەردوو شەڕی جیهانیدا لە چەند کێشەیەکیان کۆڵییەوە، کە پێوەستبوون بە مافی بەدەستهێنراو لە پۆڵۆنیا لە پاش وەرگرتنی سەربەخۆیی و یەکخستنی ئەو بەشانەی، کە بەسەر ئەڵمانیا و رووسیا و نەمسا و مەجەردا دابەشکرابوون. کێشەکان بەسترابوون بە چەند مافێکی بەدەستهێنراوەوە لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەڵمانیا و لێرەدا دەسەڵاتدارانی پۆلۆنیا ورووژاندیان.

دەبینین لە ((کێشەی نیشتەجێکراوە ئەڵمانەکان))دا، پۆلۆنیا هەوڵیدا خاوەنداریێتیی لەو نیشتەجێکراوە ئەڵواتانە وەرگرێتەوە، چونکە زۆرینەیان قەواڵەی گواستنەوەی خاوەنداریێتییان وەدەسنەهێنابوو بەر لە ڕزگاربوونی پۆلۆنیا، بەڵام بەپێی یاسای ئەڵمانی ئەو ئەڵمانییانە بۆیان هەبوو ئەم جۆرە بەڵگەنامەیە وەدەستبێنن چ لە ڕێگەی کرێی درێژخایەن (Lease) یانیش لە

ڕێگەی دانی نرخیان بە قستی دیاریکراو و بەردەوام، کاتێکیش دوا قیست دەدرێ زەوییەکە دەبێتە موڵکی خۆیان. ئەوە بوو دادگە بڕیاریدا یاسای ئەڵمانی لەم حاڵەتەدا پراکتیزەدەکرێ و خاوەندارێتیی بەدەستهاتووی زەویش بەم شێوەیە پێویستە بپارێزرێ بە گوێرەی ئەحکامی پەیمانی پاراستنی کەمایەتییەکانی ساڵی ١٩١٩. لەوەش گرینگتر، دادگە تاکیدی کرد تەنانەت ئەگەر دوای کارپێنەکردنی ئەم جۆرە پەیواتانەش ((ئەوە بەپێی یاسای کارپێکراو، مافی تایبەتیی بەدەستهاتوو لە کاتی گۆڕینی سەروەریدا، هەڵناوەشێتەوە)).

دەبێ ئاماژە بدرێ، کە لە پشتی بەرنامەی نیشتەجێکردنی ئەڵمانییەکان لە خاکی پۆلۆنیادا پێش ئەوەی ڕزگاری بێت، گەلێك فاکتەری سیاسی هەبوون. وێڕای ئەوەش گۆڕینی سەروەری کاری نەکردە سەر مافی بەدەستهاتووی تایبەت بەم شێوازە و لە بەرامبەر دەوڵەتی تازەدا جێبەجێکرا، بەڵام ئەوە زۆر جێی گومانە ئەوەیان لەم ڕۆژگارەدا قبوولْ بکرێ، چونکە بەردەوامبوونی مافی کەسێتی لە حاڵەتی میراتگریدا واتای وا نییە دەوڵەتی نوێ ناتوانێ ئەم جۆرە مافانە هەڵبوەشێنێتەوە. چونکە یاسای نێودەوڵەتی چەند مەرجێکی تایبەتی داناوە بۆ لێسەندنەوەی خاوەندارێتیی بیانییەکان. نۆرمی گشتی ئەوەیە: مافی بەدەستهاتوو لە لایەن بیانییەکانەوە دەبێ بەردەوام بێت، بەڵام باشتر وایە بە ڕێگەی ڕێککەوتننامە چارەسەربکرێ. ئەم بۆچوونە تەنیا ئەو مافە تایبەتانە دەگرێتەوە، کە وەرگرتنیان یان وەدەستهێنانیان ئەنجامدراوە. دوایەش ئەو مافانەی پێویستە لە داهاتوودا وەربگیرێن بەرامبەر بە دەوڵەتی نوێ مولزەم نین، هەروا سکاڵای داواکردنی قەرەبووکردنەوە بەرامبەر ئەو زەرەر و زیانەی چارەسەرنەکراون، ئەوانیش بەرامبەر بە دەوڵەتی تازە مولزەم نین.

لە حاڵەتی هەڵەکردنی دەوڵەت، لەم ڕووەوە نەمانی دەوڵەت کۆتایی بە بەرپرسیارێتی ئەو هەڵانە دێنێ، کە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی کردوونی. هەرچەندەش ئەوە نۆرمێکی گشتییە لە یاسای نێودەوڵەتیدا، بەڵام دەوڵەتی تازە ئەگەر هەمان هەڵەی کرد یان بەردەوامبوو لەسەر هەمان هەڵەی دەوڵەتی پێشوو، ئەوا لە بەرامبەر ئەو کردەوانەی بەرپرسیارێتی هەڵدەگرێ. ئەمەش دادگەی نێوبژیوانی تایبەت بە کێشەی لایتهاوس (Lighthouses)ی نێوان فەرەنسا و یۆنان لە ساڵی ١٩٥٦ سەبارەت بە هەندێ لەو ئیلتیزامانەی کۆمپانیایەکی فەرەنسی لە هەرێمدا وەدەستی هێنا دوای ئەوەش گواسترایەوە بۆ یۆنان، تاکیدی لەسەر کرد.

کێشەی مافی بیانییەکان لە کاتی میراتگریدا بە شێوەیەکی توند وتۆڵ بەستراوە بە ناکۆکییە ئایدۆلۆژییەکان و فشاری ئابوورییەوە. بۆ نموونە دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکان هەمیشە

تێدەکۆشــن بــۆ پشــتگیریکردن لــە تیــۆری مــافی بەدەســتهاتوو بــە پێچــەوانەی دەوڵەتــە کۆمۆنیستەکان و دەوڵەتانی جیهانی سێیەم، کە دژین و دەیانەوێ ئەو مافانە بە جۆرەها رێگە وەربگرنەوە، وەك خۆماڵیکردن.

٣ - میراتگری لە قەرزدا:

بەپێی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی تەقلیدی حکوومەتی جێگیر هەمیشــە بەرپرســە لــە قەرزەکانی حکوومەتی پێشوو.[١٩] سەرچــاوەی ئــەم بۆچــوونەش ئەوەیــە، کــە دەولــەت، نــەك حکوومەت، کەسی یاسایی یاسای نێودەوڵەتییە. هەرچەندە قەرز ئەنجامی رەوشــتی بەرپرســە حکومییەکانە، بەڵام ئەمانە، کاتێك گرێبەستی قەرز ئیمزادەکەن، کارەکانیــان تــەنیا بــەناوی دەوڵەتەکانیانەوە ئەنجامدەدەن. بۆیە گۆڕان لە حکوومەتدا کارناکاتە سەر کەسایەتی دەوڵەتــە قەرزارەکە.

کاتێك میراتگری دەوڵەت روودەدات کێشەی بەرپرسیارێتی دەوڵەتی جێگیر بەرامبــەر بــە قەرزەکانی دەوڵەتی پێشوو سەرهەڵدەدات. لێــرەدا حاڵــەتی وا هەیــە دەولــەتی پێشــوو، کــە قەرزەکەی کردووە هەڵوەشاوەتەوە و نەماوە.

رێسای نەریتی یان پەیماننامەی بە کۆمەڵی کارپێکراوی روون نییە، کە نیشانی بدات کەی دەوڵەتی جێگیر بەرپرسیارە لە قەرزی دەوڵەتی پێشووی. یاساناسان بۆچوونی جیاوازیان هەیــە لەسەر ئەو رێسایانەی، کە دەبێ لەم حاڵەتانەدا جێبــەجێ بکــرێن. لــە لایەکــەوە هەنــدێکیان بۆچوونیان بەرەو تۆمارگەی خاوێنە، کە بەپێی دەوڵەتی نوێ بە هیچ شێوەیەك پابەندنابێت بــە ئیلتیزامەکانی دەوڵەتی پێشووەوە. هەندێکی تریان لایەنگری بۆچوونێکی میراتگــری گشــتین، کە بەپێی دەوڵەتی جێگیر بە گشتی پابەندە بە ئیلتیزامەکانی دەوڵەتی پێشووەوە. یاساناســی تر هەن پێیانوایە، کە بەپێی بۆچوونە گشتییەکە قەرز ئەگــەر پــیس بێــت "Odious Debt" دەبێت دەوڵەتی جێگر پابەندنەکرێت، جگە لە حاڵەتی بەردەوامبوون[٢٠] Continuity .

19-Daniel Patrick O'Connell, State Succession in Municipal Law and International Law. Val.1, CUP (1967), p.6

٢٠- سەرچاوەی پێشوو، ل187.

دوو جۆری قەرزی پیس هەن:

١- قەرزی رژێم یان قەرزی دوژمنایەتی، ئەم جۆرە قەرزانە هەڵدەوەشێنرێنەوە ئەگەر ئەم پێوەرانەیان تێدا بێت:

١. ئەگەر قەرزەکە دژی بەرژەوەندی دەوڵەتی قەرزار بێت. واتە بۆ جێبەجێکردنی پێداویستی و بەرژەوەندیی دەوڵەتەکە بەکارنەهێنرابێت.

٢. ئەگەر قەرزدەرەکان زانیبێتیان قەرزەکانیان بۆ چەوسانەوەی دانیشتووانی دەوڵەتە قەرزارەکە بەکاردەهێنرێن.[21] ئەگەر بە بێ رەزامەندی گەلی دەوڵەتەکە وەرگیرابێت.[22]

٢ - قەرزی شەڕ: لە سەردەمی سەدەی بیستەمەوە بیردۆزی (قەرزی شەڕ) تەسکرایەوە بە جۆرێك، رێگەبدات بە دەوڵەتی جێگرەوە تەنیا ئەو قەرزانە نەداتەوە، کە خەرجکراون بۆ خۆئامادەکردن بۆ شەڕ یان بەرپاکردنی و بەڕێوەبردنی دژی دەوڵەتی جێگرەوە یان دەوڵەتگەلێکی تر.[23]

لەبەرئەوەی رێسایەکی یاسایی نییە قەرزی چەوساندنەوە (رژێم) هەڵوەشێنێتەوە لەرووی میراتگرییەوە، زۆرجار پەنادەبرێتە بەر پرۆسەی بڕیار دروستکەران (decisionmaking process) لە حاڵەتی میراتگری دەوڵەت و حکوومەتدا. میراتگری تەقلیدی نیشانی دەدات، کە تێکڕای پرۆسەی بڕیاردروستکەرانی نێودەوڵەتی بە شێوەیەکی گشتی پێداویستییەکانی مافی مرۆڤ و سەقامگیری جیهانی و هەماهەنگی نێوانیان لەبەرچاودەگرێت. ئێستە لەم سەردەمەدا دادگەکان و حکوومەتەکان و دەزگە داراییەکان هێز و توانای خۆیان تەرخانکردووە بۆ ئەوەی ئیلتیزامە بازرگانییەکان مسۆگەربکەن، سەرەڕای میراتگری، تاوەکو کاردانەوەی خراپی میراتگری لەسەر ئابووری جیهانی بێننە کەمترین ئاست[24].

کاتێك میراتگری دەوڵەت یان حکوومەت روودەدات رەنگە هەندێ لە بەشداربووانی سیستەمی نێودەوڵەتی وابکەن، کە ئیلتیزامی بازرگانی دەوڵەتی پێشوو هەڵوەشێتەوە یان

21- Kevin H. Anderson, International Law and State Succession: A Solution to the Iraqi Debt Crisis, 2005 Utah L. Rev. (2005).p. 401

22- Christoph G. Paulus, "Odious Debts" vs. Debt Trap: A Realistic Help?, 31 BROOK journal of International Law. 83 (2005)

23- Summary Records of the 1420th Meeting, [1977] 1 Y.B International Law. Commition, U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1977

24- Tai-Heng Cheng, Power, Norms, and International Intellectual Property Law, Michigan. journal of International Law. vol 28 No 1 (2006) p. 109

هەمواربکرێتەوە. دەکرێ ئەم بەشداربووانە حکوومەتی جێگیر بن یان میدیا و رێکخراوی غەیرە حکومی یان دەوڵەتانێکی تر، کە بەرژەوەندییان لە هەڵوەشانەوەی ئەم ئیلتیزامانە هەیە. لەولاشەوە رەنگە بەشداربووی دیکە هەبێت بەرامبەر بەم پرۆسەیە بوەستێت. ئەمانە هەموو دەبنە هۆی کاردانەوە لە لای دەوڵەتە پێوەندیدارەکان. بێگومان ئەمەش پاڵ بە هەردوولاوە دەنێت تاوەکو بکەونە وتوویژ لەگەڵ کەسانی قەرزدەر لە پێناو گەیشتن بە بڕیارێکی نێودەوڵەتی. ئەگەر هاتوو قەرزەکان تێکڕا بوونیان قورساییەکی زۆریان، بە شێوەیەکی ناعادیلانە، خستبێتەسەر دەوڵەتی جێگیر ئەوە دەکرێ ئەو ئیلتیزامانە کەم بکرێنەوە، بەڵام ئەگەر سوودبەخش بن بۆ ئەو هەرێمەی دەوڵەتی جێگیری لەسەر پێکهێنراوە ئەوە دەمێننەوە.

بەم جۆرە یاسای نێودەوڵەتی سەردەم لە میانەی پرۆسەی بڕیاردانا هاوسەنگی دەکات لەنێوان سیاسەتی مانەوەی ژێرخانی ئابووری نێودەوڵەتی و جێبەجێکردنی داخوازییەکانی مافی مرۆڤ بە گوێرەی هەر حاڵەتێکی تایبەتی جیاواز لە حاڵەتەکانی میراتگری.

لەم سەردەمەی ئێستەدا وڵاتەکان خۆیان گیرنەداوە لە چوارچێوەی تەسکی بیردۆزی قەرزی پیس. بگرە لە جیاتی ئەوە بڕیاردەرە نێودەوڵەتییەکان پەنادەبەنە بەر سیاسەتی شیکردنەوەی گشت ئیلتیزامەکان بە ئیلتیزامی پەیمانیشەوە.

لە ساڵی ١٩٩١ کاتێك دەوڵەتەکانی بەڵتیق سەربەخۆیی خۆیان گەڕاندەوە لە داگیرکاری سۆڤیێتی هەموو ئیلتیزامەکانی سۆڤیێتیان پەرچنەدایەوە لەسەر بنەمای قەرزی پیس. بگرە لە جیاتی ئەوە بڕیاردەرە نێودەوڵەتییەکان هەندێ ئیلتیزامیان هەڵوەشاندەوە و هەندێکی تریان هێشتەوە. سوید و ئیستۆنیا بڕیاریاندا، کە سنووری هاوبەشی دیاریکراویان وەك سەردەمی داگیرکاری سۆڤیێت بهێڵنەوە بۆ ئەوەی زیان بە پیشەسازی راوەماسییان نەگات [٢٥] .

رەوتی نێودەوڵەتی دەریخستووە، کە بە پێچەوانەی بیردۆزی قەرزی رژێمەوە، ئەو ئیلتیزامانەی چەوسێنەرەوەن و بە بێ رەزامەندی دانیشتووانی دەوڵەت کراون، میراتگری دەیانگرێتەوە و دەمێنن، بەڵام نوێ دەکرێنەوە بە شێوەیەك گونجاو بن بۆ هەموو لایەنەکان و بەربەست بن لە شێواندنی بازرگانی جیهانی.

25- Jan Klabbers; Practice Regarding State Succession and Issues of Recognition (The Hague: Kluwer, 1999, co-edited with M. Koskenniemi, O. Ribbelink & A. Zimmermann) p .314

ئەو ئیلتیزامانەی کە حکومەتە سۆشیالیستەکانی یەکیەتیی سۆڤێتی و یۆگسلاڤیای جاران چووبوونە نێوی، بە قەرزی رژێم دانران لە لایەن دەوڵەتە غەیرە سۆشیالیستییە جێگیرەکانیانەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دەوڵەتانە و خاوەن بڕیارە نێودەوڵەتییەکان ئەم ئیلتیزامانەیان هەڵنەوەشاندەوە. لە جیاتی ئەوە قایلبوون بە بەردەوامبوونی قەرزەکان و ئیلتیزامە پەیمانییەکان و داوایان کرد سەر لە نوێ ڕێکبخرێنەوە، بە شێوەیەك نەبنە بارقورسی بۆ دەوڵەتە جێگرەوەکان.[٢٦]

لە ١٩٩٧ مەکەدۆنیا لەگەڵ یانەی لەندەن دا ڕێککەوت، کە لە بڕی ٦٤٤ ملیۆن دۆلار قەرز، کە بۆی ماوەتەوە لە رژێمی پێشووەوە دانەوەی ٣٦٤ ملیۆن دۆلاریان دەگرێتە ئەستۆ و دابەش دەکرێتە سەر چوار قۆناخ و لە ماوەی پانزە ساڵدا دەدرێنەوە.[٢٧]

بە هەمان شێوە کێشەی نێوان ئوستralیا و تەیووری ڕۆژهەڵات چارەسەرکرا. کێشەکە لەوەدا بوو، کە لە ساڵی ١٩٨٩ ئەندەنوسیا بەپێی ئەوەی گوایە تەیموری ڕۆژهەڵات بەشێکە لێی لەگەڵ ئوسترالیا پەیمانی گاپی تەیموری (Timor Gap Treaty) ئیمزاکردبوو بۆ وەبەرهێنان لە دەریای تەیمور و دابەشکردنی داهاتی بە سەر هەردوو لادا، بەڵام دوای رزگاربوونی تەیموری ڕۆژهەڵات ئەم پەیماننامەیە سەر لە نوێ داڕێژرایەوە و ناوی گۆڕا بۆ (Timor Sea Agreement). بەپێی ئەم ڕێککەوتنە نوێیە ئیلتیزامە بازرگانییەکانی جاران مانەوە لەبارەی وەبەرهێنانی هاوبەش، بەڵام ئەمجارە بڕیاردرا داهاتەکە لەنێوان ئوسترالیا و تەیموری ڕۆژهەڵات دابەش بکرێت بە ڕێژەی نۆ بە یەك.[٢٨]

بێگومان قەرزەکانی رژێمی لەناوچووی عیراق، کە کۆی گشتییان دەگاتە ١٤٠ ملیار دۆلار زۆرینەی زۆریان وەك قەرزی رژێم دەژمێردرێن، چونکە بەبێ ڕەزامەندی و بەرژەوەندی گەلی عێراق کرابوون و تەنانەت بۆ چەوساندنەوەی دانیشتووانی وڵاتەکە بەکارهێنراون.[٢٩]

---

٢٦ بڕوانە: ڕاگەیاندنی هاوبەشی هۆڵەندا و سلۆڤینیا لە ١٩٩٢\٧\٣١ لەبارەی پەیوەندیی پەیمانی دوولایەنەیان، لە هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٢٨٦.

27- The Economist Intelligence Unit, Country Profile; Yugoslavia (Serbia – Montenegro) &Macedonia 1996-1997. 53 "1997

28- Press Release, UNTAET, Timor Sea Arrangement, Negotiated by U.N., Approved by East Timor Cabinet (July 3, 2002), http://www.un.org/peace/etimor/news/N030701.htm

29- Kevin H. Anderson, International Law and State Succession: A Solution to the Iraqi Debt Crisis, 2005 UTAH L. REV (2005), p .436

کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دوای رزگارکردنی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣ چەند هەنگاوێکی ئابووری نا لە پێناو پاراستنی عێراق لەو قەرزانە و ئاسەواری رووخێنەری لەسەر ئابووری عێراق و جیهان. بەم ئاراستەیە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی بە بڕیاری ژمارە ١٤٨٣سندوقی گەشەکردنی عێراقی (Iraqi Development Fund) دامەزراند و بڕیاری دا داهاتی نەوتی عێراقی تێبخرێت و ئەم داهاتەشی خستە ژێر یاسابەندییەوە (الحصانة) تاوەکو کەس نەتوانێت داوای یاسایی لەسەر تۆماربکات[٣٠]. حکوومەتی ئەمەریکاش لە لایەن خۆیەوە بە فەرمانی جێبەجێکاری U.S. Executive Order ژمارە،٣٠٣١٣ داهاتەکەی لە سندوقەکەدا خستە ژێر یاسابەندییەوە بۆ ماوەیەکی دیارینەکراو.[٣١]

لە بەر ئەوەی لە حاڵەتی عێراق میراتگری دەوڵەت نییە، بگرە میراتگریی حکوومەتە قەرزەکان هەڵنەوەشانەوە، ئیدی لە رێگەی یانەی پاریس بۆ قەرزەکانی عێراق، ئەمەریکا و عێراق هەوڵیاندا و قەبارەیان کەمکردەوە بە رێژەی ٢٠٪ و بە دوو قۆناخ و لە ماوەی ٢٣ ساڵدا بدرێتەوە.

ئەو خاوەن قەرزانەی لە دەرەوەی یانەی پاریس بوون لە ٢٠٠٦\٧\١٨ لەگەڵ عێراقدا رێککەوتن لەسەر کەمکردنەوەی قەرزە بازرگانییەکانیان بە رێژەی ١٠,٢٥٪ بۆ ئەو قەرزانەی لە ٣٠ ملیۆن کەمترن و ٥,٨٠٪ بۆ ئەوانەی لە ٣٥ ملیۆن زیاترن.[٣٢]

دەرئەنجام دەتوانین بڵێین کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ئێستە لەم سەردەمەدا پیادەی ئەو بۆچوونە دەکات، کە قەرزی پیسی هەم دەوڵەتی جێگیر و هەم حکوومەتی جێگیر هەڵنەوەشێتەوە، بگرە لە جیاتی ئەوە رێکبخرێتەوە و کەم و هەمواربکرێتەوە، بە شێوەیەك تاوەکو نە کاربکاتە سەر ئابووری و ئاڵوگۆڕی جیهانی و نە بەربەستبێ لە بەردەم گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە دەوڵەتی قەرزار.

30- S.C. Res. 1483

31- Exec. Order No. 13,364, 69 Fed. Reg. 70177 (Nov. 29, 2004

32- Press Release, Republic of Iraq, Ministry of Fin., Iraq Announces Conclusion of Commercial Debt Settlement (July 18, 2006)

بەشی هەشتەم

بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی

باسی یەکەم

چەمك و بناخەی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی

١ - چەمکی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی:

بەرپرسیارێتی دەوڵەت پرەنسیپێکی سەرەکیی یاسای نێودەوڵەتییە، کە لە سرووشتی سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی و بیردۆزی سەروەری یاسا و یەکسانی دەوڵەتەکانەوە سەرهەڵدەدات. بەرپرسیارێتی ئەوە دەگەیەنێ، کاتێك دەوڵەتێك کارێك ئەنجام دەدات، کە نارەوایە بەپێی یاسای نێودەوڵەتیی دژی دەوڵەتێکی دیکە، بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتیی بەرپا دەبێت لەنێوان هەردوو دەوڵەتدا. سەرپێچیکردن لە پابەندبوونێکی نێودەوڵەتیی دەبێتە هۆی داواکردنی قەرەبووکردنەوە.

بەم پێیە مرۆڤ دەکەوێتە بەردەم کارکردن لەگەڵ کۆمەڵە پرەنسیپێکدا، کە کاردانەوەی کارێکی تر دەگرنەوە. بە واتایەکی دیکە ئەو رێوشوێن و دەرهاویشتانەی، کە لە سەرپێچیکردن لە نۆرمێکی گەوهەری یاسای نێودەوڵەتی دەکەونەوە.

لێژنەی یاسای نێودەوڵەتی لە خولی ٥٣دا لە ساڵی ١٩٩٨ پرۆژەی ئەو ماددانەی پێوەندییان هەیە بە بابەتی ((بەرپرسیارێتی دەوڵەتان لەسەر کاری نارەوا لە یاسای نێودەوڵەتی)) تەواوکرد و لە خولی ٥٦ لە ساڵی ٢٠٠١ کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، وەك پاشکۆی بڕیارێك بڵاویکردەوە و خستییە پێش دەوڵەتان بەبێ ئەوەی داوایان لێ بکات بڕیاری پێشەکی لەسەر بدەن یان پەسەندی بکەن[1]. دواتر لە خولی ٦٢ لە ساڵی ٢٠٠٧ کۆمەڵەی گشتی بڕیاری دا، کە ئەم بابەتە بخرێتە ئەجێندای خولی (٦٥)ــەوە، کە لە ساڵی ٢٠١٠ دەگیرێت و داوای کرد تیمێکی کارکەری سەر بە لێژنەی شەشەم دراسەی مەسەلەی دانانی رێککەوتننامەیەك سەبارەت بە بەرپرسیارێتی دەوڵەتان لەسەر کاری نارەوا لە یاسای نێودەوڵەتیدا بکات[2]. لە خولی ٦٥ دا کۆمەڵەی گشتی داوای لە دەوڵەتانی ئەندام

1- Responsibility of States for internationally wrongful acts. See A/RES 56/83 at 28 January 2001

2- A/RES/62/61

کرد را دەربڕن، ئایا " پرۆژە مادەکان دەبێت چ شێوازێك وەربگرێت... و ئەو مەودا دەسەڵاتە یاساییەی خۆیان دیاری بکەن، کە هاووڵاتییانی خۆیان دەگرێتەوە و زانیاریی بدەنە سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکان لەبارەی هەڵوێستیان بەرامبەر بەرزکردنەوەی داوا لەسەر رەوشتی خراپ..." [٣].

ئەم پرۆژەیە برێتییە لە چوار دەروازە. یەکەمیان کاری ناڕەوای دەوڵەت لەیاسای نێودەوڵەتیدا دەگرێتەخۆ. دووەمیان، لەبارەی ناوەڕۆکی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی دەوڵەتە و سێیەمیان باسی رێوشوێنی چارەسەرکردنی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی دەکات و بەشی چوارەمیش بۆ ئەحکامی گشتیی تەرخانکراوە.

پرۆژەکە یەکەم هەنگاوە لە رێگەی تۆمارکردنی Codificationی نۆرمەکانی یاسای نێودەوڵەتی لە بواری بەرپرسیارێتی دەوڵەتدا، چونکە پرەنسیپ و موماڕەسەی دەوڵەتان و دادوەریی نێودەوڵەتی و یاسای عورفیش، دەگرێتەخۆ [٤].

هەرچەندە ئەم مادانەی پرۆژەکە بڕیاریان لەسەر نەدراوە و کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەی رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی نەیخستۆتە پێش ئەندامانی بۆ پەسەندکردنی، بەڵام زۆر لە دادگە نێودەوڵەتییەکان ئاماژەیان پێدەکەن لە بڕیارەکانیاندا و دەکرێت تا رادەیەك بە نۆرمگەلێکی عورفی نێودەوڵەتی لە قەڵەم بدرێن. بۆیە تۆژینەوەکەی ئێمەش لێرە لە روانگەی ئەو پرۆژە گرینگەوە دەکرێت.

بەرپرسیارێتی یاسایی نێودەوڵەتی، ئەو ئاسەوارە ناخوازیارانەیە، کە تووشی کەسی یاسایی نێودەوڵەتی دەبن لەسەر ئەو پێشێلکارییەی کردوویێتی بۆ نۆرمی یاسای نێودەوڵەتی، یان ئیلتیزامی نێودەوڵەتی.

بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی ئامرازێکی یاساییە بۆ مسۆگەرکردنی چاوەدێریی ئەم نۆرمانە و بژاردنی ئەو زیانەی کەوتوونەتەوە. لە رووی سرووشتی خۆیەوە ئەو ئاسەوارە یاساییانە، کە بەرپرسیارێتی یاسایی نێودەوڵەتی پێکدەهێنن ناخۆشن بۆ دەوڵەتی یان رێکخراوی پێشێلکار. ئەم بەرپرسیارێتییە پێوەستە بە رێژەی خەتەرناکی پێشێلکارییەکە و دەکرێت ئەمانە بگرنەخۆ:

١- بەرپرسیارێتی لەسەر دوژمنکاری و جینۆساید و جیاوازیی رەگەزی و رێگرتن لە

3- Resolution No. <u>A/RES/65/19</u> Draft A/65/463 at 6/2/2010

4- Volker Hüls: State Responsibility for Crimes under International Law: Filling the Justice Gap in the Congo, , *April 2004* Page 12

دانی سەربەخۆیی بە گەلان یان ولاٌتانی کۆلۆنیالی و پێشێلکاری یاسا و نەریتی جەنگ.

٢- پابەندبوونی دەوڵەتی پێشێلکار، کە ئەو زیانەی گەیاندوویێتی بە کەسانی تری یاسای نێودەوڵەتی ببژێرێت و لە هەندێ حاڵەتدا بژاردنی کەسی تاك و یاساییش دەگرێتەوە.

٣- بەکارهێنانی کردەکاریی زۆرەملێ، بەپێی یاسای نێودەوڵەتی، بەرامبەر پێشێلکاریی یاسایی. ئەمە بەکارهێنانی هێزی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیش دەگرێتەوە بە گوێرەی مادەی (٤٢)ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان.

زۆر دۆکومێنتی نێودەوڵەتی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتییان ڕێکخستووە، وەك: دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەو ڕێککەوتننامانەی جینۆساید و جیاوازیی ڕەگەزییان قەدەخەکردووە و ڕێککەوتننامەکانی ژنێف بۆ پاراستنی لێقەوماوانی جەنگ ساڵی ١٩٤٩ و پرۆتۆکۆلە پاشکۆکانیان لە ساڵی ١٩٧٧ و ڕێککەوتننامەی یاسای دەریا ساڵی ١٩٨٢ و هەندێ کاری نێودەوڵەتی تریش بەرپرسیارێتی تاك لەسەر تاوانی دژ بە ئاشتی و مرۆڤایەتی و تاوانی جەنگ و هەندێ تاوانی تر لە لایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە، بە شێوەیەکی فرەوان دانپێدانراو لە ڕووی یاساییەوە چەسپێنرا. بەرپەسیارێتی تاك دەکەوێتەوە کاتێك هەڵسوکەوتی تاکەکان دەبەسترێنە کارێکی تاوانئامێزی دەوڵەتەوە. ئەم جۆرە بەرپرسیارێتییە بە باشی لە پێڕەوی ناوەخۆی هەردوو دادگەی سەربازی نێودەوڵەتیدا لە نوێرنبێرگ و تۆکیۆ ساڵی ١٩٤٥ و١٩٤٦ ڕێکخراوە.

٢- بناخەی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی:

هۆکاری ئاراستەکردنی بەرپرسیارێتی دژی کەسی یاسایی نێودەوڵەتی سەرپێچیکردنێتی لە یاسای نێودەوڵەتی، کە برتییە لە ئەنجامدانی یان نەدانی کارێك لە لایەنییەوە. ئەمەش دەبێتە پێشێلکردنی نۆرمێکی یاسای نێودەوڵەتی یان پابەندبوونێکی نێودەوڵەتی خۆی، کە دەبێتە گەیاندنی زیانێکی مەتریالی یان نامەتریالی بە کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی یان کۆمەڵە کەسانێکی لەو جۆرە یان تێکرای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی. وەك نموونەش بۆ ئەم جۆرە کارانە دەتوانین ئاماژەبکەین بۆ ڕەفتاری دوژمنکاری و سنووردارکردنی نایاسایانەی سەروەریی دەوڵەت و دەسدرێژی بۆ سەر یەکیەتیی خاکی دەوڵەت و سەربەخۆیی ڕامیاری و پێشێلکردنی ئیلتیزامگەلێك، کە سەرچاوەیان پەیماننامەی نێودەوڵەتییە. بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی ئەو کاتە سەرهەڵدەدات، کە پێوەندیی هۆکاری هەبێت لەنێوان ڕەوشتە نایاساییەکەی کەسی یاسای نێودەوڵەتی و ئەو زیانەی کەوتۆتەوە.

هەندێ مەرج هەن بوونیان پێکەوە بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی پێکدەهێنن، ئەوانەش ئەمانەن:

١. ئەنجامدانی یان نەدانی کارێك لە لایەن کەسی یاسای نێودەوڵەتییەوە، کە پێشێلی نۆرمێکی یاسای نێودەوڵەتی بکات.
٢. پێویستە پێشێلکارییە یاساییەکە بدرێتە پاڵ کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی و پێی تۆمەتباربکرێت.
٣. پێشێلکارییە یاساییەکە دەبێت زیانی گەیاندبێتە کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی یان کۆمەڵە کەسانێکی لەو جۆرە.
٤. دەبێت پێوەندی هەبێت لەنێوان پێشێلکارییەکەی کەسی یاسای نێودەوڵەتی و زیانگەیاندن بە کەسێکی تر یان کۆمەڵە کەسانێکی یاسای نێودەوڵەتی.

نەزانینی یاسای نێودەوڵەتی، یان لێکدانەوە و پراکتیزەکردنی ناڕاستی نابنە پاساو بۆ پێشێلکردنی یاسای نێودەوڵەتی. ناکرێت دەوڵەت بە یاسا یان ڕێنماییە ناوەخۆکانی خۆی پشت ببەستێت وەك پاساو بۆ ئەو رەوشتەی پێشێلکاری لێ کەوتووەتەوە بۆ نۆرمێکی یاسای نێودەوڵەتی، بە جۆرێك کە بووەتە هۆی گەیاندنی زیان بە کەسێکی تری یاسای نێودەوڵەتی.

ئەنجامدانی یان نەدانی کاری نایاسایی، کە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی، دەکرێت لە لایەن دەزگەیەك لە دەزگەکانی دەوڵەتەوە بێت بێ ئەوەی پێگەی ئەو دەزگەیە لە سیستەمی دەزگەکانی دەسەلات و کارگێڕی دەوڵەت لەبەرچاوبگیرێت. ئەنجامدەرانی ئەم کارانە یان کارنەکردنە دەکرێت کەسانێك بن راسپێردرابێتن، کە بە ناوی دەوڵەتەوە کاربکەن.

دەکرێت بەرپرسیارێتی دەوڵەت بگەڕێتەوە بۆ دەرکردنی یاسایەك یان بڕیارێکی یاساکاری ناکۆك لەگەڵ ئەحکامی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی، کە خۆی لایەنێتی یان بە پێچەوانەوە یاسایەکی دەرنەکردووە، کە دەبوایە بەپێی ئیلتیزاماتە نێودەوڵەتییەکانی دەریبکردبایە.

دەکرێت بەرپرسیارێتی دەوڵەت لە ئەنجامی هەڵوێست وەرنەگرتنی دەزگەکانی دەوڵەت سەرهەڵبدات، لە کاتێکدا دەکرا هەڵوێست وەرگرتنی ببێتە هۆی ئەنجامنەدانی پێشێلکارییەکی یاسایی. بۆ نموونە لە حاڵەتی ڕێنەگرتن لە توندوتیژی دژی نوێنەرایەتی دیپلۆماتی دەوڵەتێکی تر لە وڵاتدا یان هێرشی چەکدارانە بۆ سەری. لەم حاڵەتەدا دەوڵەتی خانەخوێ بەرپرسیارە لەسەر کارە پێشێلکارییەکانی هاووڵاتیانی خۆی و ئەو بیانیانەی

نیشتەجێی وڵاتەکەین و ئەو ڕێکخراوانەش سەر بەوانن. سەرەڕای ئەمەش بەرپرسیارێتی دەکەوێتە سەر دەوڵەت لە دەرئەنجامی وەرنەگرتنی کردەکاری پێویست، کە لەسەریان بووە بیکەن بۆ ڕێگرتن لەو کارە نایاساییانە. دەوڵەت دەکرێت بەرپرسیارێتی بکەوێتە ئەستۆی لەسەر ئەنجامدانی کاری نایاسایی دەوڵەتێکی بیانی لەسەر خاکەکەی ئەو دژی دەوڵەتی سێیەم یان هاووڵاتی ئەو دەوڵەتی سێیەمە.

زیادەڕۆییش لە بەکارهێنانی دەسەڵات لەلایەن دەزگەیەکی دەوڵەتەوە یان بەرپرسێکییەوە دەبێتە هۆی بەرپرسیارێتی دەوڵەت، ئەگەر ئەو زیادەڕۆییە زیان بگەیەنێتە دەوڵەتێکی بیانی یان کەسێکی سرووشتی یان یاسایی ئەو دەوڵەتە. بۆیە دەوڵەت پابەندە ئەو زیانە قەرەبووبکاتەوە، کە لە کارکردنی دەزگەکانی دەکەونەوە کاتێك بچنە هانای گەمییەکی لێقەوماوەوە لە دەریای ئازاددا ئەگەر لە ڕادەی پێویست و ماقوول زیادەڕۆیی بکەن بۆ نەهێشتن و کەمکردنەوە، یان بنبڕکردنی مەترسییەکی کردەنی و جدیانە بۆ پیسکردنی کەنارەکە بە نەوت.[٥]

بەرپرسیارێتی یاسایی نێودەوڵەتیی دەکەوێتە ئەستۆی دەوڵەت، ئەگەر دەزگەکانی یەکە سەربازی و هێزە چەکدارەکانی لەکاتی شەڕدا بە کار و ڕەوشتیان پێشێلکاری بکەن لە ئەحکامی ڕێککەوتننامەکانی ژنێف بۆ پاراستنی لێقەوماوانی شەڕ ساڵی ١٩٤٩ و هەندێ ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی تر، کە ئامراز و ڕێگەکانی بەڕێوەچوونی شەڕ ڕێکدەخەن. بۆیە پێویستە دەوڵەت ئەنجامی کاری پێویست بدات لە ڕووی یاساکاری و کارگێڕییەوە بۆ ئەوەی دەزگە حکومییەکانی و سەربازییەکانی پابەندبن بە یاسا و ڕەوشتی جەنگەوە، کە لە ڕێککەوتنە نێودەوڵەتییەکاندا چەسپێنراون.

بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی کەسی یاسای نێودەوڵەتی تەنیا لەسەر پێشێلکردنی نۆرمێکی یاسای نێودەوڵەتی یان ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی نابێت، بگرە هەندێ سەرچاوەش هەن دەبنە

٥- لەبارەی چوونە هاناوە لە حاڵەتی لێقەوماندا لە دەریای ئازاد و پیسکردنی دەریا بە نەوت. بڕوانە: ماددەی ١و٦ ی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی سەبارەت بە بەرپرسیارێتی شارستانی لەسەر پیسکردن بە نەوت ساڵی ١٩٦٩.

International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage. Brussels, 29 November 1969 Entry into force: 19 June 1975; Being replaced by 1992 Protocol: Adoption: 27 November 1992; Entry into force: 30 May 1996

هۆی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی وەك ئـەو سەرچـاوانەی ئەگـەری ئـەوەیان هەیـە، کـە زیـانی مەتریالی زۆریان لێ بکەوێتەوە، لە کاتێکدا بەکارهێنانی یان جێبەجێکردنی ئەم سەرچـاوەیە قەدەخە نییە بەپێی یاسای نێودەوڵەتی. ئەمەش پێی دەگوترێت بەرپرسیارێتی ریسك.

ئەو کەشتیانەی بە وزەی ناوەکی کاردەکەن و ئەو ئامێر و کەرەستانەی دەنێردرێنە ئاسمانی دەرەوە، دەکرێت بە سەرچاوەی مەترسـیداری زیـاد بـژمێردرێن. کەشـتییە وزە ناوەکییـەکان کارەکانیان لە چوارچێوەی ئـازادی کەشـتیوانی لـە دەریـای ئـازاددا ئەنجامـدەدەن و ئـامێرە ئاسمانییەکانیش دەکرێـت بنێـردرێن بـۆ ئاسمـانی دەرەوە بـەپێی پەیماننامـەی پرەنسـیپەکانی کارکردنی دەوڵەتەکان لەرووی لێکۆڵینەوە و بەکارهێنانی ئاسمانی دەرەوە و بـە مـانگ و ئـەو هەسارەکانی تریشەوەی ساڵی[٦] ١٩٦٦. لەبەرئەوەی لە هەردوو حاڵەتدا باس باسی بەکارهێنانی سەرچاوەیەکی خەتەرئامێزی زیادەیـە، دەوڵەتـەکان رێککـەوتوون قـەرەبووی هەنـدێ زیـانی مادیش بکەنەوە، ئەگەرچی لە ئەنجامی پێشێلکارییەکی یاسایی رووی نەداوە. تەنیاش لەبـەر ئەو راستییەی، کە ئەو سەرچاوە هۆی زیانەکەیە. ئەمەش پێـی دەڵـێن بەرپرسـیارێتی بـەبێ گوناه.

مادەی (٢)ی رێککەوتننامەی تایبەت بە بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی لەسەر ئەو زیانانـەی لە تەنەکانی ئاسمانی دەرەوە دەکەونەوە ساڵی ١٩٧١ ئاماژەدەکات، کـە ئـەو دەوڵەتـەی ئـەو جۆرە تەنانە دەنێرنە ئاسمانی دەرەوە بەرپرسیارێتی تەواو و بێ مەرج هەڵدەگرن، کە قـەرەبووی ئەو زیانانە بکەنەوە، کە تەنەکانی ئاسمانی دەرەوە دەیگەیەننە شتومەك لەسەر زەویی یان بـە ئامێرێکی فڕین لەکاتی فڕیندا. بەپێی مادەی ٢٢ی هەمان رێککەوتننامە دەکرێت رێکخراوی نێودەوڵەتیش شانبەشانی دەوڵەت بەرپرسیارێتی بخرێتە ئەستۆی[٧].

دەکرێـت پێشـێلکاری نێودەوڵـەتی بکرێنـە سـێ بەشـی سـەرەکییەوە لـە رووی رێـژەی خەتەرناکییان و فرەوانییان و ئاسەوارەکانییانەوە.

6- Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies. 19 Dec. 1966 See A/RES/2222 (XXI).

7- Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects 29 Nov. 1971 See A/RES/ 2777 (XXVI) .

١- تاوانی نێودەوڵەتی:

تاوانی نێودەوڵەتی پێشێلکارییەکی نێودەوڵەتی خەتەرناکە بۆ نۆرمێکی چەسپێنراوی یاسای نێودەوڵەتی گشتی، کە کاردەکاتە سەر بەرژەوەندی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و بناخەی بوونیان دەکۆڵێ و مەترسی دروستدەکات بۆ سەر ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی. بەپێی بەشی سێیەمی ئەو پرۆژەیەی لێژنەی یاسایی نێودەوڵەتی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان لەبارەی بەرپرسیارێتی دەوڵەت ئامادەیکردووە ئەو پێشێلکارییە نێودەوڵەتییە، کە لە ئەنجامی سەرپێچیکردنی دەوڵەتێك لە ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی سەرهەڵدەدات، کە بە نۆرمێکی یاسای نێودەوڵەتی چەسپێنراوە ئەوەندە بە گرینگ دادەنرێت لەلایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە، کە وەك تاوانێك سەیر دەکرێت دژی تێکڕای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی. ئەوەی دەکرێت بە تاوانی نێودەوڵەتی دابنرێت ئەمانەن: دوژمنکاری و جینۆساید و ئەپارتاید و کۆلونیالیزم و تاوانی جەنگ و تاوان دژی مرۆڤایەتی و هەندێ تاوانی دیکە.

لەبەرئەوەی ئەم جۆرە تاوانانە بە کردەیی کاردەکەنە سەر تێکڕای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دەوڵەتەکان، بەپێی دەستووری رێکخراوی نێودەوڵەتی دەوڵەتان مافیان هەیە کردەکاری بە کۆمەڵ بۆ وەلاوەنانیان وەربگرن.

٢ - تاوانگەلێك کە سرووشتی نێودەوڵەتییان هەیە:

ئەو تاوانانەی کە سرووشتێکی نێونەتەوەیان هەیە، رەوشتگەلێکن مەترسییەکی مەزن لەخۆدەگرن بۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و کاردەکەنە سەر بەرژەوەندی هەندێ یان تێکڕای دەوڵەتان. تاوانی کۆیلایەتی و بازرگانی بە کۆیلە و وەبەرهێنانی یان بازرگانی بە مادە هۆشبەرەکان و ئەو مادانەی کاردەکەنە سەر دەروونی مرۆڤ و چەتەیی دەریایی و دەسبەسەرداگرتنی فڕۆکە و تیرۆریزمی نێودەوڵەتی، دەکرێت ئەو جۆرە تاوانانە دابنرێن، کە سرووشتێکی نێونەتەوەیان هەیە.

٣ - سەرپێچی نێودەوڵەتیی دیکە:

ئەمانەش برێتین لەو کارە نایاساییانەی، کە زیان دەگەیەننە دەوڵەتێك یان چەند کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی و بەرپرسیارێتی لێیان دەکەوێتەوە بۆ دەوڵەتی پێشێلکار بەرامبەر دەوڵەتی زیان لێکەوتوو.

پێشێلکاری یاسا کارناکاتە سەر رایەڵەکانی بوون و بەردەوامبوونی دەوڵەتان و گەلان. وەك نموونەش بۆ ئەم جۆرە پێشێلکارییانە دەتوانین ئاماژە بۆ ئەمانە بکەین: هەڵوێست وەرنەگرتنی دەزگەکانی دەوڵەت بۆ رێگرتن لە کاری نایاسایی دژی نوێنەرایەتی دیپلۆماتی دەوڵەتانی تر و سەرپێچیکردنی لە ئیلتیزامێکی ناو پەیمانێکی بازرگانی نێودەوڵەتی[8].

8- И. Владимиров; Международно публично право, София. 2001,ctp.43

باسی دووەم

جۆر و شێوازەکانی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی

١ - جۆرەکانی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی:

بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی دەوڵەتان دوو جۆرن: بەرپرسیارێتیی رامیاری و بەرپرسارێتیی مادی.

بەرپرسیارێتی رامیاری برێتییە لە سەپاندنی کردەکاری ناچارکردن دژی دەوڵەتی پێشێلکار. دەکرێت ئەم بەرپرسیارێتییە شێوەی بەرپرسیارێتی مەتریالیشی بخرێتەپاڵ.

بەرپرسیارێتی مەتریالی ئەو کاتە سەرهەڵدەدات، کە دەوڵەت لە ئەنجامی سەرپێچیکردنی لە ئیلتیزامە نێودەوڵەتییەکانی زیانی مادی دەگەیەنێتە لایەنی تر.

٢ - شێوازەکانی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی:

زەقترین شێوازی بەرپرسیارێتیی رامیاری سزایەکە، کە برێتییە لە کاری ناچارکردن دژی دەوڵەتی پێشێلکار. دەکرێ ئەم سزایانە لە لایەن رێکخراوی نێودەوڵەتییەوە (جیهانی و هەرێمی) و کۆمەڵە دەوڵەتێك یان تاکە دەوڵەتێکەوە جێبەجێ بکرێت.

قەبارە و جۆری سزاکە دەوەستێتە سەر رادەی پێشێلکارییەکە. بۆ نموونە دەکرێ ئەم جۆرە سزایانە بسەپێنرێن بەسەر دەوڵەتی دوژمنکاردا: سنووردارکردنی سەروەری بە شێوەیەکی کاتی و داگیرکردنی سەربازی دوای جەنگ و دابڕینی پارچەیەك لە خاکی دەوڵەتی پێشێلکار و هەڵوەشانەوەی هێزی سەربازی، یان سنووردارکردنی دامەزراندنی سوپا و سنووردارکردنی دەسەڵاتی دادوەری سەبارەت بە داوای تایبەت بە بەرپرسیارێتی کەسانی تاکی دەوڵەتی دوژمنکار لەسەر ئەنجامدانی تاوانی دژ بە ئاشتی و مرۆڤایەتی.

سزاکانی سەر پێشێلکاریی ئاشتی و ئاسایش لە مادەکانی ٣٩ و ٤١ و ٤٢ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکاندا چەسپێنراون.

سزا وەك شێوازێکی ناچارکردن تەنیا ئەو کاتانە پەنای بۆ دەبرێت، کە تاوانێکی نێودەوڵەتی قورس ئەنجام بدرێت. ناکرێت لە حاڵەتی تردا سزا بەکاربهێنرێت، چونکە سزا

کاردانەوەی کارێکی ناڕەوای ئەنقەستە یان گەیاندنی زیانی ئەنقەست. دوای شەڕی دووەمی جیهان سزای رامیاری و مادی بەسەر دەوڵەتە دوژمنکارەکاندا سەپێنرا.

وەك ئاشکرایە، دوای خۆبەدەستەوەدانی بێ مەرجی ئەلمانیا بەپێی بەیاننامەی رۆژی ١٩٤٥/٦/٥ دەوڵەتە هاوپەیمانەکان دەسەلاتی بەرزی دەوڵەتی ئەلمانیایان گرتە دەستی خۆیان و چەکی ئەلمانیایان دامالی و هێزە چەکدارەکانیان سنووردارکرد و رێکخراوە نازییەکانیان هەڵوەشاندەوە و قەدەخەیان کردن. بەم جۆرە سیستەمی داگیرکارییان بەسەر ئەلمانیادا سەپاند.

سزای ناچارکردن Reparations بەپێی مادەی ٣٤ی پرۆژەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان، بریتییە لە بژاردنی ناچاریی تەواوی ئەو زیانانەی لە کارە ناڕەواکەوە کەوتۆتەوە بە رێگەی **گەڕاندنەوە، یان قەرەبووکردنەوە، یان رازیکردن یانیش بە تێکڕایان:**[٩]

١- گەڕاندنەوە: Restitution: پێویستە لەسەر ئەو دەوڵەتەی بەرپرسیارە لەسەر کارێکی ناڕەوا بەپێی یاسای نێودەوڵەتی ئیلتیزام بەگەڕاندنەوە بکات ، واتا گەڕاندنەوەی بارەکە بۆ شێوەکەی پێش کردنی کارە ناڕەواکە، بەمەرجێك ئەم گەڕاندنەوەیە:

ا- لە رووی مادییەوە مەحاڵ نەبێت.

ب- قورساییەکی وا دروست نەکات، کە بەهیچ شێوەیەك لەگەڵ ئەو سوودەی لە گەڕاندنەوە لە جیهانی قەرەبووکردنەوە دەست دەکەوێت نەگونجێ.

٢- قەرەبووکردنەوە: Compensation: ئەگەر لە حاڵەتێکدا دەوڵەتی بەرپرسیار لەسەر کارێکی ناڕەوا نەیتوانی زیانەکە لە رێگەی گەڕاندنەوەوە ببژێرێت، ئەوە دەبێت پابەندبێت بە قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانەی، کە لە ئەنجامی کارە ناڕەواکەیدا دروستبووە. قەرەبوویش هەموو ئەو زیانانە دەگرێتەوە، کە دەکرێت لە رووی داراییەوە هەڵسەنگێنرێن و ئەو هەلانەش دەگرێتەوە، کە لەباربوون بۆ سوودوەرگرتن ئەگەر مسۆگەربوونایە.

٣- رازیکردن: Satisfaction: پێویستە لەسەر ئەو دەوڵەتەی بەرپرسیارە لەسەر کارێکی ناڕەوا بەپێی یاسای نێودەوڵەتی بەرامبەرەکەی لەسەر ئەو زیانەی لێی کەوتووە ڕازی بکات،

9- Draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts. Articles 34 - 38

ئەگەر نەکرا ئەو زیانە چاککاتەوە لە ڕێگەی گەڕاندنەوە یان قەرەبووکردنەوەوە.

دەکرێت رازیکردن بەشێوەی داننان بێت بە پێشیلکارییەکەدا یان داوای لێبوردنی فەرمی یان هەر شێوەیەکی گونجاوی تر، بەڵام نابێت بە شێوەی سووکایەتی بێت بەرامبەر دەوڵەتە بەرپرسەکە، بگرە دەبێت گونجاو بێت، لە هاوسەنگی زیانەکە زیاتر نەبێت.

زۆر جار سزای گەڕاندنەوە Restitution بریتی دەبێت لە گەڕاندەوەی ئەو موڵکانە، کە بە شێوەی نایاسایانە دەستی بەسەردا گیراوە و لە لایەن دەوڵەتی داگیرکارەوە لە خاکی وڵاتی داگیرکراوەوە گواستراوەتەوە. بۆ نموونە بەپێی مادەی ٧٥ی پەیمانی ئاشتی نێوان دەوڵەتانی هاوپەیمان و ئیتاڵیا ئەمەی دوایی ئیلزام کرا، کە هەموو ئەو موڵك و ماڵانەی دەستی بەسەردا گرتووە لە هەر وڵاتێکی تر بە زووترین کات بۆیانی بگەڕێنێتەوە.

دەکرێت ئەم شێوەیەی گێڕانەوەی ماڵ و موڵکە، لە حاڵەتی دەستبەسەرداگرتنی نایاسایی لەکاتی ئاشتیشدا پێڕەوبکرێت، ئەگەر هاتوو ئەو شتەی دەستی بەسەرداگیراوە لەبەر هەر هۆیەك لەناوچووبێت، ئەوە دەکرێت ڕێگەی Substitute، واتا گۆڕینەوەی بە شتێکی تر پێڕەوبکرێت. بۆ نموونە ئەگەر شتە براوەکە ئۆتۆمبیل یان ئامێری کارگایەك بێت و لەناوچووبێت ئەوە دەکرێت لە جیاتی ئەو شتێکی دیکە وەربگیرێتەوە.

بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی، دەکرێت لێسەندنەوەی ماف وئیمتیازاتی لێ بکەوێتەوە، وەك بێبەشکردنی دەوڵەتێك لە دەنگدان، یان بێبەشکردنی لە نوێنەرایەتی لە یەکێك لە ئۆرگانەکانی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی، یان بێبەشکردنی لە مافی یارمەتیدان و پێشکێشکردنی خزمەتگوزاری، یانیش لە ڕێکخراوەکە دەربکرێت وەك دوا هەڵوێست.

پێشێلکردنی رەوشتی دبلۆماسی وەك کاری نادۆستانە و سەرپێچی لە ئەتەکێتی دیپلۆماتی و سیستەمی نیشتەجێبوونی بیانی، ئەم بەرپرسیارێتیانەیان لێ دەکەوێتەوە بەرامبەر ئەو دەوڵەتەی پێیان هەڵساوە:

١- پیادەکردنی هەلوێستی هاوشێوە (retortion)

٢- ئاراستەکردنی گلەیی reprehensiert

٣- رازی کردن repress

٤- پەرچدانەوەی سووکایەتیکردنretort .

باسی سێیەم

دۆخەکانی لابردنی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی

بەپێی مادە تایبەتەکان بە بەرپرسیارێتی دەوڵەتان لەسەر کاری ناڕەوا بەپێی یاسای نێودەوڵەتی لەم حاڵەتانەی خوارەودا دەوڵەت بەرپرسیار نابێت:

١- رازیبوون:

رازیبوونی دەوڵەتێك بە شێوەیەکی ئاسایی لەسەر کارێکی ناڕەوای دەوڵەتێکی دیکە، سیفەتی ناڕەوایەتی ئەو کارە لادەبات سەبارەت بە دەوڵەتی ڕازیبوو، ئەگەر هاتوو ئەو کارە لە چوارچێوەی ئەو ڕازیبوونەدا بێت.

٢- بەرگریکردن لەخۆ:

سیفەتی ناڕەوایەتی نامێنێت لەسەر ئەو کارەی دەوڵەت پەنای بۆ دەبات وەك شێوازێکی رەوا بۆ بەرگریکردن لە خۆ بەپێی مادەی ٥١ی دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکان لەکاتی هێرشی چەکداریدا، تاوەکو ئەنجومەنی ئاسایش کردەکاریی پێویست وەردەگرێت بۆ پاراستنی ئاشتی نێودەوڵەتی.

٣- هێزی بەرگرینەکردە: (القوة القاهرة) Force majeure:

ناڕەوایەتی هەڵدەگیرێت لەسەر کارێکی ناڕەوای پێچەوانەی ئیلتیزامی نێودەوڵەتی، ئەگەر ئەو کارە بە هۆی هێزێکی بەرگرینەکردەوە، یان رووداوێکی چاوەڕواننەکراوەوە و لە دەرەوەی ئارەزووی دەوڵەت ئەنجامدرابێت بە شێوەیەك جێبەجێکردنی ئیلتیزامە نێونەتەوەیەکە مەحاڵ بێت لە رووی ماف پێشێلکردنەوە.

٤- دۆخی پێویست: Necessity:

دەوڵەت ناتوانێت پەنابەرێتە بەر حاڵەتی پێویست وەك بەڵگەیەك بۆ لابردنی ناڕەوایەتی لەسەر کارێکی نەگونجاو لەگەڵ ئیلتیزامێکی نێونەتەوەیدا، بەدەر لەم دوو حاڵەتەی خوارەوە:

١- ئەگەر ئەو کارە تـەنیا رێگـەبێت لـە پـێش دەوڵەتەکـە بـۆ پاراسـتنی بەرژەوەندییـەکی گەوهەریی، کە تووشی مەترسییەکی مەزن و چاوەڕوانکراو بووە.

٢- ئەگەر ئەو کارە کاریگەرییەکی مەزنی هەبێت لەسـەر بەرژەوەندییـەکی گەوهـەری ئـەو دەوڵەتە یان ئەو دەوڵەتانەی ئیلتیزامەکە لە بەرژەوەنـدییان بـوو، یـان لـە بەرژەوەنـدیی تێکڕای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بووە.

٥- کردەکاری بەرامبەری:

نارەوایـەتی لەسـەر کـاری پێچـەوانەی ئیلتیزامـی نێودەوڵـەتی لادەچـێت، ئەگـەر وەك کردەکارییەك لە پێناو وەڵامدانەوەی کارێکی نارەوای دەوڵـەتی سـوودمەند لـە ئیلتیزامەکـە پەنای بۆ برا.

٦- دۆخی تەنگانە:

ئەگەر دەوڵەتێك لەتەنگانەدا، پەنا بباتـە کارێـك، ئەگەرچـی نـارەواش بێـت لـە یاسـای نێونەتەوەیدا، بە مەبەستی پاراستنی ژیانی خۆی، یان ژیانی هاووڵاتیانی، نارەوایەتی لەسـەر ئەو کارە لادەچێت بەدەر لەم دوو حاڵەتە:

١- ئەگەر تەنگانەکە لە ئەنجامی رەوشتی دەوڵەت خۆی، پێکەوە لەگەڵ هەندێ هۆکـاری تردا، هاتبێتەکایەوە.

٢- ئەگەر ئەو کارە مەترسییەکی هاوشێوە لەگەڵ تەنگانەکەدا بەرپابکات[١٠].

10- Draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts. Articles 20 - 26

سەرچاوە بەکارهێنراوەکان

1- Allen Buchanan. Federalism, Secession, and the Morality of Inclusion, Arizona Law Review, vol. 37, Spring 1995.
2- Alexis Heraclides, Secession, Self-Determination, and Nonintervention: In Quest of a Normative Symbiosis, Journal of International Affairs 45:2 (Winter 1992)
3- Allen Buchanan, Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec (Boulder: West view Press, 1991),
4- Brownlie, Ian, the Rights of People in Modern International Law, In James Crawford (ed) The Rights of Peoples, Oxford: Clarendon Press, 1988
5- Brownlie. I, Principles of Public International Law, 5th Eden, Oxford. 1998
6- P.Birnie and A.Boyle,Internationed Law and the Environment, Oxford University Press, 3rd edition 2009
7- Lea Brilmayer. Groups, Histories, and International Law, Cornell International Law Journal, vol. 25, 1992.
8- Lea Brilmayer. Secession and Self-Determination: A Territorial Interpretation, Yale Journal of International Law, vol. 16, winter 1991.
9- B.S. chimni, International Law and world order, New Delhi, 1993
10- C. Lloyd Brown-John. Self-Determination, Autonomy and State Secession in Federal Constitutional and International Law, South Texas Law Review, vol. 40, no. 3, Summer 1999.
11- J. Charney, Universal International. Law 87 Ajil 1993
12- Lenard J. Cohen, Broken Bonds, Boulder :West view Press,1995
13- O, Connell; State Succession in Municipal Law and International Law, Cambridge, 1967. vol,2,7
14- D. Yaram, Collective Human Rights of Peoples and minorities, (1976) 25 International and Comparative Law Quarterly 102, Oxford University Press
15- Eileen Denza, Diplomatic Law, London.1976
16- M.Dixson & McCorquodale, Cases & Materials on International Law 3rd Eden, London.2000
17- G. Fitzmaurice, The General Principles of International

Law, Considered from standpoint of the Rule of Law, 92. HR. 1957.
18- Geoffrey Robertson; Crimes Against Humanity: The Struggle for Global Justice New Press; Third Edition, 2007
19- D. Greig , International law , 2nd end , London . 1976. P.156
20- Peter Malanczuk, Lakehurst's Modern Introduction to International Law, Seventh Revised Edition Routledge,1997
21- Raju G. C. Thomas, Nation. States, and secession: Lessons from former Yugoslavia , Mediterranean Quarterly,Vol.5 Number 4 Fall 1994
22- Richard Falk, Self-Determination under International Law: The Coherence of Doctrine versus the Incoherence of Experience. In The Self-Determination of Peoples: Community, Nation, and State in an Interdependent World, ed. Wolfgang Danspeckgruber (Boulder: Lynne Reiner Publishers, 2002)
23- Hillier, Timothy: Principles of Public International Law, SE London, Sidney, 1999
24- Robert W. McGee, Secession Reconsidered, Journal of Libertarian Studies, 11:1 (Fall, 1994)
25- Thomas D.Musgrave, Self-Determination and National Minorities Oxford: Clarendon Press, 1997
26- Urs W. Saxer,' the Transformation of Soviet Union: From a Socialist Federation to Commonwealth of Independent States. Loyola of loss Angeles International Comparative Law Journal, july1992.
27- -M.N Shaw, the Title to Territory in Africa,: International Legal Issues, Oxford, 1986
28- Crawford J. The creation of states in International law oxford: Clarendon Press 1979
29- James Crawford, the Creation of States In International Law, 2Edn Clarendon Press, Oxford. 2006
30- S.Hoffman, International Systems and International Law, 14 world politics.1961-2
31- H. kelsen , The Law of the united Nations , London, 1950
32- -.H ·Kelsen Principles of International Law 2 Eden, New York 1966
33- -J. Klabbers: An introduction to internationa Law institutional Cambridge Univerisity Press ;2007

34- H. Lauterpacht.International Law, Collected Papers, Vol 1. General Works. Cambridge , 1970
35- H. Lauterpacht. International Law and Human Rights, London. 1950
36- -Malcolm Anderson, Frontiers – Territory and state formation in the modern world, Polity Press Cambridge .1996
37- Malcolm Shaw; International Law; Cambridge University Press; 6 edition, 2008
38- F.A. Mann, Germanys present Legal state Revisiteed 16 1 CLQ, 1967
39- Malcolm N. Shaw; Principles of Public International Law ;Oxford University Press, USA; 7th edition, 2008
40- N. A Maryan Green: International Law .3ed London 1987
41- A. D McNair, the Law of Treaties, Oxford. 1961
42- G. Mattingly, Renaissances. London. 1955
43- R Mulerson, International Law, Rights and Politics, London.1994
44- Nusbaum,A.Concise History of the Law of Nations, New York,Macmillan,1962
45- D. Murphy ;Principles of International Law; Thomson West; 1 edition 2006
46- L.Oppenheim. International Law, 8th.ed. London. 1963.
47- Samantha Besson & John Tasioulas; The Philosophy of International Law; Oxford University Press, USA, 2010
48- M.N.Shaw.International Law. 4th Ed.Combridge.1999-
49- M.N Shaw, the Title to Territory in Africa: International Legal Issues, Oxford, 1986
50- -G. Schwarzenegger and E.D. Brown, manual of International Law, 6th Ed, London. 1976
51- L.Sohn, World Peace Through world Law 3rd end. New york.1966
52- -Sinclair I, The Vienna Convention on The Law of Treaties, 2end ed , Manchester.1984
53- C. Simmons, UK Abolition of the Doctrine of Government: A Rose by another Nam? Public Law 1981
54- J. G. Starke, The Acquisition of Title to Territory by Newly Emerged States, 41 British Yearbook of International law, 1965
55- Rebecca M. Wallace, International Law 4th Eden, London .2002

56- V. Tunkin, General Theory of sources of International Law; Indian J Int L 474 (1797)
57- G.T. Tunkin, Co- existence and International Law,95 HR,
58- Volker Hüls: State Responsibility for Crimes under International Law: Filling the Justice Gap in the Congo, , April 2004
59- M. Weller. The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, 86 AJIL, 1992
60- N.D. White: The law of international organizations ; Manchester University Press' 199
61- Vita Gudeleviciute, Does The Principle of Self-Determination Prevail over The Principle of Territorial Integrity, International Journal of Baltic Law volume2, No,2 (April 2005)
62- И. Владимиров; Международно публично право, София 2001
63- И.Лукашук. международное право.Москва.1997
64- Орлин Борисов. Международно публично право, София. 2003
65- Т. Ядкар, Нацията Като Субект на Межународното право София.1977
66- А. Шишков. Международно публично право. Пловдив 2000
67- Благой Видин , Международно публично право - обща част Издател: ИК С-2000
68- Георгиев. Денчо Суверенитетът в свременно международно право софия 1990
69- И . И.Лукашук. международное право.Москва.1997
70- М.Ганев. Международнправна система эа опаэване на световня мир и сигурност София 2000
71- Мулешкова индивидът в свременно международно публично право софия 1992
٧٢- ارثر نوسيوم: الوجيز في تاريخ القانون الدولي – ترجمة وتعليق . د. رياض القيسي، بغداد، ٢٠٠٢.
٧٣- ايفانوف. س. ا: القانون الدولي. المحرران، كولوسوف وكوزينتسوف، موسكو، ١٩٩٤.
٧٤- د. إبراهيم احمد شلبي: مبادئ القانون الدولي العام – الدار الجامعية، ١٩٨٥.
٧٥- د. الشافعي محمد بشير، قانون حقوق الإنسان. الطبعة الثالثة، منشاة المعارف بالإسكندرية، ٢٠٠٤.
٧٦- د. جابر إبراهيم الراوي، مشكلات الحدود العراقية الإيرانية والنزاع المسلح، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٩.
٧٧- جيردهارد فان غلان، القانون بين الأمم، الجزء الثاني، تعريب وفيق زيدي، بيروت، ١٩٧٠.

٧٨- ا. ا. لوكاشوك: القانون الدولي العام، القسم العام، موسكو، ١٩٩٧.
٧٩- علي صادق أبو هيف: القانون الدولي العام، الاسكندرية، ١٩٧٥.
٨٠- عصام العطية: القانون الدولي العام، الطبعة السادسة، بغداد، ١٩٩٨.
٨١- عبد الوهاب الحراري، القانون الدولي العام وتطوره وعلاقاته بالمجتمع الدولي، دار الفرجاني.
٨٢- د. عبد الكريم علوان: الوسيط في القانون الدولي العام، النشر والتوزيع دار الثقافة، ٢٠٠٦.
٨٣- غازي حسن صباريني: الوجيز في مبادئ القانون الدولي العام ، النشر والتوزيع دار الثقافة، ٢٠٠٥.
٨٤- د. طالب رشيد يادكار، مبادىء القانون الدولي العام، اربيل، ٢٠٠٩.
٨٥- سموحي فوق العادة، القانون الدولي العام، دمشق، ٩٦٠.
٨٦- محمد المجذوب ، القانون الدولي العام، دار الحلبي.
٨٧- د. محمد طلعت الغنيمي: الأحكام العامة في قانون الأمم ١ قانون السلام، منشاة المعارف بالإسكندرية.
٨٨- د. محمد يوسف علوان: القانون الدولي العام، دار وائل للنشر، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٣.
٨٩- د.عبدالفتاح عبدالرزاق: اعلان عن الدولة، اطروحة دكتوراه، مقدمة الى كلية القانون والسياسة، جامعة صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٨.
٩٠- د.عبدالفتاح عبدالرزاق: عدم التدخل والتدخل في القانون الدولي الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٢.
٩١- عثمان علي ويس: دەروازەیەك بۆ یاسای گشتی نێودەڵەتی، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٨.
٩٢- شورش حسن عمر: حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية، الطبعة الاولى، السليمانية، ٢٠٠٥.العام:

گۆڤار و بەڵگەنامە نێودەوڵەتییەکان:

1. International Court of Justice (ICJ) Rep.1988 ,pp 12 - 13
2. ICJ. Reports, 1992, pp. 3.32.94
3. ICJ. Reports, 1989, pp.15.73-74.88
4. -ICJ Reports, 1949, P.174
5. ICJ Reports, 1951, P. 15
6. 8ILR,PP.444,450
7.10 ICJ Reports, 1969 PP.3,53
8. ICJ Reports,1986,PP.554,633
9. ICJ Reports,1996, Paras.79 and 95
10. ICJ Reports, 1986,PP.14,99-100
11. ICJ Reports,1986 PP.14,102
12.) 88 AJIL,1994,PP.515
13. A/Res/1514 (XV

14. U.N General Assembly official Records: fifteenth Session supplement No. 16 (A- 4684) Res. 1514 (XV
15. Official Records of the Economic and social council, 44th session , Supplement. No.6 (E /5265)
(1998) 161 DLR (4th) 385, 394.
16. Island of Palmas Case (The Netherlands v United States) See United Nation Reports on International Arbitral Awards 2 (1920) 829, Huber Sole Arbitral.
17. Yearbook. Of the International Law commission, 1968 vol.11 P-92
18. International Court of Justice Reports, 1994, PP 6.37; 100 ILR PP. 1, 36
19. International Court of Justice Reports, 1994, PP 6.37; 100 ILR PP. 1, 36
20. Guideline on the recognition of new. States in eastern European and the Soviet Union accepted at a special ministerial Meting of the Twelve on 12,1991
21. Keesings Contemporary Archives p 4-5 and Hoskins, Kongo
22. -General Assembly Resolution 3061(XXVIII)
23. -General Assembly Resolution 2024 (XX) and 2151 (XXI) and Security Council Rest. 216 (1965) and 217 (1966)
24. LM, 1992 , p 1486
25. Customs Regime between Germany and Austria Case ,PCIJ Ser A/B (1931) No.41 Permanent Court of International Justices
26. UKMIL, 57 BYIL.1986 pp.507-508
27. General Assembly Res.31/61A 80 – R Mulerson, Internaional Law,Rights and Politics, London.1994,
28. IL, 1991, pp.559-60
29. 799 HC Deb, col.23, 6/4/1970
30. DUPIL, 1981- 1988, vol. 1, 1993, po 295
31. 408 HL, Deb, cols, 1121-1122, 28/04/ 1980
32. Yearbook of the ILC, 1974, vol.2 p.192
33. Yearbook of International law Commission 1974 vol .11, part 1, p.263
34. 92 International Law Reports, PP.173- 174
35. The Agreement on Joint Measures with Respect to Nuclear Weapons, 31 International Legal Materials 1992
36. - Vienna Convention on succession of states in respect of Treaties 1978.Articie 2(f)

37. . Vienna Convention 1978.Artcle 17(3) and article 27(
38. Yearbook of the ILC, 1958. VOI.11, P.24
39. ICJ, Reports, 1952, PP.176, 188
40. Report of the 5th Committee of the League 6.12.1920
41. -22. ILR .P.349
42. General Assembly Res. 2145 (xx1) and 2248 (xx11)
43. -Security Council Res. 263 (1969), 269 (1969) and 276 (1970)
44. -ICJ Reports, 1974. P.16; 49 ILR, P.3
45. Security Council Res. 683(1990)
46. Us Diplomatic and Consular staff in Iran Case (United States v Tehran) ICJ Rep. 1980 P. 3
47. Foreign Affairs Committee, Report, PP.XXXIII- XXXIV
48. R.V Secretary of state for the Home Department ex parte Bagga [1991] I AII ER 777 court of Appeal
49. 81 AJIL. 1987. P. 937
50. Draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts.
51. Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects 29 Nov. 1971
52. 6 ILR , PP.362 , 364
53. GA /11030 at 6/2/2010
54. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage. Brussels, 29 November 1969
55. Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies. 19 Dec. 1966 See A/RES/2222 (XXI).
56. Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects 29 Nov. 1971 See A/RES/ 2777 (XXVI).

نووسەر لە چەند دێڕێکدا:

د. تالیب ڕەشید یادگار لە ساڵی ١٩٤٧ لە کەرکووك لەدایك بووە و خوێندنی سەرەتایی و دواناوەندی هەر لەوێ تەواوکردووە.

- ١٩٧٠ بەکەلۆریۆسی لە یاسا لە زانکۆی بەغدا وەرگرتووە.
- ١٩٧٠ - ١٩٧٢ لە کەرکووك پارێزەر بووە.
- ١٩٧٧ دکتۆرای لە یاسای نێودەوڵەتی لە زانکۆی سۆفیا لە بۆلگارستان وەرگرتووە.
- ١٩٧٩-١٩٨٠ لە زانکۆی عەنابە لە جەزائیر مامۆستای یاسای نێودەوڵەتی بووە.
- ١٩٨١-١٩٨٦ لە ئیزگەی رادیۆی سۆفیا سەرنووسەری راگەیاندن بووە.
- ١٩٨٧-١٩٨٨ لە لەندەن Kcc سەرۆکی مەڵبەندی رۆشنبیری کوردی بووە.
- ١٩٩١-٢٠٠٣ بەڕێوەبەری گشتی کۆمپانیای Sontac ی بولگاری بووە.
- ٢٠٠٣-٢٠٠٧ لە کۆلێجی یاسا و رامیاری لە زانکۆی سەلاحەدین مامۆستا بووە.
- ٢٠٠٧ تاوەکو ئێستە بەڕێوەبەری گشتیی کاروباری یاسایی لە دیوانی سەرۆکایەتیی هەرێمی کوردستان-عێراق.
- لە ١٩٦٧وە تاوەکو ئەمرۆ سەدان وتاری لە بواری رۆژنامەوانی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و یاساییدا بەزمانی کوردی و عەرەبی و بولگاری بڵاوکردۆتەوە.
- لە ساڵی ١٩٦١وە بەبێ دابڕان بەشداری لە بزووتنەوەی ئازادیخوازی گەلی کوردستان کردووە، بە هەموو شێوەکانی خەباتی.

پەڕتووك و تۆژینەوەكانی نووسەر:

١- پرەنسیپەكانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی. بە عەرەبی.

٢- هەندێ لایەنی پاراستنی نێودەوڵەتی مافی مرۆڤ. بە عەرەبی.

٣- هەندێ لایەنی دانیشتووان وەك پێوەرێكی دەوڵەت. بە عەرەبی.

٤- هەندێ لایەنی هەرێم وەك پێوەرێكی دەوڵەت. بە عەرەبی.

٥- دەوڵەتە داخراوەكان. بە كوردی.

٦- نەتەوە وەك كەسی یاسای نێودەوڵەتی — دكتۆرانامە بە زمانی بولگاری.

٧- كەسایەتیی نێودەوڵەتی نەتەوە. بەزمانی بولگاری.

٨- كەسایەتی نێودەوڵەتی. بە عەرەبی